

2002. Szeptember

Rendi társadalomszerveződés Életpályák – konfliktusok (16–17. század)

Dominkovits Péter, Erdélyi Gabriella,
Kármán Gábor, Koltai András,
H. Németh István tanulmányai

Tóth Gábor

Az elmélet szerkezete
és a szerkezet elmélete

Szabó Péter

„Mert a fának
van reménysége...”

Kovács I. Gábor

„Törzsökös” és
„asszimilált” magyarok,
„keresztény allogének”
és „zsidók” ...

Társadalomtörténet
az Interneten

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület: Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség: Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram** támogatta.

A címlapon „Magyar férfi” – Claes Rålamb viseletkönyvéből (1658 előtt)
Kungliga Biblioteket (Stockholm) www.kb.se

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó
Felelős kiadó Németh István
Lapterv: Zátonyi Tibor
Kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.
Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: mandatum@elender.hu
Szerkesztőség: www.korall.org / e-mail: korall@mailbox.hu
Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.
Telefon: 306-8588, 306-8702
Felelős vezető: Soskóné Müller Judith

ISSN 1586-2410

Tartalom

Tanulmányok

Rendi társadalomszerveződés

Életpályák – Konfliktusok (16–17. század)

Erdélyi Gabriella:	„Causa scientiae” Egy 16. századi tanúvallomási jegyzőkönyv anatómiája	5
Dominkovits Péter:	Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint	32
Koltai András:	Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659)	55
H. Németh István:	Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében	79
Kármán Gábor:	Fatányér és kőkorsó Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével	107
Tóth Gábor:	Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete Szűcs Jenő középkor-képéről	137
Szabó Péter:	„Mert a fának van reménysége...” Csonkolt fák Magyarországon	155
Bognár Szabina:	Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése	173
Kovács I. Gábor:	„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez	193

Fórum

Für Lajos <i>A berceli zenebona</i> című művéről	
Szekeres András: Milyen (lesz) a magyar mikrotörténelem?	233
Szilágyi Márton: Irodalomtörténeti megjegyzések	238

Körkép

Társadalomtörténet az Interneten	244
----------------------------------	-----

Recenziók

Hartmut Kaelble: <i>Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.</i> – Keller Márkus	249
Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (1–5.) (Szögi László, Kiss József Mihály, Mészáros Andor munkáiról) – Sasfi Csaba	251
Vonyó József: <i>Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus</i> – Ablonczy Balázs	256
Szerzőink	261
Contents	262
Abstracts	264

„Causa scientiae”

Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája

„Vajon elegendő adatuk van-e a történészeknek ahhoz, hogy rekonstruálni tudják a boszorkányokkal kapcsolatos középkori vagy kora újkori európai hiedelmeket, és a bírói sztereotípiák mögé tekintsenek?” Carlo Ginzburg kérdése mindenekelőtt a minőségre vonatkozik. Az olasz mikrotörténész a korból nagy számban fennmaradt inkvizíciós feljegyzések között olyan kivételes esetek után kutatott, ahol igazi párbeszéd utólagos tanújává válhatott. A kulturális dialógus ott jöhetett létre, véli Ginzburg, ahol a bírák elvárásai és a tanúk képzetei között tátongó szakadékot a sugalmazó kérdésfeltevések és a fizikai kényszer sem tudta áthidalni, az egyszerű emberek hangját a bírák kérdéseit visszhangzó hivatalos sztereotípiák monológjába simítani (Ginzburg 2000: 150–151).

1518 májusában, Körmend mezővárosában a szentszéki bíró nem boszorkányokat vagy eretnekeket keresett, hanem csupán azt a kérdést kellett tanúvallomásokkal tisztáznia, hogy az Ágoston-rendi remeték jogosan, szerzetesekhez méltatlan életükkel rászolgálva lettek-e a kegyúr által egy évvel korábban eltávolítva a város piacterén álló kolostorból. Hogy a vallomások átiratát tartalmazó 220 oldalas jegyzőkönyv a hazai középkori források nagy pusztulása közepette megmaradt, már önmagában is rendkívüli.¹ A felfedezés tényének szóló első öröm elmúltával azonban fel kell tennünk a kérdést: a kezünkben tartott szöveg kivételes-e a ginzburgi értelemben is? Az „elnyomás archívumai”-ból előkerült forrás megőrzött-e valamit az elnyomottak hangjából?

A dialógus létrejöttét ebben az esetben is mindenekelőtt a résztvevők egyenlőtlen hatalmi pozíciói veszélyeztették. A körmendi események egyik főszereplője ugyanis Bakócz Tamás esztergomi érsek, bíboros, az ország prímása volt. Bakócz még 1513-ban, római tartózkodása idején az Ágoston-rendiek botrányos életére hivatkozva kért és kapott X. Leó pápától felhatalmazást a „saját földesurasága alatt álló” körmendi kolostor reformjára. Ugyan a város földesura és a kolostor kegyura öröklés útján hamarosan egyik unokaöccse, Erdődy Péter lett, a bíboros továbbra is közvetlenül érintett maradt az ügyben: a kolostort 1517-ben, törvényes eljárást követően elvette az ágostonosoktól, és legátusként az obszerváns ferenceseknek ítélte. A szóban forgó jegyzőkönyv annak a második vizsgálatnak az anyaga, amely az ágostonosok Rómába benyújtott fellebbezésére indult. X. Leó ugyanis 1517 szeptemberében elrendelte Bakócz döntésének és „a Ferenc-rendiek erőszakos betolakodásának” felülvizsgálatát. A következő tavasszal meginduló eljárás azonban az ágostonosok ezt célzó taktikai ellenére sem maradhatott a két szerzetesrend ügye.

¹ Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Barberiniani Latini (=BAV Barb. Lat.), vol. 2666. A forrás részletes ismertetését lásd Erdélyi 2002a.

A kolostor birtokjogáért perbe bocsátkozni nemigen kívánó ferencesek védelmét ugyanis hamarosan Erdődy Péter egyik ügyvédje vállalta magára, aki az érsekkel a háttérben ezek után maga diktálta a vizsgálat további menetét. Villámgyorsan vádiratot kanyarított az ágostonosok vétkeiről, akiknek folyamatos tiltakozása ellenére elérte, hogy Körmenden sor kerüljön az általa megnevezett bíró és írnok közreműködésével a vádakat bizonyító tanúkihallgatásra. A tanúkat ehhez az Erdődyek állították ki, az ágostonosoknak a peres eljárások megszokott menete annyi lehetőséget adott, hogy a tanúknak felolvasandó vádak ismeretében összeállítsanak egy a kihallgatás alapjául szolgáló kérdőívet (*interrogatoriae*). Ennek célja a tanúk személyének és szavaik megbízhatóságának ellenőrzése volt. A tanúk személyi adatai (életkor, vagyoni helyzet, társadalmi állapot, utolsó gyónás ideje, stb.) mellett ebben szokás szerint azt írták elő, hogy a vádak megerősítése esetén a bíró kérdezze ki a tanúkat „tudomásuk okáról” (*causa scientiae*): arról, hogy véleményüket és ismereteiket mire alapozzák.

A hét pontba szedett vádirat az alapítók elvárásainak kontextusában az ágostonosok deviáns életét taglalta: a liturgikus kötelezettségek és a kolostor épületének elhanyagolását, kocsmába járásukat, részeges verekedéseiket és szexuális kihágásaikat. Ezen túlmenően azt állította, hogy mindenekelőtt a nép felháborodása (*scandalum populi*) késztette Bakóczot beavatkozásra. A kolostort tehát „hitbuzgóságból, a vallás és a keresztény hívek üdvössége érdekében” reformálta. Végül az utolsó pont így hangzott: „mindaz, amit állít, összességében és külön-külön is igaz, s róluk azon a vidéken egykor és ma is ez forog közzájón (*fruit et est publica vox et fama*).² A felperes tehát azt várta a tanúktól, akiknek a vádpontokat egyenként felolvasták, hogy az Ágoston-rendiek vétkeiségét, de legalábbis vétkeik közismertségét megerősítsék.³ Miután az ágostonosok a vizsgálat során tagadták vétkeiket, a tanúkhöz intézendő kérdéseikkel azt sugalmazták, hogy a tanúk a nagy hatalmú felperes befolyása alatt állnak.⁴ Kétségbe vonták ezenkívül nemcsak a tanúk, de a tudásuk alapját képező *fama publica* semlegességét is: a bírónak ezért arról is meg kellett kérdezni a tanúkat, hogy a barátok rossz hírét vajon nem haragosaik terjesztették-e, illetve hogy a szóbeszédet nem mesterségesen gerjesztették-e a kolostor megfosztásának színlelt magyarázatára.⁵

² Újhelyi Márton ügyvéd által összeállított vádpontok. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 17v.

³ A kánonjog az ilyen eljárást, szemben az *ordo iudiciarius*szal, amely mindkét fél szemtanúinak eskü alatt tett kihallgatásával járt, *ordo per notorium*ként ismerte (Brundage 1995: 120–153).

⁴ Ami náluk úgy hangzik, hogy „a tanú gyűlölettel viseltetik-e a Szent Ágoston-rendi barátok iránt, vagy nagyobb ájtatossággal van-e Szent Ferenc rendjének obszerváns barátai irányában, s hogy inkább őket, mint a körmendi [...] kolostor ágostonosait akarja-e, hogy maradjanak”, az más esetben így szól: „gyűlölettel, haraggal vagy szeretettel van-e a peres felek valamelyikéhez [...] és melyik fél győzelmét kívánja”. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=MOL DL) 55798. Az ágostonosok ezentúl az utasítás vagy ajándék általi befolyásolás ügyében – szemben a szentszéki helynőkök által fogalmazott kérdőívekkel – csak a felperest nevezik meg mint lehetséges megvesztegetőt. Végül pedig azt a szokásos kérdést, hogy a tanú a felperes jobbágya-e (lásd pl. MOL DL 15467), szokatlan és szintén gyanakvásukat tükröző megjegyzéssel egészítik ki: „vagy nagy tisztelettel, illetve félelemmel viseltetik-e iránta”.

⁵ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 29v–30r.

A Körmendről és a szomszédos falvakból kiállított 49 férfinak – papoknak és laikusoknak, nemeseknek és jobbágyoknak – így tulajdonképpen nem kérdésekre kellett felelni saját ismereteiről számot adva, hanem egy több szinten folyó, egyértelmű állításokat megfogalmazó vitában kellett állást foglalniuk. Tagadhatták vagy megerősíthették az ágostonosok vétkes életének és ezzel összefüggésben a közfelháborodásnak a „tényét”; tisztességes és elfogulatlan emberek által táplált közvélekedésnek vagy haragosok rosszindulatú híreszteléseinek, esetleg utólagos propagandának minősíthették a szerzetesekről folyó közösségi diskurzust, ezáltal saját tudásukat és vallomásukat is; végül véleményt mondhattak az éppen zajló eljárásról: Bakócz felépését törvényesnek és vallásosan motiváltak (*zelo fidei*), ellenkező esetben erőszakosnak tartva, egyúttal bevallva, hogy megvesztegették őket.

Nem meglepő tehát, hogy egyhangúlag – jóllehet egyesek bőbeszédűen, mások szűkszavúan, tudomásra vagy hallomásra hagyatkozva – megerősítették a vádakat, és elutasították az ágostonosok gyanúsításait. Afelől azonban már joggal támadhatunk kétségeink, hogy ezzel a saját tudásukról és véleményükről adtak számot, vagy valóban csupán a felperes álláspontját visszhangozták, hiszen Bakócz hatalmát és befolyását – azon túl, hogy ismerték – a kihallgatás során közvetlenül is megtapasztalhatták. Jóllehet azt talán nem tudták, hogy a vizsgálóbíró szerepét betöltő Attádi Márton pécsi segédpüspök-bíró és az írnoki feladatokat ellátó Miletinzi János közjegyző egyaránt szoros szálakkal kötődött az érsekhez és esztergomi környezetéhez,⁶ azt azonban hallották, hogy az ágostonosok utolsó tiltakozását mellőzve, s a ferenceseket pártolók nagy hatalmát felpanaszoló keserű kifakadásukat figyelmen kívül hagyva fogtak hozzá a tanúk megesketéséhez.⁷

A következőkben tulajdonképpen mi is nyomozást folytatunk: azt próbáljuk kideríteni, hogy a vallomások mennyiben tükrözik a tanúk tudását. Vajon őszintén, szabadon vagy külső kényszer, befolyás hatása alatt beszéltek? Elemzésünk, a tanúvallomások igazságtartalma – egyfelől a megtörtént eseményekkel, másfelől a tanúk tényleges nézeteivel, gondolataival való kapcsolata – körül forog.⁸

ALKALMAZOTT FOGALMAK, MÓDSZEREK

Nyomozásunk egyúttal módszertani kísérlet: a kihallgatás eseményét, a tanúk magatartását a külső körülmények (a tanúkiállítás módja, a tanúk kapcsolata a földesúrral stb.) vizsgálata nélkül, csupán a vallomások szövegére hagyatkozva próbáljuk megérteni a kognitív és narratív pszichológiából, a szociológiából és az elbeszélés-elméletből kölcsönzött modellek és kategóriák alkalmazásával.

6 Bakócz és Szatmári György pécsi püspök, a vizgálatra delegált bíró kapcsolatára, környezetük összefonódására, a körmendi eljárás végrehajtóinak esztergomi kötődéseire lásd részletesebben Erdélyi 2002b.

7 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 24v–25r.

8 Jelen írás a jegyzőkönyv feldolgozásának szentelt disszertáció „forráskritikai” fejezetének része, amely egyúttal a külső körülmények szokásos vagy – a befolyás gyanúját erősítő – rendkívüli természetét is vizsgálja.

Tények, történetek

A tanúk saját tudásának beazonosítása során mindenekelőtt azzal a problémával kell szembesülnünk, hogy a rendelkezésünkre álló jegyzőkönyv – egy rutinos szentszéki közjegyző és segédje alkotása – harmadik személyben és latinul íródott. Ebből kell következtetnünk arra, hogy a tanúk mit válaszoltak (természetesen magyarul) a felolvasott vádakra, valamint az ágostonosok előírt és a bíró saját kiegészítő kérdéseire. Némileg egyszerűsítve a helyzetet: a vallomások átíratából a vádpontok és az Ágoston-rendi kérdőív szövegét kivonva kapjuk meg azt, amit a tanúk maguktól, nem csupán az elhangzott vádakat vagy a kérdéseket elismételve, parafrázálva mondtak. Ezt az összehasonlítást elvégezve azt találjuk, hogy a tanúk tárgyi-tartalmi többlettudása azokban a történetekben található, amelyeket egyfelől a vádakat hallva meséltek, másfelől a bíró további kérdéseire feleltek. Ezeket a történeteket kell tehát közelebbről megvizsgálnunk, ha meg akarjuk érteni a kihallgatás eseményét.

Történet alatt olyan szövegegységet értek, amely a szerzetesek tetteiről, velük kapcsolatos eseményekről szól.⁹ Amennyiben azonban ez a vádban is említett esemény (pl. nőket vittek a kolostorba), szükséges, hogy ezenkívül tartalmazzon olyan konkrétumokat, amelyek a vádban vagy a kérdésben nincsenek (időpont, nevek, helyszín). De azt a néhány esetet (kb. tíz) is számításba vettem, amikor a tanúk a vádakra nem foglalt egyéb eseményt csupán megemlítik, anélkül, hogy „igazi” történeté formálnák.¹⁰ Az elbeszélte események jellege szerint két történettípus különböztethető meg: hallunk egyszerű, rendkívüli dolgokról, amelyeket különlegességük miatt tartottak a tanúk elbeszélésekre érdemesnek,¹¹ míg az események másik részéről épp jellegzetes, gyakori voltak miatt mesélnek.¹² E két kritérium – az elbeszélés kidolgozottsága és az esemény típusa – szerint a történetek három csoportba sorolhatók. Az egyedi eseményeket megörökítő elbeszélések száma negyven körül van. Ha ehhez hozzáadjuk a részletesen ecsetelt, jellegzetes eseményeket,¹³ mintegy ötvenöt történetet számlálunk. A szintén gyakori je-

⁹ A történetyszerűség tartalmi feltételeiről szóló elképzelésekre lásd László 1999: 66–70. Nem történet tehát: „tudja, hogy az ágostonosok idejében csupán egyetlen barát vagy szerzetes volt a kolostorban, [...] és az is sánta volt”. Amint az sem, hogy „Csákányi Dombo Gergelytől hallotta, hogy a barátok [...] gyakran vittek rossz hírű nőket a kolostorba és a refektóriumba, és ott társalogtak velük” – mivel ezzel nem tudunk meg semmi újat a barátokról. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 43v, 38v.

¹⁰ Ilyen pl. az, hogy „hitelt érdemlően hallotta, hogy az egyik ágostonos perjel [...] teherbe ejtett egy nőt”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 71r.

¹¹ Ilyen pl.: „Balázs fráter [...] elitta a breviáriumát az egyik jáki kocsmában, amit végül a barát perjele váltott ki a kocsmárosról”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 54v.

¹² A misék elmaradása kapcsán a kölkedi plébános mesélte, hogy „...néhányszor, sőt legalább hétszer is látta, amint Antal fráter a hívek kérésére a mise celebrálásához készülődött, de mivel ministránsa, aki a misézésben segítette volna, nem volt, kénytelen volt a miseruhát levetni anélkül, hogy a misét elmondta volna, és így az ájtatos hívek zavartan és méltatlankodva távoztak. Ennek idejére, hónapjára és napjára pontosan nem emlékszik, de úgy véli, hogy az ágostonosok eltávolítása előtt két-három évvel történt.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 73v.

¹³ Pl.: „...összejárt a barátokkal, és gyakran látogatta a kolostort azért, hogy az istentiszteleteken részt vegyen. Gyakran beszélt a barátokkal és kérdezte őket, hogy miért hanyagolják el ennyire az istentiszteleteket, akik erre azt felelték, hogy kevesen vannak, és nincs amiből megéljenek, ezért nem tudják az istentiszteleteket elvégezni.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 92r.

lenetekről szóló, de laposabban előadott történetekkel¹⁴ együtt végül ez a szám hetvenötöre növekszik.

A történetek a tanúk (rendszerint kikérdezett) „tudomása” tekintetében két nagy csoportba sorolhatók: egy részük személyes élményen, aktív részvételen vagy passzív szemlélődésen alapult. Sokan azonban olyan eseményekről számoltak be, amelyekről másoktól hallottak. Ez esetben a tanúk néhányszor nevének nevezik azt a résztvevőt, szemtanút vagy szintén csupán hallomásból értesült – személyt, aki az eseményekről nekik beszámolt. A jellemző mégis inkább az volt, hogy tudásuk a közszájon forgó híreken alapult (*audivisset communi fama*).¹⁵ Amint egyesek konkrétabb megfogalmazásából is kiderül, a kihallgatáson elhangzó történetek a körmendiek és környékbeliek mindennapos tevékenységével és szórakozásával együtt járó beszélgetéseinek formálódtak.¹⁶ Az ágostonosok eltávolításával járó első vizsgálat és a fellebbezésükre induló újabb eljárás hírének hatására ezek az utcai, piaci, kocsmai, templomi beszélgetések feltehetően nemhogy ritkultak, hanem inkább intenzívebbé váltak. A plébánián zajló kihallgatás így e folyamatos közösségi kommunikáció újabb színterének is tekinthető, ahol a bíróval folytatott beszélgetésbe már azok a történetek is beépültek, amelyeket az egybegyűltek a vizsgálat két napja alatt meséltek egymásnak, illetve amelyek az ez idő alatt a tanúk és a jelen lévő ágostonosok között lezajló interakciókról szóltak.¹⁷ A körmendi vizsgálat ugyanis úgy zajlott, hogy május 15-én, szombaton reggel, a tanúk egymás – és a peres felek képviselői – jelenlétében, kezüket sorban (*corporaliter successive*) a Szentírásra téve megesküdték arra, hogy az igazat fogják mondani, majd ezt követően két napon át, vasárnap estig (vagyis igen nagy iramban), s amint a szokás diktálta, elkülönítve-egyenként (*seorsum et singulatim*) folyt a tanúk kihallgatása.

A tanúk történetei tehát, amelyek évtizedekkel korábban vagy éppen a kihallgatás napján megesett epizódokról szólnak, egyfelől az emlékezés, másfelől a közösségi kommunikáció termékei. (Sokszor nem is tudjuk, melyik esettel állunk szemben.) A kognitív és narratív pszichológia bizonyos feltevései, elméletei azonban lehetőséget adnak arra, hogy a történetek mindkét típusát együttesen vizsgáljuk. Kísérletek igazolják ugyanis, hogy a történeteket létrehozó mentális és társas folyamatok egy-

14 Pl.: „...mind Körmend mezőváros lakóitól, mind pedig a városon kívül lakóktól hallotta, hogy amikor az ágostonosok idejében néhányszor reggelente a körmendi kolostorba mentek, hogy misét hallgassanak, hasztalan várakoztak sokáig, mégsem miséztek.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 42v.

15 Míg a konkrétan megnevezett személyek száma tíz alatt van, a tanúk 95-ször hivatkoznak a *fama publicára*, amit még tovább növelnek a „mivel hallotta” jellegű válaszok.

16 Lásd pl.: „olykor azt beszéltek a polgárok (*fuit sermo et rumor inter cives*), hogy kidobják a barátokat hanyagságukért”; „gyakran mondogatták a polgárok maguk között, hogy az ágostonosok nagyon istentisztelet-végzése miatt nem kell nekik alamizsnát adniuk”; „látta és sok hiteltérdemlő embertől hallotta, hogy Szent Ágoston rendjének barátai a [...] kocsmákban parasztokkal és laikusokkal mulatoztak és részegeskedtek”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 90r, 100v, 61v.

17 Az elsőként kihallgatott egyik körmendi pap mesélte: „a tegnapi nap azt mondta az Ágoston-rendi barátoknak, akik akkor Körmeden voltak, hogy csak a kolostorkert tíz forinttal többet ér most annál, mint amikor ők laktak itt, [...], az obszervánsok annyira helyreállították a kolostorépületeket”. A kihallgatás során zajló beszélgetésekre lásd pl.: „egyik tanútársától hallotta, akinek a nevére nem emlékszik”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 31v–32r, 42r.

mással alapvető megegyezéseket mutatnak, aminek az oka abban sejthető, hogy a hétköznapi emberi gondolkodás-tudás, így az ezt szervező emlékezés és a kommunikáció is szerkesztett történetek, narratívumok megértésén és elmondásán alapul.¹⁸ Mindkét jelenség mechanizmusa röviden konstrukcióként – semmint pusztá reprodukcióként – értelmezhető, amelynek most a kezdeti és a végső fázisa érdekes számunkra. Az észlelés (látás, hallás, stb.) az emlékezés konstrukciós teóriája szerint nem csupán érzékelés, hanem attitűdnek vagy hozzáállásnak nevezett (ismereti, érzelmi és akarati-szándékbeli tényezőkből álló) pszichológiai állapot hatása alatt megy végbe. Konkrétabban ez annyit jelent, hogy egy-egy kiugró részletre vagy élmények tömegére épülő attitűd igazolására építjük fel a helyzet egészét, a részleteket (Bartlett 1985: 274–309). Amint az emlékezés is az érdekeltség, az érdeklődés függvénye, a hírek továbbadása is csak akkor jön létre, ha a tárgyukat képező események kellőképpen fontosak, másfelől ha a hírek ritkák és hiányosak (Allport–Postman 1947). Ami pedig a folyamat második fázisát illeti, a tudásanyag módosulása a felidézés, illetve újraközlés során tovább folytatódik azáltal, hogy ezt fokozottan az attitűd vezérli, s a felépítés bizonyos sémák segítségével megy végbe. „A felidézés nem más, mint meglévő cselekvéses sémáinknak megfelelő szelektív rekonstrukció” (Pléh 1998: 369). Ezért míg például az események sorrendjét könnyen megjegyezzük, az egyéb részleteket, főleg az ismeretleneket elhagyjuk, vagy meglévő tudásunknak megfelelően átalakítjuk, másokat pedig hozzáadunk. Mivel pedig „az egyszerű történetek szerkezetének kulcsa, a keresett kitüntetett séma az emberi cselekvés szerkezetében keresendő”,¹⁹ nem meglepő, hogy a történetek továbbadása során hasonló törvényszerűségek érvényesülnek: a részletek jelentős részének elvesztése után a megmaradók felerősödnek, és a jelentéstartalom központi helyére kerülnek.²⁰

Annak ellenére tehát, hogy az emlékezés megbízhatósága és pontossága nem az észlelés közvetlen vagy közvetett módjának a függvénye, nem alaptalan a vétek bizonyítására törekvő korabeli peres eljárásoknak az a megkülönböztetése, amely nagyobb bizonyító erőt tulajdonított a szemtanúk beszámolóinak, mint a szemtanúktól hallottakon alapuló vallomásoknak. Az utóbbi esetben ugyanis a valóság már többszörös torzításon ment keresztül. Az is jogosnak tűnik, hogy a „pusztá hallomás” alapuló tudást kevésbé tartották megbízhatónak,²¹ mivel a kommunikáció útján

18 Az erre vonatkozó pszichológiai elméletekre összefoglalóan lásd László 1999: 42–51.

19 Az emlékezeti történetkutatás eredményeire összefoglalóan lásd Pléh 1998: 369–371.

20 A híresztelések, a szóbeszéd természetének szentelt alapvető munkájában az amerikai szerzőpáros, Gordon W. Allport és Leo Postman a hírek terjedésének három szabályszerűségéről beszél. 1. Az *el-szegényedés* törvénye az információ tartalmi csökkenését, egyes – elsősorban a szokatlan – részletek elfelejtését, kiejtését jelenti. 2. Ez a csökkenés a megmaradt elemek hangsúlyainak átalakulásával jár (a *hangsúlyozás* törvénye). 3. Végül a válogatás és átalakítás menetét a fő téma szervezi, s az *asszimilációt* a befogadó ismeretei, előítéletei, érdekeltsége stb. irányítják.

21 Werbőczy a tanúvallatás feltételeiről: „Harmadszor szükséges az a mód, hogy a tanú a véghez vitt dolognak, amelyre nézve kérdezik, módja felől nyilván és világosan tegyen vallomást; vajjon magát a dolgot és az ügy érdemét tudomásból vagy hallomásból ismeri-e? Vagy talán annak szájából hallotta-e a szóban forgó cselekmény lefolyását, a ki ezt elkövette? Mert pusztá hallomásnak nem szokás és nem kell helyt adni.” Werbőczy István Hármaskönyve. II. rész. 27. cím

terjedő elbeszélések az ismételt egyéni felidézésekhez képest – amint pszichológiai kísérletek bizonyítják – fokozottan torzulnak (Pléh 1979). Ennek okát könnyű belátni: az első esetben nemcsak a tudásanyag reprodukálásával, de az észleléssel járó torzítás is minden alkalommal ismétlődik.

Gondolatmenetünk szempontjából azonban most nem a módosulások eltérő mértékére, hanem azonos természetére vonatkozó felismerés érdekes. E tételből kiindulva megvizsgálhatjuk, hogy vajon e történetek és variánsaik – függetlenül attól, hogy az emlékezés vagy a közösségi kommunikáció termékei – a vázolt mechanizmusok valószínű nyelvi megfelelői, leképeződései-e. Ebből ugyanis a tanúk vallomástételi stratégiáira, őszinteségükre vagy befolyásoltságukra következtethetünk.

Vélemények, vágyak, érzelmek

A röviden vázolt változásokon túl a vallomások és a valóság kapcsolatában további áttétekkel kell számolnunk az események és az emlékezés-elbeszélés ideje közötti különbségből, illetve az emlékezés társas aspektusából adódóan. A történetek, emlékek narrációja egyfelől azért tekintendő szintén konstrukciónak, mert az emlékező a múltbeli cselekvéseket nemcsak leírja, rekonstruálja, de egyúttal interpretálja, magyarázza és értékeli is. Így a tanúk is egyfelől beszélnek a szereplők *egykori* tudattartalmairól: az érsek motivációiról, az emberek és a közösség (köztük saját maguk) barátok iránti hozzáállásáról, haragjáról, megvetéséről és gúnyáról. Ezen túlmenően *aktuális* attitűdjeikről is kikérdezték őket: el kellett mondaniuk, hogy melyik rendet szeretnék a kolostorban látni a jövőben, s hogy milyen a kapcsolatuk a szerzetesekkel (haraggal vagy szeretettel viseltetnek-e irántuk). Összességében tehát a történetek tényszerű rekonstrukcióján túl az eseményeket és a cselekvőket – köztük önmagukat is – aktuális helyzetük és tudásuk függvényében ábrázolják.

A társadalomtudományok alaptézisei közé tartozik immár, hogy az egyén szubjektív valósága a társadalmi-történeti „valóság” függvényében változik, hozzá igazodik.²² Ez azért érdekes számunkra, mivel a körmendiek mindennapi valóságát alkotó beszélgetései és interakciói jelentős átalakuláson mentek át a Bakócz-féle reform következtében. A ferencesek megjelenésével ugyanis ezután nem iszogatni, kikapcsolódni és beszélgetni, hanem misére és zsolozsmára jártak a kolostorba. Megszűnt a részegen az úton heverő vagy a kocsmában veszekedő barát korábban nem ritka látványa. A kolostor új lakói helyett inkább a kolostor és kertje helyreállításán fáradoztak. Mivel tehát a mindennapi valóságnak ebben a megváltozott és immár magától értetődő keretében nyilatkoztak az elmúlt dolgokról, szavaik értelmezéséhez segítséget nyújthat számunkra a *reszocializáció* fogalma, amely az ilyen töréseket kísérő mentális konverziós műveleteket jelöli. „A reszocializáció során átértékeljük a múltat, hogy megfeleljen a jelen valóságának, azzal a hajlandósággal, hogy hátravetünk a múltba olyan elemeket, amelyek akkor szubjektíve nem álltak

²² A pszichoszociális identitás jelenségkörével kapcsolatos elméletekre összefoglalóan lásd Pataki 1995–1996.

rendelkezésre” (Berger–Luckmann 1998: 224). A személyes átváltozások, az *identitás újrarendeződése* tehát elsősorban nem felejtés révén, hanem az emlékek átdolgozásával, egyes tények felnagyításával, mások elhallgatásával, átszínezésével, kitalálásával megy végbe. „Miután nem a régi, hanem az új valóság tűnik az ember számára teljesen kézenfekvőnek, ez a folyamat abszolút »őszinte« lehet” (Berger–Luckmann 1998: 221). Ilyen átalakulási folyamat áll talán annak hátterében, hogy a vallomásokban jelentős feszültséget észlelhetünk a tanúk (és általában a hívek) barátok iránti egykori ambivalens, a cinkosságtól a hangos felháborodásig terjedő és a kihallgatás során deklarált, egyöntetűen elutasító, ágostonosellenes hozzáállása között. E magyarázati lehetőség már csak azért is valószínűnek tűnik, mert a legnagyobb változás az egykori cimborák vallomásában érzékelhető. Márpedig a külső körülmények megváltozása következtében leginkább nekik volt szükségük szubjektív valóságuk átrendezésére, amit az alábbiakban részletesen is bemutatok.

Az alkalmat és az aktuális keretet ugyanakkor a szerzetesek és a hívek, köztük a tanúk egykori kapcsolatának ábrázolásához a kihallgatás szituációja, a bíró és a tanú – a szociálpszichológiában aszimmetrikusnak nevezett – interakciója nyújtotta. Ebben a kommunikatív helyzetben a kérdezett igyekszik minél kedvezőbb képet kialakítani magáról a kérdezőben és az általa képviselt intézményben.²³ Így a körmendi tanúk vallomását is erősen befolyásolhatta, hogy a nyílt párbeszéd során milyen hallgatólagos feltevésekkel éltek a bíró személyes és hivatalos elvárásairól, akiben ugyanakkor láthatták mind az egyház, mind a földesúr magas státusú képviselőjét; mit gondoltak helyes viselkedésnek és válasznak a közvetlen interakció során, vagy éppen mit feltételeztek a vizsgálat következményeiről, tétjéről. Ez a látens kommunikáció így tehát további áttételeket hoz létre emlékezés és valóság kapcsolatában, amit nekünk is érdemes lesz figyelembe vennünk.

A közösség történetei

Az alábbiakban először tehát azt vizsgálom, hogy a tanúk történetei az emlékezeti-kommunikációs folyamatok valószerű nyelvi reprezentációi-e. E *formai* elemzést követően a történetek elmondása során létrejövő további áttételeket próbálom a szövegben kitapintani és egyúttal megmagyarázni. Az emlékek *egyéni* felidézése és *társas* interakció keretében történő narrációja során létrejövő változások ismeretében – amelyek torzítják „adatainkat” – a történetek végül, ezúttal „eredeti” *szociális* közegekben, a közösségi kommunikáció elemeiként kerülnek terítékre. Itt tehát úgy

²³ Időben távoli volta ellenére a sikeres kolostorreformot követő körmendi kihallgatással bizonyos tekintetben analóg az a modern helyzet és vizsgálat, amely az országgyűlési választásokat követően a választókat korábbi szavazataikról kérdezi egy kérdőíves interjú keretében. Az emlékezeti tévedéseket (a győztes utólagos szavazatszerzéseit) a kutatók a megváltozott valósághoz és a kérdező feltételezett elvárásaihoz való alkalmazkodás jelenségkörében értelmezik, lásd Angelusz–Tardos 1999: 525–544. A történések között mindenképp a személyes dokumentumokkal és orális történettel (napló, memoár, interjú) dolgozóknak kell szembesülniük az emlékezés problematikájával. Lásd Gyáni 2000.

tekintem az elbeszéléseket, mint a körmendi és környékbeli hívek körében az ágostonosokról közszájon forgó híreket. Mint tudjuk, az Ágoston-rendiek azzal érveltek, hogy e hírek rágalmak: minden valóságálapot nélkülöző rosszindulatú híresztelések, illetve utólagos koholmányok. A történetek valószerű vagy a mögöttes társadalmi viszonyokba nem illeszkedő természetét most is próbára tehetjük, mégpedig arra a feltevésre alapozva, hogy a közösség és a *publica vox et fama* – fordítjuk akár közbeszédnek, közvélekedésnek, pletykának vagy szóbeszédnek – szerveződése, tulajdonságai között megfelelések, illetve ok-okozati összefüggések léteznek. Ez egyrészt azt a feltételezést takarja, hogy minél összetartóbb-szorosabb egy közösség, annál nagyobb szerep jut a közösen kialakított vélekedéseknek, ismereteknek, elvárásoknak.²⁴ Másfelől arra ösztönöz, hogy a közösség tagjai által osztott nézetek *tartalmi* szerveződésének, így esetünkben konkrétan az egyes történetek kiválasztódásának és népszerűségének okait a közösség igényei, érdekei, identitásképző folyamatai összefüggésében keressük (Assmann 1999: 29–49; Jovchelovitch 2001; összefoglalóan László 1999: 94–111). Így az egymásról – miként Körmenden a barátok és társaik deviáns megnyilvánulásairól – folytatott hétköznapi beszélgetések konkrét témájuktól és irányultságuktól függően sokféle szerepet játszhatnak egy csoport vagy kis közösség életében: erősíthetik az összetartozás érzését, szolgálhatják a csoport önmegjelenítését, az értékek megerősítését, az együttműködés szervezését és a konfliktusok kezelését, de a szórakozás eszközeivé is válhatnak.²⁵

A TANÚK STRATÉGIÁI

Emlékezés vagy meggyőzés? A történetek valószerűsége

Az ágostonosok kérdőívükben azt írták elő, hogy amennyiben a tanú általánosságban megerősíti a körmendi barátok hanyag vagy botrányos életére vonatkozó vádakot, a bíró kérdezze ki tőle a részleteket: így például a szerzetesek kocsmái részegeskedéseiről és civakodásairól szóló vád kapcsán azt, „hogy a barátok ezt mikor tették, kiknek a jelenlétében és hol, s a tanú akkor mit csinált ott a barátokkal, illetve mi volt az alkalma vagy tárgya a veszekedésnek vagy vérontásnak”.²⁶ Azt mondhatjuk tehát, hogy a tanúk tudásának hitelességét a részletek ismeretétől, emlékeik konkrétságától tették függővé.²⁷ A kérdés az, hogy a tanúk milyen stratégiát

²⁴ Pataki–Hunyadi 1972: 176. Lásd még Pataki 1999. A szerző a csoportelbeszéléseket a csoportkohézió és a csoportidentitás mozzanataiként értelmezi: egységesülő csoportban egyneműsődő csoportelbeszéléseket feltételez, ez alatt azt értve, hogy tartósabb csoporttörténet esetén egyre több elbeszélés rögzül és őrződik a csoport kollektív emlékezetében, az egyéni referenciájú és egyéni emlékezetben őrzött történetek rovására.

²⁵ Vö. Gluckman 1963, Elias–Scotson 1994. A hétköznapi közösségi kommunikáció – itt alkalmazandó – funkcionális megközelítésével szemben vagy ezt kiegészítve mások ennek önkéntelen, ellenállhatatlan természetét, az egyén szociális identitásának mozzanatát hangsúlyozzák: „The compulsion to speak is neither a calculation of advantage nor a breakdown of the system; it is rather a symptom of the way the self is defined and asserted.” Jenkins 1999: 203.

²⁶ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 29r.

²⁷ A konkrét részletek, „valóságéffektusok” szerepére az elbeszélésben lásd Barthes 1982.

követtek: megelégedtek emlékeik minél pontosabb – de az emlékezés természetéből adódóan töredékes – felidézésével és közlésével, vagy inkább a befogadó által elvárt konkrét részletek manipulálásával az ágostonosok vétkeinek minél meggyőzőbb ábrázolására törekedtek.

Mintegy hetven olyan történet hangzott el, amelyekben szerepeltek pontos részletek. Néhány alkalommal már a felütés nagyon konkrét és meggyőző: „Tudja, hogy amikor egyszer az Ágoston-rendi barátok vízkereszt előünnepén, szokás szerint, a körmenettel mentek”[...]; „Látta Antal ágostonos frátert körülbelül három évvel ezelőtt a kocsmában, és amikor a barát”[...]. Ezekben az esetekben a barátok kihágásairól szóló történetek hitelességét az is fokozza, hogy a rutin feladatvégzés, a szokásos szórakozási lehetőségek vagy az ünnepi rituálék körforgásába ágyazva jelennek meg. A vétket szülő alkalmak rendszeressége pedig egyúttal – jóllehet a tanúk csak egy-egy alkalomról beszélnek – a vétkek mindennapiságát is sugallja.

Ha nem is a kezdet kezdetén, de a történet előrehaladtával a tanúk sokszor maguktól beleszövik történeteikbe az egyedi részleteket. Lehetett ez az információ forrásának („Jáki Baramo Antaltól hallotta”[...]); a kocsmák házigazdáinak („Pajterak Kristóf, körmendi szíjgyártó kocsmájába ment”[...]), a barátok kártyapartnereinek vagy az események egyéb fő- és mellékszereplőinek a megnevezése. Máskor a barátok kártyavesztéséről vagy a játék feltételeiről számolnak be körültekintően: „Látta, sőt ebben gyakran maga is részt vett, hogy a barátok még éjfél után is kártyáztak, és aki a kártyán vesztett, az fizette másnap a bort, amint korábban erről maguk között megegyeztek.”²⁸ Noha az események felemlegetett helyszíneit (fürdő, verekedés a kolostor kerengőjén, menekülés a kertből, stb.) és időpontjait (napnyugta után, Szent Zsigmond napján, télen és nyáron, három évvel ezelőtt, stb.) tovább sorolhatnám, kiegyensúlyozott képet akkor kapunk, ha figyelmünket azokra az esetekre fordítjuk, amikor a tanúk egyetlen konkrétum említése nélkül erősítik meg a vádakat. Íme egy ebben a kategóriában tipikusnak mondható válasz az ötödik vádra: „gyakran látta a körmendi ágostonos barátokat kocsmákban forgolódni, le-részegedni és egymást szidalmazni, nemkülönben laikusokkal olyan szócsatákat vívni, hogy néha kevésen múlt, hogy fegyverhez nem nyúltak.”²⁹ Mivel pedig a válaszok többsége (száz felett) ilyen általam történetnek nem számított részekből áll, jogosnak tűnik, hogy azt tekintsük jellemzőnek, hogy a tanúk nem próbálták a befogadót a részletek manipulálásával az Ágoston-rendiek vétkességéről meggyőzni.

Érdeemes megfigyelnünk azt is, hogy mi történik akkor, amikor a bíró kérdez rá utólag a nem említett momentumokra. Az egyik szembeötlő jelenség, hogy a tanúk ezekre sokszor nem tudnak felelni. Ezt akár nyíltan ki is mondják, vagy semmitmondóan válaszolnak, például a „kikkel ittak” kérdésre így: laikusokkal, parasztokkal, papokkal, részegesekkel. A „hol ittak” kérdésre így: körmendi és falusi házakban. Vagy a „honnan tudja” kérdésre a nem túl informatív „mivel hallotta” a felelet. „Nem emlékszem” válaszként 35-ször hangzott el, ennek elsőprő többsége (31) az amúgy részletes elbeszélésekben található. Az események időpontját firtató kérdé-

²⁸ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 67v.

²⁹ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 45v.

sekre szűkítve a képet: tizenegyszer olvashatjuk, hogy „az évre [...] nem emlékszik”. Ehhez jön három olyan kérdésmegkerülő válasz, mint amilyen például a „különböző években és időkben”. A bíró kérdésére adott pozitív feleletek száma ezzel szemben mindössze nyolc. Az emlékek időbeli elhelyezésénél is nehezebben birkóztak meg a tanúk a cselekvők beazonosításával, megnevezésével,³⁰ ugyanakkor a helyszínekre viszonylag jobban emlékeztek.

Mindebből két dolgot tartok érdemesnek hangsúlyozni. Egyfelől azt, hogy a tanúk nem-tudásukat nyíltan hangoztatták, így a kérdezőt ezáltal kielégítetlenül, a majdani befogadót pedig kétségek között hagyták. A tanúk azonban ezzel mit sem törődtek. Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy ne törekedtek volna emlékeik minél pontosabb rekonstruálására, mert noha a nevekre és időpontokra nem emlékeztek, a cselekvések módjáról meglepően életszerű leírásokat adtak.

Tudja, hogy az egyik barátot, akinek nevére nem emlékszik, társai koldulni küldték messzi részekre. A barát visszatérte után pénzt rejtett el magánál a perjel és a barátok elől, majd egy nap betért Paÿertak Kristóf körmendi szíjgyártó házába, ahol akkor bort mértek. Ivás közben egy kuriálissal vitába keveredett mintegy négy évvel ezelőtt, a napra nem emlékszik, akivel végül ökölre mentek. Ennek során a barát oly erővel zuhant a földre, hogy félholtak nézett ki; a barátot tehát a földre vetve a kuriális a kezével megérezte, hogy a barát zsebében pénz van, amit elvett tőle, majd egy részét magánál tartva a maradékot visszahelyezte. A barátot végül a kocsmából a kolostorba kísérték [...]. Ezt onnan tudja, mivel hallotta Albert atyától, tanútársától, és más papoktól, akik jelen voltak, s akiknek nevére nem emlékszik.³¹

A cselekvők – a beszélő által megint csak hallomásból ismert – mozdulatai máskor is szinte meglevenednek a szemünk előtt:

Halyathi Mihály iskolamestertől hallotta, hogy az egyik körmendi barátal, aki a kolostorban nem mert kártyázni, Mihály sokat játszott az erdőben, mivel mindketten titokban akarták ezt tartani. Egyszer azonban játék közben összevesztek, egymás haját húzták, és egymást kézzel, tenyérrel, ökölrel ütötték. Az időre, hogy ez mikor történt [...], nem emlékszik, de úgy hiszi, hogy mintegy négy évvel ezelőtt.³²

Az utolsó idézett mondat egyúttal az emlékek keresésének és egyben a bizonytalanság közlésének egyik tipikus nyelvi megnyilvánulása.³³ Ezek egy része ráadásul nem is a bíró kérdéseire adott reakciók, hanem az emlékezést segítő belső párbeszéd nyelvi reprezentációja: „amikor ő még a körmendi iskolában tanult, csupán

30 Lásd pl.: „Miután megkérdezték a tanút, azt felelte, hogy a barátok által a kolostorba bevitt nők nevét nem tudja, sem a barátokét, mivel ezzel nem törődött, s a történetk évére, hónapjára és napjára sem emlékszik.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 72v–73r.

31 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 88v–89r.

32 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 76v–77r.

33 Lásd még pl.: „de anno tamen ac quotiens et in qua domo non recordatur, quatenus sepius et in diversis locis id fecissent”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 92r.

egy Máté nevű barátot látott a kolostorban, aki miután meghalt, *amennyire emlékezni tud*, üresen állt a kolostor.”³⁴

Végül érdemes megfigyelnünk az események időbeli elhelyezése végett leggyakrabban alkalmazott stratégiát. A tanúk úgy segítettek magukon, hogy a publikus eseményhez – amelyek pontos időpontját nem tartották szükségesnek megjegyezni³⁵ – fűződő emléküket személyes emlékeikkel kapcsolták össze. Így a hidashollósi plébános onnan tudta, hogy az húsz éve volt, amikor Máté fráter lakta csak a kolostort, mivel ez egyben fontos fordulópont volt a saját életében is: ekkor szentelték pappá, és tartotta első miséjét.³⁶ A csákányi plébánost pedig körmendi múltja vezette a hanyag istentisztelet-végzés évszámok közé illesztésében: mindez, amennyire vissza tud emlékezni, körülbelül az Úr 1503., 1504., 1505. esztendejében, és az azt megelőző és követő években történt, „mely években egykor ő a körmendi iskolában, majd mint káplán működött, és gyakran járt a kolostorba”.³⁷

Összességében úgy tűnik tehát, hogy a tanúk nem törekedtek a részletek kitalálásával a befogadó meggyőzésére. A történetek felépítése az emlékelőhívás mechanizmusait tükrözi. Akárcsak a történetvariánsok, amelyekben – az emlékezés és a halottak tovább mesélésének természete szerint – a központi cselekmény stabilitását, az egyéb részletek ellentmondásait, a nyilvános eseményhez fűződő személyes érdekelttség hatását figyelhetjük meg. A történetvariánsok abból adódnak, hogy egy-egy eseményről többen is beszéltek: a 75-féle történet így összesen 127-szer hangzott el. A 40 egyszeri eseményről szóló történetre koncentrálva: 36-ot csak egy-egy tanú adott elő, 4 ugyanakkor többször ismétlődött.

1. táblázat

A történetek témája	A történetek száma	Ismétlődő események, történetek	Az ismétlődés száma
Liturgikus mulasztások	6	–	0
A kolostorépületek elhanyagolása	2	A polgárok újjították fel a kolostorépületek egy részét	8
Kocsmai jelenetek	11	–	0
Szexuális kihágások	19	Egy szerzetes teherbe ejtett egy nőt	5
		Az éjszakánként gyanús helyeken mászkáló frátert az egyik körmendi polgár megverte	5
		A várnagy Mihály frátert szeretőjével rajtakapta és megbüntette	17
Egyéb	2	–	0
Összesen	40	4	35

34 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 75v. Lásd még: „sok évvel ezelőtt, amelyekre jobban nem emlékszik, tudja, hogy némely barátok [...]”. Uo. fol. 90v. A társas környezetben zaljő, emlékeztető kérdésekkel segített emlékezésre és az egyéni emlékező – ehhez hasonlítható – belső párbeszédére, az emlékezés tudatosságát leképező metakognitív kifejezésekre lásd Kónya 1999: 546–550.

35 Amint az egyik körmendi mondja: „nem emlékszik, melyik évben volt az, hogy Antal fráter egyedül élt a kolostorban, mivel nem számolta.” (Amúgy nemrég, 1514-ben lehetett.) BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 67r.

36 „tudja, hogy húsz évvel ezelőtt, amikor ő [...] első miséjét celebrálta, csak egyetlen fráter volt, egy Mihály nevű, akit olykor látott misét mondani”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 78r.

37 fol. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 64v–65r.

A szerzetesi szüzesség megszegésének vádja kapcsán öt tanúvallomásban felbukkanó eseményben mindenkinek valami más volt az ismert vagy fontos. Ketten csak annyit hallottak, „hogy a barátok egy nőt teherbe ejtettek”. Nádasdi Ferenc már egy perjelről beszélt, de a nevére nem emlékezett.³⁸ Ehhez az egyik idős körmendi polgár hozzátette, hogy a perjeltől született „fiú még az anyjával lakik. Az anya pedig nem tagadja, hogy a baráttól fia fogant volna, és ezt ő maga is a mondott nőtől hallotta, de egyébként is ez a hír járja.”³⁹ Büki György, aki ekkoriban nemesként Körmenden lakott, s felesége kapcsolatai révén az átlagnál többet tudott a barátok szeretőiről, azt is elmondta, hogy „Ferdénos Margit esett teherbe a perjeltől és szült neki fiút, aki most a körmendi disznópásztor”.⁴⁰

A körmendiek kolostorjavítási munkálataira négy tanú azért utalt röviden, hogy ezzel bizonyítsa: ami építkezés történt, azt sem a barátok végezték, enélkül pedig a kolostor még rosszabb állapotban lenne, sőt talán már össze is dőlt volna.⁴¹ Négyen azonban a barátok hanyagsága melletti érvelésüket megszakítva az építkezés helyére és idejébe kalauzolták a hallgatóságot: az ő vallomásukban maga az eseményről szóló történet szolgált bizonyosággal a barátok lustaságára. Rosos Simontól azt tudjuk meg, hogy ő maga nemcsak a munkálatokban vett részt, de „alamizsnával is hozzájárult az építkezésekhez mint a körmendi polgárok egyike, lehetőségeinek és hitbuzgalmának megfelelően.”⁴² Az építkezések a legfontosabbak és legemlékezetesebbek mégis azoknak voltak, akik a munkálatokért tisztségüknel fogva felelősséggel tartoztak. Nagy Pál elmondta, hogy „a barátok semmit sem vagy keveset építettek a kolostoron, annál inkább a polgárok, illetve ő maga tisztségénél fogva és a polgárok akaratából, amikor templomgondnok volt és a Boldogságos Szűzet tisztelő testvérület dékánja, [...] ami alatt a barátok neki és a polgároknak semmiben sem segítettek.”⁴³ Király György pedig azt mesélte, hogy „amikor ő körmendi bíró volt, és bírósága idején a város polgáraival a kolostor tetőzetét javították, az ágostonosok semmit sem segítettek, még egy követ, téglát vagy fát sem raktak egyik helyről a másikra, ami miatt Körmend városának polgárai a barátokat nagyon megvetették.”⁴⁴ Az pedig, hogy a plébános hasonló szavakkal ecsetelte a barátok tétlenségét, azért nem meglepő, mert a tanúk a kihallgatás színpalái mögött maguk között is felidéztek, megbeszéltek az eseményt.⁴⁵

38 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 45r, 88v, 70v–71r.

39 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 91r.

40 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 105r.

41 „...abban az időben, amelyre vissza tud emlékezni, a kolostor – mind az épületeket, mind az ágostonos barátok életvitelét tekintve – mindig rossz állapotban volt, mivel amint nem igyekeztek életmódjukat megjavítani és rendbeszedni, úgy hanyagolták el az épületeket is, sőt a templom tetőzetét és a kerengőt nem a barátok, hanem a körmendi polgárok állították helyre, ami nélkül a kolostor falainak egy része – úgy hiszi – már romokban állna.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 65r.

42 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 84v.

43 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 86v.

44 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 99r.

45 „...tanútársától, Nagy Páltól hallotta, aki az ágostonosok idején templomgondnok és dékán volt, de ő maga is látta saját szemével, hogy amikor a körmendi polgárok a kolostorépületeket javították, a barátok a legkisebb dologban sem segítettek nekik, egy követ vagy bármi egyebet odébb nem tettek vagy emeltek volna, hanem az építkezés ideje alatt úgy viselkedtek, mintha a kolostorhoz

Akárcsak azt a néhány évvel korábban történt botrányos epizódot, amely a kihallgatás során a többit messze felülmúlva 17-szer is szóba került. Azt, hogy a mindennapos beszélgetések kedvelt témája volt, az is mutatja, hogy az eseményt elbeszélő 17 tanú közül csak négyen voltak szemtanúk vagy valamiképpen résztvevők. Az ő beszámolóiknál azonban jóval egyszerűbb, ismétlődő alaptörténet a következő: egyszer a körmendi várnagy az egyik barátot a cellájában egy rosszhírű nővel (*mulier suspecta*) találta, mire a barátot a várban fogva tartották, a nőt pedig a város közepén pellengérré állították, majd száműzték a városból.⁴⁶ Ehhez jön néhány egyöntetűen, de szűkebb kör által felidézett cselekménymozzanat: a fráter színleg lelki nővérenek (vagyis keresztségben testvérenek) nevezte a szeretőjét, akit a baráttal együtt először a várba vittek, majd ráadásul a pellengéren megvesszőztek. Miután a várnagy néhányak – köztük papok – kérésére szabadon engedte a barátot, a kolostori éléskamrában láncra verték, innen azonban hamarosan sikerült megszöknie. Az apró, egyedi kiegészítéseken túl (a főszereplők: Mihály fráter és Ferde Benedek várnagy, az eset nyáron történt, a párt meztelenül, illetve az ágyban találták, a barátot sokak szeme láttára vitték a várba) a cselekményről lényegesen többet csak azok tudtak, akik résztvevőkké váltak. Így például nemes Büki György elmondta, hogy a botrány előtt néhány nappal a barát az ő házában találkozott a szeretőjével, s miután hosszasan sugdolóztak, fivérnek és nővérenek szólították egymást.⁴⁷ Arról pedig az Ágoston-rendiek felügyeletével megbízott szuperintendenstől, Nagyliszikai Albert atyától értesülünk, hogy a megszökött barát Büki Oszvald házában várta be a barátnőjét. A szuperintendens talán azért tudott minderről, mivel a szerzetes szokése egyébként az ő lelkén száradt: a várnagy neki adta át, hogy mint felettese megbüntesse.⁴⁸ Végezetül pedig a személyek (pl. kecskédi nő vagy Büki Dorottya) és az

semmi közülük nem lett volna. Ezt látta, és igen csodálkozott, hogy a barátok a munkások közelébe sem mentek.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 88r.

46 Lásd pl.: „...az egyik ágostonos barátot egy nővel találták [...], s miután a várnagy elfogta, a várba vezették és ott őrizték egy ideig, a nőt pedig a pellengérhez kötözték és végül elűzték a városból.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 90v–91r. Ez a paráználkodáson ért, vagyis teherbe ejtett leányok és özvegyasszonyok szokásos büntetése volt. Lásd Úriszék, No. 119, 288, 479.

47 „...történt, hogy egy büki nő jött vendégségbe a tanú házába, majd utána hamarosan egy fráter érkezett, aki a tanú szeme láttára a nővel titkon és hosszasan beszélgetett. A társalgás végeztével – a tanú hallotta – amint a fráter a nőt nővérenek, ő pedig a barátot bátyjának szólította. A következő napon a barát ezt a nőt bevitte a kolostorba, ahol az néhány napig bent tartózkodott, mialatt a tanú urának ügyeiben a várostól távol volt. Visszatértekor értesült róla, hogy Ferde Benedek várnagy a barátot a nővel együtt a kolostori cellában elfogta, a szerzetest a várba vezették, a nőt pedig a város főterén álló pellengérhez kötözték és megbüntették, végül pedig nagy botrány közepette és a rend szegényére a városból elkergették. A nőt – mondja a tanú – Dorottyanak hívták, a szerzetes nevét azonban nem tudja.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 104v.

48 „Ferde Benedek várnagysága idején, amennyire vissza tud emlékezni, mintegy három évvel ezelőtt, amikor a mondott várnagy arról értesült, hogy az ágostonos barátok [...] rosszhírű nőket visznek a kolostorba és celláikba, egyszer, nyáron az egyik barátot egy kecskédi perszónával – akinek a nevét nem tudja – találta a barát cellájában, mire mindkettőjüket azonnal elfogta és Körmend várba vitette. Az ily módon tehát a várba hurcolt nőt a várnagy végül vétke miatt a pellengérhez kötöztette és száműzette a városból. A várban őrzött barátot pedig a tanú mint a kolostor – ágostonos provinciális által kinevezett – szuperintendense vette át a várnagytól, és alávalóságáért a többi barát segítségével az éléskamrában, nyakán és lábain megláncolva kalodába záratta. Ezt követően a barát, nem

időpontok (pl. három vagy nyolc éve történt) meghatározásában számos ellentmondással találkozhatunk.

Felejtés vagy elhallgatás? Az atitűdök átalakulása

A vallomásokban kettős kép tárul elénk a hívek és az Ágoston-rendiek egykori mindennapjairól. A történetek elsősorban a barátok kihágásairól s a hívek felháborodásáról, szankcióiról szólnak. Így megtudjuk, hogy a körmendiek milyen eszközökkel igyekeztek az eltévelyedett barátokat jó útra téríteni: megtagadták az alamizsnálkodást, spontán tettlegességhez folyamodtak, máskor az ágostonosok elkergetését tervezgették, higgadtabb pillanataikban pedig feletteseiknél szorgalmazták a megfegyelmezésüket. Mindezek közben mintegy mellékesen – de a mindennapok hangulatát talán jobban visszaadva – ugyanakkor az is kiderül, hogy a többség ennek ellenére sem vetette meg a barátok megmaradó „szolgáltatásait” (mise, zsolozsma, gyónás) és társaságát: együtt iszogattak a kolostorban, kártyáztak és beszélgettek a kocs-mákban. Időnként még szentségtörésekben is részt vettek, vagy hajlandók voltak a barátok kihágásainak cinkos elleplezésére. S tették ezt annak ellenére, hogy a barátok tiltott italozása, laza életvitele – amelyben tehát maguk is közreműködtek – közvetve saját lelki üdvösségüket is veszélyeztette, hiszen a barátok életmódbeli lazaságából, erkölcsi kihágásaiból Isten és az emberek közötti közvetítő tevékenységük elhanyagolása következett. Magyarán a barátok kocsmázásának egyenes következménye lett, hogy elmulasztották, vagy részegen, illetve másnaposan celebrálták a miséket,⁴⁹ s a kettő között a hívek szempontjából tulajdonképpen nem is volt különbség, mivel ők az utóbbiak hatékonyságát – az egyház ellenkező értelmű tanításával szemben – kétségbe vonták.⁵⁰ Röviden azt mondhatjuk tehát, hogy a hívek hozzáállása a barátokhoz igen ellentmondásos, ingadozó és ambivalens volt.

A történetekből átszűrődő ambivalenciának a barátok „kiüzése” után egy évvel, a kihallgatás során már semmi nyomát nem találjuk: a tanúk egyöntetűen és határozottan az ágostonosok ellen foglalnak állást. Ez első látásra egyáltalán nem meglepő, könnyen magyarázható a hatalmi viszonyok hatásával. Mert hogy is merték volna például arra a kérdésre, hogy „melyik rendet szeretné a tanú a jövőben a kolostorban látni”, a nagy hatalmú érsek döntése ellenében az ágostonosokat választani, vagy cáfolni a vád azon állítását, hogy Bakócz „hitbuzgóságból és a keresztény hívek üdvössége érdekében” reformálta a kolostort. Számolnunk kell tehát azzal, hogy a vallomásokat áthatja, torzíja a tanúk azon igyekezete, hogy megfeleljenek

tudni hogy miként, de kiszabadult és elmenekült. A barát ezután – mondja a tanú – e nővel együtt nemes Büki Oszvald házában időzött még egy ideig.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 31v.

49 A barátok másnapos misézését, kocsmázás után a mise elmaradását vagy a zsolozsmaidőben zajló italozást a tanúk konkrétan sérelmezik is. Lásd pl.: „olykor az Ágoston-rendiek közül néhányakat olyan részegen látott, hogy alig tudtak visszamenni a kolostorba, másnap mégis látta őket misézni”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 90v.

50 A papi erkölcsök és a szentségkiszolgáltatás hatékonysága közötti kapcsolat feltételezését esetünkben a hívek szabályismerete és ezek megtartásának elvárását tükröző panaszaik jól mutatják. Vö. Beck 1988: 137–143. A kettő szétválasztására az egyház felfogásában lásd Pásztor 1937: 146.

az erősebbik fél elvárásainak. Érdeemes e téren felfigyelnünk Balázs atya, a halastói plébános szavaira: „az Ágoston-rendieket szereti [...] de az obszerváns Ferenc-rendieket se teste, se lelke nem kívánja, és azt szeretné, ha az ágostonosok maradnának a körmendi [...] kolostorban.”⁵¹ Nem mindenkire hatottak tehát a külső elvárások. Balázs atyát azonban mégiscsak inkább a szabályt erősítő kivételnek kell tekintenünk: gyanítom, hogy többen is voltak a tanúk között, akik hozzá hasonlóan – tehát a korábbiakhoz képest változatlanul – éreztek, miközben a ferencesek mellett foglaltak állást.

De talán olyanok is voltak, akiknek tényleg megváltozott az ágostonosokhoz való viszonyulásuk. Ez főleg annak a tizenkét tanúnak az esetében sejthető, akik – a külső elvárásokat túlteljesítve – a vádak tárgyszerű megerősítésén túl az Ágoston-rendieket élesen bírálták, szidalmazták, Bakócz eljárását kifejezetten helyeselték, és a ferenceseket hosszasan dicsérték. Az pedig különösen figyelemre méltó, hogy az ágostonosoktól ily módon elhatárolódók valamennyien azok közül kerültek ki, akik egykor a „fekete barátok” alkalmi társaságát adták, vagy rendszeres cimboráik voltak. Király György körmendi polgár például így beszél:

Azt hiszi, hogy ha apostoli tekintéllyel nem gondoskodtak volna más, jobb életű szerzetesekről, a [kolostor] napról napra elhagyottabb lett volna [...]. Arról is tudósa van, hogy a főtisztelendő esztergomi bíboros úr, Tamás azzal, hogy benne obszerváns szerzeteseket helyezett el, jól gondoskodott a kolostorról, ugyanis ez a kolostor helyreállítását és megmaradását szolgálja, mivel az obszerváns szerzetesek iránt a nép nagyobb odaadással viseltetik, s számukra bőségesebb alamizsnát juttat, mint az Ágoston-rendieknek, amiből könnyebben karbantarthatják az épületeket. Másfelől pedig az obszervánsok az ágostonosoknál kevésbé idegenkednek attól, hogy a szükséges munkákat maguk végezzék el.⁵²

Király György a tanúknak abba a tizenhárom fős csoportjába tartozott, akik korábban természetesnek találták, hogy a barátokkal a kocsmákban vagy akár bent a kolostorban időnként összejöjjenek, beszélgessenek. Egy másik csoport, mintegy tíz fő pedig egyenesen a barátok ivócimborájának vallotta magát, vagy legalábbis ez valamiképpen kiderül róluk. A Körmenden csak ritkán járó idegeneket (tizennégy fő) leszámítva tehát ők a tanúk többségét alkották, szemben azzal a tizenkét tanúval, akik nem álltak társasági, baráti kapcsolatban az ágostonosokkal. A többség misére ugyan hozzájuk járt, ketten azonban olyannyira megvetették a barátokat, hogy tudatosan kerülték őket. Nemes és vitézlő Nádasdi Ferenc elmondta például, hogy „nem tartozott a barátok társaságához, mivel rendetlen életük miatt nem vágyott utánuk, és ezért a misehallgatást is beleértve ritkán látogatta kolostorukat”. A kölkedi plébános pedig miután a kolostorban többször is hiába várakozott, úgy döntött, hogy ha Körmendre jön, inkább a plébániatemplomban hallgat misét.⁵³

Ezek az emberek a kihallgatáson a cimboráknál mégis sokkal tárgyilagosabban fogalmaztak: nem hangsúlyozták ki a saját felháborodásukat, elítélő véleményüket,

51 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 47r.

52 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 99r.

53 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 69v és 73v.

s nem tértek ki az érsek beavatkozásának pozitív értékelésére. A kérdés az, hogy miként értelmezzük ezek után az egykori cimborák szélsőséges, ágostonosellenes megnyilvánulásait, állásfoglalását: a megváltozott társadalmi valósághoz igazodó identitásváltásuk őszinte megnyilvánulásának, vagy éppen ellenkezőleg, nagyon is tudatos torzításnak? A szavak és gondolatok labirintusában nem könnyű eligazodnunk, mégis talán kicsit előbbre juthatunk egy új szempont bevonásával. Azokról, akik a barátok társaságában sokat forgolódtak, joggal feltételezzük, hogy sok mindent tudtak is a barátok kalandjairól. A kérdés az: hajlandók voltak-e tudásukat a kihallgatáson is feltárni, a vád és a bíró rendelkezésére bocsátani? Tendenciaszerűen azt kell megállapítanunk, hogy jóval kevesebbet mondtak el, mint amit vélhetően tudtak.

2. táblázat

A tanúk csoportjai	A csoportok létszáma	A történetek száma	Átlagos történet-szám/személy
Cimborák	10 fő (20,5%)	31 (24,4%)	3,1
Alkalmi társak	13 fő (26,5%)	47 (37%)	3,61
Csak templomba járók és kívülállók	26 fő (53%)	49 (38,6%)	1,88
Összesen	49 fő (100%)	127 (100%)	2,89

Persze ez nem jelenti azt, hogy néhány egykori barát ne beszélt volna kifejezetten sokat. Itt van például Batai Tóth András, aki kilenc történettel – holtversenyben nemmes Hollósi Mindszenti Lukács egykori körmendi várnaggyal, aki azonban nem tartozott a barátok társaságához – a legtöbbet mesélte. András ugyan akkor még csak négy éve lakott Körmenden, de ebből kettőt a barátok famulusaként a kolostorban töltött, ami megmagyarázza a többiek tudását felülmúló ismereteit. A hozzá hasonlóan sokat mesélő cimborák esetében tehát, amennyiben vallomásukban el is határolódtak a barátoktól, plauzibilis magyarázatnak tűnik az őszinte átalakulás. Viszont olyan egykori cimborákkal is találkozunk, akik keveset vagy semmit sem meséltek – náluk viszont kénytelenek vagyunk tudatos elhallgatásra gyanakodni, a feltűnő elhatárolódást pedig a tények hiányát szolgáló kompenzációként értékelni.

3. táblázat⁵⁴

Az egy tanú által elmondott történetek száma	A tanúk száma	A tanúk csoportjai
9 (legtöbbet mesélők)	2 fő	1 cimborá 1 misére járó
7–4 (sokat mesélők)	15 fő	3 cimborá 7 alkalmi társ 5 misére járó vagy kívülálló
3–1 (keveset mesélők)	18 fő	4 cimborá 6 alkalmi társ 8 misére járó vagy kívülálló
0 (semmit sem mesélők)	14 fő	2 cimborá 12 misére járó vagy kívülálló

⁵⁴ A sokat mesélés alsó határának azért választottam a négy történetet, mivel ez azt jelenti, hogy a tanú a barátok vétkeire vonatkozó négy vád mindegyikére elmondott egy-egy történetet.

A kérdés ezután csak az, hogy kik, miről és miért hallgattak. „Statisztikai” megközelítésben feltűnő a tíz cimborá között a papok magas aránya: míg összességében a tanúk egyharmadát tették ki (13 fő), az ivócimborák felét ők alkották. S ami szintén érdekes: a laikus cimborák háromszor annyi történetet meséltek összességében, mint ők. Tehát az öt plébános mind a keveset vagy semmit sem mesélők számát gyarapította.

4. táblázat

Egykori laikus cimborák	A történetek száma	A kihallgatáson az ágostonosok irányában tanúsított hozzáállás	Egykori pap cimborák	A történetek száma	A kihallgatáson az ágostonosok irányában tanúsított hozzáállás
Bátai Tóth András, körmendi polgár	9	Közömbös	Moráci Illés, csákányi plébános	3	Határozottan elutasító
Büki György, nemes, körmendi lakos	5	Határozottan elutasító	Halastói Benedek, hollósi plébános	3	Határozottan elutasító
Csuti András, körmendi polgár	4	Határozottan elutasító	Tamás, rádóci plébános	2	Közömbös
Basó Lénárt, rádóci nemes	4	Mérsékeltlen elutasító	Balázs, halastói plébános	0	Ágostonos-szimpatizáns
Karolj Gergely, körmendi polgár	2	Határozottan elutasító	György, moráci plébános	0	Közömbös
<i>5 laikus</i>	<i>24</i>		<i>5 falusi plébános</i>	<i>8</i>	

A vallomásokat ezek után egyenként kell szemügyre vennünk annak érdekében, hogy kiderítsük, hogy miről – és hogy miért – nem beszélnek szívesen a tanúk, köztük mindenekelőtt tehát a papok. Ha figyelmesen olvasunk, olyan „sebeket”,⁵⁵ történeteket találunk a vallomások szövegében, ahol az elbeszélés és a valóság között különbség sejthető. Ilyen „seb” tulajdonképpen az is, amikor a tények, történetek hiánya hosszas értékelésekkel, a barátoktól való elhatárolódással párosul. Ez szintűgy a figyelemelterelés egyik eszköze lehet, mint a mellébeszélés, a nem egészen a kérdésre válaszoló anekdotázás. A titkolózás gyanúja pedig néhány esetben bizonyossággá szilárdul: előfordul ugyanis, hogy a tanúk leleplezik egymást. Albert atya, az ágostonosok felügyeletével megbízott egyik körmendi oltárigazgató például az ötödik vádra röviden így reagált: „...az a hír járta, hogy a körmendi Ágoston-rendiek kocsmákba jártak, ahol laikusokkal együtt lerészegedtek. Ezenkívül a kolostorban is látta őket részegen, és saját fülével kétszer is hallotta, amint ott egymást szidták, gyalázták, ami igencsak megbotránkozta az embereket.”⁵⁶ Ebben az szúr szemet, hogy a kocsmái társasági élet helyett, amire a kérdés vonatkozik, az ágostonosok kolostori vitáira tereli a szót. Nem mintha nem tudott volna vadnyugati filmekbe illő kocsmái történetekkel előállni, hiszen korábban felettesének, a körmendi plébánosnak maga mesélte el élményeit a sikkasztó barát és a törvényszéki tisztviselő kocsmái verekedéséről, amit a plébános – amint korábban láthattuk, Albert atyára hivatkozva – a bíró előtt részletesen előadott.⁵⁷ A kocsmái élet beható ismerete

55 A kifejezés a kegyelmi kérvények argumentációit elemző Natalie Zemon Davistól származik (1987: 47–48).

56 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 31rv.

57 Lásd a 25. jegyzetnél.

azonban, ő legalábbis a jelek szerint így érezte, rá is rossz fényt vetett volna, így inkább arról beszélt, amiről mindennapi kötelességei teljesítése során mint szuperintendens, hivatalból, tehát igazoltan tudott. Saját botlásai elhallgatását sejtetik a másik körmendi altarista, Lőrinc atya érvelésének kitérői is: „...gyakran látta az ágostonos barátokat kocsmákban laikusokkal, amint lakomákat és részegeskedésig menő ivászatokat csaptak [...]. Hallott arról is, hogy világiakkal cívódtak, perlekedtek [...], de vérontásról nem tud, sem arról, hogy játszottak volna – [majd a lepaszszolt bírói kérdés után egészen másra tereli a szót] –, de a kolostorban látta valamelyik barátot, amint egy társa első miséjén egy nővel összerosolygott sok férfi és aszszony jelenlétében”.⁵⁸ Talán nem túl merész a feltételezés, hogy időnként maga is a játékasztalhoz ült a barátokkal.

Gyarmati Balázs atya, ekkor Szentkirály plébánosa, régi körmendi diák, majd tanító, szintén ügyesen forgatta a szót. Egyfelől körmendi múltjához illő tudással ecsetelte a barátok kihágásait: ismerte a kolostori állapotokat, a barátok nevét és a közösség létszámát, ahová – mint mondta – maga is bejárt „olykor lelki vigasz, máskor evés és ivás végett”, miközben sok konkrét történetet is elmesélt. Az azonban érdekes, hogy ezekben ő maga mindig pozitív szerepekben jelenik meg: egy részegen fekvő barátot megment a felháborodott vasaljaiak haragjától, a nála vendégeskedő Ambrus frátert pedig halálos büntől tartja vissza, amikor nem engedi, hogy alkalmatlan állapotban (elmulasztott zsolozsmák után) misézzen – mindezt ráadásul a barátok kocsmázását firtató kérdésre adja elő. Ezt megelőzően elbeszélt ugyan néhány kocsmás-kártyás sztorit is, azonban ezekkel sem magát, hanem konkrétan megnevezett paptársait mártotta be. Végül pedig az is meglepő, hogy annak ellenére, hogy bejárt a kolostorba, csak hírből értesült arról, hogy ott nők is gyakran megfordultak, akikről azonban még annyit sem tudott, hogy ezek rossz hírű nők voltak-e, vagy sem. Igyekezete, hogy a figyelmet magáról másokra terelje, nem is sikertelen: egyik előtte kihallgatott tanútársa, a moráci plébános ugyanis neki köszönhette, hogy mégiscsak fény derült kártyázásaira a barátokkal⁵⁹ – amiről ő maga mélyen hallgatott. A Körmendtől néhány kilométerre fekvő Morác papja egyébként más stratégiát választott: az eddig idézett tanúkkal ellentétben teljes hallgatásba burkolózott. A barátok iránt közömbös hozzáállást, életüket illetően pedig teljes tudatlanságot mutatott, mondván, hogy „messze lakott, és ezekkel a dolgokkal – [vagyis a kolostori liturgikus renddel, az épületek állapotával, a barátok nőügyeivel] – nem, vagy csak kevéssé törődött”. Így miközben a barátok kocsmába járását ugyan szűkszavúan megerősítette: „a szerzetesek a körmendi és a környékbeli falusi kocsmákban gyakran ittak és részegeskedtek laikusokkal az elmúlt években”,⁶⁰ azt csak a szentkirályi plébánosnak köszönhetjük, akinek a jelek szerint száz

58 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 95v.

59 „...az ágostonos barátok mind Körmeden, mind a falvakban – a tanú szeme láttára – kártyáztak, és hallotta játszótársaiktól, hogy Ambrus fráter vesztett és partnerei száz magyar dénárt nyertek tőle. Ambrus fráternek két pap volt a kártyapartner: az egyik Pál atya, egykor Gyarmaton oltárigazgató, a másik György atya, Marác plébánosa.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 76v.

60 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 46rv.

dénáros nyereségével annak idején balszerencséjére eldicsekedett, hogy benne is a barátok cimborájára ismerhetünk.

Talán az olvasónak is feltűnt, hogy a valószínűsíthető vagy tetten érhető titkolózók valamennyien papok. Azt, hogy a plébánosok rejtőzködését általános, de legalábbis a lelepleződőknel szélesebb körre jellemző magatartásnak tekinthetjük, közvetve az is alátámasztja, hogy ugyanakkor a laikusoknál a saját vétkek takargatására utaló törést egyet sem találunk. Amit például Lőrinc atya, a körmendi oltárigazgató elmond tanútársáról, Karolj Gergelyről, hogy tudniillik a szerzetesek az ő házában is ittak, azt a körmendi férfi maga sem titkolja a vallomásában.⁶¹ S bár nemes Sibrik Tamás két olyan történetet is elmond, amelyeket unokatestvérétől, Sibrik Benedektől hallott, és amelyeket Benedek ugyanakkor saját vallomásában nem említ, mégis ez esetben az elhallgatás helyett a felejtés tűnik a valószínűbb magyarázatnak, mivel a szóban forgó események ismerete nem veszélyeztette a tanú személyes jó hírét. Elég volt ugyanis nyitott szemmel járni az utcán ahhoz, hogy észrevegye: egy rossz hírű nő ment be este a kolostorba, máskor pedig a barátok alamiznagyűjtés ürügyén útközben kifosztottak egy embert.⁶²

De vajon mi állt annak hátterében, hogy a laikusok viszonylag szabadon vallottak a maguk botlásairól, papjaik viszont ugyanakkor igyekeztek elhallgatni őket? Kézenfekvő lenne az eltérő normákkal magyarázni a jelenséget, ez azonban nem ad mindenre választ. Mert jöllehet a laikusoknak – szemben az alsópapsággal⁶³ – valóban nem volt megtiltva a kocsmába járás, a vallomásokban azonban nemcsak vidám együttlétekről, hanem részegségekről, verekedésekről, szentségtörésről, barátok vétkeiben történő közreműködésről és cinkosságról is számot adnak egyesek, ami a polgároknak és falusiaknak éppúgy tilos volt. Így például kötelező húsvéti fülbegyónásuk során ezekről számot kellett adniuk plébánosuknak. S tudjuk azt is, hogy a tárgytól, vagyis a vétkektől elkalandozó történetmondás a gyónásukat vég-

61 „a tanú olykor maga is ivott velük különféle kocsmákban és időkbén, s a saját házában is, amikor hordót bontott”. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 97rv.

62 Sibrik Tamás (13. tanú) vallomásában – mint alább láthatjuk – igencsak elhatárolódott elsőfokú unokatestvérétől, Sibrik Márta és Szarvaskendi Márton deák, a szentgotthárdi apátság várnagyának fiától (Lásd pl. MOL DL 70078, 70079, 70087), a magát vallomásában – anyja tekintélyesebb családjá után – Sibrikként megnevező Benedektől. Tamás ugyanis apja után Szarvaskendi vezetéknevvel emlegeti és nem utal rokonságukra. Sibrik Tamás vallomása: „...nemes Szarvaskendi Márton deák fia, Benedek mondta neki, hogy látta, amint az Ágoston-rendi barátok este egy rossz hírű nőt vittek körmendi kolostorukba [...]. Azt is az említett Szarvaskendi Benedektől hallotta, hogy amikor a körmendi ágostonosok alamiznagyűjtésre mentek, egy szegény embert kifosztottak: miután elvették tőle a lovát nyergestül, csak magas díj ellenében adták neki vissza Körmenden.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 45v–46r. Hasonló nemes Ivánci Balázs esete, aki a 6. pontról nem tud semmit. Ugyanakkor a 25. tanú „a quodam Blasio Ivanchy” hallotta, hogy egy körmendi polgár társaival kivonszolt egy nőt az egyik barát cellájából, miközben az prédikált. Mivel ez szerinte Mátyás király idején történt, ha a névazonosság személyazonosságot is takar (ami nem biztos, mivel a többi hasonló esettel ellentétben a beszélő nem nevezi a mondott Ivánci Balázst tanútársának), akkor korából ítélve (32 éves) tanúnk is csak hallhatta valakitől, vallomása során pedig talán megfélekedett róla.

63 Szabó 1969: 206.; a hazai egyházmegyei zsinati határozatok csupán arra térnek ki, hogy a plébános maga ne mérjen bort a házában, lásd Solymosi 1997: 82–83. Vö. Lang 1986: 225–226.

zóknek is kedvelt stratégiája volt (Davis 1987: 19, 114). Világi tanúink ezt az egyébként bevett önvédelmi módszert most mégsem alkalmazták. Persze a vallomások tétje most nem a saját lelkiismeretük és üdvösségük volt, de ez a pap-tanúkra is igaz – mégis másképp érzékelték, mérték fel a szituációt. Ennek valószínű okát abban látom, hogy a laikusok számára közömbös volt a bíró személye, nem próbáltak kedvező színben feltűnni előtte. Egy messziről jött főpapot láthattak benne, akinek szörszálhasogató kérdéseit ráadásul nem is igen értették. Mert az egri segédpüspök – túl az előírt kérdéseken – például arra volt kíváncsi, hogy Antal fráter, akiről többen is elmondták, hogy noha nem volt pap, mégis gyóntatott, ez idő alatt szubdiakónus vagy diakónus volt. A kisebb papi rendek felvételének ügyében azonban a hívek éppoly tudatlannak bizonyultak, mint a nappali zsolozsmák rendjében: „gyakran ment a kolostorba misét hallgatni, de az ágostonos barátok hajnali imaóráján sohasem, míg a vesperáson olykor részt vett. Arról azonban nem tud, hogy a barátok a többi imaórát a kolostorban elvégezték-e, vagy sem, mivel ő maga laikus, és nem tudja, mi az, hogy prima, tertia, sexta és nona”⁶⁴ – ismerte be minden szégyenkezés nélkül tudatlanságát az egyik volt várnagy, világi tanútársaihoz hasonlóan. Velük elmentésben az alsópapság tanúként kihallgatott képviselőit a szentszéki vizsgálat, a bíró püspök mivolta a jelek szerint igencsak feszélyezte. Közvetlen következmények híján is kínosnak érezték, hogy a klérus magas rangú képviselője előtt az egyház elvárásaitól eltérő mindennapi életük részleteiről valljanak.

A KÖRMENDIEK HÍREI, CÉLJAI ÉS ELVÁRÁSAI

Az Erdődyek sokfelől toborozták tanúikat: közülük mindössze 13 volt körmendi lakos, míg a többiek a szomszédos vagy közeli falvakból érkeztek, 36 ember 18 helységről. A tanúk társadalmi „szóródása” tudásukban is megmutatkozik. Már láttuk, hogy elbeszéléseik nagyon sok, illetve sokféle eseményről szólnak, nagyon kevés epizódot ismernek és mondanak el többen is. Vagyis az összes eseménynek és a róluk szóló történeteknek csak elenyésző része lett a körmendi és a környékbeli hívek beszélgetései folytán közös történetekké (5. táblázat). Másfelől ne feledjük, hogy 14 tanú semmi újat nem tudott mondani a kihallgatáson az ágostonosokról. E tanúk hallgatása – a néhány titkolózó kivételével – tájékozatlanságukból eredt: valamennyien a környékbeli falvakból érkeztek, sokan közülük – mint mondják – tényleg csak ritkán járhattak be Körmendre mint a legközelebbi mezővárosba. Így a kolostori viszonyok is hidegen hagyták őket. A legtöbbet mesélő 17 tanú csoportja ugyanakkor tulajdonképpen egybeesett a körmendi polgárok, illetve egykori várnagyok, földesúri familiárisok és az iskola volt növendékei körével. Az ettől való kismértékű eltérést: a sokat mesélő nem körmendiek (3 fő) vagy kevesebb történetet elbeszélő körmendiek (3 fő) eseteit pedig talán egyrészt a vallomástevő stratégiák torzításaival, másrészt a személyes jellemvonások (extrovertált-introvertált, magabiztos-zavart, stb.) kiszámíthatatlan megoszlásával magyarázhatjuk.

64 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 60v.

5. táblázat

Közös és egyéni történetek				
A történetek témája		A történetek száma	A történetmondások száma	
Liturgikus mulasztások	ismétlődő altémák	7	33	36
	egyedi altémák	3	3	
A kolostorépületek elhanyagolása	ismétlődő	1	8	9
	egyedi	1	1	
Kocsmázás	ismétlődő	3	7	25
	egyedi	18	18	
Szexuális szabadosság	ismétlődő	4	29	45
	egyedi	16	16	
Egyéb	ismétlődő	0	0	12
	egyedi	12	12	
Összesen		15 ismétlődő (közös)		127
		60 egyszeri (egyéni)		

A körmendiek mintegy 600–700 fős közösségében intenzívebb kommunikáció ugyanakkor elsősorban a barátok szexuális kihágásai köré csoportosult, ezek voltak a mindennapos beszélgetések leggyakoribb témái. A kocsmai epizódokat azonban mintha kevésbé tartották volna az emberek érdekesnek, fontosnak vagy éppen szórakoztatónak elmesélni és meghallgatni (5. táblázat). A jelek szerint ez egyrészt a kocsmai jelenetek, veszekedések vagy mulatságok mindennapiságával és közismertségével magyarázható. A barátok kocsmázásának lakonikus megerősítése után az ennek részleteit célzó bírói kérdésre ugyanis többen is úgy feleltek, ahogy Csuti András: „ő maga is gyakran ivott a barátokkal, az évre azonban, és hogy hányszor és melyik házban, arra nem emlékszik, mivel gyakran és különböző helyeken tették ezt”.⁶⁵

A körmendiek és a szerzetesek konfliktusai és a tanúk értékelései alapján ugyanakkor megalapozottnak tűnik a közösségi elvárások és értékek összefüggésében értelmezni a *vox publica* tartalmi szerveződését. Minden jel szerint ugyanis az emberek jobban tolerálták a szerzetesek részegeskedését, mint a szexuális kihágásokat. Gondoljunk csak arra, hogy a világi hatalom bevonásával történő nyilvános megszégyenítés az iszákosokat nem, csak a paráználkodókat fenyegette. Az eseményekben rejlő értékhierarchiát az egyik körmendi nyíltan is megfogalmazta: a lakosságot főleg a barátok nőügyei háborították fel és készítették erőszakos beavatkozásra.⁶⁶ A szexuális abúzusokról szóló történetek továbbadása így a jókedv mellett a közösség egyik fontos erkölcsi értékének megerősítését szolgálta.

De vajon miért éppen Mihály fráter és a szeretője története lett a barátok rossz hírének centrumává? Hiszen máskor is előfordult, hogy a körmendiek maguk vettek véget a kolostori légyottoknak: az egykori várnagy mesélte, hogy „...bizonyos Ivánci Balázstól hallotta, hogy amikor az egyik ágostonos barát [...] éppen a népnek

⁶⁵ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 92r.

⁶⁶ „...tudja, hogy különféle emberek a barátokat mindenféle bűneikért és különösen a nők miatt többször is elverték, súlyosan megsebesítették.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 91r.

prédikált, Pocha Gergely társaival a barát szobájába rontván az oda bezárt nőt kiráncigálta, amiből a barátra nagy felháborodás hárult.”⁶⁷ Ez az eset azonban már több évtizede („Mátyás király idejében”), míg Mihályé csupán néhány éve történt. Mivel pedig a pletykázkodást csak a friss hírek, az újabb beszédtemák tarthatják életben, ez meg is magyarázza Mihály történetének kihallgatóterembeli népszerűségét. De a szüzességi fogadalom megszegésén szintén nemrégiben ért többi barát esete miért volt a körmendiek számára mégis kevésbé érdekes? Arról például egyedül az öreg Rosos Simon körmendi polgár számolt be a bírónak, hogy amikor az egyik barát szüret idején – feltehetően az ekkor szokásos bor-alamizsnagyújtó körúton – egy fiatal szüzet akart erőszakkal „leszakajtani” magának az egyik ház padlásán, a felháborodott szüretelők ütései elől csak gyorsaságának köszönhetően, a perjel büntetése elől pedig Körmendről való titkos és végső távozásával sikerült elmenekülnie. „Ez a botrány Egerszegen – [vagyis a tett helyszínén] – még most is közszájon forog” – zárta a tanú a beszámolóját.⁶⁸ Az azonban Mihály és Dorottya történetéhez hasonlóan Körmenden történt, hogy az egyik fiatal környékbeli nemes, Sáli András – aki beszámolt erről – a kolostorkertben Prodon Margittal látván enyelegni a perjelt, segítséget hívott, hogy a vétkesekét megbüntessék. A fenyegetően közeledő csoport láttán azonban a pár – jó taktikát választva – kétfelé menekült.⁶⁹

A körmendiek, úgy látszik, azokat az eseményeket mesélgették maguk között és másoknak is szívesen, amelyek – ellentétben a fenti két példával – a barátok példás büntetésével, a rend helyreállításával értek véget. A világi öltözékben éjszakánként „rosszhírű helyeket” látogató Simon frátert előbb Szalay Balázs körmendi polgár térítette észhez egy-két ütéssel, majd pedig kalodába zárták – amiről szintén többen is tudtak és beszéltek a tanúk közül annak ellenére, hogy legalább két évtizede történt⁷⁰ (1. táblázat). Mindez arra utal, hogy az ágostonosok vétkeinek közösségi diszkussziója összefüggésben állt azzal, hogy az emberek tenni akartak valamit az áldatlan viszonyok ellen. Amint ezt a barátok egykori szolgálja megfogalmazta: az emberek azért beszélnek ezekről a dolgokról, mivel másképp akarnak róluk gondoskodni.⁷¹ A sikertörténetek pedig különösen hatékonyan szolgálták a cselekvéshez

67 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 61v–62r.

68 „...egyszer, szüret idején az egyik körmendi ágostonos egy vonakodó lányt akart leteperni és megbecstelenteni Egerszegen, egy ház padlásán, s a barátnak alig sikerült kimenekülnie a laikusok kezei közül, akik őt e tiltott bűn miatt el akarták fogni és meg akarták verni. A barát ezután a kolostorba ment, ahol – a perjeltől való búcsú nélkül – magához vette holmiját, és titokban elmenekült.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 85rv.

69 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 43r.

70 „...amikor az egyik körmendi Ágoston-rendi barát böjt idején, botrányos módon világi öltözékben mázkált a szokásos kocsmákba és más rosszhírű helyekre, feltartóztatták, arcul ütötték, ruháitól megfosztották és végül kalodába zárták. A történet idején – mondja a tanú – ő Körmenden volt, s míg arra nem emlékszik, hogy ez melyik évben történt, azt jól tudja, hogy Mátyás király halála után.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 60v. Különös, hogy a történetet előadó többi négy tanú csak a felpozozást említi, a barát kalodába zárása nélkül.

71 „...a mondtokak [...] közszájon forognak itt, Körmend városában és a környékbeli falvakban jó, becsületes és tekintélyes emberek köreiben, akik – a tanú szerint – nem irigységtől vagy gyűlölettel, hanem hitük által vezérelve akarnak az efféle dolgokról másképp gondoskodni, és ezért beszélnek róluk.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 68v.

való erőgyűjtést. Az egyház által érinthetetlennek hirdetett felszentelt papok elleni tettleges fellépéshez ugyanis mindenekelőtt bátorságra, a kolostor világi vagy egyházi feljebbvalóinak (a rendi előljárók vagy a kegyúr) mozgósításához pedig szervezett, közös fellépésre volt szükség. A barátok eltávolítása ugyanis meghaladta a közösség hatáskörét, jóllehet ennek ellenére nem mondott le róla.

Nem igazán tudjuk, mit is akarnak ezek a fekete barátok, s hogy miképpen akarnak élni, mivel nem úgy élnek, mint jó szerzetesek, s nem törődnek az istentiszteletek elvégzésével [...], s nem adnak nekünk bizonyoságot se jó hitről, se jó példával nem járnak előttünk, hanem inkább felbomlott [...] életükkel minket megbotránkoztatnak és bűnre csábítanak, és jobb lenne, ha inkább nem is lennének itt a kolostorban

– idézte a hidashollósi plébános a Körmenđ utcáin és kocsmáiban hallottakat.⁷² A világi hatóság azonban nem mindig állt a közösség oldalára. Amint az egyik tanú, Kemesmáli Nagy Pál elmesélte, amikor maga várnagy volt, „a rend iránti tisztelete miatt és a botrányok kerülése végett, melyek ebből keletkezhettek volna,” az emberek kérését megtagadva nem engedélyezte számukra, hogy a kolostorba bevitt nőket erőszakkal eltávolítsák.⁷³ Mihály fráter és Dorottya esetét tehát Ferde Benedek várnagy beavatkozása tette széles körben ismertté és érdekessé. Amint maga az esemény, szemben az egyéni büntetőakciókkal, a földesúri hatalom képviselőjének fellépésével hivatalos, publikus szintre emelkedett, úgy váltak az eseményt feldolgozó történetek az otthonokbeli, kocsmái, piaci, konfraternitásbeli beszélgetések falait áttörve szintén a hivatalos-városi közvélemény részévé (vö. Scribner 1992: 183–185; Sabeau 1992: 16).

* * *

A körmenđi kihallgatás, a vallomástétel szabadsága körül folyó történeti nyomozásunk két szinten mozgott. A vallomásokat először a tanúk személyes, majd a közösség tudásának reprezentációiként vizsgáltuk. Azt találtuk, hogy a tanúk által a kihallgatóteremben elmondott történetek – mint a környéken keringő hírek – hálózata pontosan leképezte a társadalmi viszonyokat: kijelölte a közösség és a kívülállók határát, míg témái hierarchiájában a szertelenül élő szerzetesekről alkotott közösségi ítéletekre, a megsértett közösségi normákra és szándékokra ismerhettünk. A tanúk történeteit hihetőnek és valószerűnek találtuk abban az értelemben is, hogy megtörtént eseményekről beszéltek, s ezekről annyit mondtak, amennyire valóban emlékeztek, amit ténylegesen tudtak. Nem törekedtek a bíró meggyőzésére, az ágostonosok befeketésére az elfelejtett részletek felidézésével vagy újabb epizódok kitalálásával. Úgy tűnik tehát, hogy nem kell hitelt adnunk az Ágoston-rendiek részéről hangoztatott gyanúnak, miszerint a felperes jogtalan eljárását igazolandó a tanúkat nyíltan befolyásolta, megvesztegette. Ezt egyébiránt, érzékelve az ágostonosok sugalmazását,

⁷² BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 78r.

⁷³ BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 72v.

az egyik körmendi polgár határozottan vissza is utasította: „bár Erdődy Péter úr jobbagya, nem féli őt annyira, hogy az igazságot elhallgassa, mivel miután esküt tett, inkább féli Istent, mint az embert, s inkább akarja elveszíteni testét, mintsem lelkét”.⁷⁴

A rendszeres kolostori élet az ágostonosok idejében minden jel szerint tehát valóban felbomlott, ami mind a kegyúr, mind a hívek érdekeit sértette. A jobb életű és feladataikat – a hívek lelki gondozását, a városképet rontó romos kolostor helyreállítását, imáikkal egyén és a közösség jólétének biztosítását – teljesítő ferencesek maradása így mindenkinek közös érdeke volt. Azt várhatnánk tehát, hogy a barátokról folyó kihallgatáson mindenki legjobb tudása szerint őszintén beszélt. Tudjuk, hogy nem ez történt. Sokan és sokféleképpen taktikáztak: miközben természetesen voltak őszintén nyilatkozók, egyesek sokat beszéltek, elhatárolódtak a barátoktól, mégis kevés konkrétumot árultak el, mások pedig sokat tudtak, mégis teljesen tudatlannak állították magukat.

De mivégre ez a sok játék, ha mindenkinek az Ágoston-rendiek méltatlan életének bizonyítása az érdeke? Racionális érdekeik ellenére az emberek barátokhoz fűződő mindennapi kapcsolata egykor sokféle volt: az elutasítástól a barátságig terjedt. Az időközben kitett barátokkal kapcsolatos hozzáállásuk sem egyformán változott. Voltak, akik utólag megsajnálták őket, mások, noha korábban cimboráik voltak, az új viszonyokhoz alkalmazkodva őszintén örültek a távozásuknak – az ő esetüket nevezné Berger és Luckmann reszocializációnak. Másrészt pedig sokféleképpen érzékelték és értelmezték a szituációt, amelyben beszélniük kellett. Sokan igazodtak a felperes, tehát az erősebbik fél elvárásaihoz, de volt, aki nyíltan vállalta ezzel ellentétes vonzódásait. Szavaikra a hatalmi relációknál kézzelfoghatóbban hatott a kihallgatás mikrovilága. A püspök-bíró előtt, mint láttuk, az alsópapság elsősorban nem a barátok iránti szolidaritásból hallgatott, hanem mert szégyellte megvallani mindennapi botlásait.

A körmendi tanúkihallgatás legvalószínűbbnek tűnő rekonstrukcióján túl így talán sikerült rést törni nemcsak a vád, de egyúttal a korról élő mai sztereotípiák falán: az erők hatalma és az elnyomottak passzív engedelmissége helyett megpillantanunk a helyzetüket mérlegelő és saját racionalitásuk szerint cselekvő egyszerű embereket.

FORRÁSOK

Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Barberiniani Latini (BAV Barb. Lat.)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (MOL DL)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allport, Gordon W.–Postman, Leo 1947: *The Psychology of Rumor*. New York
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1999: Mültbeli voksaink: avagy az emlékezet(vesztés) társadalmi konstrukciója. In: Kónya Anikó–Király Ildikó–Bodor Péter–Pléh Csaba (szerk.) *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 525–544.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest
- Barthes, Roland 1982: The Reality Effect. In: Tzvetan Todorov (ed.) *French Literary Theory Today*. Cambridge, 11–17.
- Bartlett, Frederic C. (1932) 1985: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest
- Beck, Rainer 1988: Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17–18. Jahrhunderts. In: Richard van Dülmen (Hrsg.) *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main, 107–143.
- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1966) 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest
- Brundage, James A. 1995: *Medieval Canon Law*. London, New York
- Davis, Natalie Zemon 1987: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in sixteenth-century France*. Stanford (California)
- Ginzburg, Carlo 2000: Az inkvizítor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.) *Történeti Antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 147–156.
- Gluckman, Max 1963: Gossip and Scandal. *Current Anthropology* (4) 3, 307–316.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 128–144.
- Elias, Norbert–Scotson, John L. 1994: *The Established and the Outsiders. A sociological Enquiry into community Problems*. London
- Erdélyi Gabriella 2002a: Egy Bakócz-féle kolostorper interpretációja (Előszó egy kutatáshoz). *Analecta Mediaevalia II.* (megjelenés előtt).
- Erdélyi Gabriella 2002b: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. Kolostorreform Körmenden: obszerváns vagy koncepció? *Történelmi Szemle* (megjelenés előtt)
- Jenkins, Timothy 1999: *Religion in English Everyday Life. An ethnographic Approach*. New York, Oxford, (Methodology and History in Anthropology 5.)
- Jovchelovitch, Sandra 2001: Szociális reprezentáció és narrativitás: a közélet történetei Braziliában. In: László János és Thomka Beáta. (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, 175–188.
- Kónya Anikó 1999: A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó–Király Ildikó–Bodor Péter–Pléh Csaba (szerk.) *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 545–558.
- Lang, Peter Thaddäus 1986: Würfel, Wein und Wetterseggen. Klerus und Gläubige im Bistum Eichstätt am Vorabend der frühen Reformationszeit. In: Volker Press–Dieter Stievermann (Hrsg.) *Martin Luther. Probleme seiner Zeit*. Stuttgart, 219–243.
- László János 1999: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai eleméletei*. Budapest
- Pásztor Lajos 1937: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. *Regnum* 2. 141–154.
- Pataki Ferenc–Hunyadi György 1972: *Csoportkohézió*. Budapest

- Pataki Ferenc 1995–1996: Élettörténet és identitás (Új törekvések az én-pszichológiában). *Pszichológia* 15. 405–434, 16. 3–47.
- Pataki Ferenc 1999: Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó–Király Ildikó–Bodor Péter–Pléh Csaba (szerk.) *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 577–581.
- Pléh Csaba 1998: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. In: *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*. Budapest, 365–384.
- Pléh Csaba 1979: Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia* XC. 106–110.
- Sabean, David Warren 1992: *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge
- Scribner, Bob 1992: Mündliche Kommunikation und Strategien der Macht in Deutschland im 16. Jahrhundert. In: *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Wien, 183–198.
- Solymosi László 1997: *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Budapest
- Szabó 1969: *A középkori magyar falu*. Budapest
- Úriszék. XV–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre et al. Budapest, 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.)
- Werbőczy István *Hármaskönyve*. Budapest, 1897. (Magyar Törvénytár)

Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés

Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint*

A magánföldesúri familiárisi kör¹ és az ún. vármegyei nemesség korábban olykor szembeállított viszonyát az 1980-as évektől felváltotta a közöttük meglévő bonyolult kölcsönhatások, személyi átfedések, kapcsolódások rendszerének feltárására törekvő vizsgálatok sora. Az egykori nyugat-dunántúli nagybirtokok szervitori szolgálatának rendjét vizsgáló kutatás Vas vármegyei példákkal, személyekben és családokban megragadható kölcsönösséget jelzett: pl. a Batthyány szervitorok közül felsőkáldi Káldy Ferenc pápai vicekapitányként, Vas vármegye alispánjaként, illetve 1637–1651 között dominusza, Batthyány I. Ádám közvetlen irányítása alatt dunántúli főkapitány-helyettesként tevékenykedett, miképpen Kisfaludy II. Balázs az 1650-es évek második felében a csákányi és szentpéteri lovasok kapitánya, majd Vas vármegye egyik alispánja volt (Pálffy 1997: 270; Varga J. 1981: 179, vö.: 187–188). Ugyanakkor ez a kutatási irány a 17. század második felétől növekvő vármegyei autonómia oldaláról – politikatörténeti nézőpontból – külön is hangsúlyozta a kevéssé ismert szervitori, familiárisi körök és a vármegyei nemesség személyes átfedéseinek, kapcsolódásainak, családi és rokonsági összefonódásainak problémakörét. Ismételten kiemelte a nyugat-dunántúli – a vizsgálat alapján döntően Batthyány – magánföldesúri familiárisok egy csoportjának fenti példákkal illusztrált úgymond kétarcúságát (Varga J. 1983).

A társadalomtörténeti szempontokat alkalmazó közigazgatástörténet oldaláról e problémakör jelentős kiszélesítést nyert. A 17. századi Győr vármegye tisztikarának vizsgálata egy egyházi nagybirtokos, vármegyei főispán, a győri püspök szerepét tekintve is elemezte e törvényhatóság tisztikarát. A 16. századi analógiákat is alkalmazó adatgazdag munka az általa vizsgált alispáni, jegyzői szolgabírói hivatalt betöltők köreit származási, hivatali, személyes függőségi viszonyok szempontjából is feltárta. Kimutatta, hogy a vármegye alispánjai több esetben is a győri püspökök familiárisi köréből kerültek ki. Így az 1626 január–július hónapjaiban e hivatalt betöltő Szilágyi János korábban püspökségi udvarbíró volt, míg az 1624-től püspöki kamarás Jagachich Péter 1643–1645 során lett Győr vármegye alispánja. E kör családi kapcsolatait Jagachich esete kitűnően példázza. Felesége az balogfalvai Siey Borbála, akinek apja, balogfalvi Siey János püspöki szolgálatban is állott, de

* A Récsey család neve legtöbbször a Rechey/Rechej/Rechei írásmódban jelenik meg, de találkozhatunk Reczey, Retsey írásmódokkal is. Récsey Bálint aláírása többnyire Rechej. A címben szereplő névírasmóddal a szakirodalomban általánosan elterjedt változatot követjük.

1 Az eddigi kutatások alapján, a Nádasdy család esetében, familiáris és szervitor fogalomhasználat mögött tartalmi eltérés nem tűnik ki. A különböző források (inscriptiók, összeírások) több esetben, ugyanazon személyekre egyaránt használják mindkét fogalmat.

familiárisi kötődése mellett a bizonyos függetlenedést is jelentő prókatori munkával jelentős birtokokat szerzett. E tevékenységével felküzdötte magát a vármegye középbirtokosainak sorába. Siey János mindez idő alatt – tán nem csak az erődváros helyi specialitásaként – katonáskodásáról is ismert személy volt, 1623–1625 között Győr vármegye alispáni hivatalát is betöltötte (Gecsényi 1987: 14, 19–22, 33).² Ugyancsak a megyei közigazgatás kutatásának irányából közelítő elemzés az, amely a 16–17. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztáinak elemzése révén nemcsak az igazgatás szervezeti összetevőit, a hivatali struktúrát mutatta be, hanem tömören érzékeltette a vármegyei közelet főispáni befolyásolásának lehetőségét, megállapítva: a vezető hivatalokba az adott főispán saját familiárisait próbálta bejuttatni, és ez a gyakorlat a törvényhatóság ügyeinek békés befolyásolásaként tekinthető (Turbuly 1994).

A nyugat-dunántúli térséget tekintve megközelítésében, módszertanában inspirációs novumot jelentett a Falussy család történetének intergenerációs feltárása, amely munka koncepciózus sűrű adatolással – az ún. nemesi infláció kérdésköréből kiindulva –, oly problémákat vetett fel, mint a dominusz-váltás, a nemesi migráció Zalából Vas vármegyén keresztül Sopronba irányulása, a familiaritás, a vármegyei hivatalviselés és az országgyűlési képviselő összefüggései, illetve társadalomtörténeti szempontból a térség nemességének egyrészt családi-rokonsági, másrészt pozicionális, birtokviszonyokban megnyilvánuló hálózatszerkezete (Gecsényi 1993).³ Későbbi szintézishez szükséges esettanulmány az, amely egy több generációs Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék megyei nemesi társadalomba történő beilleszkedését, tudatosan építkező, az oktatásra, mint társadalmi mobilizációs eszközre nagy hangsúlyt fektető intergenerációs karrierét a 17–18. században vizsgálta, kitérve a Nádasdy családhoz fűződő familiárisi kapcsolatokra is (Dominkovits 2000).

Az alábbi dolgozat ismételten egy esettanulmány, amely a fenti eredmények forráskutatási és módszertani tapasztalatait követve egy, a szakirodalomból (Prickler 1983).⁴ már jól ismert soproni Nádasdy szervitor család rokonsági hátterét, birtokviszonyait, kapcsolatait, illetve egyik meghatározó tagjának pályáivét felvázolva, egy későbbi regionális társadalomtörténeti táblóhoz kíván adalékul szolgálni úgy,

2 Az adat- és szempontgazdag közigazgatás- és társadalomtörténeti tanulmány Győr vármegye 16. század végi, 17. századi tisztikarát három nagy összetevő-csoportra osztja: a.) a törzsökös vármegyei családok (Poky, Vincze, Szapáry), akiknek egy „középnemesi” csoportja többnyire a szolgabírói kart adta (pl. Picsordy, Esztergetői, felpéci Gyarmán), b.) más vármegyékből származó, katonáskodó, hivatalviselő családok (pl. Grebechy, Siey, Jagachich, Fiáth), c.) nemességet szerzett – többnyire kereskedő – polgárok (Csepellényi, Dallos, Szeghy, Farkas, Tarczy). A szerző a familiárisi kör vármegyei hivatalviselésében nagy jelentőséget tulajdonít az egyes püspökök egyéniségének is (Gecsényi 1987).

3 Országos kitekintéssel: Libercsey Mihály életútjának bemutatása során – Nógrád vármegye alispánja, e törvényhatóság és a térség birtokos nemesinek egyike, Balassa Imre, majd Forgách Ádám szervitorra – ugyanezen kérdésköröket vizsgálja modellértékű biográfiai tanulmányában: Iványi 1984. Az ún. „nemesi infláció” tömör modellezése: Maksay 1984. Győr vármegye 16–17. századi főispánjainak archontológiája: Fallenbüchl 1994: 78.

4 A szerző a család történetét a mai Füles (Nikitsch /A - Burgenland/) közigazgatási határába tartozó Gálosháza település- és birtoklás-történetének bemutatásába ágyazza. Alapvető tanulmánya a család genealógiái tábláját is közli: Prickler 1983: 184.

hogy mindeközben a földesúri vezető familiárisi kör, és egy adott vármegye kora újkori nemesi társadalma és a vármegyei hivatalviselés egymást átszövő kérdésköreit is vizsgálja.⁵

A RÉCSEY CSALÁD FAMILIÁRISI VISZONYA

A Récsey család a több generációs Nádasdy familiárisok sorába tartozott. A család múltja az eddigi kutatások alapján a 14. század elejéig vezethető vissza (1334); a Mohács előtti mindkét ág tagjait a Kanizsayak familiárisi körében találjuk meg (Prickler 1983: 159–160). A Récsey családtagok neve még nem jelent meg a kényszerből Szapolyaihoz csatlakozott Nádasdy Tamás 1529-ben, Buda ostroma,⁶ majd a török fogságból történt kiszabadulása után a hópénzes familiárisairól újonnan felvett azon jegyzékben, amelyben pl. a Bezerédy, Kutassy, Rayky, Sennyey, Sibrik, Viczay, Zichy családok tagjai szerepelnek.⁷ Hasonlóképpen nem található a Szapolyay budai várnagyaként 1530–1531 során felvett jegyzékben sem, amelyben pl. az előzőek mellett a Csány (Chany), Eölbey, Rummy (Rwmy), Pernezyth, Skublics (Zkoblyth), Tassy családok nevei tűnnek fel,⁸ miképpen az 1542. „Szent Kereszt nap utáni”⁹ hópénzfizetési lajstromon sem, amelyben pl. a Beleznay, Dobos, Domonyay (Damonyay), Ebergényi, Fánccsy, Kapornaky, Kisfaludy, Pribék, Trombitás családok egyes tagjai is megjelennek.¹⁰ A chernelházi Chernelék analógiájára jelenleg csak feltételezni lehet, hogy ők is 1535 során – vagy az év után –, Kanizsay Orsolya és Nádasdy Tamás esküvőjét követően, más egykori Kanizsay familiárisokkal együtt léptek a birtokokat megszerző új dominusz szolgálatába (Horváth 2001: 375–380).

5 A gálosházi Récsey Bálint alispánágáról szóló tanulmány több szempontból összefügg a Szepsy János soproni ügyvéd karrierjét bemutató munkával: Dominkovits 2002.

6 Ismert egy, valószínűsíthetően közvetlenül Buda ostroma előtt írott, lóval szolgáló familiárisokról felvett jegyzék, amelyben található egy Gregorius wechey nevű személy, akit a forráskutatás jelen szakaszában, elírást feltételezve nem merünk a Récsey család tagjaként nevezni. Lásd: Magyar Országos Levéltár (MOL) E 185 Magyar Kamara Archivuma (MKA) Archivum familiae Nádasdy (Nádasdy cs. lt.), Numerus equorum familiar[um] d[omini] Nádasdy in obsidione Buden[se] amisso. (Mif. Raksz. 31.998.)

7 A család neve nem tűnik elő Nádasdy Tamás familiárisainak 1529. évi, Buda ostromát követő összeírásában, miként az 1542. évi hópénzes lajstromban sem. MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., 1529 Registrum nouam super sallarys et pecunys mensualibus familiarior[um] meor[um] post Expugnation[em] Castri Buden[is]..., illetve Ezt az ho pénzt attam Zent Kerezst nap utan valo vasarnapon, 1542. (Mif. Raksz. 31.997.)

8 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Nádasdy Tamás budai várnagy, királyi kincstartó iratai, Registrum pro servitor[ibus] castri Walpo [con]fectum / 1530 Budae in festo S[an]ctae Lucae Eu[angelistae] facta est solutio ad medium mens[em], uo. S[er]vitores domini Gubernator[is], 1531. (Mif. Raksz. 31.986.) A többször is szereplő Csány családra: Bilkei 1994.

9 Sajnos a hónap pontos meghatározásához hiányos a dátum megadása, Szentkereszt feltalálásának ünnepe május 3., míg a Szentkereszt felmagasztalása szeptember 14. (Szentpétery 1912: 54).

10 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Ezt az ho penzth attam Zent Kerezst nap utan valo vasarnapon, 1542. (Mif. Raksz. 31.997.)

A család első ismert Nádasdy szervitora az 1540-es évek derekán feltűnő Récsey István volt. Bizalmasnak tűnő feladata miatt szolgálata mindenképpen korábbi évekre mehetett vissza. 1546 márciusában Nádasdy Ferenc Anna húga, a török fogságba esett Majláth István felesége az erdélyi Fogaras várából Récsey Istvánon keresztül tartotta bátyjával a kapcsolatot (Károlyi-Szalay 1882: 123–124). A következő évtől Récsey neve egyértelműen, és rendszeresen szerepel a fennmaradt számadásokban.

Így Récsey (reczey) István 1547. július 23-án 2 ft-ot kapott költségeire, minthogy Nádasdy Tamás Surányba bocsátotta. Augusztus 13-án azért kapott készpénzt, hogy [Nagy]Szombatba menjen, „az lean’ asszonoknak cipellösöket uenni”. 1548. március 4-én „az kiral louasz mestereuel kapuban boczatak”, és ezért kapott némi költséget (Kumorovitz–M. Kállay 1959: I/238, 248, 308). 1550 Karácsonyán Récsey István szolgálatai jutalmául „eg’ wegh söteth kek karasiath” kapott (Kumorovitz–M. Kállay 1959: II/163).

1551 novemberében, a Lipa alatt táborozó Nádasdy hírekkel Récseyt küldte feleségéhez, Kanizsai Orsolyához (Károlyi-Szalay 1882: 5–6). A dominusz és szervitorai közötti, olykor a magánszféra is érintő kapcsolat egy eleméről tudósít Nádasdy Tamás 1554 októberi levele, amelyben Kanizsai Orsolyának Récsey István megházasítása kapcsán írt (Károlyi-Szalay 1882: 10). Récsey a Nádasdy szervitorok egy rangos családjába házasodott be: a későbbi birtokbeiktatásokban moraviai (de Moravia) praedicatummal is megnevezett Hirnik (Hyrnyk) avagy Porkoláb Lőrinc lékai várnagy (castellanus) Brigitta nevű leányát vette feleségül. Hitvese anyja, Viczay (Wychay) Ilona révén rokonságba került Sopron vármegye egy tradicionális középbirtokos családjával, a loosi Viczayval.¹¹ E házasság és birtokszerzés az egzisztencia és a vagyoni súlypont áthelyeződése miatt – a korban cseppet sem egyedülálló módon – a nemesi praedicatum megváltozását is eredményezte. Míg a birtokszerző Récsey István récei, vagy bencercsei előnéven szerepelt, utódai a birtoklás stabilizálódásával már a gálosházi elnevezést használták.

Az elkövetkező esztendőkből Récseyt Zala vármegyei esetekkel kapcsolatban említik. 1554 júniusában a Zalavár tartományban beszedett földesúri adót Nádasdy parancsából Récsey kezébe adták. 1555-ben hatalmaskodások során Szentgróton egy szolgáját megölték (Óze 1996: 103, 202).

Csak valószínűsíthető, hogy 1556 nyarán ő is részt vett Nádasdy Tamás nádor Szigetvárt felmentő dél-dunántúli hadjáratában, esetleg ott volt Babocsa ostrománál is. Ugyanis egy datálatlan, 1556. évre beazonosítható Csány levél szerint török fogollyal rendelkezett, és ekkor egy meg nem nevezett szigeti emberrel kapcsolatot tartva, Somogy–Zala vármegyéék területén, illetve a Vas vármegyei Egervár környékén tevékenykedett (Óze 1996: 288).

1556 október-decembere között Récsey István hét lóval – azaz saját magán kívül még hat másik lovassal – a Sopron vármegyei Rábaköz védelmére Nádasdy Kristóf vezérlete alatt összeállt familiárisi seregben teljesített szolgálatot. Míg október végén 38,

¹¹ Vas Megyei Levéltár (VaML) XII. 1.a. Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, (VKHLt) Felvallási jegyzőkönyvek (fv. jkv.) 1561. No. 48. fol. 204v.-205r.

december végén már csak 8 familiáris emberei állomásoztak ott e célból. Récsey végig közöttük maradt, így december 28-án a Szilban állomásozó familiárisokból álló seregben – Ányos (Anyos) Boldizsár, Cziráky (Chyraky) János, Maróthy Pál, Szemcsey László, Zichy (Zyczy) Bálint és Pál mellett – Récsey István is felsorakoztatta embereit. Ő ekkor Giczzy Farkashoz hasonlóan hatodmagával jelent meg, e hat lovas a teljes hónapra 9 ft-ot kapott. (Ez a csoport az összeírásakor a második legnagyobb volt, Ányos Boldizsár és Cziráky János 8-8 lovasa után következett.)¹² 1557 októberében pedig a Győr alatti táborban tartózkodott, onnan küldte őt Csány Paksához egy lóért (Őze 1996: 335).

A két évvel korábbiakhoz hasonlóan 1558-ban Récsey István hat lóval ismét a Nádasdy Kristóf vezette, a fenyegetett Rábaközben állomásozó lovasságban szolgált.¹³ Ez év szeptember havi fizetési jegyzéke szerint hatodmagával 18 ft-ot kapott egy hónapra.¹⁴

Egy 1574. évi szövet-kimutatás alapján, amelyben oly' frekvencián Nádasdy familiárisok szerepelnek mint Poky Boldizsár, Ághy Miklós kapui provisor, vagy Viczay György, Récsey (Rechey) 3,5 rőf, illetve 1/4 gránátot, továbbá mentére még 3 rőf gránátot kapott.¹⁵

1574 decemberében – Hirnik (Hyrnyk) avagy Porkoláb Lőrinc halála után – Brigitta nevű feleségével, továbbá György és Mihály fiaival, II. Miksától királyi megerősítést eszközölt ki a Nádasdy Tamástól zálogjogon (jure inscriptionis) bírt ún. gálósházi javakra, azaz Füles falu felére.¹⁶ Életútjának végideje jelenleg nem ismert, de 1579 augusztusában immáron Récsey özvegye, Hirnik (Henrik) Brigitta kérésére Dóczy Simon szolgabíró idézést hajtott végre Fülsen (Tóth 1993: Nr. 274. vö.: uo. 874).

A következő generáció képviselőjének neve Vaswary Ferenc kapui udvarbíró 1587. évi számadás felülvizsgálatában többször feltűnik: ugyanis Récsey (Rechey) György szolgálata fejében a provisorától búzát kapott.¹⁷ Récsey Györgyről ismert, hogy 1581 januárjában Sopron vármegye megsegítésére tett felajánlások során ő öt font puskaport ajánlott meg (Tóth 1993: Nr. 377). 1585 februárjában megházasodott, a néhai Sutha György Zsófia nevű leányát vette el (Házi 1928: 144–145).¹⁸

12 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Nádasdy Tamás nádor iratai, 1556: Secunda Solutio d[omi]nor[um] Eq[ui]t[um] sub capitaneatu d[om]igni Cristophori Nadasdj 8 die decembr[is] in Szyl f[a]cta, ill uo. 1556. okt. 28. ... Papae facta. (Mif. Raksz. 31.986.) 1556. december 26-án, a Zala vármegyei Csányban kelt Csány Ákos Nádasdy Tamáshoz írott azon levele, amelyben célzott Récsey (Réchei) Istvánra (Őze 1996: 287).

13 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., 1558. Numerus eq[ui]tum in Rabaköz circa fine Aprilis / 1558 Eq[ui]t[um] sub do[m]i[n]o Christophoro Nadasdj existen[tium] 25 die April. (Mif. Raksz. 31.998.)

14 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Solutio Equitu[m] familiaru[m] D[omi]ni Palatini In Rabakewz ex[iste]nciu[m] sub capitaneatu D[omi]ni Christophori Nadasdy ... ad integru[m] mensum 8. septembris Anno D[omi]ni 1558. (Mif. Raksz. 31.998.)

15 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. 1574. Primo January... (Mif. Raksz. 31.998.)

16 VaML XII.1.b. VKHLt. Statutoriae, 27. doboz, Nr. 587., Récsey.

17 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Vaswary Ferenc kapui udvarbíró regestomaba találatott difficultasok Anni 1587 fol. 375r., 380r. (Mif. Raksz. 31.991.)

18 A forrásfeltárás jelen szakaszában az egykori após, Sutha György személyéről, kapcsolatrendszeréről, birtokviszonyairól nincs információnk. Az esküvőre a meghívót Récsey István özvegye, Hirnik

A család tagjai ott voltak a Nádasdy Ferenc mellett a „hosszú háborúban” kiállt familiárisi seregben is: Récsey Imre e szolgálataiért 1596 július-novemberber során 15-15 ft hópénzt, míg decemberben 12 ft-ot kapott.¹⁹ Ez a viszonylag csekély összegek közé tartozott.²⁰

A Récsey család Nádasdyakhoz fűződő intergenerációs familiárisi kapcsolata mellett arra is érdemes kitérni, hogy e birtokos család tagjai maguk is rendelkeztek egy, ma még kevésbé ismert, csupán pár emberből álló szolgálói, familiárisi körrel. 1561-ben az agilis jogállású teresdi Gall Máté (Gall de Theresd) Récsey István familiárisaként (familiar[is] egregy St[ep]hani Rechey de Bencze Reche) ura, az ő felesége, illetve gálosházi Hirnik avagy Porkoláb Petronella nevében tiltakozott Hirnik Lőrinc második felesége, Kachor György özvegye, Bachy Katalin számára tett birtokfelvallása ellen.²¹ Valószínűsíthető, hogy az 1588. évi portaösszeírásban Füles községben jelzett egy szabad telek mögött is Récsey szervitor birtoka húzó-dott meg.²² A taxált nemesek 1599. évi összeírása név nélkül a szolgáló feladatkörét is jelezte: annak a birtokgazdálkodásban volt meghatározó szerepe, ő volt Récsey ispánja.²³ Sajnos a forrásfeltárás jelen szintjén nem rekonstruálható a Récsey család szolgálóinak teljes személyi köre, funkciórendszere.

Kissé előre szaladva, Récsey Bálint időszakából is ismert név szerint egy szervitor. Récsey szolgálójának, nemes Hídvégi Tamásnak 1626–1627. évi, 40 magyar forintra menő fizetésével tartozott. E tartozás megadása fejében 60 magyar forintért zálogolta néki Benkovith Stanislaus füles 1/2 pusztája jobbágytelkét.²⁴

RÉCSEY BÁLINT: A FAMILIÁRIS ÉS A VÁRMEGYEI HIVATALVISELŐ

A családi tradícióknak megfelelően Récsey Bálint is a Nádasdy család szolgálatában állt.²⁵ Nádasdy Pál összes szolgálójáról készült 1614. évi jegyzék készpénzfize-

Borbála küldte Sopron sz. kir. város magisztrátusához. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (SL) Sopron város levéltára (Svlt.) Lad. XXVIII. et CC. fasc. 1. No. 78., Gálosháza, 1585. jan. 19. Közölte: Házi (1928: 144-145).

19 MOL E 185 MKA Anno 1596. Hópénzfizetési lajstromok, pro mense... (Mif Raksz. 31.998.)

20 Récsey Imre elhelyezése a családfán nem egyértelmű. Az eddigi életút feldolgozás bencerecsei Récsey Istvánnak és Hirnik Brigittának egy György és egy István nevű fiút tulajdonít, nem tud az 1574. évi birtokmegegerősítésben szereplő Imréről. Récsey Imrét, Bálint korán elhalt testvéreként a harmadik generáció tagjaként tünteti fel (Prickler 1983: 184).

21 VaML VKHLt. fv. jkv. 1561. No. 48. fol. 204v.-205r., 1561. jún. 2. (feria secunda p[ro]xima post festum Sanctae Trinitatis). A familiárisok szervitorairól ldm.: Varga J. 1981. 50.

22 MOL MKA E 158 Conscriptioes Portarum (CP) Regestrum connumerationis portar[um] Dicae Sac[rae] Caesar[ae] Regiaeq[ue] Maj[is]t[er]at[is] in Comit[atu] Sopronien[se] per me Ladislaum Joo de Kazahaza, Anno 1588. Füles 606, 640.

23 MOL MKA CP Anno 1599. Regestum super taxam nobilium. 955.

24 VaML VKHLt. fv. jkv. 1627. No. 176. fol. 173r.-v., 1627. dec. 10. (feria sexta p[ro]xima post festu[m] Conceptionis Beatae Mariae Semp[er] Virginis)

25 A meglévő családtörténeti feldolgozás, genealógia Récsey Bálintot az 1540-es évekből az első Nádasdy familiárisként ismert Récsey István unokájaként tünteti fel. E munka szerint Récsey Istvánnak két fia született; György és (II.) István. Míg az előbbi utód nélkül halt el, (II.) Istvánnak az utód nélkül korán elhalt Imre, és Bálint fiai születtek. Ez utóbbi személy pályáivét vizsgálja ez a dolgozat (Prickler 1983: 184).

tését fölöttébb magas összegben, 100 ft-ban adta meg. Ez saját magával együtt öt lovast tartó, azt kiállító szervitor készpénz javadalmának felel meg.²⁶

Récsey Bálint Sopron vármegye köz- és jogéletében már viszonylag korán feltűnik. 1607-ben – minden bizonnyal ebergőci birtokossága miatt – ő is tagja volt azon fölöttébb tekintélyes személyekből álló fogott bírói testületnek (arbitri), akik Ebergőcön 100 ft büntetés terhe mellett ítélkeztek Vághy György alispán és Ajkay Ferenc szolgabíró közötti osztályperben.²⁷

Valószínű a familiárisi hadakkal vonult hadba 1611-ben, amikor a hubokai mezőn álló táborból írodott levelében, a fizetelenségről panaszkodó gyalogvajda kérésére Sopron városát megkereste, és az el nem küldött hópénzek megadását sürgette. „... az gyalogoknak uaidaja [...] monda hogj hauok immar alkalmas ideje hogj ki tólt es ke[gyelmet]ek megh nem kúlte ho penzeket, s a' haidusagh minden nap rea fut erette... Az kapitan Vrak tegnap mind egjben gyűitöttének uala bennünketh es Palatinus Vrunk ú Na[gy]sa[gy]ga paranczollattjat el oluastatak, meliben azt paranczollja ú Na[gy]sa[gy]ga hogj mingjart el indeczanak bennünket es Epperjes fele uigjenek, minek okaert holnap inneth el uifnek es Ersek Vj Varho[z] lalletonak, oth az fizetest meg uarattjak uelünk, s annak utanna mingjart el indetnak.” A gyalogok fizetését azonnali küldésre kérte, hisz „...minden l[á]bad varasok megh fizettenek, csak ke[gyelme]te[k]k vagjo[n] hatra...” Ezzel egyidejűleg kérte a lovasok hópénzeinek beszedése kezdését meg. A hópénzfizetésben a többi törvényhatósághoz hasonlóan a három havi lefizetést javasolta.²⁸ Kérése eredménytelenségét jelzi tíz nappal később, Nagyvezekényből írodott levele. „ertuen Palatin[us] Vrunk ú Na[gy]sa[gy]ga kemeni es erós para[n]czollattjath meljben azt paranczollja ú [...] hogj ejel nappal siessünk Kallo fele...” De fizetelenségük miatt „...sok l[á]p l[á]tomall, biztatasommal es fogadasommal tartoztattam ez ideigis úketh, mind el akar tanak az za[ss]lo alol menni; im annak okaerth megh addigh migh az Vaida megh erkezik arra birta[m] úketh hogj uarakoznak, de ha megh nem le[ss]en fizetesek úk p[ro]testaltak hogj el o[ss]olnak; ke[gyelme]te[k]k mint adjo[n] l[á]moth Palatin[us] Vrunk előtht lassa ke[gyelme]te[k]k...” Így az eddigi szolgálatok késedelem nélküli ki-

²⁶ A fenti készpénzfizetésen kívül Récsey még 9 róf gránát posztóban is részesült. Ez utóbbi jelzése azért is fontos, mert a Nádasdy szervitorok is a mennyiséget és az anyag minőségét tekintve, a főúri udvartartás hierarchiája szerint, az egyes személy fontosságát mérlegelő, széleskörűen differenciált posztójavadalmazásban részesültek. MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. A familiárisok, szervitorok 1614. évi jegyzéke (Mif. Rszv. 31.992.)

²⁷ SL Sopron vármegye levéltára (Svm. lt.) Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 8. No. 194., Ebergőc, 1607. júl. 25. (in festo beati Jacobi Apostoli). A fogott bírák (arbiterek) Récseyen kívüli köre: Megyery Imre, a vármegyében a királyi dicatori feladatot többször is ellátó kaszaházi Joo László, Kisfaludy Balázs – később Vas vármegye egyik alispánja –, Tompa István, a rokon és Nádasdy szervitor Vághy János, majd Viczay Sándor, Szántóházy Ferenc – Vas és Sopron vármegyék jegyzője, királyi ítélmester, Nagy István (Nagy de Cador), és az „örökös” esküdti tisztet viselő Pászatory (Pazthory) Gergely. Kisfaludy Balázs tisztségviselésére ldm.: uo. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 9. No. 226.

²⁸ SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. XI. No. 744., (in Pratis Hubokiensib[us]), 1611. jún. 3. A sz. kir. városok védelemben, hadsereg állításban, -ellátásban vitt szerepe, anyagi tehervállása sajnos kevésbé ismert – Soproné nem kutatott. A problémakörre: H. Németh 2000. Az eredeti forrásokból származó szövegrészek a rövidítések feloldásával, betűhív – de nem paleográfiai hűségű – közzétételben jelennek meg, míg a forráspublikációkból származóak az ott alkalmazott módszertani elvek szerint.

fizetését kérte, és a várost ismét figyelmeztette; a vármegyék három hónapra fizetik seregeiket, így Sopron városnak is ezen időre kellene a pénzt megküldenie.²⁹ Jelenleg csak az évtized végéről vannak tevékenységéről újabb, pozíciója emelkedésére utaló adatok. 1619-ből, azon évből, amelynek ősze Bethlen Gábor erdélyi fejedelem dunántúli első támadását, több nagyhatalmú mágnás, így Batthyány Ferenc és Nádasdy Pál részleges átpártolását is hozta. Dominusza, Nádasdy Pál, Vas vármegye főispánja megbízásából 1619. november 30-án Szepsy János ügyvéddel együtt Vas és Sopron vármegyék közös, a Szombathely melletti Szőlős faluban megtartott közgyűlésén képviselték urukat (Tóth 1992: Nr.1510). Sopron és Vas vármegyékben kiterjedt ügyvédi munkát folytató Nádasdy familiáris, dominusza mellett a Bethlen-időszak politikai váltását határozottan kihasználó, a fejedelem mellett kitartó Szepsy János pont politikai szerepvállalásai révén hihetetlennek tűnő karriert írt le: a Sopron vármegyei taxalista kisnemesből a Szepesi Kamara tanácsosai közé emelkedett. Életútja és tevékenysége a későbbiekben is többször egybefonódott Récseyével (Dominkovits 2002).

A következő év nyara még aktívabb közszereplést eredményezett. Bethlen Gábor fejedelem 1620. évi, besztercebányai országgyűlésére az akkor már teljességgel Bethlen párti Szepsy János ügyvéddel – a Nádasdy Pál szervitori körébe tartozó, de erősen önállósodott kisvölceji taxalista nemessel – együtt Sopron vármegye országgyűlési követévé választották.³⁰ Kis késéssel, június 15-én érkeztek Besztercebányára. Követségük idejéről jelenleg három levelük – valójában levél formájában megírt országgyűlési beszámolójuk – ismert. Az egyiket 1620. június 18-án írták mankóbüki Horváth Bálintnak, Sopron vármegye alispánjának, a körmendi vár (praesidium) kapitányának. Megnyugtató szándékú soraikban jelezték: június 10-én maga a fejedelem is megjelent Besztercebányán, „az Országis imar job reßent mind Vrak es Varmegiek kőueti itben uadnak...” Zala és Vas vármegyék követei még útban lehetnek, szerencsére „semmi neheztelles oda mi felenkis, sem ő Fölsegetüll sem az Nemes Orßagtull...” nem áll fenn. Tudósításuk szerint mind Bethlen, mind az összegyűlt rendek békére hajlanak, csak annak módozatát keresik. Követként, athnameval megjelent a török szultán főcsausza is, „seõt mind Teõrokkal Tattaral valo segetseget óromest adnanak, de az Fejedelem eõ Fölsege nem egiebeth hanem csak az jo bekesegeh megh tartasat kiuannja teólók, Cheh Orßagi Kirali es az Orßagh kőueti mind Moruay es Silesai kőuetekuel be iõttenek, az Moruay Kőuetnek ma[m]ja uolt Audienciaiok...” A lengyel követek e sorok zárása után érkeztek, miként a post scriptum-ba írták: „nagi pompauall. tizenhat vezetek louakath igen ßepeket arañas szerßammal föll öltöztetteketh uittek elötte, negi hinto szekere uolt, Annak fölötte közöl harmicz (!) niolcz kocis (?) uolt, ßep louas es gialogh seregeuel ezek mellet.”³¹ Négy nappal későbből, június 22-ről

29 SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. XI. No. 748., Vezeken, 1611. jún. 13.

30 Szepsy életútjáról részletesen: Dominkovits 2002. Jegyzőkönyvek, közgyűlési iratok hiányában csak valószínűsíthető, hogy Sopron vármegye 1620. május 7-én, Keresztúron megtartott közgyűlésében – illetve nem sokkal azt követően – történt meg a követválasztás. Vö.: SL Svm. It. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 1. No. 20.

31 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 42.878., Besztercebánya (Nouizoly), 1620. jún. 18.

datálódik a Bethlen pártjára átvált Batthyány Ferenc Sopron vármegye főispánjához írott beszámolójuk. Az részletes, az országgyűlés eddigi menetét összegző beszámolót Récsey készítette el. Jelezte: itt Batthyány Besztercebányára készülődéséről is tudomás van. Az érdemi információkban előzőnél gazdagabb leírásban írta: „...Korlat Istuan es Demjen Ferencz Illiey Janoßall eggiütt az Portarul megh ieöttek. Feó Theörök Chauzis ieót velek, az melig Pragaban megyen fell, akaruan ertenni ha Cheh orssagh egy ertelemben vagion Magyar orszaghwall, es teób okokertt; Interim az friginek allando voltarull eöreös kóttessel assecuralta Teheöreök Chiaszar eó Feólsegekett es az orszagokath.” Már a cseh, morvai, sziléziai követek – illetve a lengyelek – után „es az kett Lusitianak seorsim et singillatim Keóuethek ez el múlt ketten mind be jöttek; Az kett Austrianak kouethe hasonlokeppe[n] mindeniknek kwlómbei be jöttek, Az Moruay keóuetnek cheótortheókeón, az Also Austriay kóuetnek pentheken volt audientiajok...” A császári komisszáriusok még nem érkeztek – írták –, de „erre az földre valo vrak igen be giúltene felette igen szeph kezzülettel jeónnek minden felöl...”. Megítélésük szerint mind a fejedelem, mind az összegyűlt rendek békességet akarnak. A folyamatos gyülekezés jeleként e sorok írásának a napján érkezett meg rimaszécsi Széchy György felsőmagyarországi főkapitány Alaghy Menyhérttel „...felette szeph lowas szerszamos lobogos kopjain, es gialogh szeph seregekuell szeph solemnitasall...”. A levél a tárgyilagos leírásnál jóval határozottab hangvételű utóiratát már csak a követtárs Szepsy írta. Politikai véleményével kísérve tudósította Batthyányt; aznap audiencián volt Bethlennél, és kihangsúlyozta: fontos lenne a főúr személyes jelenléte az országgyűlésben.³² A követek harmadik, az addigi eseményeket összegző terjedelmes levele Sopron vármegye két vezetőjéhez, mankóbüki Horváth Bálint alispánhoz és Szántóházy Ferenc jegyzőhöz – aki e mellett Vas vármegye notariusi hivatalát is viselte, miként a személynöki ítélőmesteri tisztet is betöltötte – íródott. A végig Szepsy által írott tudósítás kételyek közepette is, de a béke reményét sugallja, és hosszan, részletesen ír a konföderációs országok portára küldendő követeiről (Balassy Ferenc, Dóczy István, Rimay János), azok kíséretéről, költségeiről.³³ A követség végeztével Récseyről, a Bethlen Gábor vezette rendi-függetlenségi-felekezeti küzdelem nyugat-dunántúli térségében vitt szerepéről jelenleg nincs információnk.³⁴ Az bizonyos, hogy a Bethlen párti dunántúli főurak 1622. évi átpártolásakor, így Nádasdy Pál II. Ferdinánd hűségére térése idején ő is urával tartott, a soproni országgyűlés által közkegyelemben részesülve, birtokait, kapcsolatait megtartva, Sopron vármegyében maradt. Megyei hivatali pályafutása csak ezután kezdődött.

Récsey Bálint megyei hivatalviselésére – a forrásfeltárás jelenlegi ismeretei szerint – először 1624. május 8-áról származik adat: ekkor az újkéri törvényszéken

32 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 42.879. Besztercebánya, 1620. jún. 22. Batthyány Ferenc 1604–1625 között töltötte be Sopron vármegye főispáni székét (Fallenbüchl 1994: 96; Széchyre: Pálffy 1997: 273).

33 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 42.880. Besztercebánya, 1620. július 5. A harmadik, legterjedelmesebb levél részletesebb bemutatásától a három hivatkozott forrás önálló publikálási szándéka miatt itt elállnánk.

34 Személyét, szerepét nem említi Nagy 1968.

Völcsy Ádám szolgabíró vezetésével, Récsey és Karoli (Karall?) István esküdtek („Juratus Assori azonn Varmegienek”) Szalay János és Farkas János osztályperében jártak el.³⁵ 1625 februárjában esküdként abban a mankóbüki Horváth Bálint alispán vezette népes grémiumban vett részt, amely Ebergőcön Vághy Farkas és Telekessi Istvánné, Vághy Orsik közötti vagyonsztást vitte végbe.³⁶

1628. február 1-jén urától váratlan feladatot kapott. A füzéri jószág gondviselésével, Nádasdy érdekeinek Abaúj vármegyei képviselőjével megbízott, így a Bethlen-pártisága miatt valószínűsíthetően a Nyugat-Dunántúlról dominusza által támogatottan visszavonult korábbi követő társa, az 1627 késő őszén elhunyt Szepsy János ügyvéd hűtlen vagyonkezelését, illetve az említett füzéri javak állapotát kellett kivizsgálnia. A részletes instrukció szinte algoritmus-szerűen előírta Récsey számára az ismeretlen földrajzi és társadalmi környezetben végbeviendő cselekedeteket; pl. a jó kapcsolat kialakítása szendrői Bornemissza Jánossal, Bethlen nagy befolyású kassai főkapitány-helyettesével, majd főkapitányával.³⁷ A szoros számadásvizsgálatok mellett – különös tekintettel a bírságok kivetésére, bírságpénzek kezelésére – Nádasdy az urbárium felülvizsgálatát, a települések határainak bejárását, széleskörű tanúkihallgatásokat, a jogbiztosító, peres, és adományokat nyújtó iratok teljeskörű átnézését is előírta. Míg Szepsy özvegyével szemben határozott fellépésre szólította fel (férje esetleges végrendeletének kiadása, kintlévő Nádasdyt illető összegek beadása), a térség nagyhatalmú birtokosával, I. Rákóczi Györggyel a jó kapcsolat felvételére intette, és tudakozódásra a Szepesi Kamara által Szepsy halála után elfoglalt részjószágokról.³⁸

Récsey kivizsgálással kapcsolatos leveleit, az ügyről készített írásos jelentését nem ismerjük, de Dats Márton füzéri számvevő (rationista) 1628. évi számadásai szerint gyorsan, és határozottan nekilátott feladatának. Nádasdy Pál füzéri jószágainak képviselőjeként részt vett Abaúj vármegye 1628. március 4-i garadnai, majd március 11-i, Németiben megtartott közgyűlésében, a kettő közötti időpontban pedig a jászói konventhez utazott, valószínűsíthetően azért, hogy e hiteleshelynél a vártartományra vonatkozó birtokjogi iratokban tájékozódjon, illetve másolatokat szerzzen be.³⁹ Abaúj vármegye március 13-i, Tornyosnemessi (Thornys Nemessy) faluban megtartott, tisztújítással egybekötött pecsételőszékén (Sedes Sigillaris) Récsey Bálint Nádasdy Pál új prokuratoraként ünnepélyes tiltakozást tett a füzéri várhoz

35 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 12. No. 430.

36 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 12. No. 460. Ebergőc, 1625. febr. 27. A szakirodalom 1627-ben – konkrét levéltári forrás megnevezése nélkül – szolgabírónak nevezi (Prickler 1983: 166). Bár nem kizárható, hogy Récsey Sopron vármegye szolgabírói karába került, erre a vármegye szórványos közgyűlési és jóval gazdagabb törvényszéki iratai nem tartalmaznak, miképpen 1629. októberi alispánságáig az 1628-tól töredékesen fennmaradt vármegyei jegyzőkönyvek sem hoznak utalást.

37 Az ismételten még akkor keletkezett, amikor Bornemissza Perényi (Pirinyi) Ferenc helyettese volt. Hivatalviselésére: Pálffy 1997: 273.

38 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Pro Generosis dominis Valentino Rehey et Petro Ferenczy data Instructio, Sárvár, 1628. febr. 1. (Mif Raksz. 31.996.)

39 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Regestrum super Introitu et Exitu omnium pecuniarum ad Arcem Füzer provenientium, A prima die 9bris u[s]q[ue] ad diem mensis marty Anni 1628. (Mif Raksz. 31.996.)

tartozó Vil község ügyében, és megintette Gombos Jánost.⁴⁰ Récsey csak átmeneti időszakra képviselte e birtokaitól távoli törvényhatóságban urát, már nem jelent meg az 1629. március 19-i tisztújító közgyűlésen, pozíciója révén nem került a törvényhatóság nagyszámú esküdti karába.⁴¹ Ugyanakkor Sopron vármegye 1629. június 11-i gyűlésében őt is abba a vármegyei tisztviselőkből álló gremiumba nevezték ki, amely a hadisegély sürgősen végbeviendő beszédésének a számadás-felülvizsgálatára alakult.⁴²

Mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegye 1629. október 4-i közgyűlésében hivataláról lemondott, tisztére a vármegyei rendek gálosházi Récsey Bálintot választották meg, aki esküjét rögtön le is tette.⁴³ 1630-ban nem csak Sopron vármegye alispánjaként tevékenykedett (pl. Mihályiban külön a Rábaköznek tartott sedriát),⁴⁴ hanem a június 10-i közgyűlésben a vármegye királyi adószedőjévé (dictator) is választották (electus est).⁴⁵ Az egykorú vármegyei források hiányai miatt nem kizárható, hogy Récsey személyesen még többször is részt vett királyi adószedés és hadisegély beszédésében, bár az tűnik biztosabbnak, hogy az így összejött vármegyei pénzek egy részét Pintér János vármegyei adószedőtől átvette, de azok valaminő okból átadásra már nem kerültek. A pozsonyi Magyar Kamara Sopron vármegye 1625–1648 közötti adótartozásairól vezetett kivonatból kitűnik: Récsey örökösein 629 ft 60 d-t kerestek.⁴⁶ Hasonló tárgykörben – minden bizonnyal a hivatalviselés időszakában – keletkezett Récseynek az a Sopron sz. kir. város magisztrátusához írott, datálatlan levele, amelyben egyrészt tudósított a közeljövőben megtartásra kerülő közgyűlésről és törvényszékről, másrészt viszont a sz. kir. várossal kapcsolatban keletkezett, immáron országos visszhangot kapott konfliktusról szólt. Ugyanis a magisztrátus azzal vádolta őt, hogy az országgyűlési követek költségére e törvényhatóságra magasabb pénzüsszeget vetett ki és szedetett be. Récsey e vád alól részletes indoklással mentette ki magát.⁴⁷ (A vezető vármegyei hivatalviselő adótartozása cseppet sem egyedi, hasonlóval számos 17. századi tisztviselő esetében találkozhatunk, így pl. hasonló ismert a 17. század középső harmadában Vas vármegyei alispáni hivatalviselő felsőkáldi Káldy Péternél is.) Récsey Bálint

40 Statny Oblastny Archiv v Kosiciach (SOAK) MOL Abaúj vármegye levéltára, Abaúj vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve, 1628. márc. 13., fol. 282-r. (továbbiakban: SOAK: MOL Mif. Raksz. 1924.)

41 SOAK: MOL Mif. Raksz. 1924. Abaúj vm. közgyűlési jegyzőkönyve, 1629. márc. 19. fol. 334-v. Az 1630-as években Telekesy Török András volt a füzéri váruradalom praefectusa. MOL MKA E 185. Nádasdy cs. lt., Vegyes iratok, Keresztúr, 1633. ápr. 4. (Mif. Raksz. 31.986.)

42 SL IV. A. 1.a. Svm. lt. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (Prot.) III. 9.

43 SL Svm. lt. Prot. (Másolati könyv II.), 11.

44 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 14. No. 572., Mihályi, 1630. jún. 14. (feria sexta p[ro]xima post festum beati Medardi Episcopi), Valentinus Rechei de Galos haza Vice Comes Comit[at]u Sopronien[is].

45 SL Svm. lt. Prot Másolati könyv II. 18.

46 SL IV.A. 1.b. Svm. lt. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1. doboz, 1649: Extractus diuersarum Regni Contributionem ab Anno 1625 usq[ue] finem Anni 1648 in Co[m]it[at]u Soproniensi restantium.

47 SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. Fasc. XII. No. 797.

alispáni tisztségviselése 1631–1636 között folyamatos volt, annak 1637 tavaszán bekövetkezett halála vet majd véget.⁴⁸

Récsey politikai közéletben történő megjelenésére, szerepvállalására utal, hogy 1632. március 8-án Szombathelyen, Vas vármegye és az ún. „Dunán inneni” vármegyék azon részgyűlésében, amely nádori utasításra portánként újabb 3-3 ft adó beszédét tárgyalta – és erre a törvényhatóságok nemleges határozatot hoztak, kijelentve: szükség esetén készek részleges hadjáratot indítani – felsőkáldi Káldy Ferencsel együtt őt is Esterházy Miklós nádorhoz küldött követé választották (Tóth 1992: Nr. 1539–1540, 1548). Politikai szolgálatai mellett személyének súlyát jelzi, hogy 1635 tavaszán Esterházy Miklós nádor reá és Lenkowitz Zsuzsanna nevű feleségére bízta Polányi Lajos – aki az 1615–1619 között több ízben képviselte Bathyány Ferencet a vasi megyegyűléseken, 1619-ben Káldy Ferencsel országgyűlési követ volt – és Somogyi Ferenc árvái fölötti gondviselést – amely megbízást Vas vármegye 1635. május 21-i közgyűlésében hirdettek ki (Tóth 1992: Nr. 1638).⁴⁹

Récsey Bálint 1637 tavaszán hunyt el. Az április 28-án, Lózs mezővárosban megtartott közgyűlésben a megürelt alispáni hivatalra a megyében csekély perványi részbirtokkal rendelkező Eörsy Zsigmondot választották meg.⁵⁰ Eörsy személyében nem csak új ember jelenik meg a nemesi vármegye élén, ő vitathatatlanul új viszonyokat is hoz; a Nádasdy szervitor Récsey után immáron a dinamikus új birtokos, gr. Esterházy Miklós nádor embere került vezető megyei pozícióba (Hiller 2000).

Ahogy Récsey Bálint, úgy felesége is evangélikus vallásúak voltak, egyházukat támogatták. A családban a felekezeti szakadás a linzi béke után, a dominusz, Nádasdy Ferenc 1643. évi katolizálásával következett be. Récsey Bálint özvegye továbbra is az evangélikus egyház támogatói közé tartozott, míg fia, a vezető Nádasdy tiszviselő, Récsey György dominusza nyomában – más familiárisokhoz hasonlóan – katolizált, konfliktusokat vállalva az uradalom több evangélikus közösségével (Payr 1924: 85, 151, 684, 687). Esete egy máig is alig ismert kérdéskörre, a familiárisi kör egyéni, és dominuszt követő felekezetváltására, és mindennek a vármegyei hivatalviselői karban megmutatkozó hatására hívja fel a figyelmet.

Ha Récsey közigazgatási karrierjére tekintünk, feltűnik, hogy ő – a tárgyidőszakból töredékesen fennmaradt iratanyag alapján – csekély esküdti munkát követően került Sopron vármegye alispáni székébe. Joggal merülhet fel a kérdés: e karrier szokatlan-e a 17. századi Sopron vármegyében, vagy egy típust jelenít meg. Bizton állíthatjuk: nem egyedül esettel állunk szemben, hanem egy tipikussal.

Ha időben visszafelé tekintünk, úgy látjuk: a 16. század második felében Nádasdy Tamás nádorhoz, majd Nádasdy Ferenchez szorosabb-lazább familiárisi kötelellyel fűződő jómódú középbirtokos családok viselték az alispáni hivatalt. Mind-egyikük Sopron vármegye és a tágabb nyugat-dunántúli térség ún. „törzsökös”,

48 Lásd. erre: SL Svm. It. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 14. No. 575., fasc. 16. No. 690. (1631), uo. fasc. 14. No. 584., fasc. 16. No. 702. (1632), uo. fasc. 14. No. 597., 603., (1634), uo. fasc. 14. No. 608. (1635), uo. fasc. 15. No. 629., 635. (1636).

49 Ugyanakkor azt sem szabad feledni, hogy Récsey Bálint rokonságban állt a Polányi családdal.

50 SL Svm It. Prot. III. 34. p.

Mohács előtti múltra visszatekintő nemesi családjai közé tartozott. A század derekától nézve: Kisfaludy Pál 1550–1560 között bizonyíthatóan Sopron vármegye alispánja volt. Őt (legkésőbb) 1562-től asszonyfalvi Ostffy Jakab követte, aki az 1555. évi szervitori jegyzéken Ostffy Tamással, és többek között Niczky (Mycky) Boldizsárral és Gáspárral, Guary Bálinttal és Miklóssal, továbbá Bük (Byk) Benedek deákkal együtt Nádasdy Tamás nádor újabb szervitorai között szerepelt.⁵¹ Ostffy nem csak Sopron, hanem Vas, Győr vármegyék nemesi elitjének is tagja volt, Veszprém vármegyében is csekély birtokkal rendelkezett. Őt 1580–1581 között a vármegye „törzsökös” bene possessionatus-ai sorába tartozó Viczay György követte, akit e hivatalviselése után még több esetben Sopron vármegye egyik országgyűlési követévé is megválasztottak. Viczayt a korábbi esztendőkből; egy 1573., majd 1574. évi, Nádasdy Ferenc szervitorai számára kiadott szövegekről felvett jegyzéken találhatjuk. Neve mellett Récsey Györggyel, Ághy Miklós kapuvári provisorral, vagy a későbbi sárvári porkolábbal, Poky Boldizsárral is találkozhatunk.⁵² Viczayt követve 1581–1595 között a hasonlóképpen Nádasdy familiáris, adománybirtokai révén a vármegye leggazdagabb középbirtokosai sorában helyet foglaló Megyery Imre viselte az alispáni hivatalt, aki e közhivatalból történő visszavonulása után nem csak e törvényhatóság, hanem a Habsburg uralmat kritikusan szemlélő, de alapvetően császárhű dunántúli rendiség körében is megőrizte tekintélyét.⁵³ Őt 1595–1601 között⁵⁴ az alispáni székben az a jelenleg kevésbé ismert pinnyei birtokos, Nádasdy Ferenc szervitora,⁵⁵ nemesapáti Szalay Gábor követte, aki 1590-ben Nádasdy Ferenc kapui uradalmának udvarbírája (provisor) volt.⁵⁶ Váratlan halálával e tisztt megürült; ez előzte meg a vármegye 1601. évi tisztújítását, amely a hivatali kar személyi összetételét sokban átalakította.

Ekkor vagyoni és pozicionális szempontból Sopron vármegye alispáni székének betöltésében fordulat következett be. A tágabb térségben, és a szűkebb vármegyében egyaránt ismert jómódú birtokos családok tagjait a kisbirtokos nemesek közé tartozó Vághy György követte. Az ő esküdti említése már 1580-ban feltűnik (Tóth 1993: Nr. 348), és valószínűsíthető, hogy e sok munkával járó alsó hivatalt 1601-ig

51 MOL MKA E 185 Nádasdy Tamás nádor iratai, Nomina servitor[um] noviter conductor[um] 1555. dec. 20., fol. 721–723., (Mif. raksz. 31.986.)

52 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Ratio solutionos dominor[um] familiar[um] per me Andream Valy factas Ab Anno 1572... Anno Do[mi]ni 1573., és 1574 Primo January (...) (Mif. Raksz. 31.998.)

53 Az önálló feldolgozást is megérdemlő Megyery Imréről forrásokkal, irodalommal egy kicsit részletesebben: Dominkovits 2002.

54 Nemesapáti Szalay Gábor 1601. évi hivatalviselésére ldm.: SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 7. No. 127. Újkér, 1601. jan. 9. (feria tertia proxime post festum Epiphaniae D[omi]ni) az új naptár szerint, uo. Tom. 1. fasc. 7. No. 134. Lózs (Loos), (feria quarta p[ro]xima post dominicam [...hiányos datálás]) Ezekkel az adatokkal korábbi archontológiai vázlatunkat is szeretnénk kiegészíteni: Dominkovits 1996: 115.

55 Minden bizonnyal ő az a Szalay Gábor, aki szerepel az 1574. évi szövetkiadási jegyzéken: MOL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif Raksz. 31.998.)

56 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inventarium Castri Kapw in ingressu ad officium provisoratus egregy d[omi]ni Gabrielis Zalai, Anno 1590. prima diei january conscriptu[m] (Mif. Raksz. 31.990.)

folyamatosan viselte.⁵⁷ Vasváry Ferenc kapui udvarbíró 1587. évi számadása szerint ő ekkor a kapui vártartomány fizetési körébe eső Nádasdy szervitorok sorába tartozott, miképpen Poky Péter és Cziráky János mellett Récsey Györgyöt is itt találjuk.⁵⁸ Vághy 1599-ben Sopron vármegye királyi adószedőjeként tevékenykedett. Nemesapáti Szalay Gábor alispán halála után az 1601. május 2-án⁵⁹ Lózs mezővárosban megtartott közgyűlésben Vághy Györgyöt (Georgius de Wáagh) az esküdti tisztből rögtön Sopron vármegye alispánjává választották.⁶⁰ A művelt, jó íráskészségű Vághy Sopron vármegye Mohács előtti múltra visszatekintő kisbirtokos, de fölöttébb nagy tekintélynek örvendő családjából származott. Családjá több tagjához hasonlóan ő is Nádasdy Ferenc familiárisi körének tagja volt. A „törzsökös” Sopron vármegyei Vághy familia több tagja már a 14–15. század során is számos alkalommal megyei hivatalt viselt. Míg a családtagok korábban a vármegye egyik alispáni hivatalát is betöltötték, a 15. század végén pozíció és vagyonvesztéssel többeket „csak” szolgabírói, vagy esküdti hivatalokban találhatunk.⁶¹ Vághy György 1617-ben még Sopron vármegye alispánjaként járt el,⁶² de 1618 elején már a Sopron vármegye főispánságát is viselő Batthyány Ferenc szervitora, a csekély fekvőbirtokkal rendelkező mankóbüki Horváth Bálint töltötte be az alispáni hivatalt (Valentinus Horwath de Mankobük Vice Comes...).⁶³ 1618 novemberében forrásaink már csak Vághy György özvegyét említik.⁶⁴

A SOPRON VÁRMEGYEI RÉCSEY BIRTOKOK

A Récsey családot – az eddigi feldolgozásnak hála (Prickler 1983) – a megyetörténet kutatói szinte rögtön Fűles falu birtoklásával hozzák kapcsolatba. Ez indokolja, hogy munkánkban nem részleteznénk e falu birtoklástörténetének problémáit, inkább a gálósházi Récsey család birtokainak kiterjedését, Sopron vármegye birtokos társadalmában elfoglalt helyét írjuk le.

57 A 16. század végi Sopron vármegyei archontológiai gyűjtés hiányai miatt csak az időszak végéről ismertek folyamatos adatok. Az 1599–1600-as évekre ld.: Dominkovits 1996: 121.

58 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Vasváry Ferenc kapui udvarbíró regestomaba találtatott difficultasok Anni 1587, fol. 369-v. (Mif. Raksz. 31.991.)

59 Az új, Gergely-féle naptár szerint (feria quarta proxima post festum beatorum Philippi et Jacobi ap[osto]l[or]um).

60 SL Svm. lt. Prot. II. 79.

61 A középkori megyekutatás 1405-ben Vághy Balázst rábaközi alispánként, majd 1430-ban Vághy Jánost a vármegye egyik alispánjaként, illetve 1448-ban Vághy Dénest, 1463-ban Vághy Imrét hasonló tisztségekben jelezte. A 15. század végén Vághy Balázs szolgabíró (1489), Vághy János (1488, 1490), Vághy Tamás (1487) esküdti hivatalviseléséről rögzítődik említés. E munka a Vághy családot nem tartja a 15. századi Sopron vármegye befolyásos nemesi családjának (Belitzky 1938: 894, 897, 899, 902, 909–910, 912, 977, 1012, 1015).

62 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 10. No. 321. Újkér (Wyker), 1617. márc. 6. (feria secunda proxima post D[omi]nicam Laethare)

63 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 11. No. 332. Némethi (Nemethy) 1618. febr. 9. (feria sexta proxima post festu[m] beati Blasii Episcopi)

64 SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 11. No. 338., 1618. nov. 27.

Az első jól ismert Nádasdy familiáris, Récesey István a vasvári káptalan előtt már 1547-ben tiltakozást és eltiltást tett Füles faluban egy nemesi kúria, avagy kőház és annak összes tartozéka miatt.⁶⁵ 1560. júniusában Nádasdy Tamás nádor a lékai vártartományhoz tartozó Füles falu felének birtoklását zálogjogon átengedte Hirnik (Hyrnyk) avagy Porkoláb Lőrincnek, az ő két lányának: Brigittának és az ő férjének, bencercsei Récesey Istvánnak (Rechey de bencze reczze), illetve a valószínűsíthetően a még hajadon Petronellának. E birtokba a vasvári káptalan a birtokszomszédok jelenlétében 1560 július 16-án a birtokbeiktatást megtette.⁶⁶

Sopron vármegye 1574. évi porta-összeírása alapján Füles (fyles) községben Récesey (Rechey) István 5, a Csány (Chany) fiak 7 portát bírtak.⁶⁷ Nem kizárható, hogy az adatok átmásolása révén ugyanez a portaszám jelenik meg az 1575. évi conscriptionban is.⁶⁸

Az 1586. év mind Récesey György tekintélyének növekedése, mind pedig vagyongyarapódása miatt kiemelést érdemel. Kalman, avagy kisvölcseji Völcseji (weolchej de kys weolhej) János özvegye, Dorottya asszony – a felvalláskor surányi Surányi (Swranj de eade[m] Swran) Kálmán felesége – János fia törvényes gyámjaként Récesey Györgyöt kérte és bizta meg a Kisvölcsej faluban fekvő javak megvédésével, törvényes perbeni visszaszerzésével.⁶⁹ Még ez évben kisvölcseji Völcseji Sebestyén fia, Völcseji György Récesey György számára felvallotta saját örök jogú részbirtokát; Sopronkövesd (Keowesd) falu szőlőhegyén a Nagy Farkas melletti szőlőbirtokot. Ezen kívül 60 ft-ért a Kisvölcsej falu határán belül fekvő ún. Nyáras Zöld Várban (in loco Nyaras Zeoldh war) lévő javait néki és a néhai Kalman avagy kisvölcseji Völcseji János István és János fiainak. Ugyanezen nap engedte meg e feleknek, hogy 300 magyar forint értékben zálogolt javait visszaválthassák.⁷⁰

Már a következő generáció birtokviszonyaiba enged bepillantást a korábbiaknál részletesebb 1588. évi porta-összeírás. Récesey György füles kúriájához 8 adózó jobbágy porta 25 zsellér háztartás tartozott, egy 1/2 és 1/4 telek pedig halálozás miatt pusztaként állt. Ekkor a település nagyobb felét Sitkey György és Horváth György birtokolta. Mindkettő egy-egy kúriával rendelkezett, közösen 9 adózó portát bírtak, 31 zsellérrrel, két 1/4 telek pedig pusztá volt.⁷¹ Az 1593. évi – ismételten kaszaházi Joó László királyi adószedő által elkészített, de a megelőzőhöz képes címével egye-

65 VaML VKHLt fv. jkv 1547. No. 404. fol. 78 r-v. (1547. márc. 27.: Dominica Judica)

66 VaML VKHLt fv. jkv. 1560. No. 166. fol. 92r-93r. (1560. júl. 16.: feria tertia p[ro]xima post festum divisionis Baetor[um] Ap[osto]lorum).

67 MOL MKA CP Regetum Connumerationis Portarum Dicae Sacrae Caesariae Regiaeq[ue] Ma[ies]t[atis] Comitatus Soproniensis Dicatore Demetrio Kaldy Anno 1574 factae, 541.

68 MOL MKA CP Regestum Connumerationis Portarum Dicae Sacrae Caesariae Regiaeq[ue] M[ai]es[ti]s Comitatus Soproniensis Dicatore Demetrio Kaldy Anno... MDLXXV., Fyhles: 558-559.

69 VaML VKHLt. fv. jkv. 1586. No. 135. fol. 84v-85r., 1586. aug. 3., a Julianus-féle naptár szerint (feria quarta post festu[m] ad vincula Beati Petri ap[osto]l[i]).

70 VaML VKHLt. fv. jkv. 1586. No. 192-193., fol. 115v-116r., 1586. nov. 21. a Julianus-féle naptár szerint (feria secunda p[ro]xima post festu[m] Beatae Elizabeth[ae] Viduae)

71 MOL MKA CP Regestum Connumerationis Portar[um] Dica[e] Sac[rae] Caesar[ae] Regieq[ue] Ma[ies]t[atis] In Comit[atu] Sopronien[si]s per me Ladislaum Joo de Kazahaza, Anno 1588. 606., ldm.: 640.

zően tényleg új adatfelvételen alapuló – porta-összeírás szerint Récsey István özvegye Ebergőcön egy közös, míg Fülesen 6 önálló birtoklású adózó portával rendelkezett. Az utóbbi településen fekvő kúriához még 20 zsellér tartozott, 9 telek pedig pusztaként került összeírásra.⁷²

Birtoklástörténeti szempontból a Récsey Györgyről az egyik jelenleg ismert utolsó említés az az 1592. szeptemberi inscriptio, amelyben Nádasdy Ferenc Vidos Lénárt, Sárvár vára prédikátorának (Német)Keresztúr mezővárosban egy birtokot adott. Itt ugyanis az egyik szomszéd maga Récsey (Reczey) György volt, aki ott – valószínű más kisebb birtok(ok) mellett – egy szénatermő rétet is bírt.⁷³ E forrás óhatatlanul utal további, kisebb nagyságú szétszórt fekvőbirtok lehetőségére is.

Az 1595–1597 közötti éves porta-összeírások Fülesen Récsey Imre 5 adózó portányi birtoklását mutatják. A megelőző forrásokkal ellentétben feltűnő ezen összeírások sematikussága; esetükben abszolút nem kizárható a folyamatos átmásolás.⁷⁴ Ezek a késői portaösszeírások – a történeti statisztika alapján jól ismert forráskritikai szempontok miatt – legjobb esetben is csak egy kistérség településegüttese adózóerejének összevetésére használhatók.⁷⁵

A 16–17. század fordulóján a Récsey család fekvőbirtokairól a legdifferenciáltabb képet az adóalap megváltozásával a formalizálódó porta-összeírások helyett az új adóztatási szisztéma bevezetéseként, a házankénti adóösszeírás során felvett új adójegyzékek adják. Ez esetben az elvi portaszám helyett az egyes házak jelentették az adó alapját – függetlenül a benne élő családoktól. Az 1598–1608 közötti évekből fennmaradt források négy, egymástól távoli településen jelzik Récsey Imre birtokait. A Répce-menti Csáfordon és az azzal szomszédos Jánosfán, illetve a rábaközi Ebergőcön kisebb birtokokkal rendelkezett, fekvőbirtokainak súlypontja Fülesen volt. Az összeírások 1598–1604 között Récsey Imre, majd 1608-tól Récsey Bálint földesuraságát mutatják. A járványok, seregjárások pusztításai, a paraszti migrációk miatt a birtokok gazdasági erejének mélypontja valószínűsíthetően az 1604–1608 közötti évek lehettek.⁷⁶

72 MOL MKA CP Regestrum Nouu[m] Connumerationis Portarum Comit[atu]s Sopronien[sis] per me Ladislaum Joo de Kazahaza, dicatore eiusdem Comit[atus] ... In Anno 1593. 657., 667. E forrás szerint a falu másik felének birtoklását egy kézbe vevő Sitkey Gábor fülesí javait az elmúlt esztendőben több kár is érte. Még 1591-ben 7 háza leégett, három ¼ telek a térségben pusztító pestis miatt pusztává vált, így 7 adózó portával, 24 zsellérral bírt.

73 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. It. Inscriptiós könyvek, 7. köt. 1-3. p., (Mif. Raksz. 31.988.)

74 MOL MKA CP Extractus Anno D[omi]ni 1595, Rectificationis Portarum (...), Fwles: 703., uo. Extractus Anno Domini 1596 (...) Fwles 736., uo. Extractus Anno Domini 1597, Soproniensis Co[m]it[atu]s Rectificationes Portarum..., Fyles: 809.

75 A porta-összeírások korábbi szakirodalmakat hozó forráskritikája, az új adóketési gyakorlat jogi háttere, gyakorlati megvalósítása részletes ismertetésre került: Dávid 2001: 2–20.

76 A továbbiakban felhasznált források: MOL MKA CP Anno 1598. Regestrum Connumerationis Domorum, uo. Regestum super connumerationis domorum Co[m]it[atu]s Sopronie[nsis] Anni 1599. 980., 988., 995., uo. Regestum Anni 1600. Super Rectificatione Domorum Comitatus Sopronien[sis]..., 1029., 1031., 1046., 1059., 1061., 1073., uo. Regestrum rectificationis domorum in Comit[atu] Sopronien[sis] Anni 1601. 1156–1157., 1162., uo. Regestum Anni 1603. Connumerationis Domorum Colonialium et Inquilinariam..., 1184., 1186., 1197., uo. Regestvm Anni 1604 domorum colonialium[m] et inquilinariam[um] Comitatus Sopronien[sis] 1211., 1213., 1221., uo.

A Récsey család Sopron vármegyei birtokai, 1598-1608.⁷⁷

év/település (adózó házban)	Csáford ⁷⁸	Ebergóc	Füles	Jánosfa ⁷⁹
1598	4	6	52	-
1599	4	6	52	-
1600 ⁸⁰	4	4	31	1
1601	3	3	20	1
1603	2	2	12	-
1604	2	1	10	-
1608	-	1 ⁸¹	3	1 ⁸²

Az 1599-es taxa összeírásból az is kitűnik, mindkét fülesi birtokos egy-egy, az iteni gazdálkodást felügyelő, név szerint meg nem nevezett ispánnal rendelkezett; Recseyét az 1 ft-os, Sittkey Gábor örököseiét pedig a 3 ft-os taxálási kategóriába sorolták.⁸³ Ugyanakkor jelezni kell: a 16-17. századi Récsey birtokok gazdálkodásáról, a gazdaságban megtermelt termékek felhasználásáról forrás nem ismert. Így sem a különböző birtokokon folytatott gazdálkodás meghatározó ágazatairól, a birtokoknak a család összjövedelem-szerkezetében elfoglalt helyéről, szerepéről nem tudunk képet alkotni, miképpen végrendeletek, vagyonösszeírások hiányában a tárgyi környezethez, a mindennapi élet összetevőihöz sem szolgálhatunk adalékokkal.

A fentiek figyelembevételével kivételes a következő levél. A „hosszú háború” Sopron vármegyét is érintő, egyes településeket átmenetileg elpusztító hadmozgásai Récsey Bálint birtokait sem kerülték el. Fülesi jobbágya ügyében kérte a vármegye nagybirtokosai közé tartozó Sopron város magisztrátusának segítségét: „ez leuel mutato szegeni jobbagjomnak az Balonokok mikor erre fel mentenek volna minden barmaitth ell haytottak volna, ameliék kózuill eggieth auagj kettótht megh ismerth otta[n] az Kophazj emberek barmaj kózótht”, így azért folyamodott a város magisztrátusához, hogy jobbágya a Sopron sz. kir. város földesurasága alá tartozó Kópházán jószágát, vagy jószágait ugyan azon az áron kiválthassa, amin mostani birtokosa vette, és mindebben a város őt segítse.⁸⁴

A fenti adóösszeírások azért arra alkalmasak, hogy – e források adta lehetőségek között – a Récsey család vagyoni pozícióját mind az országos, mind a helyi nemesi társadalom viszonyrendszerében érzékeltessük. A Récseyek a 16-17. századi portaösszeírások országos kategóriába sorolása alapján az 1-10 porta közötti kisbirtokos

Regestvm Anni 1608. domorum colonialium et inquilinaria[um]... 1251-1252., 1258. 1598-ból egy portaösszeírás is ismert, amely 5 portában adja meg Récsey Imre fülesi birtokát. SL Svm. Lt. Nobilitaria, Taxalia, 39. cs., közli: Dominkovits 1996: Nr. 50. 82-95, különösen: 87.

77 Az egyező forrástípus, a házak alapján kirótt adó miatt itt kerül felvételre Récsey Bálint 1608. évi birtokállapota is.

78 Csáford esetében kúriális zsellér háztartásokról van szó.

79 Minden bizonyos kúriális zsellér házról van szó.

80 Az 1600. évi vesztésnél számításba kell venni a vármegye nyugati felében pusztító pestis járványt is (Prickler 1971).

81 Ekkor Megyery Imre a Viczay családdal és Récsey Bálinttal közösen bírt egy adózó házat!

82 Jánosfán (Janosffalwa) Récsey Bálint Trombitás özvegyével közösen bírt egy házat.

83 MOL MKA CP Anno 1599. Regestum super taxam Nobilium..., 955.

84 SL Svl. Lad. VI et F. fasc. V. No. 204., „Galoshaza in Fyles”, 1606. febr. 19.

familiák közé tartoztak.⁸⁵ Ugyanakkor az egykorú Sopron vármegye birtokviszonyait vizsgálva ezen portaszámmal a lokális birtokos társadalmon belüli pozícióik jóval jelentősebbek voltak, őket joggal a helyi jelentősebb birtokosok közé lehet sorolni (Dominkovits 1999: 105, 109–110). Személyüket az 1598-as házősszeírás országos feldolgozása azáltal is kiemelte, hogy ők is az országos mértékben is tisztesnek jelzett, 50 házban meghúzott alsó határ fölött álltak (Dávid 2001: 20–22, 375). Tekintélyüket jelzi megszólításuk is, a Récsey család tagjait mindig a vitézlő, egregius megszólítás illette, míg a Récsey Györggyel kapcsolatba került kivölcséji kúrialistákat csak nemesként (nobilis) jelölték, miképpen Récsey Bálint szolgálója esetében is e címmel jelezték a vagyoni és pozícionális különbséget. Tehát: a vármegyei társadalomban a birtokos nemesek (possessionati) kategóriába tartoztak.

RÉCSEY BÁLINT BIRTOKAI

Miként az a korábbi adatokból kitűnik: a fennmaradt házadó-összeírások alapján Récsey Bálint a vármegyei birtokostársadalomban az 1608-as adóösszeírásban jelenik meg először. Az 1609. évi porta-összeírás az adatfelvétel eltérő tárgyköre, minősége miatt a megelőző összeírásoknál jóval kevesebb információval bír. E forrás szerint Récsey Bálint Fülesen 3 adózó portával rendelkezett, ami arányait tekintve ekkor a falu legjelentősebb földesurává tette; hisz Sitkey Ádám 2, Sitkey Péter 1,5 portával került regisztrálásra. Míg a csáfordi – esetleges jánosházi – javakról e forrástípus már nem tesz említést, Ebergőc esetében egybevonva közli több nemes birtokos összesen 2 adózó portányi birtokát.⁸⁶

A portális adóösszeírások felhasználhatóságának negatív csúcspontját a Dankowyth János királyi adószedő által készített 1610. évi lajstrom jelenti, amelynél a minimális birtokossal rendelkező Füles birtokos, és birtokviszonyait is a „diversorum nobilium” kategóriába sorolva adta meg, össz’ portaszámát 7-ben regisztrálva.⁸⁷ A királyi adószedőként működő Szilvássy Jakab rábaközi birtokos által készített 1619., 1622. évi conscriptiók, bár csak a fülesi birtokról szólnak, de szerencsére az 1610. évinél differenciáltabb képet nyújtanak. 1619-ben egyértelműen Récsey Bálint volt Füles legnagyobb birtokosa; 3,5 jobbágy, 0,5 zsellér portával bírt, de több pusztta helyel is rendelkezett. (Ekkor Sitkey Ádám 2, Sitkey Péter özvegye 1 jobbágy és zsellér adózó portaszámot birtokolt.) Az 1622. évi adóösszeírás egyértelműen magán hordozza a közelmúlt Bethlen-féle harcainak jeleit; minden településen a korábbihoz képest megnövekedett a pusztatelkek száma. Fülesen Récsey Bálint 3/4 jobbágy, 1/4 zsellér portával rendelkezett, míg a település másik legnagyobb birtokosa, Sitkey Ádám 1/2 jobbágy, 1/4 zsellér portával. (Sitkey Péter árvái birtokában

⁸⁵ A 16. század közepi portális összeírások országos szintű elemzését, és ehhez a kategóriarendszer kialakítását Maksay Ferenc végezte el, erről részletesen ír: Maksay 1990: 1–78.

⁸⁶ MOL MKA CP Anni 1609. Regestum Connumerationis Portarum Comitatus Soproniensis, Fwles: 1279., ldm.: 1315., Ebergőc: 1279., ldm.: 1316.

⁸⁷ MOL MKA CP Anno Domini 1610, Regestum Connumerationi[s] Portarum Comitatus Sopronien[s]is], Regestum super noua portarum connumeratione... Fwles: 1335.

1/2 jobbágy és zsellér porta került regisztrálásra.) Ekkor a faluban 40 egget házat írtak össze.⁸⁸ Récsey Bálint életében az utolsó fennmaradt adóösszeírás az 1635. vre készült el, amelyben Fülesten 1 jobbágy, 1 zsellér portányi birtokot jegyeztek fel. E forrás szerint Sitkey Ádám és Gábor összesen csak 1,5 jobbágy és 1/2 zsellér portát bírt. A falu újjáéledését, a folyamatos letelepítést mutatja a puszta telkek 19-re történő csökkenése, ugyanakkor az e mögötti, még kevésbé ismert társadalmi átalakulást jelzi az a tény, hogy 10 szervitor, és nemesi jogállású személy is megjelent az egykori deserták birtokosaként.⁸⁹

Récsey (Reczey) Bálint – több más Nádasdy szervitorhoz hasonlóan – a fülesei birtokban meg kellett, hogy újítsa jogait. Dominusza, Nádasdy Pál elismerte, hogy jámbor szolgálója a fülesei birtokot szülői adományból megkapta, és ezen lékai vártartományhoz tartozó birtokban – valószínűsíthetőleg 1624-ben – őt és első feleségét, Pethő Krisztinát, továbbá két gyermeküket, Istvánt (!) és Györgyöt megerősítette.⁹⁰

Birtokszerzése összefonódott szolgálataival. Minden bizonnyal a már említett Szepsy-féle ügy lezárulását követően – az sem kizárható, hogy 1629-ben – mint Nádasdy Pál legfelsőbb familiárisainak egyike (familiaris n[ost]ri primary) a Csáva vizén, az egykor Rohrer Balázs által építtetett, Péterfőldé fölött található malmot 300 ft-ért megkapta, mindazon területtel, ami onnan az alsópulyai határig tart.⁹¹ A dominusz birtokadományozásai az alispánság idején is tartottak. Az 1631. év körüli időre tehető az az inscriptió, amelyben Nádasdy Pál Récsey Bálint alispánnak régi hűségét, hasznos szolgálatait figyelembe véve, a Sopron vármegyei Kövesden 132 ft-ért azon puszta házhelyet zálogolta, amelyet egykor Kőműves Pál bírt, és Kis Ferenc, illetve Szadbél Márton pusztái mellett fekszik.⁹²

Récsey szerény részbirtokot a szomszédos Vas vármegyében is szerzett: 1635 nyarán Szepsy (Zepsy) János özvegye Horvát avagy Zemlich Erzsébet saját anyai örökségét, egy Polányi Lőrincnél zálogon lévő táplánfalvi kúriát 40 birodalmi tal-
lérért örök jogon Récseynek és második feleségének, Lenkovith Zsófiának adott el.⁹³

88 MOL MKA CP Anno 1619 Regestum super connumeratione portarum Comitatus Soproniensis per me Jacobum Zilussy Dicatore Regium factum. Fwles: 1381., ldm.: 1419., uo. Anno 1622 Regestum super connumeratione portaru[m] Comitatus Soproniensis..., Fwles: 1447-1448.

89 MOL MKA CP Regestum super noua portarum connumerationem Comitatu[s] Sopronien[is] Fúles: 1520.

90 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Inscriptiós könyvek, 4. kötet, 8-9. p. Keresztúr [1624 ?], (Mif Raksz. 31.987.), ill. uo. Inscriptiós könyvek, 7. köt. 58-59. p. (Mif. Raksz. 31.988.) Récsey Bálint apját túlélő fiai közül György és János neve ismert.

91 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 4. kötet, 205-206. p. sine dato, (Mif. Raksz. 31.987.)

92 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 4. kötet, 131-132. p. sine dato, (Mif Raksz. 31.987.)

93 VaML VKHLt fv. jkv. 1635. No. 56. fol. 299v.-300r., 1635. júl. 10.

KITEKINTÉS

Récsey Bálint két fia (György és János) közül jelenleg jobban az utóbbit ismerjük. Récsey György Nádasdy Ferenc összes birtokainak praefektusa lett, e tisztében szervitori kapcsolata, szolgálatai révén tovább gyarapította a családi vagyont.⁹⁴ 1641 tavaszán már Nádasdy „főember szolgálója”-ként a rábaközi kapui vártartomány központjában, Kapuvárott Tevely György szomszédságában egy pusztta házhelyet kapott, amit szabadon építhet, „legyen hová háborúság idején confugiálni”. Két évvel később a házasság előtt álló Récsey e vártartomány Bogyoszló községében 200 magyar forintért egy házat és 1/4 pusztát nyert, paraszti szolgáltatásoktól, dézsmától felmentve. 1646 őszén immáron Amade Éva hitvesével a felsővidéki jószághoz tartozó Peresztég községben 500 ft-ért – melyből 44 arany – a korábban Vághy István által bírt, Ikván álló malmot nyerte el zálogjogon.⁹⁵ Récsey György 1648-ban Csepreg mezővárosban és annak kiterjedt szőlőhegyein szerzett javakat. A Magyar utcában 200 ft-ért megvette Chezto Varga János 3/4 házhelyen fekvő házat, majd ugyancsak 200 magyar ft-ért Kovács György egykori zsellérházát és tartozékait (3 irtás föld, gyümölcsös és veteményes kert, szabad erdő, legelő, mező), illetve 250 ft-ért több jobbágyi szőlőt (Középszerben, Hosszú Gyöpön, Gurumban), irtásföldet és rétet (Czoka Rigón), élte fogytáig.⁹⁶ Ezek a birtokszerzések vezetnek el a Csepregen és a felsővidéki uradalom területén érdekelt másik tradicionális Nádasdy szervitor családdal, a salamonfai Rátkyval való 1651. évi vagyoni vitákhoz.⁹⁷

Récsey anyagi helyzetét kitűnően illusztrálja az a tény, hogy 1648 decemberében 2225 magyar forintot kölcsönzött Nádasdy Ferencnek, amiért is ő a Zala vármegyei Reznek (Rébnek), és Jakabfalva falvakat, a hozzájuk tartozó Lekfalva nevű pusztával (preadium) lekötötte, kiegészítve azon, 350 ft értékű muraközi szőlővel, amelyet korábban Balogh Ferenc zálogolt gr. Reviczky Lászlónak.⁹⁸ E birtokvásárlással Récsey György egyértelműen kilépett a vármegyei nemesség köréből, és családja, illetve a maga által szerzett zálogbirtokok révén a tágabb térség birtokosai között jelent meg, a regionális szinten birtokos nemesi társadalomba került.

Récsey György 1660-ban fiú örökös nélkül halt meg – miképpen a jelenleg kévéssé ismert Récsey János is –, így megkezdődött a családi törzsbirtok, Gálosháza visszaváltásának vitája. 1661-ben Zichy István a Magyar Kamara praefektusa intenciójára Nádasdy Ferenc és az özvegy, Amade Éva egyezésre léptek. Ez alapján a

94 Nádasdy Ferenc és Batthyány Ádám 1640-es évekbeni, familiárisi szinteken végbement kisebb konfrontációi során Nádasdy határozottan kiállt Récsey mellett: MOL P 1314 hg. Batthyány család levéltára, Missiles No. 32.088., Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Keresztúr, 1645. márc. 22.

95 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Inscriptiós könyvek, 3. köt. 93. (Sárvár, 1641. márc. 1.), 167–168. (Keresztúr, 1643. aug. 28.), 224–225. (Sárvár, 1646. okt. 15.) (Mif. Raksz. 31.987.) u. ezek az inscriptiók: uo. Inscriptiós könyvek, 6. köt. 149–150., 154–155., 260.

96 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Inscriptiós könyvek, 2. köt. 13., 89–90., 93–94. ldm. u. ezek az inscriptiók: uo. Inscriptiós könyvek, 6. köt. 320. (1648. júl. 28.), 323–324. (Mif. Raksz. 31.988.)

97 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 2. köt. 228–231. (Keresztúr, 1651. máj. 14.)

98 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Inscriptiós könyvek, 2. kötet 91–92. (Keresztúr, 1648. dec. 13.), ldm. uo. Inscriptiós könyvek 6. köt. 321–323.

birtok haláláig maradjon az asszony kezén. Nádasdy a zálogbirtok esetleges leányági öröklésébe is beleegyezett, de kizárta az oldalági rokonságtól történő megváltás lehetőségét. Végül 1662 nyarán az egykor 1000 ft-ért inscribált birtokot, Füles község felét, Nádasdy Ferenc az özvegytől visszaváltotta.⁹⁹

ÖSSZEZÉS HELYETT

Récsey Bálint alispánsága egy korabeli hivatalviselői típus egy esete. Személyében, tisztségviselésében a megyei szint fölötti, főúri hatalmi-befolyásolási szisztéma érvényesülését, az egyik vezető szervtör vármegyei hivatalba emelésének történetét kell látni. Minderre egy más összefüggésben is érdemes rápillantani, ez pedig a térség főnemeseinek olykor egymással is versengő tevékenysége, amely esetünkben az alispáni hivatal betöltése során is tettenérhető. A legtekintélyesebb Sopron vármegyei birtokos, Vas vármegyei főispán Nádasdy Pál és kortársai által is kitűnő kvalitásúnak tartott birtokszomszédja, a Sopron vármegyei főispánságot is viselő – de e vármegyében fekvőbirtokkal nem rendelkező – Batthyány Ferenc között a fennmaradt levelezés kifejezetten jó kapcsolatra utal. Batthyány 1625-ben bekövetkezett halálával az új főispán, a fölöttébb tehetséges Esterházy Miklós lett, aki mind a mágnások sorában, mind a térség birtokos társadalmában még egyértelmű „homo novus” volt. Jelenleg kevés ismerettel rendelkezünk Esterházy vármegyei klientúrájának kialakításáról, annak személyi összetételéről. Így feltételezhető, hogy Récsey Bálint alispánsága Nádasdy Pálnak egy cseppet sem elhamarkodott, jó ütemű Sopron vármegyei pozícionyerése volt. De ennek átmeneti jellegét mind a Nádasdy családban beállt generáció változás, mind pedig Récsey Bálint korai halála meghatározta. 1637 áprilisában újabb váltásra került sor; a főúri hatalmi viszonyok immáron a megyevezetés szintjén is realizálódtak, Esterházy Miklós nádor familiárisát, Eörsy Zsigmondot juttatta Sopron vármegye alispáni székébe (Hiller 2000).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Belitzky János 1938: *Sopron vármegye története*. I. Bp.
- Bilkei Irén 1994: Okleveles adatok az ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Bilkei Irén (szerk.) *Zalai történeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, (Zalai Gyűjtemény 35.) 3–16.
- Dávid Zoltán 2001: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest
- Dominkovits Péter 1996: *XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából*. Sopron
- Dominkovits Péter 1999: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle* (53) 2. 99–122.
- Dominkovits Péter 2000: Közigazgatástörténet-családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Horváth József (szerk.) *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyéik történetéből*. Győr, 39–67.

⁹⁹ MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 1. köt. fol. 79-r-v. (Pottendorf, 1661. nov. 7.), uo. 79-r-80-r., 108-r-v., (Požsony, 1662. jún. 22.)

- Dominkovits Péter 2002: *Egy kora újkori ügyvéd pályaképe - Szepsy (Zepsy) János*. (Sopron, Kézirat)
- Fallenbüchl Zoltán 1994: *Magyarország főispánjai 1526-1848*. Budapest
- Gecsenyi Lajos 1988: Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. Században. *Levéltári Szemle* (38) 1988. 3. 14-34.
- Gecsenyi Lajos 1993: Egy köznemesi család a XVII. században (A Falussyak). In: Dominkovits Péter-Turbuly Éva (szerk.) *Házi Jenő Emlékkönyv*. Sopron, 237-253.
- Házi Jenő 1928: *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*. Sopron
- Hiller István 2000: Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség, Eörsy Zsigmond különös alispánja Sopron vármegyében. *Soproni Szemle* (51) 1. 4-18.
- Horváth Richárd 2001: A Chernelházi Chernelek a középkorban. *Soproni Szemle* (55) 4. 369-382.
- Iványi Emma 1984: Egy XVII. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612-1670). In: *Mályusz Emlékkönyv*. 173-187.
- Károlyi Árpád-Szalay József 1882: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest
- Komoróczy György 1932: *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Budapest (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.)
- Kumorovitz Lajos Bernát-M. Kállay Erzsébet 1959: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540-1550-es számadásaiából*. Belényesi Márta (szerk.), Fasc. I., Fasc. II., Budapest, (Történeti-néprajzi füzetek)
- Maksay Ferenc 1984: „A sok nemes országa”. In: *Mályusz Emlékkönyv* 277-295.
- Mályusz Emlékkönyv 1984: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, Mályusz Elemér emlékkönyv*. H. Balázs Éva-Fügedi Erik-Maksay Ferenc (szerk.) Budapest
- H. Németh István 2000: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526-1593. *Történelmi Szemle* (42) 3-4. 203-243.
- Óze Sándor 1996: *500 magyar levél a XVI. századból, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562*. I. Budapest
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. *Történelmi Szemle* (39) 2. 257-288.
- Payr Sándor 1924: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I. Sopron
- Prickler, Harald 1971: Die Pestepidemie des Jahres 1600. *Burgenländisches Heimatblätter* (33) 109-116.
- Prickler, Harald 1983: Galoshaza. *Burgenländisches Heimatblätter* (45) 155-185.
- Soós Imre 1937: Adatok a sopronmegyei középbirtokok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle* (1) 3-4. 259-279.
- Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár*. Budapest
- Tóth Péter 1992: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601-1620., 1631-1641.*, Szombathely (Vas megyei levéltári füzetek 5.)
- Tóth Péter 1993: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1579-1589*. Sopron
- Turbuly Éva 1996: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611-1655*. Zalaegerszeg (Zalai Gyűjtemény 39.)
- Turbuly Éva 1994: Adatok a megyei közigazgatás és tisztikar történetéhez a Nyugat-Dunántúlon a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben. *Levéltári Szemle* 3. 23-33.
- Varga J. János 1981: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. Budapest
- Varga J. János 1983: A főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonya. In: Benczédi László (szerk.) *A Thököly felkelés és kora*. Budapest, 69-70.

Koltai András

Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban

Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659)*

Kemény János 1630 elején mint Brandenburgi Katalin erdélyi fejedelemsasszony követe érkezett Bécsbe. Az akkor még mindössze 23 éves, ám roppant ambiciózus fiatalember már harmadszor járt a császári udvarnál, tehát a „császár palotáján” számos régi és újabb ismerőst talált. Közéjük tartozott például Maximilian Dietrichstein, Eleonóra császárné főudvarmestere (később a Titkos Tanács elnöke), aki néhány hónappal korábban II. Ferdinánd császár követeként éppen Gyulafehérváron tárgyalt és ott Kemény volt az a fejedelmi tisztviselő, aki szállásáról és ellátásról gondoskodott. Amikor tehát a Hofburgban ismét találkoztak, Dietrichstein viszonzásképpen ebédre hívta Keményt saját palotájába, másnap tíz órára. (Ez volt akkoriban az ebéd rendes ideje.) Ugyanaznap azonban Kemény beszédbe elegyedett egy újabb ismerőssel is, a még nálánál is fiatalabb, még csak 20 éves dunántúli nagybirtokossal, Batthyány Ádámmal, aki a császári udvarban forgolódo kevés magyar egyike volt. Batthyány szintén ebédre hívta az erdélyi követet, de az már amoda volt elígérkezve.

Másnap tehát Kemény János az erdélyi szokás szerint szállásán várta, hogy Dietrichstein egyik szolgáját küldje érte, ám nem jött senki. „Elmúlván az tíz óra és már tizenegy felé lévén, küldte láttatnom ismét Bottyáni uram, kinek megizenvén, hogy szállásomon legyek, ő ottan megláttatá, amaznak [Dietrichsteinnek] szállásán az dolog mint légyen; s hát immár ott régen hozzáültenek az ebédhez. Újjobban azért hozzámküldte, és megizené mind az szokást, hogy az volna: az hivatalos nevezett órára [...] hivattatik, akkorra [...] tartozzék az ebédhez, több hivatalt nem várván; és hogy már ott régen hozzátelepedtek volna, azért mennék őhosszája [Batthyányhoz], melyet megcseleküdvén, ott valóban magyar módon is lakánk.”¹ – fejezte be a történetet Kemény János majdnem harminc évvel később készült önéletrésében.

A történet egyik szereplője, a Kemény Jánost a bécsi szokásokról fölvilágosító Batthyány Ádám – akiről az alábbiakban szó lesz – maga is akkortájt került a császári udvarba. Nyomon követe az ő jellegzetesnek mondható udvari pályafutását, bepillantást nyerhetünk abba, hogy mely kapcsolatokra tehetett szert egy királyság-beli magyar főrend a császári udvarban, és hogy ez a kapcsolatrendszer miként

* A tanulmány a Ëeský Krumlov-ban (Krumau) 2001. október 16-án, *A Habsburg Monarchia nemesége és a császári udvar (Der Adel in der Habsburgermonarchie und der Kaiserhof / Šlechta v habsburgské monarchii a ěsaoský dvir) 1526–1740* című konferencián elhangzott előadás javított változata. Német változata megjelenik a konferenciával azonos című tanulmánykötetben, az *Opera Historica* sorozat keretében. A kutatást Magyarországon az OTKA F 037346 számú programjának keretében, Bécsben pedig a Klebersberg Kuno Ösztöndíj támogatásával folytattam.

1 Kemény 1986: 107.

működött, illetve alakult át a személyes életfordulatok és a politikai változások közepette.

E kort, amelyben Batthyány Ádám élt, barátja Zrínyi Miklós „a magyar romlásának *seculumjának*” nevezte,² mivel az országnak a tizenöt éves háború lezárása után több mint fél évszázadig még csak esélye sem volt arra, hogy megszabaduljon legsúlyosabb terhétől: az oszmán hódítástól és mindattól, ami ezzel járt: az ország szétszabdaltságtól és az állandó rablóhadjáratoktól (Péter 1979: 190–195, Szakály 1997: 130–131, R. Várkonyi 1999: 79–105, Ágoston–Oborni 2000: 236–237). A 17. század első fele ugyanis Európa nyugati felét is gazdasági, társadalmi és politikai válságban találta, amely végül a harminc évig tartó összeurópai háborúban csúcsosodott ki (Schilling 1998: 372–397). A királyi Magyarország vezetőinek azonban mégsem volt más választása, mint hogy egyrészt otthon megvédjék maradék országukat, másrészt pedig, hogy ügyüket Európa, de mindenekelőtt a Habsburg Birodalom közös ügyévé tegyék. Ezen a téren ugyan a siker sorozatosan elmaradt, ám nem érdektelen, hogy a magyar főrendek milyen módon voltak jelen az udvari társadalom életében. Helyzetük és esélyeik megismeréséhez egyrészt az udvari társadalom szerveződési formáinak és gyakorlatának, másrészt pedig az egyes életutak – mint jelen esetben Batthyány Ádámé – alaposabb megismerésén keresztül vezet az út.

CSALÁDI HAGYOMÁNYOK

Batthyány Ádám apja, Batthyány II. Ferenc, a dunántúli kálvinisták egyik legfőbb patrónusa volt, anyja pedig, a cseh származású Lobkovicz Poppel Éva, kiterjedt családjának evangélikus ágából származott. Batthyány Ferenc 1620–1621-ben a szinte teljes Magyarországot elfoglaló erdélyi fejedelem, a szintén református Bethlen Gábor pártjára állt és annak dunántúli „*commissarius plenipotentiarius*”-a lett. Ezt azonban úgy látszik, hogy inkább rendkívül energikus és tettekre kész felesége rábeszélésére tette, mintsem saját szándékából és miután a császári csapatok betörése során birtokain falvak egész sora égett le vagy pusztult el, már 1621-ben visszatért II. Ferdinánd hűségére. A király ezt azzal honorálta, hogy az 1622. évi országgyűlésen nádornak jelölte.³

Miután 1625-ben Batthyány Ferenc meghalt, Ádám nevelését az anyja, Lobkovicz Poppel Éva vette át. Bár a temetés után néhány héttel, 1625. november 19-én, a soproni országgyűlésen a császári udvarnál is megtörtént az akkor 15 éves Ádám hivatalos bemutatása, a nevelésben inkább Poppel Éva evangélikus elvei érvényesültek. Így az addig református Batthyány gyerekeket, Ádámot és három hűgát azontúl evangélikusnak nevelték. 1626 elejétől Ádám tanítását egy Wittenbergben végzett teológusra, Zvonarics Györgyre bízta.⁴ Az otthoni tanulás azonban mindössze egy évig tartott, mert 1627-től Batthyány Ádám egy ideig Nádasdy Pál

2 Zrínyi 1985: 105.

3 Takáts 1917: 104–108, Koltai 2002: 14–16.

4 Koltai 2002: 21–23.

(a Dunántúl egyetlen evangélikus főrendje) udvarában szolgált,⁵ majd pedig egyre többet tartózkodott a katolikus Esterházy Miklós nádor környezetében,⁶ sőt a császári udvarban is, ahol például 1627. július elején anyjával együtt ismét megjelent, a hír szerint azért, hogy tisztelegjen a császárnál és elsajátítsa az udvari szokásokat.⁷

Az addig nem tapasztalt katolikus barokk kultúra és mentalitás mély benyomást tehetett Batthyány Ádámmra, aki ráadásul otthon gyakran szembesült az apja által támogatott református és az anyja által kedvelt evangélikus lelkészek állandó súrlódásaival is.⁸ A bizonytalanság helyett tehát a biztonságot igyekezett választani és 1629 szeptemberében – mindenekelőtt Pázmány Péter esztergomi érsek, továbbá Esterházy nádor hatására – a bécsi Am Hof-on álló jezsuita templomban letette a katolikus hitvallást.⁹ Bár az esemény nem volt nyilvános, Batthyány Ádám áttérésének hamar híre ment és tovább rontotta Lobkovicz Poppel Éva és fia akkorra amúgy is feszültségekkel teli kapcsolatát. A megtérés legfontosabb következménye azonban az lett, hogy ezáltal meghiúsult Ádám tervezett házassága Északnyugat-Magyarország legelőkelőbb evangélikus főrendjének, Illésházy Gáspárnak lányával, Katalinnal, mivel Róma a közeli rokonság és valláskülönbség kettős házassági akadályaként nem adott dispensációt.¹⁰

1630 tavaszán tehát, amikor Kemény János Bécsben járt, Batthyány Ádám talán éppen azért várakozott „a császár palotáján”, hogy tervezett házasságához pápai és királyi engedélyt szerezzen. A végül ki nem adott engedély címét a Királyi könyvbe is előre bevezettette a bécsi magyar kancellárián.¹¹ Néhány héttel később azonban a meghiúsult házassági terv helyett már inkább udvari előmenetele foglalkoztatta. 1630 júniusában elkísérte az udvart Regensburgba, a választófejedelmi gyűlésre, ahol június 30-án II. Ferdinánd kamarásává nevezte ki,¹² sőt augusztus 16-án a birodalmi grófi címet is megkapta. Az adománylevél külön kiemelte, hogy az adományozott erényeit II. Ferdinánd személyesen is tapasztalta.¹³

A protestáns, sőt „rebellis” családi háttér ellenére a Batthyány családban nem volt szokatlan az uralkodói udvarban vállalt szolgálat. Sőt, Batthyány I. Ferenc a 16. század első felében kifejezetten azzal alapozta meg a család jövőjét, hogy együtt nevelkedett Jagelló II. Lajos királlyal, akinek később kamarása és főpohárnoka lett,¹⁴ majd pedig Habsburg Mária királyné egyik udvarhölgyét, Svetkovics Katalint

5 Esterházy Miklós levele Poppel Évának, Kismarton, 1627. szept. 30. (MOL P 1314, n° 12354).

6 Koltai 2002: 24–25.

7 Carlo Carafa bécsi nuncius jelentése, 1627. júl. 7. (Galla 1940: 72).

8 Payr 1924: 194–196, Kovács J. L. 1975.

9 Fazekas 1999, Koltai 2002: 26–29.

10 Iványi 1943: 10–18, Koltai 2002, 32–37.

11 MOL A 57, VII, 953.

12 MOL P 1313 Memorabilia, n° 1002/A. Gaspard Wiltheim jezsuita szerint a kamarási címet Pázmány Péter érsek ajánlására kapta meg (Wiltheim 1959: 139).

13 „non obscuris solum aliorum testimoniis didicimus, verum etiam propria nostra experientia sufficienter compertum habemus” (MOL P 1313 Majoratus, lad. 27, n° 49; MOL A 57, VII, 961–962). Részben közölte: Iványi 1943b: 17, n° 4.

14 Fögel 1913: 42, Fögel 1917: 55, 117, 135, Zimányi 1962: 12–13.

vette feleségül.¹⁵ Részben emiatt vált az 1526. évi kettős királyválasztás után Habsburg Ferdinánd magyar királyságának egyik biztos támaszává. Szolgálataiért mindkét király (II. Lajos és I. Ferdinánd) jelentős birtokokkal jutalmazta. Ferdinándhoz való viszonyára jellemző, hogy amikor 1563-ban, II. Miksa magyar királyi koronázásán az idős császár rosszul lett, a vele egykorú Batthyány Ferenc telepedett mellé, és folytatott vele élénk eszmecsere-t a szertartás hátralévő részében.¹⁶

Mivel Batthyány Ferencnek nem voltak gyermekei, birtokait unokaöccse, Kristóf, illetve annak fiai örökölték, akiket – egyebek mellett – szintén a császári udvarba küldött látni s tanulni az 16. század közepén. Így 1537 körül Batthyány Kristóf, majd az 1550-es években fiai, Batthyány Boldizsár és Gáspár nemesifjúként (*Edelknabe*) szolgáltak I. Ferdinánd udvarában.¹⁷ Közülük Gáspár korán meghalt, de Boldizsár szolgálata II. Miksa udvarában is folytatódott. 1566-ban az étekgógók között tartották számon (*Truchsess*),¹⁸ noha éppen abban az évben a császár kívánsága ellenére házassága miatt nem kísérte el urát az augsburgi birodalmi gyűlésre,¹⁹ és később sem szívesen időzött a császári udvarban.²⁰ Egy adat szerint azonban fia, Batthyány II. Ferenc (Ádám apja) is volt egy ideig nemesifjú II. Rudolf udvarában.²¹ Így tehát Batthyány Ádám esetében nem is az volt a különleges, hogy 20 éves korában császári kamarási állásra pályázott, hanem inkább az volt rendkívüli, hogy szülei nem korábban küldték őt a császári udvarba.

A Batthyányak esetében a császári udvarhoz fűződő szorosabb kapcsolatot a viszonylagos földrajzi közelség is indokolta. A Batthyány család Vas megyei birtokairól Bécs a korabeli közlekedési lehetőségek mellett 1–2 napi járásra feküdt. Amikor Batthyány Ádám Bécsbe utazott, akkor mindig két nap alatt tette meg az utat, úgy hogy éjszakára az Esterházyak egyik Sopron megyei várában (Kismarton, Fraknó, Lakompak) vagy valamelyik Kismartonhoz közeli magyarországi faluban (Nagy-marton, Klimpa/Kelénpatak, Vimpác, Szárazvám, Nagyhöflány) szállt meg.²² Ha azonban valaki nagyon igyekezett, akkor akár egy nap alatt is megjárhatta a Bécs–Rohonc utat. Ezért írhatta Rákóczi Ferenc, aki 1697–1698-ban vendégként egy évet a rohonci kastélyban töltött, hogy az egy napi járóföldre van Bécstől.²³ Nem hiába rosszalta tehát Malomfalvay Gergely ferences szerzetes, hogy 1654-ben Batthyány Ádám Bécsbe küldött levele csak tíz nap múltán jutott kezéhez: „nem tudom

15 Forgách 1866: 350–351. Az esküvő időpontjáról: Mária királyné levele Macedonai Miklósnak, Pozsony, 1523. nov. 30. (Iványi 1942: 52, n° 187).

16 Fazekas 2001: 34.

17 Batthyány I. Ferenc levelei Batthyány Kristófnak, Némétújvár, 1537. febr. 28.–okt. 31. (Hegedűs–Papp 1991: n° 144, 146, 147, 150, 152–154). Vö. Takáts 1930: 56–57.

18 „unser Truchsess”, 1566. jan. 5. (ÖStA HKA Familienakten, Z 71, f. 4). Már 1563. jan. 19-én is az udvarban szolgált (ÖStA HHStA Hungarica, Allgemeine Akten, Fasc. 87. Konv. A, f. 24–25; Pálffy Géza szíves közlése)

19 Iványi 1942: 119–122, n° 211–212.

20 Takáts 1917: 43, Pach–R. Várkonyi 1989, 562.

21 Wissgrill 1794: 312.

22 MOL P 1315 Itin.

23 Rákóczi 1876: 62.

hol tanolták a jó posták az ilyen serénységet, hogy az Nagyságod levelével tíz egész nap járjanak Rohonctól fogva Bécsig”.²⁴

Aki azonban a magyar főrendek közül még ennél is közelebb akart lenni Bécshez, az saját palotát vásárolt vagy bérelt ott. A Batthyányoknak 1696 előtt nem volt saját palotájuk Bécsben, hanem csak bérelt szállásaik. 1563-ban például Batthyány Ferencnek „a Peilertor mellett jobb kézre” eső egyik házban, tehát a mai Bognergassében volt szállása, noha az udvari szálláskönyvbe (*Hofquartiersbuch*) azt is bejegyezték, hogy „ritkán jön ide”.²⁵ Később, a 17. század elején Batthyány II. Ferenc Nádasdy Ferenc bécsi házának felső emeletét bérelte (az akkori Schweinmarkt-on, a mai Augustinergasse-ban). Amikor 1610-ben a ház födele „meg kezdett bontakozni”, akkor Nádasdy özvegye, Báthory Erzsébet arra kérte Batthyányt, hogy járuljon hozzá a helyreállításhoz, vagy pedig váljon meg a bérlettől, mivel a Nádasdyval kötött megállapodás szerint, amíg „bírná kegyelmed az fölső házakat, az épületre is segítséggel leszen”.²⁶ Nem tudjuk, hogy végül is Batthyány Ferenc hogyan válaszolt, de az 1630-as években sem Batthyány Ádám, sem édesanyja nem a Nádasdy-palotát használták bécsi szállásul. Az 1630-as években ha Poppel Éva özvegyként Bécsbe látogatott, akkor a Freyung-on álló Zrínyi-házban vagy a Himmelfortgasse-i Rákóczi-házban szállt meg.²⁷ Magának Batthyány Ádámnak a bécsi szállásairól sajnos szinte semmit nem tudunk, de úgy látszik, hogy az nem volt állandó. Egy alkalommal, 1633 novemberében ugyanis udvari lelkészét, Lónyi Mihályt küldte előre Bécsbe, többek között azzal a feladattal, hogy „szállást Nagyságodnak szörözzen és az szolgálammal az kapun vigyáztatok, hogy Nagyságodat reá igazítsa”.²⁸ Márpedig állandó szállás esetén erre nem lett volna szükség.

A CSÁSZÁR KAMARÁSA

Batthyány Ádám kamarási konvenciója 1630. június 20-án kelt.²⁹ Valószínűleg ekkortájt tehetta le azt Johann Jakob Khiesl főkamrás (*Oberstkämmerer*) előtt a kamarási esküt is. A császári udvar kamarásai (*cubicularii, camerieri, Kammerherren*) mindnyájan „tisztelretméltó és tekintélyes személyek voltak a grófok, bárók vagy nemesek közül”³⁰ és a császár személyes szolgálatát látták el belső szobáiban. Hetenkénti váltásban mindig két kamarás állt szolgálatban. Reggel ők keltették, öltöztették a császárt – ez elég korán, már négy órakor történt³¹ – és hétköznapokon

24 Malomfalvay Gergely levele B. Á.-nak, Bécs, 1654. jún. 22. (Iványi 1983, 295).

25 „unter dem Peilertor auf der rechten Hand ... er selten herkomt” (ÖStA HKA Hofquartiersbücher, n° 1 [1563], f. 14). Vö. Pálffy 1999: 344, 47. jegyzet.

26 Báthory Erzsébet levele Batthyány II. Ferencnek, Sárvár, 1610. jún. 28. (Várkonyi 1999, 204).

27 Takáts 1917, 117.

28 Lónyi Mihály levele B. Á.-nak, Bécs, 1633. nov. 16. (MOL P 1314, n° 29805).

29 MOL P 1313 Memorabilia, n° 1002/A.

30 „ehrliche uns ansehentliche Personen von Grafen, Herrn oder von Adel”: Instruktion und Ordnung für Oberstkämmerer Leonhardt von Harrach, 1562. márc. 2. (Menèik 1899: 71).

31 Carafa 1860: 269.

ők szolgálták föl számára a reggelit is, amelyet a császár a nyilvánosság kizárásával, a császárné és fia, III. Ferdinánd megkoronázott magyar király társaságában fogyasztott el abban az első előszobában, amelyet a kamarások előszobájának (*antecamara del camerieri*) neveztek. „Az ő kötelességük” – írta Carlo Carafa pápai nuncius a kamarásokról – „italt tölteni, szeletelni és más asztali szolgálatokat végezni, tekintet nélkül állásukra és rangjukra”.³² Az ő feladatuk volt ilyenkor az étkek előkóstolása is.³³ A nyilvános étkezésekkor azonban nem a kamarások, hanem az étkefgók feladata volt az asztali szolgálat, a vacsorát pedig a császári család a császárné szobáiban fogyasztotta és ilyenkor az ő fraucimerjei (*dame dell’Imperatrice*) szolgáltak föl.³⁴

Délelőtt a kamarások az udvar többi tagjaival együtt elkísérték a császárt a kápolnába,³⁵ ahol hétköznapiakon is legalább két misét hallgatott.³⁶ Napközben, amennyiben a császár nem ment vadászni, hanem tanácsülést vagy audienciát tartott, akkor az audienciaterem előtti két belső előszobában várakoztak (ahová a titkos tanácsosokon kívül más nem léphetett be), egészen estig, míg csak a császár este le nem feküdt.³⁷ Két kamarás azonban éjszakánként is mindig a császár szobája (*conclave Caesareum*) előtt virrasztott.³⁸

A kamarások jelvényként fekete selyemszalagon függő aranyozott kulcsot viseltek, ezt azonban csak akkor hordhatták, amikor valódi szolgálatban álltak és minden alkalommal, amikor elutaztak az udvarból, vissza kellett adniuk a főkamarásnak.³⁹ Fizetésük havonta 40 forint volt, továbbá ebédet és vacsorát is kaptak, de ezzel – legalábbis Carafa nuncius szerint – kevesen éltek.⁴⁰

A 17. század elején a kamarások száma még viszonylag csekély volt és – mint Carafa nuncius megjegyezte – „tiszttségük nagyobb megbecsültségnek örvendett”. II. Ferdinánd azonban egyre nagyobb számban adományozta a kamarási címet fizetés és ellátás nélkül olyanoknak, akik csupán nagyobb ünnepeken jelentek még az udvarban. Carafa szerint 1628–1629-ben már 300 körül lehetett a kamarások száma. Ezért az 1620-as évek végén „azt a reformot vezették be, hogy a császár körüli szolgálatot mindössze tizenkét kamarás látja el, akik közül hat olasz, hat pedig német, a többiek pedig csupán címzetes kamarások [*camerieri d’honore*]”.⁴¹ Egy 1629. évi, asztalok szerint rendezett udvari névjegyzék ennek megfelelően a kamarások asztalánál (*Kammerherrentafel*) valóban hat „olasz” és hat „német” kamarást sorolt föl (amennyiben Khiesl főkamarást és Homonnai Drugeth Jánost is a németek közé számoljuk).⁴² Az udvar 1636–1637-ben készült leírása szerint is tizenkettő volt

32 „che sono servitio ... darli da bere, trinciare et altri servitii della tavola, senza distinzione di carico e grado” (Carafa 1860: 262).

33 *Status* 1637: 65, Žolger 1917: 118.

34 Carafa 1860: 262.

35 Carafa 1860: 263.

36 Carafa 1860: 259, 262.

37 Carafa 1860: 292.

38 *Status* 1637: 65, Žolger 1917: 118.

39 *Status* 1637: 64–65, Carafa 1860: 292, Menèik 1899: 26, Žolger 1917: 119.

40 Carafa 1860: 292.

41 Carafa 1860: 292, Menèik 1899: 26, Žolger 1917: 118–119, 139–140.

42 ÖNB Ms. Cod. 10100, ff. 61–73.

a valódi kamarások (*cubicularii, qui tales de facto sunt*) száma, de a leírással együtt közölt udvari névsor már 33 valódi kamarást sorolt föl (köztük Batthyány Ádámot is), továbbá 65 rendkívüli kamarást (*cubicularii extraordinarii*).⁴³ Föltételezhető tehát, hogy a valódi kamarások sem mind tartózkodtak állandóan az udvarban, hanem mindig csak tizenkettő állt közülük szolgálatban.

A címzetes és valódi kamarások közötti megkülönböztetés azonban 1637 után, III. Ferdinánd trónralépésétől fogva megszűnt. Ettől kezdve a császár már csak címzetes kamarásokat nevezett ki, akik közül azokat osztották be turnusszerűen szolgálatra, akik éppen az udvarnál tartózkodtak.⁴⁴ III. Ferdinánd udvarának 1655-ben készült összeírásában már 148 kamarás szerepelt, de a valódiak és rendkívüliek megkülönböztetése nélkül.⁴⁵

Mindezek ismerete azért fontos, hogy kellőképpen tudjuk értékelni Batthyány Ádám kamarási szolgálatát. Ő ugyanis valódi, fizetéssel járó kamarási szolgálatot látott el. Iratai között például megtalálható egy „comornikiságbéli szolgálatomról való számvetés és mivel is adósak abban” című följegyzés, amely 1633. december 2-án kelt.⁴⁶ Két évvel később pedig familiárisait, Rátki Miklóst és Szili Istvánt többek között szintén azért küldte Bécsbe, mert „ihon mostan is három holnapig voltam őfőlsége mellett és arra is kívánhatnám az fizetés[t]”.⁴⁷

A kamarási szolgálat legnagyobb haszna azonban nem a fizetésben állt, hanem abban, hogy ezáltal a fiatal Batthyány Ádám a császári udvar legbizalmasabb, legbelső körébe nyert bebocsátást, ahol a fiatal magyar főnemeselek közül nem sokan fordultak meg. A II. Ferdinánd kamarásait számontartó könyvek szerint Batthyány Ádám honfitársai közül 1618 és 1635 között körülbelül 40-en kaptak kamarási kinevezést, illetve tettek esküt.⁴⁸ Közülük azonban sokan bizonyára csak a címet viselték (mint például Thurzó Szaniszló, aki 1622-ben, már nádorként lett kamarás), vagy ha el is láttak valódi szolgálatot, az csak igen rövid ideig tarthatott. Egyszerre egy, vagy esetleg két magyar kamarásnál valószínűleg soha nem volt több az udvarban. Talán nem tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy Batthyány Ádám 1630-tól 1637-ig tartó, 1633-ig viszonylag folyamatos szolgálata az egyik leghosszabb lehetett a magyarok között. Ez azt jelenti, hogy kevesen rendelkezhettek az akkori magyar főrendek közül nála jobb udvari kapcsolatokkal.

Hogy mi volt az, ami az ifjú Batthyányt arra ösztökölte, hogy a magyar főrendű társaihoz képest szokatlanul hosszú ideig szolgáljon a császári udvarban, arra nem tudunk pontos választ adni, mert közvetlen személyes megnyilatkozása erről nem maradt fenn. Bizonyosan hatást gyakorolt rá a Bécsben megtapasztalt „udvari élet-

43 *Status* 1637: 65, 96, Menèik 1899: 26, Žolger 1917: 139.

44 Žolger 1917: 140.

45 Bucelinus 165: 249–250.

46 MOL P 1313 Memorabilia, n° 1002/B.

47 „Memoriale Rátki Miklósnak és Szili Istvánnak Bécsben menetelekkor”, 1635 (MOL P 1322 Instrukciók, n° 54).

48 ÖStA HHStA OKäA Reihe C, Bd. 1; ÖStA HHStA OMeA SR, Kart. 19, Bd. 1, 185–187. Érdekes módon azonban csupán három magyar név található meg mindkét kötetben egyaránt (Pálffy János, Forgách Miklós, Draskovith Miklós). Az 1637. évi udvari névsor is csak három magyar kamarást (Batthyány Ádám, Forgách Ádám, Széchy Dénes) említ (*Status* 1637: 105–110).

minőség” (Müller R. A. 1995: 34), az ottani épületek, berendezések, zenei előadások, ünnepek. Erről tanúskodik például az a részletes feljegyzés, amelyet az 1635. évi farsang udvari ünnepeiről készített magának.⁴⁹

Minden bizonnyal nem maradt hatástalan Batthyány Ádáma az udvar és különösen a császár vallásos élete sem, hiszen például – legalábbis Carafa nuncius szerint – a császár azon szokásának, hogy Úrnapján és a rogációs napokon (a húsvét utáni ötödik vasárnapot követő hétfőn, kedden és szerdán) gyalog, fedetlen fővel vett részt a körmeneten, „olyan hatása volt, hogy sok báró és lovag csupán ettől a példától indítva hagyta el a tévhitet”.⁵⁰ Egy luxemburgi jezsuita, Gaspard Wiltheim szerint (aki 1635–1636-ban fordult meg Németújváron) Batthyány Ádám is „nem kevésbé a császár keresztény életében megfigyelt nagyszerű példa hatására” fogadta be a katolikus vallást.⁵¹ Ezt sem cáfolni, sem bizonyítani nem tudjuk, de az biztos, hogy ez a hatás Batthyány Ádámot még 1629 előtt kellett, hogy érje, nem pedig kamarásként, hiszen akkor már ő is a katolikus hitet vallotta.

A császári udvarban látott devóció hatására enged következtetni azonban az, hogy később, amikor Batthyány saját birtokain kolostor alapítását tervezte, elsőként azokhoz a szerzetesrendekhez fordult, amelynek bécsi templomai a császári család áhítatosságainak legfontosabb helyszínei voltak. 1633-ban a bécsi udvari templomban (*Hofkirche*) működő sarutlan ágostonosokat szerette volna megtelepíteni Németújváron,⁵² majd 1639-ben a császári család kriptáját gondozó bécsi kapucinusoktól szerette volna, ha szerzeteseket küldenek az általa építendő kolostorba.⁵³ (Kérése azonban mindkét alkalommal eredménytelen volt, így végül 1641-ben magyar ferencesek telepedtek le Németújváron.)

EGY UDVARHÖLGY FÉRJE

Az a személy azonban, aki az udvar tagjai közül a legfontosabb szerepet játszotta Batthyány Ádám életében, nem a császár volt, sőt nem is az udvar férfitagjai közül került ki. „Nem tagadom, hogy jóakaróim vannak itten, mind az urakban és mind az fracimerek közül is némelyek, így azért Isten ezután állapotomat tovább mire viszi, azt nem tudom, mivel [...] Isten három dolgot magának választott, úgymint házasságot s fejedelmválasztást és hadverést” – írta Batthyány Ádám 1631. október 28-án anyjának.⁵⁴ Mivel családjának egyetlen élő férfitagja volt, a családi érdek azt kívánta, hogy mielőbb házasodjon meg. A házassági „stratégia” tekintetében azonban

49 Koltai 2001b: 87–88.

50 Carafa 1860: 260.

51 Wiltheim 1959: 139.

52 Basilius [Noario] a SS. Trinitate, sarutlan ágostonos vicarius generalis levele B. Á.-nak, Róma, 1633. jún. 11. (MOL P 1314, n° 2221). B.Á. levele P. Valerianus a S. Augustino sarutlan ágostonos commissarius generalis-nak, Rohonc 1633 (MOL P 1314, n° 2391). P. Valerianus a S. Augustino levelei B. Á.-nak, Bécs, 1633. jún. 28. (MOL P 1314, n° 50865–50867).

53 Fr. Alexius Burgundus bécsi kapucinus gvárdián levele B. Á.-nak, Bécs, 1639. márc. 23. (MOL P 1314, n° 7806).

54 B. Á. levele Poppel Évának, Bécs, 1631. okt. 28. (Kincses 1993: 115–116, n° 16).

az anya és fia között éles ellentétek voltak. Poppel Éva ugyanis még mindig az evangélikus Illésházy Katalint szerette volna menyének és ennek érdekében minden lehetséges és lehetetlen érvet előhozott. 1631 novemberében például – szinte feledve azt, hogy ő maga is cseh eredetű családból származott – arra biztatta fiát, hogy „idegen nemzetet ne végy, hanem magyar nemzetet, az kivel [...] eleidnek s magadnak is böcsületi megmaradhasson”, sőt arra is figyelmeztette, hogy az udvarban „vannak [...] oly kisasszonyok, [...] hogy] édösanyád lehetne némelyik, ki által felől nagyobb volna nemzeted magvaszakadása, hogy sem mint terjedése”.⁵⁵ Az a fraucimer ugyanis, aki leginkább „jóakarattal” volt Batthyány Ádám iránt, Formentini Auróra Katalin volt, egy előkelő friauli család leszármazottja, aki 1609. október 26-án született Görz városában, tehát – a korban valóban szokatlan módon – vőlegényénél, Batthyány Ádámnál közel fél évvel idősebb volt.⁵⁶

A Formentini család Friaul egyik régi (a családi hagyomány szerint egy kalandozáskori magyar őstől származó) és kiterjedt nemesi családja volt, amelynek tagjai a 14. század óta töltöttek be különböző tisztségeket a tartományban. Miután Friaul keleti részét, a Görzi Grófságot a 16. század elején a Habsburgok szerezték meg, a család egyik ágának tagjai a császári család szolgálatba álltak.⁵⁷ Auróra apja, Karl Formentini Ferdinánd főherceg egyik ezredese volt, Görz kapitánya és a görzi grófság nemesi felkelésének parancsnoka, aki katonaként Magyarországon is járt. 1601-ben például mint táborigaznád (Oberstfeldquartiermeister) Batthyány Ferencsel együtt vett részt Kanizsa sikertelen ostromában.⁵⁸ A főherceg és Formentini jó kapcsolatára jellemző, hogy utóbbi 1603-ban született első fiának keresztapja maga Ferdinánd főherceg volt.⁵⁹ 1623. szeptember 1-én, amikor Karl Formentini már nem élt, a közben német-római császárrá lett Ferdinánd egykori hűséges katonája testvérének, Kaspar Formentininek, valamint özvegyének és utóbbi négy élő gyermekének birodalmi bárói címet adott.⁶⁰

Auróra anyja, Anna Maria Rohrbach szintén a császári család szolgálatában állt. Valószínűleg már özvegyként, az 1620-as években lett II. Ferdinánd feleségének, az olasz Eleonóra császárnőnek udvarában másodudvarmesternő (*Frauenzimmer Hofmeisterin, Unterhofmeisterin*),⁶¹ majd amikor Ferdinánd császár első házasságából származó lányainak, Mária Anna és Cecília Renáta főhercegnőknek az 1620-es évek végén saját udvartartást szerveztek, annak ő lett a főudvarmesternéje (*Oberste Hofmeisterin*).⁶² Valószínűleg 1629–1630-ban halt meg, mivel 1630. május 30-án már Margarita von Herberstein volt helyette az udvarmesterné.⁶³

55 Poppel Éva levélfogalmazványa, [1631. nov.] (MOL P 1313 Vegyes följegyzések, 269. cs., 2. cím, ff. 70–71).

56 Burcheri–Cosma 2001: 13. Keresztelője okt. 26-án volt a görzi dómban (Schiviz 1904: 63).

57 Wiltheim 1959: 139, Plangemann 1955, Cavazza, 1999.

58 Kneschke 1859–1870: III, 299, Stauffer 1886: 274, 287, Plangemann 1955: 109, Burcheri–Cosma 2001: 13.

59 Schiviz 1904: 61–63.

60 Kneschke 1859–1870: III, 299, Plangemann 1955. 108–109. Burcheri–Cosma 2001: 10.

61 ÖStA HHStA OMeA SR, Bd. 185. Vö. Kneschke 1859–1870: III, 299.

62 ÖStA HKA HZAB, Bd. 76, p. 20. ÖNB Ms. Cod. 10100, ff. 61–73.

63 ÖNB, Ms. Cod. 10100, ff. 74–81. – Ugyanakkor az előző évi jegyzéken kereszttel jelölték meg a nevét (ÖNB, Ms. Cod. 10100, ff. 61–73).

Karl Formentininek és Anna Maria Rohrbachnak négy gyermeke élte meg a felnőtt-kort: Ludwig, Ferdinand, Elisabeth és Auróra. A két lányt Formentini asszony magával vitte a császári udvarba. Közülük Elisabeth 1629–1630 körül szintén Eleonóra császárnő udvarhölgye volt,⁶⁴ majd 1632-ben belépett abba a Szent Józsefről nevezett sarutlan kármelita kolostorba, amelyet éppen Eleonóra császárnő alapított három évvel korábban a bécsi Salzgries-en. Udvari végkielégítésének második részét már a kolostor főnöknője, a Jézusról nevezett Paula Mária vette át 1635-ben.⁶⁵

A másik Formentini-lány, Auróra a két vele egykorú (1610-ben és 1611-ben született) Habsburg főhercegnő környezetébe került, azokkal együtt nevelkedett, majd később mint udvarhölgy azok – saját anyja által vezetett – udvarához tartozott.⁶⁶ A főhercegnők és Formentini Auróra emiatt később is meghitt kapcsolatban álltak egymással. 1636 decemberében például Cecília Renáta (1637-től IV. Ulászló lengyel király felesége) arra kérte az akkor már Németújváron élő egykori fraucimeréhez készülő Gaspard Wiltheim jezsuitát, hogy ajándéka átadása mellett trefásan fenytse is meg, amiért rest a levélírára és kérdezze meg, vajon arra vár-e, hogy a főhercegnőtollat és papírt küldjön neki.⁶⁷ A másik főhercegnő, Mária Anna (1635-től I. Miksa bajor választófejedelem felesége) pedig később, Auróra halála után – Fohnai Ferenc halotti beszéde szerint – őt „szerelmes öccsének hitta, csodálkozván és álmélkodván ennek jeles és tökéletes erkölcsain” és „sok és feles miséket szolgáltatott lölkéért.”⁶⁸

Formentini Auróra egyébként – egyetlen ismert fiatalkori képe szerint⁶⁹ – fekete göndör hajú itáliai szépség volt, akit Gaspard Wiltheim is úgy jellemzett, mint „az egész császárnői gynaeceumnak erkölcsére és testi formájára is napfényét”.⁷⁰ Minden bizonnyal szépsége nyűgözhetette le Batthyány Ádámot is, mivel a vele járó vagyon nem volt különösen jelentős. A közvetlenül a lakodalom előtt, 1632. február 3-án készült összeírás szerint Auróra hozománya bútorok, textilek, ruhák és ékszerek mellett 10 000 forint készpénzből állt. (Csak összehasonlításképpen: Batthyány Ádám húgái ennek többszörösét érő uradalmakat vittek házasságaikba.) Figyelemreméltó azonban, hogy a menyasszonnyal együtt 300 darab szőlőtőke (*Vitti di Toccai*), szőlőműveléshez való eszközök, sőt két szőlőműves (*due contadini*) is érkezett Vas megyébe.⁷¹ Úgy látszik azonban, hogy ezek jó részét sem a Formentini család, hanem az uralkodóház adta.

64 ÖNB Ms. Cod. 10100, ff. 61–81. HHStA OMeA SR, Kart. 75, n° 1.

65 ÖStA HKA HZAB, Bd. 79, p. 159 (Hofabfertigung: 150 ft., 1632); ÖStA HKA HZAB, Bd. 81, p. 125, 194 (Hofabfertigung: 3000 ft., 1635). A kármelita apácakolostorról: Eisterer 1887, Karmel 1979, Müller B. 1880. Ez az életrajz több olyan apácát is említ a kolostorban, akik korábban a császárnő udvarhölgyei voltak (74–75, 83–84, 95, 102).

66 ÖNB, Ms. Cod. 10100, ff. 61–81. ÖStA HHStA OMeA SR, Kart. 75, n° 1. – Gaspard Wiltheim visszaemlékezései szerint „cubicularia seu cameraria maior” volt (Wiltheim 1959: 139).

67 Wiltheim 1959: 143.

68 Fohnai 1653: 35.

69 Olajfestmény a németújvári (Güssing) Batthyány-kastélyban (reprodukcója: Burcheri–Cosma 2001: 17). – Másik ismert ábrázolása, a németújvári ferences kolostorban őrzött ravatalképe fiatalkori szépségéből már keveset mutat (reprodukcója: *Triumph des Todes* 1992).

70 Wiltheim 1959: 139.

71 Burcheri–Cosma 2001: 14–16. Véleményem szerint azonban nem biztos, hogy az itt említett „Toccai” szőlőtőkék valóban Friaulból, a Loccavizza melletti Toccai tanyáról származnak, amint azt a közreadók állítják, hiszen ha a hozományt az uralkodóház adta, akkor sokkal inkább a hegyaljai szőlők jöhetnek szóba.

A készpénzt például három évvel később, 1635-ben, az udvari fizetőmestertől kapta meg Auróra háromféle címen. Egyrészt 1000 forintot kapott, mint udvarhölgynek járó házassági pénzt (*Heiratsgeld*), másrészt 3000 forintot mint császári kegydíjat (*Gnaden-geld*), végül pedig neki fizették ki azt a 6000 forintot is, amelyet eredetileg Auróra nagybátyja, Kaspar Formentini követelt az udvartól és amelyet föltehetően hozományképpen engedett át unokahúgának.⁷² Batthyány Ádámot azonban úgy látszik, hogy a hozománynál jobban érdekelte a menyasszony szépsége és talán a Formentini család jó udvari kapcsolatai.

Formentini Aurórának pedig sikerült az, amire a császári udvar fraucimerei általában vágytak, tudniillik, hogy egy nálánál előkelőbb és gazdagabb főnemeshez mehessen férjhez. Batthyány Ádámnak az a megjegyzése ugyanis, hogy „jóakaróim vannak itten [...] az fracimerek közül” arra is utal, hogy a fiatal magyar főrend kívánatos férjfelölt lehetett a fraucimerek körében, akik között ilyen téren erős konkurenciaharc volt. 1630. augusztus 1-én például Judith Sabina von Starhemberg grófnő (lánynevén Jörger) arról számolt be anyósának, hogy Mária Anna spanyol királylánynak, a későbbi III. Ferdinánd menyasszonyának udvarhölgyei szerencsére nem olyan szépek, mint a bécsiek (köztük volt Formentini Auróra is), tehát nem kell félniük, hogy a spanyolok kiszorítják őket.⁷³

Formentini Aurórát biztosan nem sikerült kiszorítaniuk. 1631. november 19-én már valószínűleg az eljegyzés is megtörtént, mert Esterházy Miklós már az írta feleségének: „Bottyániné asszonyomat oly akadék találta, akin nem keveset fog búsulni: amint értem, azt a nagy bécsi Hajnal leányt ugyan elvette fia, Ádám.”⁷⁴ A lakodalom megtartását csak az késleltette egy kissé, hogy az 1631-ben elhunyt Konstancia lengyel királyné (II. Ferdinánd császár testvére) tiszteletére a császári udvarban több hónapos udvari gyászt vezettek be. Emiatt a császárnő a lakodalmat február 4-ére halasztotta, mert – mint Batthyány Ádám írta – „őfölségek elvetették akkorra az gyászt, mind az egész kisasszonyok, és annyival nagyobb vigasság leszen”.⁷⁵

A lakodalmat tehát 1632. február 4-én kötötték meg a bécsi Hofburgban,⁷⁶ udvari lakodalom keretében, amelyet Auróra patrónája, a császárnő rendezett, mint ahogy az a magyar főnemesi udvarokban és a császári udvarban egyaránt szokásban volt (Radvánszky 1986: III-146). Részt vett rajta tehát a császári család és teljes udvaruk, ott volt Poppel Éva is, a magyarok közül viszont kevesen, mert Batthyányék csupán négy-öt főurat hívhattak meg.⁷⁷ Auróra árvaságára és a Formentini család viszonylag gyengébb anyagi helyzetére utal az is, hogy a vőlegénynek és anyjának kellett gondoskodni nemcsak a nyoszolyólányok „egyenlő színű” ruhájáról, hanem

72 ÖStA HKA HZAB, Bd. 81, p. 8, 179. (1635. júl. 3.)

73 Judith Sabina Starhemberg (szül. Jörger) levele anyósához Julianna Starhemberghez (szül. Roggendorf), Nieder-Wallsee, 1630. aug. 1. (Bastl–Heiss 1999: Quellen, Briefe, Familienarchiv Starhemberg, Briefe der Judith Sabina Starhemberg geb. Jörger, n° 17).

74 Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinának, 1631. nov. 19. (Merényi 1900: 56).

75 B. Á. levele Poppel Évának, Bécs, 1631. dec. 26. (MOL P 1314, n° 2381).

76 B. Á. 1632. jan. 7-én arra kérte Poppel Évát, hogy a meghívókat két nappal korábban, február 2-ra írja (MOL P 1314, n° 2382). A Pálffyknak küldött meghívóban azonban február 3-i dátum szerepel (Jedlicska 1910: 107). Lásd még: Takáts 1917: 124.

77 B. Á. levele Poppel Évának, Bécs, 1631. dec. 26. (MOL P 1314, n° 2381).

magáról az ezüstözött, gazdagon díszített menyasszonyi ruháról is, amelyhez az alapanyagokat Batthyány Ádám vásárolta meg Bécsben és Poppel Éva cselédei és mesteremberei varrták meg Dobrán.⁷⁸

Batthyány Ádám udvari házassága tehát több szempontból sem volt szokványos. A magyar főnemesség körében szokásos „észházasságokkal” szemben ugyanis ez – minden bizonnyal – tisztán szerelmi házasság volt, ráadásul Batthyány nem a „szokott körből”, tehát a magyar főúri családok közül választott társat magának. Ezért aztán Batthyány Ádám szerelmi házassága ellen nemcsak Poppel Éva berzenkedett, hanem úgy látszik, hogy az a magyar főnemesség jó részében is némi botránkozást keltett. 1650-ben például Batthyány Ádám nővérenek anyósa, a katolikus Csákyne Wesselényi Anna tanácsolta unokájának, a fiatal Csáky Ferencnek, akit Bécsben állítólag körülrajongtak a hölgyek, hogy „örizkedjen az olasz fraucimerektől”.⁷⁹

KÉT UDVAR KÖZÖTT

Házasságával Batthyány Ádám további jelentős udvari kapcsolatokra tett szert, bár ezek a kapcsolatok inkább informálisak voltak, mivel a Formentini családnak csupán női tagjai álltak közel a császári családhoz. A család egyetlen férfi tagja Auróra bátyja, Ludwig Felix Formentini volt (1604–1650),⁸⁰ aki azonban – bár 1632-től ő is kamarás volt⁸¹ – a Habsburg Birodalom kormányzatában még csak Batthyány Ádáméhoz hasonló befolyással sem bírt. Jellemző, hogy 1642-ben Batthyány ajánlotta – egyébként eredménytelenül – sógorát a gráci kapitányságra.⁸²

Házasságával természetesen már maga Auróra is kilépett az udvari szolgálatból. Nehezen mondott le azonban arról, hogy a császári udvar gyerekkorától megszokott pezsgő életétől távol, az általa ismeretlen Magyarországon éljen. Ezt eleinte férje sem nagyon erőltette, sőt még az a gondolat is fölmerült, hogy Formentini Auróra Bécsben szülje meg első gyermekét. Ezt azonban az anyós, Poppel Éva egészségügyi, gazdasági és presztízssokokból is határozottan ellenezte. Hivatkozott a nem megfelelő bécsi „*aierre*”, a fölösleges költségekre, főként pedig arra, hogy ott nincsen mód megfelelő reprezentációra: „Gondold meg, édes fiam, minemő gyalázatra lenne, ha ott fönn lenne gyermeke, zsellyér házban lakol, amely nem tied, itt pedig az Úr-isten minemő szép várakkal látogatott”.⁸³ Lehetséges azonban, hogy Poppel Éva szándéka ezúttal sem volt teljesen egyenes, mivel Gaspard Wilhelm visszaemlékezése szerint két évvel később ugyanő „legidősebb lányát, gróf Csáky [László] terhes

78 B. Á. levele Poppel Évának, Bécs, 1632. jan. 7. (MOL P 1314, n° 2382). Vö. Takáts 1917: 90–91, 127.

79 Deák 1875: 297.

80 Schiviz 1904: 61, 389.

81 ÖStA HHStA OKäA, Reihe C, Bd. 1.

82 B. Á. levelezése Ludwig Formentinivel: MOL P 1314, n° 14777–14822; MOL P 1315, 2. cs., 1646, ff. 30–31. Az ajánlás a gráci kapitányság ügyében: uo. 3. cs., f. 251.

83 Poppel Éva levele B. Á.-nak, Dobra, 1632. nov. 28. (Kincses 1993: 139, n° 25).

[...] feleségét, [...] fia iránti gyűlöletből hozatta Bécsbe, hogy az a császári udvarnál szülje meg [gyermekét]”.⁸⁴ Akármilyen is volt azonban Poppel Éva szándéka, Batthyány Ádám akkor megfogadta a tanácsot. Első gyermeke, egy kislány, aki a császárnő iránti tiszteletből a Mária Eleonóra nevet kapta, 1633. március 1-én Németújváron látta meg a napvilágot.⁸⁵

Mindenekelőtt ugyanis gazdasági érvek szóltak az ellen, hogy a Batthyány házaspár tartósan Bécsben telepedjen le. A robotrendszerre és természetbeni beszolgáltatásra épülő magyarországi birtokrendszer nem engedte meg, hogy a tulajdonos birtokaitól tartósan távol tartózkodjon, hiszen a különféle beszolgáltatásoknak csak csekély része volt pénzjáradék, nagyobbik része pedig helyben fölhasználható élelmiszer. Jellemző, hogy Batthyány Ádám például a neki dolgozó bécsi mesterembereknek is – ha csak tehette – borban vagy gabonában fizetett.⁸⁶ Ráadásul Batthyány Ádámnak jószágigazgatója (*director bonorum*) sem volt, hanem magának kellett volna irányítania öt majd hat uradalmának egymástól független tisztartóját,⁸⁷ amit Bécsből természetesen nem tudott megtenni. 1632 végén, amikor Batthyány már három éve idejének jelentős részét Bécsben töltötte, Poppel Éva így írt fiának: „A jószágod merő puszta, vagyon 27 esztendei, hogy az szegény atyád hazahozott, de én azulta fogva ilyen puszta állapotban nem láttam az te jószágodat”.⁸⁸

Ráadásul a Batthyány Ádám birtokai – a korabeli Magyar Királyság nagy részéhez hasonlóan – igen közel feküdtek az Oszmán Birodalom határaihoz, ahol pedig békeidőben is állandó rablások, csatározások folytak. Egy magyar nagybirtokosnak tehát a birtokigazgatás mellett az ország védelmét is meg kellett szerveznie. Ebből a célból tehát a Batthyányak is katonaparasztokból álló magánhadsereget szerveztek és udvari szolgálatukba fogadták a környékükön élő kisebb nemeseket. Az utóbbiakból álló nagylétszámú főúri udvar és az ennek részét alkotó udvari sereg a főrendek hatalmának és a környék biztonságának legfontosabb támasza volt, ám ennek működtetése szintén az úr állandó jelenlétét követelte meg. Nem véletlenül panaszkodott 1629–1630 körül Batthyány Ádám egyik anyjához írott levelében, hogy „minden dolgaim vesztében vannak, immár ekon[!] valami rendet akarnék szabni az uraim közé, hogy ki-ki tudná hivatalját s tartaná ahhoz magát, azért kérném [...] hogy [...] jöjjön által Nagyságod, minthogy én nem tudom az itt való állapotot, mint vagyom”.⁸⁹

Végül Batthyány Ádám magyarországi kötöttségeihez egy olyan politikai siker is hozzájárult, amelyet bizonyára nem kevéssé udvari kapcsolatainak köszönhetett. 1633. november 15-én ugyanis II. Ferdinánd Batthyány Ádámot dunántúli kerületi és egyben a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitánnyá nevezte ki.⁹⁰ Igaz, hogy a

84 Wiltheim 1959: 142.

85 B. Á. levele Csáky Lászlónak, Németújvár, 1633. márc. 7. (Kincses 1993: 142, n° 26).

86 Koppány 1990: 143–159. Lohann Ledentu levelei B. Á-nak, Bécs, 1648 (Iványi 1983: 565–566). Király 2001.

87 Bán 1977: 24–71.

88 Poppel Éva levele B. Á-nak, Dobra, 1632. nov. 28. (Kincses 1993: 139, n° 25).

89 B. Á. levele Poppel Évának, Németújvár, é. n. (MOL P 1314, n° 2511).

90 MOL P 1315, 4. cs., 1. kötet, pp. 48–63; Pálffy 1997: 269, 280.

főkapitányi kinevezés egyelőre ideiglenes volt, és csupán 1637-ben nyert véglegesítést, de Batthyány Ádám életében így döntő fordulatot jelentett, amely a császári udvarral szemben végképp Magyarországhoz kötötte. Ez legjobban azon erőfeszítésein látható, amelynek során 1633–1634-től a korabeli magyar gazdasági adminisztrációban szokatlan fejlettségű írásbeliséget teremtve látott hozzá udvarának és birtokainak újjászervezéséhez.⁹¹

Mindezek következtében a Batthyány házaspár életében a császári udvar helyett egyre inkább saját udvaruk került előtérbe, amely ha tekintélyben nem is, de létszámban mindenképp összemérhető volt a császári udvarral. Vezető rétegét azok a Vas megyei és a Nyugat-Magyarországi, túlnyomórészt evangélikus birtokos nemesek alkották, akik familiárisként szolgálták a Batthyány Ádámot, részben mint állandó kísérei („continuus uraimék”), részben pedig mint olyanok, akik csak külön hívásra jöttek udvarolni („házi uraimék”). Ugyanezen nemesi családok fiatal tagjai étekgogóként és inasként szolgálták Batthyány Ádámot, de az udvarban főrangú családok fiatal tagjai is megfordultak. A familiárisok és étekgogók szolgálkával együtt (legtöbbjüknek legalább egy, de sokuknak akár négy-öt lovas szolgálja volt) alkották Batthyány Ádám 300–500 főnyi udvari seregét, amely a dunántúli végvidék egyik „elitalakulata” volt. A férfiakkal szemben Formentini Auróra saját női udvarának tagjai többnyire német nyelvterületről származtak. Rajtuk kívül még deákok, muzsikusok, mesteremberek, szakácsok, dajkák, lovászok, csatlósok, kocsisok, valamint varró-, mosó és söprőlányok együtt nagyjából százfőnyi sora tartozott az udvarhoz, de azonfelül az egyes váraknak is nem kis létszámú külön személyzete volt porkolábokkal, darabontokkal, uradalmi tisztviselőkkel, kasznárokkal, kulcsárokkal, mesteremberekkel, kenyérsütőkkel és más szolgálkával.⁹²

Az 1630-as években azonban a Batthyány házaspár együtt és külön is még gyakran tartózkodott a császári udvarban. Rendszeres résztvevői voltak például a több napos farsangi ünnepeknek. Az olyankor szokásos jelmezbálon (*Wirtschaft*) Batthyány maga 1635-ben bányásznak öltözött („hevér formán”),⁹³ 1638-ban pedig felesége szerepelt katonajelmezben („szoldát formán”) Castañeda márki spanyol követ párjaként.⁹⁴ Ezeket Batthyány Ádám saját használatára készült följegyzéseiből tudjuk, amely följegyzések pusztá léte is arra utal, hogy az udvari komédiák, balettok és más szórakozások megörökítésre érdemes élményt jelentettek számára. Ezért készített 1636 decemberében memoriálét III. Ferdinánd regensburgi császárrá koronázásáról is, amelynek ceremóniáit, mint császári kamarás közvetlen közletről nézhette végig.⁹⁵ Ugyancsak kamarásként udvarolt 1635-ben Mária Anna főhercegnő és Miksa bajor választófejedelem bécsi esküvőjén, amelyről már tapasztalt udvari emberként nyilatkozott egy levelében: „Énnekem úgy látszott [...] hogy

91 Ez jól látszik az akkor megkezdett különféle másolati kötetekből: MOL P 1322 Instrukciók, n° 42; MOL P 1322 Föld. fam., n° 326/b, n° 352–354; MOL P 1315, 4. cs., 1. kötet.

92 B. Á. udvaráról: Koltai 2002: 61–80. Ld. még. Koltai 2001a: 7–57. – A témát részletesen a 2000-ben megvédett doktori disszertációmmal nyomtatott kiadásában fogom földolgozni.

93 Koltai 2001b, 87–88.

94 Szilasi 1989, 45.

95 Szilasi 1989, 14–22, 33–45. Várkonyi 1993: 197–211.

nem volt nagy vigasság, az mint az menyeközöknek[!] szokott leni, de talám attól volt, hogy az vőlegény vén és hogy talám nem is szokás az nagy embereknél, hogy ennél vígábban lakjanak. [...] Sem táncok, sem egyéb turnérok [tornajáték], meg semmi sem volt. Minekönk egyib dolgonk nincsen is, hanem mint az egyébhai szokás szerént bemegyönk az udvarhoz és megént kijövönk.”⁹⁶

Az életmódváltás azonban a császári udvar fényei és a végvidék mindennapjait élő Batthyány-udvar között – érthető módon – Auróra számára volt nehezebb, hiszen őt Magyarországhoz férjén kívül kevés dolog kötötte. Emiatt az 1630-as években gyakran előfordult, hogy párja nélkül, csupán annak egyik megbízható és németül beszélő familiárisával (mint például Szili Istvánnal) tartózkodott Bécsben.⁹⁷ Az efféle dolog nem lehetett teljesen megszokott, mert még a császár is csodálkozott rajta. 1639-ben Szili arról számolt be urának, hogy „császár urunk őfelsége Nagyságodat kérdezte, hogy hol legyen Nagyságod. Őnagysága [Batthyányné] azt felelte, hogy otthon legyen Nagyságod. Őfelsége azt gondolta, hogy most is itt fenn vagyon Nagyságod.”⁹⁸ Az anyós, Poppel Éva viszont kifejezetten rosszalotta ezt. „Én is német nemzet voltam,” – írta fiának – „s voltak olyan atyámfia[i], talám különbek is, mint a feleségednek, én is inkább akartam volna, hogy köztök lettem volna, hogy sem otthon”, de Batthyány Ferenc nem engedte, hogy Poppel Éva „tizenkilenc esztendeig egyszerűen többül” láthassa csehországi rokonait, mivel az volt a véleménye, hogy „az rossz társaság hamar esztét veszti az ifjú embernek”.⁹⁹

A DUNÁNTÚLI FŐKAPITÁNY BÉCSI LÁTOGATÁSAI

Mária Anna és Miksa 1635. évi esküvőjével egyébként tovább lazultak a Batthyány-házaspár udvari kapcsolatai. Azzal ugyanis, hogy a két főhercegnő férjhez ment (Cecília Renáta két évvel később, 1637-ben lengyel királyné lett), eltűntek azok az udvarok, ahová Aurórát szoros személyes kapcsolatok fűzték. Ráadásul ugyancsak 1637-ben meghalt II. Ferdinánd is, és fia, III. Ferdinánd hatalomra lépése egyben politikai irányváltást és széleskörű személycserét jelentett a Habsburg Birodalom központi kormányzatában.¹⁰⁰ Ez Batthyány Ádám számára azt jelentette, hogy dunántúli főkapitányi tisztét továbbra is megőrizte, sőt végleges kinevezést kapott, de udvari kamarási tiszte – az összes más udvari tisztségekkel együtt – megszűnt. III. Ferdinánd csak több mint tíz év múlva, 1649. március 29-én (a pozsonyi országgyűlés alkalmával) nevezte ki kamarásának.¹⁰¹ Ekkor azonban – mint azt fent már említettük – a kamarási szolgálat is mást jelentett már, mint II. Ferdinánd korában.

96 B. Á. levele ismeretlennek, Bécs, 1635. júl. 18.: Koltai 2001b: 91.

97 Szili István levelei B. Á.-nak, Pozsony és Bécs, 1634–1639 (MOL P 1314, n° 47516–47521).

98 Szili István levele B. Á.-nak, Bécs, 1639. jún. 6. (MOL P 1314, n° 47521).

99 Poppel Éva levele B. Á.-nak, Dobra, 1632. nov. 28. (Kincses 1993: 141, n° 25).

100 Hiller 1990.

101 ÖStA HHStA OMeA SR, Kart. 19, Bd. 1, 174; ÖStA HHStA OMeA, SR, Bd. 186, f. 129r. Batthyány pozsonyi tartózkodásáról lásd 1649. márciusi itineráriumtöredékét (MOL P 1322 A földesúri familiára vonatk. iratok, n° 898).

1655-ben az udvari névtár 148 kamarást sorolt föl (közülük 13 volt magyar),¹⁰² akikre azonban csak nagy ritkán került sor, hogy valódi szolgálatot teljesítsenek. Batthyány Ádám is csupán egy-két alkalommal szolgálhatott kamarásként III. Ferdinándnak. Az egyik ilyen alkalom 1652. május 8-án volt, mivel erre a napra Batthyány azt jegyezte be itineráriumába, hogy „Bécsben voltam császár szolgálatján”.¹⁰³

Batthyány Ádám látogatásait a császári udvarban tehát 1637 után már inkább főkapitányi tisztségéből folyó hivatali ügyeinek ellátása indokolta, mint az, hogy részt vegyen az udvar társadalmi életében. Ráadásul 1640-es években az egyre többet betegeskedő Batthyányné is egyre kevésbé szívesen mozdult ki rohonci és németújvári otthonából.

Batthyány Ádám bécsi utazásairól és udvari kapcsolatairól az 1640-es és 1650-es években saját kezűleg készített itineráriumaiából alkothatunk átfogó képet.¹⁰⁴ Ezek az 1641 és 1657 közötti évekből fennmaradt itineráriumok eredetileg gazdasági célból „az kulcsárok hamis számadásokra nézve” készültek, ezért Batthyány leginkább azt regisztrálta bennük, hogy ő hol tartózkodott, kik voltak vendégei, illetve ő kinél volt vendégségben. Sajnos az itineráriumok nem minden évből maradtak fenn, az 1641 és 1657 közötti 18 évből csupán 10-ből ismertek teljesen, de ezekből az adatokból is fontos következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogy mennyit tartózkodott Batthyány Ádám a császárvárosban és ott kikkel találkozott.¹⁰⁵

Az itineráriumok szerint Batthyány az 1640-es évek első felében általában évente kétszer utazott Bécsbe és ott összesen átlagosan egy hónapot (25–35 napot) töltött. Az ismert adatok között ilyen szempontból kiugrónak számít az 1646. esztendő, amikor négyszer is meglátogatta a császárvárost, összesen 35 napot töltve ott.

Ez azzal függ össze, hogy még 1644-ben Batthyány Ádám megvásárolta Ehrenreich Christoph von Königsbergertől a borostyánkői uradalmat, amely ugyan a középkorban Magyarországhoz tartozott, de 1445 óta, amikor III. Frigyes császár elfoglalta, mint a Habsburg család tulajdona, folyamatosan alsó-ausztriai közigazgatás alatt állt. Jogos birtoklásához tehát Batthyány Ádámnak kérnie kellett fölvételét az alsó-ausztriai nemességbe, amelyet 1645. február 8-án a Bécsben tartott tartományi gyűlésen meg is kapott.¹⁰⁶ Fölvétele alkalmából 1645. február 14-én ünnepi bankettet is adott a Ledererhofban.¹⁰⁷ 1646-ban tehát Batthyány Ádám egy alkalommal már külön azért utazott Bécsbe, hogy részt vegyen az alsó-ausztriai tartományi gyűlésen. Közvetlenül azután azonban az 1646–1647. évi magyar országgyűlés újból kezdeményezte az Ausztriának elzálogosított uradalmak reinkorporációját. Az ügy ezút-

102 Batthyány Ádámon kívül Nádasdy Ferenc, Forgách Ádám, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter, Pálffy Miklós, Frangepán Ferenc, Balassi Imre, Csáky Ferenc, Pázmány Miklós, Szünyogh Gáspár, Homonnai Drugeth György és Balassi Bálint (Bucelinus 1655: 249–250).

103 MOL P 1315 Itin., 1652. máj. 8.

104 A továbbiakban az itineráriumokból merített összefoglaló adatokra külön nem hivatkozunk.

105 MOL P 1315 Itin., 1644. márc. A kulcsárok csalásaira ld még: „Az kulcsároknak Rohoncon egy rövid memoriale”, 1643. márc. 29. (MOL P 1322 Instrukciók, n° 160).

106 Wissgrill 1794: I, 309, *Verzeichniss* 1896: 3, Prickler 1960: 31–32, Schopf 1966: 86–87, Ernst 1963: 11–25.

107 MOL P 1315 Itin., 1645. febr. 14.

tal Magyarország számára kedvező fordulatot vett és végül 1649-ben Borostyánkő is visszakerült Magyarországhoz.¹⁰⁸ Ennek következtében viszont Batthyány szűkösegtelennek érezte, hogy továbbra is látogassa a bécsi tartományi gyűléseket.¹⁰⁹

1647-től kezdve egyébként is láthatóan egyre kevesebb időt töltött Bécsben. Általában csupán évente egyszer utazott oda (csak 1650-ben tudunk két utazásról) és évente 10–12 napnál soha nem töltött el hosszabb időt. 1654-ben például egyszer sem volt a császárvárosban.

Az itineráriumból arra is következtethetünk, hogy az udvar mely tagjaival állt Batthyány a legszorosabb kapcsolatban, tehát kiknél vendégeskedett, illetve kik voltak az ő vendégei. 1644 és 1652 között, amikor az itineráriumok neveket említenek, a legtöbbször Pálffy Pál (1649-től 1654-ig nádor) neve fordul elő, összesen 43-szor, amellyel mindenki mást messze megelőz, még a császárral történt találkozásokat is, hiszen audienciákról, tanácsülésekről, vadászatról és kamarási szolgálatról összesen csak 18 bejegyzés szól. Volt olyan látogatása Batthyány Ádámnak (1645 januárjában és februárjában, közvetlenül a Rákóczi Györggyel szembeni hadjárat után, miközben folyt az alsó-ausztriai gyűlés), amikor szinte minden nap Pálffynál ebédelt és vacsorázott. Pálffy nemcsak személyes barátságuk révén jelenthette Batthyány Ádám számára az udvar viszonyokhoz való egyik legfontosabb kapcsolódási pontot, hanem azért is, mert ő volt a kor egyetlen olyan magyar főrendje, aki nemcsak hogy palotát tartott fönn Bécsben, hanem idejének jelentős részét ott is töltötte, sőt ráadásul sógora volt Trautmansdorf főudvarmesternek.¹¹⁰ Valószínűleg nem véletlen, hogy Pálffy halálának évében, 1654-ben Batthyány egyáltalán nem is kereste föl Bécsset.

Pálffy után még egy magyar főrend neve fordul elő viszonylag gyakrabban, összesen hétszer az itineráriumokban: Forgách Ádám dunáninneni kerületi és bányavárosi végvidéki főkapitányé (1644–1663), ami nem véletlen, hiszen Batthyányval együtt ő is az úgynevezett „Pálffy-párt” főrendű magjához tartozott.¹¹¹ Rajtuk kívül Szelepcsényi György kancellárt (1644–1666) kétszer, hat más magyar főrendet (Esterházy Miklóst, Kéry Jánost, Czobor Imrét, Rákóczi Lászlót, Zrínyi Miklóst, Nádasdy Ferencet) pedig egyszer-egyszer említettek Batthyány Ádám bécsi bejegyzései. Bécs tehát legalább annyira volt a magyar főrendek egymással való kapcsolattartásának a helye, mint a magyar főrendek és az udvar, valamint az udvari nemeség találkozásának színtere.

Gyakran volt vendége azonban Batthyány Ádám az osztrák uraknak is. Többször találunk az itineráriumokban ilyen bejegyzéseket: „urakat vizitáltunk is”, „sétáltam imide is, amoda is”. A név szerint előfordulók közül legtöbbet – összesen hatszor a történetíró Franz Christoph von Khevenhüller, akkoriban Mária Anna királyné és császárné főudvarmesterének (1631–1650),¹¹² és a titkos tanács tagjának neve -

108 Homma 1937: 14, Homma-Prickler-Fleischer 1960: 35.

109 A tartományi gyűlési meghívókat azonban továbbra is megkapta (Iványi 1942: 150).

110 S. Lauter 1989: 9–27.

111 S. Lauter 1989: 18.

112 Czerwenka 1867: 350–392, Schwarz 1943: 253–255, Tersch 1998: 678–703.

szerepel az itineráriumokban. Sajnos Khevenhüller magyarországi kapcsolatairól még keveset tudunk, de tény, hogy már fiatalkorában, 1603-ban járt Magyarországon Zrínyi György temetésén¹¹³ és egy ízben, 1642-ben Borbála hűgának lakodalma alkalmával Batthyány is vendégül látta őt Németújváron.¹¹⁴ A magyar viszonyok iránti érdeklődésének jele az is, hogy volt egy – sajnos elveszett – iratgyűjteménye a magyar királykoronázásokról.¹¹⁵ Mindez összefüggésben áll azzal, hogy ő is a Pálffy-párt egyik udvari támogatójának számított.¹¹⁶ Nem véletlen, hogy 1650-ben, közvetlenül halála után özvegyénél, Susanna Eleonora Kollonich-nál is tett Batthyány Ádám tisztelgő látogatást.

Szintén többször (ötször) fordul elő az itineráriumban Batthyány Ádám bécsi látogatásai során Hans Christoph (III.) von Puchheim neve, aki mint komáromi főkapitány (1639–1651) Batthyány Ádám közvetlen „munkatársa” volt a magyar határvédelemben. 1651-ben például közösen tervezték meg és hajtották végre a segedi török végvár elleni katonai akciót.¹¹⁷ Puchheim, mint az Udvari Haditanács tagja (1643–1657) és később titkos tanácsos (1652–1657)¹¹⁸ értékes információkkal szolgálhatott Batthyány Ádámnak. Az információcsere azonban kölcsönös kellett, hogy legyen, mert Puchheimet az udvarban úgy tartották számon, mint aki „jobban érti a magyar ügyeket, mint bárki más”.¹¹⁹ Úgy látszik, hogy kapcsolatukat még Pálffy Pál és Puchheim 1651-1652. évi látványos politikai összeütközése sem igazán zavarta meg.¹²⁰ Puchheimnek ugyanis Alsó-Ausztria dél-keleti sarkában, a Bucklige Welt-ben is volt birtoka, ami lehetőséget adott arra, hogy az 1650-es években egyszer-kétszer évente mint szomszédok is meglátogassák egymást Batthyányval Kirchschlagban illetve Rohoncon és Németújváron.¹²¹

További ismerősei voltak Batthyány Ádámnak az udvari nemesség meghatározó tagjai közül Ferdinand Sigmund Kurz birodalmi vicekancellár (1637–1659), akinél az itineráriumok szerint négyszer vendégeskedett Batthyány Ádám.¹²² Kétszer szerepel a följegyzésekben Maximilian von Trautmansdorf főudvarmester és a Titkos Tanács elnöke (1637–1650),¹²³ valamint Maximilian von Waldstein főistálló-mester (1637–1650), később főkamarás (1651–1655),¹²⁴ aki 1643-ban – Pálffy Pál közvetítésével – Batthyány egyik kedves lovát kérte és kapta ajándékba.¹²⁵ Végül egyszer

113 Tersch 1998: 684.

114 MOL P 1322 Föld. fam, n° 580.

115 Peball 1956: 14.

116 S. Lauter 1989: 19.

117 MOL P 1315 Itin., 1651. aug. 18.–sept. 6.

118 Schwarz 1943: 325–326, Pálffy 1997: 284, Perger 1990: 272.

119 „s’ intende delle cose de gli Ungari meglio, ch’ogni uno”: S. Girolamo Giustiniani velencei követ jelentése, 1654 (Fiedler 1866: 404).

120 Péter 1979: 96–103.

121 A fentieket figyelembevéve lehetséges, hogy Puchheimet mégsem lehet annyire egyértelműen a Pálffy-párt ellentáboraként kialakult „érseki párt” hívei közé sorolni, mint azt S. Lauter Éva tette (S. Lauter 1989: 20).

122 Schwarz 1943: 260–263, Táróca 1958, 201–211.

123 ÖStA HHStA OMeA SR, Bd. 186, Schwarz 1943: 372–374, Hiller 1990: 7, 11.

124 ÖStA HHStA OMeA SR, Bd. 186, Schwarz 1943: 380–381.

125 B. Á. levélfogalmazványa Pálffy Pálnak, 1643. márc. 3 (MOL P 1315, 3. cs., f. 342. Ld. még: B. Á. levélfogalmazványa Maximilian von Waldsteinnek, 1643. jan. 26. (MOL P 1314, n° 2439).

vagy kétszer fordult elő az itineráriumokban további nyolc osztrák és cseh főnemes, köztük titkos tanácsosok, mint Hans Ludwig von Kuefstein (Felső-Ausztria tartományfőnöke, 1631–1657)¹²⁶ vagy Wenzel Euseb von Lobkowitz (az Udvari Hadi Tanács tagja, 1637–1650, majd elnöke, 1650–1665), Lipót császár későbbi első minisztere.¹²⁷

Többen közülük találkozhattak Batthyányval otthonában, Magyarországon is. Részben hivatalos ügyben jártak ott, mint például Hans Ludwig von Kuefstein, akít III. Ferdinánd küldött „valami dologért” Szalónakra 1645 márciusában.¹²⁸ Másokat Batthyány Ádám maga hívott meg udvarának egyes örömteli vagy gyászos ünnepi eseményeire, mint például 1636-ban elsőszülött fiának keresztelőjére,¹²⁹ 1650-ben Batthyány Eleonóra lakodalmára Esterházy Lászlóval,¹³⁰ vagy 1653-ban felesége, Batthyányné Formentini Auróra temetésére.¹³¹

A császáron és a főrendeken túl Batthyány jó kapcsolatokat ápolt a császárváros különféle szerzetesrendjeivel is – amint arra már kolostoralapítási terveivel kapcsolatban is utaltam – így amikor Bécsben járt, előfordult, hogy a kapucinusok (1644), a ferencesek (1645) vagy a jezsuiták rendházában (1652) ebédelt.

Végül csupán röviden szeretném megemlíteni, hogy Batthyány Ádámnak akkor is volt képvisellete Bécsben, amikor ő maga nem volt jelen. Familiárisai gyakran megjelentek, hogy vásároljanak vagy különféle ügyeket intézzenek uruk számára az udvari hatóságoknál. Batthyány titkárjainak konvenciójában külön szerepelt az, hogy „ha pedig Bécsben avagy az őfölsége udvarában küldenénk, [...] költséget adunk neki úgy, hogy reá bízott dolgainkat mennél legjobban lehet, úgy sollicitálja és véghez vigye”.¹³²

Hasonló feladatokra azonban Batthyány az udvari hivatalok alacsonyabb rangú tisztségviselői közül is fölfogadott némelyeket, mint például Andreas Franz Bohne (Bohuss) udvari haditanácsi tolmácsot (*Hofkriegs Expeditions Translator*), aki 1633-ban mint „bécsi ágens vagy ügyvivő” (*Agent oder Sollicitator in Wien*) kapott konvenciót Batthyány Ádámtól.¹³³ Hasonlóképpen lett 1644-ben Johannes Hueber is Batthyány bécsi „sollicitator”-a.¹³⁴ Volt megbízottja Batthyány Ádámnak magában az udvarban is, Leonhardt Sutter von Rosenfeld személyében, aki mint a női

126 Schwarz 1943: 271–272, Tersch 1998: 647–677.

127 Wolf 1869, Schwarz 1943: 289–290.

128 MOL P 1315 Itin., 1645. márc. 25–28. – Ezekben a hónapokban egyébként több császári követ is járt Németújváron, köztük Georg Ludwig von Schwarzenberg (máj. 5–7.) és Gundacker von Liechtenstein is (júl. 26–27.).

129 Meghívók Maximilian Trautmannsdorfnak és Heinrich Schlicknek, az Udvari Haditanács elnökének, Pozsony, 1635. nov. 15. (MOL P 1314, n° 2398–2399). „Az kis úrfi [Batthyány Ferenc] körösztlőjére hivatalos vendégek”, 1636. jan. 4. (MOL P 1322, Föld. fam., n° 368). Vö. Wiltheim 1959: 145.

130 „Az Esterházy László uram lakodalmára való hivatalosok”, [1650. jan.] (MOL P 1322 Föld. fam., n° 919*).

131 „Nomina invitandorum ad sepulturam Illustrissimae Comitissae Dominae Dominae Aurorae Catharinae de Batthyány”, 1653 (MOL P 1322 Föld. fam., n° 1177).

132 MOL P 1322 Föld. fam., n° 326/b, 187.

133 MOL P 1322 Föld. fam., n° 353, 10.

134 MOL P 1322 Föld. fam., n° 353, 16.

lakosztály ajtónállója (*Frauenzimmertürhüter*, 1629–1630 körül),¹³⁵ majd később a belső szobák fűtője (*Kammerheizer*, 1635 körülől) a bizalmi állást betöltő udvari kiszolgáló-személyzethez tartozott. Sutter egyrészt tudósította Batthyányt az udvari hírekről, másrészt tárgyalt a különféle bécsi művészekkel és mesteremberekkel, akik a magyar főrend számára dolgoztak.¹³⁶ „Az Lénárdnak meg kell mondani, hogy az császár és császárné képét irassa le mennél legszebb öltözettel lehet, az mint ennek előtt is kértök volt reá” – küldte például Batthyány 1635-ben egyik familiárisát Bécsbe.¹³⁷ Batthyány és Sutter szoros kapcsolatára jellemző, hogy utóbbi lánya 1645 körül Batthyányné egyik fraucimere lett.¹³⁸

* * *

Batthyány Ádám udvari pályafutása végeredményét tekintve tipikusnak mondható. Mint sok más magyar és birodalmi főrend, fiatalkorában ő is udvari, kamarási szolgálattal alapozta meg pályáját (Pálffy 1999: 360–361, Pálffy 2002). Ez a szolgálat az ő esetében talán egy kicsit hosszabb is volt, mint más magyar kortársaié, sőt ő az udvarhoz való kötődését még egy házassággal is növelte. Miután azonban – legtöbb arisztokrata pályatársához hasonlóan – hazájában, Magyarországon kapott magas katonai funkciót, ő sem választhatta azt a lehetőséget, hogy tartósan Bécsben éljen és ott palotát tartson fenn, mint azt például barátja, Pálffy Pál tette. Ennek folytán Batthyány udvari kapcsolatai az idők során nem hogy szorosabbá váltak volna, hanem inkább leépültek. Megfigyelhető, hogy az évek múlásával egyre kevesebb időt töltött a császárvárosban, és amikor ott volt, akkor is idejének jelentős részét más magyar főrendeknél töltötte. Utolsó bécsi látogatását is egyikük, Rákóczi László örökölte meg naplójában. 1658. október 10-én ugyanis az ő Himelpfortgasse-i házának vendége volt Batthyány Ádám,¹³⁹ aki 1659. március 15-én halt meg.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)
Magyar Kancelláriai Levéltár, Királyi Könyvek (A 57)
Batthyány család törzslévtára (P 1313)
Memorabilia
Batthyány család misszilisei (P 1314)

135 ÖNB, Ms. Cod. 10100, ff. 61–73; ÖStA, HKA, HZAB, Bd. 83–86, passim. 1637-ben sikertelenül folyamodott egy palotai ajtónállói (*Saaltürhüter*) állásért (ÖStA HHStA OMeA Protokollbücher, Bd. 1, f. 2r).

136 Leonhardt Sutter von Rosenfeld levelei Batthyány Ádámnak, 1634–1655 (MOL P 1314, n° 44771–44950).

137 „Az minemő instructióval bocsátták Bécsben Jeremiás deákot”, 1636. márc. 26. (MOL P 1322 Instrukciók, n° 43).

138 MOL P 1322 Föld. fam., n° 354, 144–161.

139 Rákóczi L. 1990: 365.

Batthyány I. Ádám iratai (P 1315)

1. cs., ff. 119–178 = Itinerárium (Itin.), 1641–1654; 4. cs., 1. kötet = Katonai és országos ügyek másolati könyve, 1633–1644

Batthyány család körmendi központi igazgatósága (P 1322)

Instrukciók, n° 42 = Instrukciósönyv, 1634–1641

A földesúri familiára vonatkozó iratok (Föld. fam.), n° 326b = Udvari konvencióskönyv, 1633–1652; n° 352 = Rohonc–szalónaki prebendáskönyv, 1634–1651; n° 353 = Vegyes konvencióskönyv, 1634–1651; n° 354 = Németújvári prebendáskönyv, 1634–1655

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Hungarica (Ungarische Akten)

Obersthofmeisteramt (OMeA)

Protokollbücher

Sonderreihe (SR)

Kart. 19, Bd. 1 = Eidbuch Kaiser Ferdinands III., König Ferdinands IV und Leopolds I., 1637–1657 (Pálffy Géza szíves közlése nyomán)

Kart. 75, Nr. 1 = Akten, betreffend den Hofstaat der Königin Maria, 1631 (közte:

„Memoria de todo lo que se da cadadria, a las casas de la Emperatrix, Reyna de Ungria y de las Serenissimas Archiducessas de la casa de la Majestada Cessarea sacada se su libros”)

Bd. 185 = Hofstaatsbuch der Kaserin Anna, Kaiserin Eleonora und der Erzhertzoginnen Maria Anna und Cäcilia Renata, 1612–[1621/1631]

Bd. 186 = Hofstaatsbuch Ferdinands III., 1628–1655

Oberstkämmereramt (OKäA), Reihe C

Bd. 1: „Verzeichnuss Ihrer Röm. Kais. auch zu Hungarn und Beheim Königl.

Maj. Ferdinands des andern ... Cammerherrn”, 1606–1635

Hofkammerarchiv (HKA)

Hofzahlamtbücher (HZAB)

Hofquartiersbücher

Familienakten

Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB)

Handschriftensammlung, Ms. Cod. 10100.

ff. 61–73 = „Verzeichnus der Herrn, Frauenzimmer und Hofgesind, die sich den ersten Juni anno 1629. an Ihren Röm. Kais. Maj. Hofstaat befinden, und nach denen selben täglichen ordinariter an Wein und Brot aus dem kaiserlichen Hofkellern dargeben und verspeist wird”

ff. 74–81 = „Verzeichnus der Herren, Frauenzimmer und Hofgesind, die mit der Röm. Kais. Maj. wie auch dero vielgeliebten Frauen Gemahlin zu Künigl. Maj. und dero beide Kais. junge Prinzessin den 30. Mai 1630. sich bei Kais. Hofstaat befinden”

Bucelinus, Gabriel 1655: *Germania Topo-Chrono-Stemmato-Graphica Sacra et Prophana*. Ulm–Augsburg

Folnai Ferenc 1653: *Prædikatzioia, mellyet prædikállot Rohonczon, ... midön ... groff Aurora Catharina*

Formintin asszszonyinak ... teste ... Német-Vy-vári kalastromban ... késértetett. Bécs

Status particularis regiminis S. C. Majestatis Ferdinandi II, Lugdini, 1637

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágoston Gábor–Oborni Teréz 2000: *A tizenhetedik század története /Magyar Századok/*. Budapest

Bán Péter 1977: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 21. 24–71

Bastl, Beatrix–Heiss, Gernot (Hrsg.) 1999: *Briefe adeliger Frauen (16–18. Jh.). Beziehungen und Bezugssysteme*. Hozzáférés: <<http://www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe>> (2002. ápr.)

- Burcheri, Christina–Cosma, Stefano 2001: „*Vitti di Toccai.....300*”. *Una dote seicentesca come documento probatorio nel terzo Millennio*, Monfalcone (a kötethez Érszegi Géza szívességéből jutottam hozzá, amit ezúton is köszönök)
- Carafa, Carlo 1860: *Relatione dello stato dell’ Imperio e della Germania fatta dopo il ritorno della sua nuntiatura apresso e l’ Imperatore 1628*. Hrsg. Joseph Godehard Müller. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen* 23. 101–450.
- Cavazza, Silvano 1999: *Una società nobiliare. Trasformazioni, resistente, conflitti*. In: Silvano Cavazza (ed.) *Gorizia Barocca. Una città italiana nell’impero degli Asburgo* (kiállítás, 1999. dec. 18. – 2000. ápr. 30., katalógus). Monfalcone, 211–227.
- Czerwenka, Benhard 1867: *Die Khevenhüller. Geschichte des Geschlechtes mit besonderer Berücksichtigung des XVII. Jahrhunderts*. Wien
- Deák Farkas 1875: *Gróf Csáky Ferencz első házasságáról 1650–1653*. *Századok* 9. 293–310.
- Eisterer, Mathias 1887: *Regesten zur Geschichte des Klosters der unbeschuchten Karmeliterinnen oder „Siebenbüchnerinnen“ in Wien*. *Wiener Diözesenblatt* 1887. Nr. 17, 193–194, Nr. 18, 205–209.
- Ernst, August 1963: *Die verpfändeten Herrschaften Westungarns unter österreichischer Verwaltung*. In: *Bericht über den siebenten österreichischen Historikertag in Eisenstadt ... in der Zeit vom 28. bis 31. August 1962*. /Veröffentlichungen der Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine, 15/ Wien, 11–25.
- Fazekas István 1999: *Die Rekatholisierung [Bekehrung!] Adam Batthyány im Jahr 1629*. In: Reingrabner, Gustav–Schlag, Gerald (Hrsg.) *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum*. /Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102/ Eisenstadt, 297–304.
- Fazekas István 2001: *A Habsburgok és Magyarország a 16. században*. In: Fazekas István–Újváry Gábor (szerk.) *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918* (kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében, Bécs, 2001, katalógus). Bécs, 33–36.
- Fiedler, Joseph von (Hrsg.) 1866: *Relationen der Botschaffter Vendigs über Deutschland und Österreich im siebzehnten Jahrhundert*. I–II. /Fontes Rerum Austriacarum, II/26–27/ Wien
- Fógel József 1913: *II. Ulászló udvartartása 1490–1516*. Budapest
- Fógel József 1917: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest
- Forgách Ferenc 1866: *Magyar története 1540–1572 Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*. S. a. rend. Majer Fidél. Bev. Toldy Ferenc. /Monumenta Hungariae Historica, II/16/ Pest
- Galla Ferenc 1940: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Budapest
- Hegedűs Atila–Papp Lajos (szerk.) 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*. /Régi Magyar Levelestár, I/ Budapest
- Hiller István 1990: *Határvonal 1637. Spanyol orientáció és bécsi politika a XVII. század derekán*. *Levéltári Szemle* 40. 4. 3–12.
- Homma, Josef-Karl 1937: *Pinkafeld. Festschrift anlässlich des Stadterhebungsfeier am 26. September 1937*. Oberwart
- Homma, Josef-Karl–Prickler, Harald–Fleischer, Julius 1960: *Pinkafeld. Ein Gang durch seine Geschichte, Wirtschaft und Kultur*. Pinkafeld
- Iványi Béla 1942: *A körmendi levéltár memorabiliái / Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia*. /Körmendi Füzetek, 2/ Körmend
- Iványi Béla 1943a: *Pázmány Péter kiadatlan levelei / Epistolae ineditae cardinalis Petri de Pázmány*. /Körmendi Füzetek, 3/ Körmend
- Iványi Béla 1943b: *Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban / Litterae armales in tabulariis principum de Batthyány et de Festetics reperibiles*. /Körmendi Füzetek, sorozaton kívüli A füzet/ Veszprém
- Iványi Béla 1983: *A magyar könyvkultúra múltjából*. S. a. rend. Herner János–Monok István /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11/ Szeged
- Jedlicska Pál 1910: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653*. *Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest
- Karmel in Wien 1629–1879–1979*. Zusammengestellt von den Schwestern der Karmel St. Josef. Wien, 1979
- Kemény János 1986: *Önéletírása*. S. a. rend. Windisch Éva. Budapest

- Kincses Katalin 1993: „*Im küttem én orvosságot*”. *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640* [1641!]. /Régi magyar történelmi források, 3/ Budapest
- Király Péter 2001: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak (1643–1650). *Magyar Zene* 39. 85–99.
- Kneschke, Ernst Heinrich 1859–1870: *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*. I–IX. Leipzig
- Koltai András 2001a: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. /Millenniumi Magyar Történelem, Források/ Budapest
- Koltai András 2001b: Komédia és diskurzus. Batthyány Ádám följegyzései a császári udvarról (1635–1641). *Levéltári Közlemények* 72. 77–94.
- Koltai András 2002: *Batthyány Ádám és könyvtára*. /A Kárpát-medence Koraiújkori könyvtárai, IV/ Budapest–Szeged
- Koppány Tibor 1990: 17. századi építési megállapodások a Batthyány levéltárból. *Lymbus* 2. 143–159.
- Kovács József László 1975: Molnár Albert Magyarországon. Első letelepedési kísérlet 1613–1615. *Studia litteraria* 13. 11–21.
- Menèik, Ferdinand 1899: *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter*. Wien
- Merényi Lajos 1900: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Történelmi Tár* 1. 16–60, 264–295.
- Müller, Rainer A. 1995: *Der Fürstenhof in der frühen Neuzeit*. /Enzyklopädie deutscher Geschichte, 33/ München
- Müller, Bonifacius 1880: *Paula Maria a Jesu, erste Oberin des Carmeliterinnen-Klosters zum Hl. Josef in Wien*. Wien
- Pach Zsigmond Pál–R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 1989: *Magyarország története 1526–1686*. /Magyarország története tíz kötetben, III/1–2/ Budapest
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 39. 257–288.
- Pálffy Géza 1999: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle* 41. 331–366.
- Pálffy Géza 2002: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Szakály Ferenc emlékkönyv (megjelenés előtt)
- Payr Sándor 1924: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. Sopron
- Peball, Kurt 1956: Zur Quellenlage der „Annales Ferdinandeis” des Grafen Fran Christoph Khevenhüllers-Frankenburger. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 9. 1–22.
- Perger, Richard 1990: Der Adel in öffentlichen Funktionen und sein Zuzug nach Wien. In: Knittler, Herbert –Stangler, Gottfried –Zedinger, Renate (Hg.) *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700* (Alsó-Ausztriai Tartományi Kiállítás, Rosenburg, 1990. máj. 12.–okt. 28., katalógus). Wien (Katalog des NÖ Landesmuseums, NF, Nr. 251)
- Péter Katalin 1979: *A magyar romlásnak századában*. /Magyar História/ Budapest, 2. kiadás
- Plangemann, T. 1955: *La casata Formentini nella storia del Friuli*. *Rivista Araldica* (Roma) 53. 107–112.
- Prickler, Harald 1960: *Geschichte der Herrschaft Bernstein*. /Burgenländische Forschungen, 41/ Eisenstadt
- Radvánszky Béla 1986: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*. I–III. Budapest, 2. kiadás
- Rákóczi Ferenc, II. 1876: *Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhításai*. Budapest
- Rákóczi László 1990: *Naplója*. S. a. rend. Horn Ildikó. Utószó R. Várkonyi Ágnes /Magyar Hírmondó/ Budapest
- S. Lauter Éva 1989: *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámmal és Borbálához*. /Régi magyar történelmi források, 1/ Budapest
- Schilling, Heinz 1998: *Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648*. 1. Tachenbuchausgabe. /Siedler Deutsche Geschichte/ Berlin
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig 1904: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz

- Schopf, Dagmar 1966: *Die im Zeitraum von 1620–1741 erfolgten Neuaufnahmen in der Nö. Herrenstand.* Wien (disszertáció)
- Schwarz, Henry Frederick 1943: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century.* /Harvard Historical Studies, 53/ Cambridge MA
- Stauffer, Albrecht 1886: Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 7. 265–313.
- Szakály Ferenc 1997: *Magyar intézmények a török hódoltságban.* /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21/ Budapest
- Szilasi László 1989: „Vitéz-e avagy ájtatos?”. I. *Batthyány Ádám sajátkezű bűnlejstroma s „néhány fontos kicsiség”.* /Peregrinatio Hungarorum, 3/ Szeged
- Takáts Sándor 1917: *Zrínyi Miklós nevelőanyja.* Budapest
- Takáts Sándor 1930: *Régi idők, régi emberek.* Budapest
- Tarouca, Egbert 1958: Graf Kurz, der Stifter des Horner Gymnasiums, als Staatsman und Wirtschaftspolitiker. *Das Waldviertel* 7. 201–211.
- Tersch, Harald 1998: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650). Eine Darstellung in Einzelbetrachten.* Wien–Köln–Weimar
- Triumph des Todes? (kiállítás a Museum Österreichischer Kulturban, Kismarton, 1992. jún. 12–okt. 26., katalógus), Eisenstadt, 1992
- R. Várkonyi Ágnes 1999: *A Királyi Magyarország 1541–1686.* /Tudomány – Egyetem/ Budapest
- Várkonyi Gábor 1993: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: Horn Ildikó (szerk.) *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára,* Budapest, 187–214.
- Várkonyi Gábor 1999: Újabb források Báthory Erzsébet életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 103. 181–204.
- Verzeichniss der in der Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie v. Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten.* Wien, 1896.
- Wiltheim, Casparus 1959: Itinerarium e codice bruxellensi 6393 descriptum. Ed. A. Steffen. In: *Publications de la Section Historique de l’Institut G.-D. de Luxembourg* 77. 1–188.
- Wissgrill, Franz Karl 1794: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an bis auf jetzige Zeiten.* I. Wien.
- Wolf, Adam 1869: *Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopolds I. 1609–1677. Sein Leben und Wirken.* Wien
- Zimányi, Vera 1962: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert.* /Burgenländische Forschungen, 46/ Eisenstadt
- Žolger, Ivan von 1917: *Der Hofstaat des Hauses Österreich.* /Wiener Staatswissenschaftliche Studien, 14/ Wien–Leipzig
- Zrínyi Miklós 1985: *Prózai művei.* S. a. rend. Négyesy László hagyatékából Kovács Sándor Iván és mások /Zrínyi-könyvtár, I/ Budapest

H. Németh István

Polgár vagy nemes?

A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében

A magyar várostörténet-írás a városban élő nemesek problémáját általában meglehetősen egyoldalúan kezelte; jelenlétüket szinte minden esetben károsnak, a jelenséget pedig a magyarországi városfejlődés akadályának tekintette (Szűcs 1963: 97–164; Pach 1963: 161–192, 203). Történt ez annak ellenére, hogy a városi nemesség és nemes polgárság együttélése Európa-szerte ismert és természetes módon működő társadalmi folyamat volt. Emellett az elemzések többsége megfedkezett arról is, hogy a városokban megtelepedett nemességet eleve két részre lehet és kell osztani. Más elbírálás alá kell esniük azoknak a nemeseknek, akik városi polgárként szereztek utóbb nemességet, vagy (mert erre is volt példa) armálissal rendelkező személyek a polgári életmódot választva, polgárként kívántak megélni. Más kategóriába oszthatók pedig azok, akik menekülő nemesekként, a városban állomásozó katonáskodó nemeseként, vagy akár a városban rangos házat, és háztartást tartó arisztokratákként éltek a városainkban.

Noha armálisa birtokában úgy a nemes polgár, mint a városi nemes rendi-jogilag nem tartozott a városi önkormányzat fennhatósága alá, ellenben a városok testületeihez, magához a városi jogokhoz való viszonyuk számos tényező függvénye volt. Az adott korszak, ember, rang és szituáció mind meghatározta, hogy a város szenátusa, illetve az adott, nemes állapotú egyén között milyen viszony állt fent. A városban élő nemeseket maguk a kortársak sem tartották egységes társadalmi-jogi kategóriának. A 17. század közepén, tehát amikor a kérdés a legélesebben vetődött fel: kik tartoznak a városok, és kik a vármegyék hatásköre alá, Püspöki Matóczy Tamás kassai követ több kategóriát állapított meg. Alkotmányjogi alapokra helyezett véleménye szerint ugyanis városi nemes háromféle létezik: nem concivis armalisták, concivis armalisták, possessionatus nemesség.¹ Azt hiszem Matóczy felosztása tükrözi legtisztábban a városban lakó nemeslévéllel rendelkező személyek helyzetét. Mindezek ellenére meg lehet, és meg is kell határozni azokat a korszakhatárokat és területeket, amikor és ahol az armálissal rendelkező városiak és a városokban lakó nemesség körüli problémák a szokottnál is hangsúlyosabban kerültek felszínre.

A korai időszakban a vármegyék és a városok közötti ellentét elsősorban a városok demográfiai utánpótlását képező jobbágyság városokba költözésének megaka-

¹ Archiv Mesta Košice (=AMK), Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívny, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor) (=H III/2. mac.) 61. fol. 18. 1648. január 7.

dályozásában merült ki.² A 16. századtól kezdve ez teljesen megváltozott, ugyanis a török fennhatóság alá kerülő területekről, valamint a peremvidékről elmenekülő nemesség mind nagyobb számban költözött a védettebb szabad királyi városokba. A felső-magyarországi városok esetében ezt megerősítette az, hogy eleinte a városok többsége, majd a védelmi rendszer kiépülésével Kassa a végvárrendszer aktív tagjává vált (H. Németh 2001: 203–243). Ebből a népességforrásból is számos nemesi rendű költözött be – a katonaság védőszárnyai alá bújva – főként Kassára, akik részben nemesi jogaikra, részben pedig az akkoriban kialakuló „vitélő renchez” való tartozásukra hivatkozva igyekeztek magukat a városi tanács joghatósága alól kivonni (H. Németh 1997: 143–198). A küzdelem első szakasza az 1563:62. törvénycikkkel oly módon került nyugvópontra, hogy megóvták a városi privilégiumokat, egyben a török elől menekülő nemesség jogos igényeit szintén kielégítették. A törvény megengedte a házaikból elűzött nemeseknek, hogy a városokban házat vegyenek maguknak, de csak azzal a feltétellel, ha a városoknak fizetendő terhekben a polgársághoz hasonlóan részt vesznek. A törvénycikk szellemében bort csak saját használatukra vihettek be, eladásra nem.³ Ez a kompromisszum (mint a kompromisszumok általában) egyik felet sem elégítették ki teljes mértékben; a városok egyre-másra hozták a nemesség beköltözését akadályozó rendelkezéseket, a nemesek pedig mind inkább vonakodtak a közterhekben szerepet vállalni. A felső-magyarországi városszövetség iratanyaga között azonban csak a század végén találunk olyan adatokat, amiből kiderül, hogy erre a problémára közösen reagáltak volna. 1595-ben a városszövetség egy Pécsi János nevű nemes engedetlensége miatt tartott gyűlést. Pécsi ugyanis egy kassai polgárral való peres ügyében nem volt hajlandó a városi tanácshoz fordulni, hanem a polgárt Sáros vármegye elé idéztette.⁴

A Bocskai felkelést követően a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen az ekkorra politikailag jelentősen megerősödött nemesség ki tudta vívni, hogy olyan törvényeket fogadjanak el, amelyek segítségével a nemesség be tudott nyomulni a városi önkormányzat sorompói közé. Az 1608 (k.e.):6. törvénycikkben elméletileg megtiltották, hogy a városok bármilyen birtokot örök jogon szerezhessenek.⁵ A nemesség valódi panaszait és érdekeit pedig összekötötték a magyarság panaszaival, miszerint a szabad királyi városokban a magyarok csupán nagy nehézségek árán tudnak házat szerezni, és városi terheik is magasabbak a nem magyar nemzetiségű polgároknál. Az 1608 (k.e.):13. törvénycikk ezért előírta, hogy a tisztújítások alkalmával, a házak vásárlásánál, valamint városi terheikben egyenlően bírálják el őket. Miután a törvény a már említett 1563:62. törvénycikkre hivatkozik, egyértelmű, hogy a magyarság védelme alatt elsősorban a nemességet értették.⁶

2 Magyar Országos Levéltár (=MOL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (U szekció) (=DF) 216244, Iványi Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526*, Budapest, 1910. (=Iványi, *Bártfa sz. kir. város*) N° 3451. Kassa, 1499. szeptember 15., MOL DF 216902, Iványi, *Bártfa sz. kir. város* N° 3999. Kassa, 1507. augusztus 9.

3 *Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici*, (=CJH) 1563:62.

4 AMK Supplementum H. Listiny, listy a spisy (=H I.) 4545/61. Kisszeben, 1595. július 19.

5 CJH 1608 (k.e.):6. § 3–5.

6 CJH 1608 (k.e.):13., Monumenta comitalia regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. (=MOE) 12. köt. 746. Előzményeire lásd az 1605. évi korponai, és az 1606. évi kassai országgyűlést: MOE 11. köt. 373, 406, 694–695, 832, 838, 12. köt. 413.

Nem véletlen, hogy a városban lakó nemesi rendű lakosok némelyike éppen ekkor kezdte kihasználni ezt a jogi hézagot, és próbált a számára kedvezőtlen ítélet alól ezen indokkal kibújni. A városok tanácsülési jegyzőkönyveiben ekkor bukkanunk fel az első olyan perek, amelyekben ez tetten érhető. 1610-ben a kassai tanács előtt tárgyalták Bozinkay György perét. Bozinkay nemes volt, de erre csak akkor kezdett hivatkozni, amikor a per számára kedvezőtlenül alakult. Ekkor kijelentette, hogy felette a város nem ítéltet, hiszen nemesként (hivatkozva a Tripartitum megfelelő cikkelyére) a vármegye illetékes eljárni.⁷ Esete azonban elszigeteltnek tekinthető, hiszen Thököly István egy hónappal rá a kassai tanács előtt perelte be Molnár Péter kassai polgárt, akit a jegyző nemesként jelölt meg.⁸ A vármegyei nemesség az 1630-as évektől kezdve mind erőteljesebben törekedett arra, hogy a városokban lakó nemesi rendűeket arra való tekintet nélkül, hogy az armálissal rendelkező nemesként, avagy polgárként élt-e, és kit tartott maga fölött illetékesnek, a maga joghatósága alá vonja.

Ez a folyamat már a 17. század legelején tapasztalható, hiszen az 1605 áprilisában tartott szerencsi gyűlésen megjelenő, Bocskai-párti nemesek elfogadták azt a határozatot, miszerint: „a városokban lakó, nemeslevéllel rendelkező nemesek is, más vármegyék nemeseivel együtt, kötelesek a fejedelem személye mellett felkelni.”⁹ A kifejezetten városellenes hangulatot árasztó korponai országgyűlésen pedig kimondták, hogy az egytelkes nemesek mellett az armalista nemesek, „mind szabad városokban, mind, az kik kívül laknak”, fizessenek adót, amit az adott vármegye alispánja fog ellenőrizni.¹⁰ Az 1630:30. törvénycikk már úgy határozott, hogy az armalista nemesek (tehát azok, akik csak címereslevéllel, birtokkal nem rendelkeztek) „lakjanak akár a szabad királyi városokban, akár a véghelyeken, akár pedig egyebütt, a vármegye kebelében adózni tartozzanak”.¹¹ Öt évvel később, amikor a törvényekből leginkább a védelmi rendszer fenntartásán aggódó rendek és az uralkodó néhol kapkodónak tűnő intézkedései domináltak,¹² a vármegye újabb lehetőségeket kapott arra, hogy beavatkozzon a városok életébe. Az országgyűlésen a nemesek szakadatlanul azokat az előjogokat követelték, amelyet eddig is: szabad ingatlanvásárlás a nemesek számára, illetékmentes borbevétel. A vármegyei követek egyre nagyobb hangsúllyal akarták elérni, hogy a városi armalisták számára kiadott címeresleveleket vizsgálják felül.¹³ A diétán a városi ingatlan vásárlására vonatkozó törvénycikkeket végül is megújították; ezzel elméletileg szabad utat engedtek birtokok nemesi felvásárlásá-

7 AMK H III/2. mac. 29. fol. 267. 1610. február 9.

8 AMK H III/2. mac. 29. fol. 288. 1610. március 19.

9 „Nobiles armati (!) in civitatibus degentes personaliter cum aliis comitatum nobilibus penes personam principis etiam insurgere teneantur...” MOE 11. köt. 165.

10 MOE 11. köt. 410, 503. A végzést az 1606 áprilisában tartott kassai országgyűlés szintén megerősítette. Uo. 780, 798–799, 816, 856.

11 CJH 1630:30. § 6.

12 A védelmi rendszer ellátására ekkor vezették be a félharmincadot, a jobbágyoktól öt forintos adót követeltek, a harmincadok jövedelmeit teljes egészében a hadsereg fenntartására kellett fordítani. CJH 1635:1.

13 Molnár Péter és Debreczeni Mihály kassai követek jelentése. AMK H I. 6598/67. Sopron, 1635. február 4.

nak. Ezzel együtt azonban megerősítették azon törvényeket, amelyek a városi teherviselést írták elő, valamint saját szükségleteikre engedélyezték a borbevítelt. A törvény kompromisszumos szövege szerint „házaikért, polgári javaikért, valamint polgártársaiknál lévő adósságaikért a polgári hatóság előtt felelni tartozzanak, amelyek teljesítése esetén azonban ez személyük és fekvőjóságaik felett semmi joghatóságot se gyakoroljon”.¹⁴ Annak ellenére, hogy a vármegyék és a szabad királyi városok között megegyezést sugalló határozat született, az országgyűlés törvénykönyve a vármegyék fokozott előretörését sugallja. A hozott törvények szerint elméletileg a vármegye fennhatósága alá rendelték mindazokat, akik bármilyen módon igyekeztek kikerülni alóla.¹⁵

A törvények hatása nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a városszövetség követeit arra utasította, hogy a nemesi borbevétel ügyében azonnal tiltakozzanak,¹⁶ hanem a vármegyék valódi törekvésekben és az arra adott városszövetségi válaszban is. A felső-magyarországi városszövetség ez évben kénytelen volt Sáros vármegye ellenében közösen fellépni. A vármegye-gyűlésen ugyanis a nemesség felvetette, hogy a városban lakó armalisták is fizessenek adót a vármegyei követek költségeire, és ha erre nem volnának hajlandók, úgy a városok birtokaiból vegyék ki a kirótt adót.¹⁷ A vármegye tehát a törvény szellemében minden olyan személyt a vármegyéhez tartozónak vélt, aki nemesi jogokkal rendelkezett. Noha voltak olyan esetek, amikor nemesek a törvényeket betartva városi birtok miatt valóban a városi tanács előtt pereskedtek,¹⁸ ám egyre több olyan processus fordult elő, amelyben az 1635. évi országgyűlés döntései ellenére a vármegyét tartották a pereskedők fellebbvitelük jogos helyszínének. Tették ezt annak ellenére, hogy ekkor még mind az uralkodó, mind pedig a nádor a városok pártját fogta. Az 1640-es évek elején, amikor egyre több ilyen jellegű per miatt kellett a felső-magyarországi városszövetségnek közbelépnie, még több olyan parancslevelet ismerünk, amelyből egyértelműen ez derül ki.¹⁹ Az uralkodó 1643-ban kiállított parancslevelét, amely a városban élő nemesség és a polgárok közötti vitákat volt hivatott rendezni a város javára, ugyan bemutatták mind a felső-magyarországi vármegyék 1643. február 9-i gyűlésén, mind pedig városházára május 15-én összehívott kassai nemességnek, de a kérdés nem tudott nyugvópontra jutni. A kassai nemesség ugyanis már a parancslevelé bemutatásakor erősen nehezményezte, hogy nem saját szükségleteikre behozott boraik után a város adót követelt rajtuk.²⁰ A kassai tanács előtt pedig a két kihirdetés között is

14 CJH 1635:21. § 2. Gyanezt erősítették meg a 75. törvénycikkben.

15 A vitélő rend tagjait ekkor próbálták a vármegyék alá vonni. A törvény szövege szerint ez elsősorban a végváriak feletti bíraskodásban érvényesült volna. CJH 1635:75, továbbá vö. 1635: 4, 19, 20, 26–29, 31. Ez utóbbi törekvésük nem sikerülhetett, hiszen ekkorra már megszilárdult a végváriak saját törvényszerve, a hadbírótság (Pálffy 1995).

16 AMK Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskéj administratívy, Ve³ká mestská kniha (Liber civitatis maior) (=H III/2. pur.) 18. fol. 152. 1635. július 3.

17 AMK H I. 6598/47. Eperjes, 1635. július 17.

18 AMK H III/2. pur. 19. fol. 54. 1640. március 16. A kassai tanács előtt egy kassai ház ügyében két nemes, Barna Ferenc és Abafi Zsigmond pereskedett egymással.

19 AMK H III/2. pur. 19. fol. 231. 1642. december 16., fol. 236. 1643. február 9.

20 AMK H III/2. pur. 19. fol. 236. 1643. február 9., fol. 251–253. 1643. május 15.

folyt olyan per, amely során a vesztesre álló fél (aki egyébként a város aljegyzője volt) arra hivatkozva próbált kibújni az ítélet végrehajtása elől, hogy nemes emberként a vármegye fennhatósága alá tartozik.²¹ 1645-ben pedig a kassai tanács Rozgonyi János ügyét tárgyalta, akiért, nemes lévén, a vármegye is síkra szállt. A per során a polgárok feleségeit elcsábító Rozgonyi semmilyen városi törvényszéket nem ismert el maga felett, ezért a vármegyéhez fordult jogorvoslatért.²² Ennek ellenére 1645–46-ban a város előtt még mindig igen sokszor szerepeltek nemesek örökségi és más ügyekben, tehát ebből a néhány példából nem általánosíthatunk.²³

Az I. Rákóczi György magyarországi hadjáratát lezáró nagyszombati tanácskozáson a felső-magyarországi nemesség immáron még hangsúlyosabban követelte azokat az előjogokat, amelyeket az 1635. évi diétán már felsoroltunk. Részben nemzetiségi (a magyar nemes a várost uraló német polgár ellen), részben pedig vallási (a katolikus, de még inkább a kálvinista nemesség a református városi polgárság ellen) köntösbe öltöztetett érvrendszer révén a nemesi rendeknek sikerült bizonyos helyzeti előnyhöz jutniuk, melyet a három évvel későbbi országgyűlésen használt ki igazán.²⁴ Az 1647. és 1649. évi országgyűlések városellenes törvényei e tekintetben súlyos csapást jelentettek a városi önkormányzatok jogaira. A 26. törvénycikk szerint az összes armalistát „még ha a határszélen, szabad városokban és kiváltságolt mezővárosokban lakjanak is, [...] a vármegyék alispánjai adóztassák meg.”²⁵ A 78. törvénycikkben pedig – noha több tekintetben tiszteletben próbálták tartani a városok jogait – lényegében kivonták a nemeseket a városok törvényhatósága alól. A vegyes ügyekben pedig a vármegye embereit egyértelműen szabad eljárási jogokkal ruházták fel. A törvények értelmében nemesek ellen a városok semmiképp nem indíthattak pert, nemes elleni bűnperben pedig kizárólag a vármegye ítélhetett.²⁶ Ugyanilyen jellegű döntésekre számíthattak a városok az 1655. évi diétán, ahol a városi követek az ellenük való hatalmas ellenségeskedésről számolhattak be („az nemességnek egynémely városoktól gyomorból való gyűlölségeknek”), valamint arról, hogy a városi nemesek a szabad borbehozatal után szabad kocsmáltatási jogot követeltek maguknak.²⁷

Ettől kezdve a vármegye mind nagyobb mértékben nyomult a városokba. Abaúj vármegye 1648-ban csernelházi Csernel György kassai házánál kívánta gyűlését megtartani, annak ellenére, hogy (mint arról a tanács határozott) „Cassan az Nemes Varmegyenek nem volt gyulese, s ezutan sem engednek megh”.²⁸ A városok helyzetét rontotta, hogy a főkapitány a vármegyéket támogatta.²⁹ Az egyes városok egyenként, és a városszövetség keretein belül közösen is felléptek a vármegyék törekvései ellen. 1648-ban több esetben hívtak össze gyűléseket, ahol elsősorban ez

21 AMK H III/2. fol. 249. 1643.

22 AMK H III/2. mac. 59. fol. 48–49. 1645. augusztus 24.

23 Ilyen volt például a Pap család örökségi ügye. AMK H III/2. mac. 60. fol. 33–37.

24 AML III/60. Nagyszombat, 1644. november 1.

25 CJH 1647:26, illetve megerősítve 1649:17, 1659:67.

26 CJH 1647:78. Vö. 1647:79–81, 1649:91, 1659:50.

27 Kállay Mihály, Lehman Gáspár, Madarász Márton és Johann Schirmer követek jelentése. AMK H II. Pozsony, 1655. március 5.

28 AMK H III/2. mac. 62. fol. 4–5.

29 AMK H III/2. mac. 62. fol. 15–21.

ellen próbáltak ellenszert keresni.³⁰ A városokban élő nemesek problémája több esetben olyan belső széthúzásban mutatkozott meg, mint 1648-ban, a II. Rákóczi György halálát követő események alkalmával. A városi tanács a linzi béke értelmében fogadni kívánta a Habsburg uralkodó által kiküldött biztosokat, hogy letegyék a hűségesküt, ám a polgárjogot nem nyert nemesség egyértelműen ez ellen foglalt állást.³¹ A városon belüli széthúzást tovább növelte az, hogy a vármegyék követelése és a városok nemes polgárainak megadóztatása egybeesett a kálvinizmus országgyűlési elismerésével, valamint a rendek azon követelésével, hogy a városokban szabadon gyakorolhassák vallásukat a (legtöbbször nemesi jogokkal rendelkező) polgárok.³² A városszövetség egyértelműen a tiltakozás mellett foglalt állást, és követeik útján megpróbálta elérni, hogy az uralkodó vonja vissza a városokat sújtó törvényeket. A városok igyekeztek a velük jó kapcsolatot fenntartó nemesekkel kiegyezni,³³ de a vármegye kitartott korábbi álláspontja mellett. A következő években Abaúj vármegye elérte, hogy Kassán tartson gyűlést, amelyen száz forint büntetés terhe mellett az összes nemesnek – tehát a városokban polgárjogot szeretteknek is – részt kellett vennie.³⁴

Az 1650-es években a városban házakkal rendelkező nemesek ügyeiben a vármegye egyre-másra eljárt.³⁵ Bornemissza János főkapitány-helyettes halála előtt végrendekezéséből teljesen kihagyta a városi tanácsot, halálát követően pedig a testamentáriusok mellett Abaúj vármegye küldöttei is megjelentek, hogy érvényt szerezzenek jogaiknak. Bornemissza civilis házának ügye azonban kérdéses maradt, hiszen a főkapitány-helyettes utód nélkül halt meg, így háza (a szenátus szerint), jog szerint a várost illette volna. Ennek a városi biztosok nem tudtak érvényt szerezni, főként mivel Bornemissza kijelölt utóda maga a főkapitány, vagyis Wesselényi Ferenc volt.³⁶ A városok házainak egy része tehát ily módon nemesi birtokba került, ami felett immáron nem a városi tanács, hanem a vármegye intézkedett. Ez ellen a városszövetség jóformán csak sorozatos tiltakozásaival tudott tenni bármit is, továbbá a házvásárlásoknál igyekeztek megegyezni a vevőkkel, hogy „azt Concivis emberen kívül senkinek nem adná” el. Erről a városi tanács általában kötelezvényt követelt.³⁷

A vármegyék lépései egyértelműen arra irányultak, hogy a városi nemes polgárokat szintén jogaik alá vonják, és adózásra kötelezzék.³⁸ Ezt a városszövetség fellépése ellenére, a következő évtizedekre sikerült is elérniük, hiszen 1666-ban Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány immáron arra kérhette Abaúj vármegyét, hogy a „kassai concivis nemes embereket ne űzze oly hevesen a personalis

30 AMK H I. 7707/30. Eperjes, 1648. december 27.

31 AMK H III/2. mac. 62. fol. 15–21.

32 AMK H III/2. mac. 62. fol. 37–38.

33 Számukra engedélyezték a borbehozatalt. AMK H III/2. mac. 62. fol. 136. 1648. december 1.

34 AMK H III/2. mac. 63. fol. 18. 1649. május 7.

35 AMK H III/2. mac. 63. fol. 272.

36 AMK H III/2. mac. 63. fol. 419–427. 1653. augusztus 4., Schw. N° 8155. Vö. H III/2. mac. 63. fol. 523. 1654. április 24.

37 AMK H III/2. mac. 63. fol. 429.

38 AMK H III/2. fol. 522. 1654. április 15.

insurrectiora, hanem elégedjék meg ha közösen egy dobost és két trombitást állítanak ki”.³⁹ Ezzel szemben a városok külvárosaiban élő nemesek városi adóztatása egyre nehezebbé vált: a városok adószedőit a nemesi házaktól számos esetben elkergették, sőt „különféle becstelenségekkel is traktálják őket”.⁴⁰ 1665-ben a királyi városhálózat tagjainak tiltakozására volt szükség a szakolcai szenátus és egy szakolcai nemesi állapotú polgár, Letovanecz Mihály letartóztatása miatt. A felső-magyarországi városszövetség a többi szabad királyi város felhívására az év decemberében szinte vészhelyzetszerűen, röpké két-három nap alatt hívott össze gyűlést, hogy csatlakozzon a felháborodott királyi városokhoz.⁴¹

A vármegyék sorozatos atrocitásai, valamint az országgyűléseken hozott törvény-cikkek ellenére még a 17. század utolsó harmadában is meglehetősen sok nemes állapotú személy ismerte el fennhatóságának a városi tanácsot.⁴² Ezekben az években világosan látható, hogy a városi nemes polgárok (nemes concivisek) nem kívántak a vármegye alá tartozni. Ennek főként az volt az oka, hogy a vármegyének is adóznuk kellett volna. A század utolsó két évtizedére már a vármegyék tiltakoztak az ellen, ha a városi nemesektől nem ők szedték be a repartíciót, hanem a városok.⁴³ Ezt ugyan a városszövetségnek sikerült megakadályozni, de a vármegyék, saját anyagi érdekeik miatt állandóan veszélyeztették a városi nemes polgárok vármegyétől való függetlenségét. A probléma csak úgy oldódhatott meg, ha a városok adószedői a városi nemeseket külön írták össze, amit a vármegyékhez is eljuttattak.⁴⁴ 1691-ben Abaúj vármegye már azzal fenyegetőzött, hogy ha Kassa nem úgy akarja a porciót beszedetni, ahogy azt a vármegye kívánja, akkor a taxás nemeseket ők is úgy fogják összeírni, mintha valóban nemesek lennének, valamint ők fogják beszedni a város tulajdonában lévő malmok, szántók és minden egyéb külsőség után az adót.⁴⁵ Ez egyértelműen a nemesi rendek politikai felülkerekedését mutatja, a vármegye joghatósága a 17. század végére olyan területekre terjedt ki, amelyek korábban háborítatlanul a városok alá tartoztak. A nemesi polgárok megadóztatása, a nemesi házak feletti joghatóság megszerzése pedig azt jelentette, hogy a városok zártsága teljesen megtört.

39 AMK H III/2. pur. 25. fol. 12. Sárospatak, 1664. augusztus 14.

40 AMK H III/2. pur. 25. fol. 116. 1664. december 14.

41 AMK H I. 8913/4. Eperjes, 1665. december 16., illetve december 17.

42 AMK H III/2. pur. 26. fol. 36, 43–45, 47–48., 51, 83, 91.

43 AMK H III/2. pur. 30. fol. 84. 1686. május 24., Schw. N° 10461. Nagyida, 1691. február 16., H I. 11453/37. Lőcse, 1699. június 14.

44 AMK H I. 9730/6. Eperjes, 1680. október 16., 10352/30. Késmárk, 1690. december 23., 10462/137-a. Bécs, 1691. november 22., 10666/54. Lőcse, 1693. június 30., 11005/114. Bécs, 1695. augusztus 24., H III/2. pur. 30. fol. 84. 1686. május 25., fol. 113. 1686. augusztus 12., fol. 123. 1691. január 9.

45 AMK H III/2. pur. 30. fol. 127–128. 1691. március 5.

VÁROSI NEMESEK

Mint azt fentebb láthattuk, a városban élő nemesi rendűeket két nagyobb csoportra oszthatjuk: városi nemesekre és nemes polgárookra. A két kategória között lényeges különbségeket tapasztalhatunk, amelyeket a városok és a nemesség viszonyának vizsgálatakor mindenkor szem előtt kell tartani. A városi nemes jellemzői ugyanis azokra illenek, akik valamilyen módon a városba költöztek, ott esetlegesen házat szereztek, de polgárjoggal az esetek többségében nem rendelkeztek, megélhetésüket pedig nem valamely polgári foglalkozásból szereztek. Hangsúlyos szerepet kap ebben a felosztásban a polgári foglalkozás vállalása, annak ellenére, hogy a törvények szövege természetes módon rendi kategóriához, a polgárjog felvételéhez kötötte a két kategória elválasztását. (Tanulmányunkban még visszatérünk arra, miért nem tekinthető minden esetben választóvonalnak a polgárjog felvétele.)

A városi nemesek többsége a mohácsi ütközetet, valamint a Buda elfoglalását követő években költözött szabad királyi városokba. Jogi helyzetük már ekkor gondot okozott, hiszen az 1546. évi országgyűlésen a rendek nyomására olyan intézkedéseket rögzítettek, amelyek meghagyva korábbi privilégiumaikat, kivették őket a városok törvényhozása alól.⁴⁶ A század második felében, amikor a hódoltság, a királyi Magyarország és az éppen kialakuló Erdélyi Fejedelemség határai kialakultak, a nemesség városokba áramlása tovább nőtt. Ezzel együtt a városok tanácsai, illetve a beköltöző nemesek közötti ellentétek is szaporodtak, és még inkább előtérbe kerültek.⁴⁷ A nemesség viszonylag rövid időn belüli, nagy számban történő letelepedéséhez kétségtelenül Kassának, 1552-től katonai központként betöltött szerepe is hozzájárult, ami elősegítette a nemesség városi térfoglalását.⁴⁸ A király szolgálatában álló főkapitányok, és többnyire birtokaikról elmenekülni kényszerült tisztjeik egymás után fordultak az uralkodóhoz támogatásért, hogy városi házat vehessenek. A város eleinte egyénenként kapott az uralkodótól parancslevelet a beköltöző nemes katonák házvásárlásának engedélyezése végett.⁴⁹ 1556-ban I. Ferdinánd Kun Balázs kassai alkaptány hasonló ügyében már arra hívta fel a város figyelmét, hogy az or-

46 CJH 1546:41.

47 MOE 3. köt. 277. (1550. Pozsony)

48 Az 1552. évi országgyűlésen Bethlen Gábor javaslatára az alsó tábla arra kérte az uralkodót, hogy a véghelyeken katonáskodó, állandó lakóhellyel nem rendelkező nemesek részére engedélyezzék, hogy a szabad királyi városokban megtelepedhessenek. A városi követek egyöntetű ellenkezése ellenére a javaslatot I. Ferdinánd elfogadta, és a törvényt becikkelyezték. MOE 3. köt. 343; CJH 1552: 45.

49 AMK Schw. N° 2345, N° 1834. Az uralkodó 1556-ban Perényi Mihály házvásárlását támogatta, amit azonban a város még egy év múlva sem engedélyezett. (Uo. N° 1775, MOL (Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara regisztraturája, Benignae resolutiones (=E 21 /Ben. res./) 539. köt. fol. 159.) 1558-ban Gyóni János kapitány, illetve Némethy Miklós házvásárlási szándékáról tudunk. (AMK Schwarzenbachiana (=Schw.) N° 1932., 1928.) Némethy házat az uralkodó később Christoph Haubitz német kapitánynak engedte át. (Uo. N° 2103.) 1562-ben a szintén Kassán állomásozó, és a hódoltságból elmenekülni kényszerült Széchy György és Perényi Ferenc házvétele ügyében levelezett a város és a király. Uo. N° 2345, 2360, 2398–2399.

szágyűlés végzései szerint nincs semmilyen jogi akadály, hogy egy nemes valamely városban házat vehessen.⁵⁰

Az 1550-es években megindult kérvényözön, amellyel a környékbéli vármegyék halmozták el az uralkodót, végül oda vezetett, hogy az uralkodó már 1557-ben megparancsolta Kassának, hogy a megyei nemesek szabadon vásárolhassanak a városban házat. Ez azonban nem érvényesülhetett kellő mértékben, mivel az uralkodó által a városba vezényelt nemes állapotú katonák esetében az engedélyt kénytelen volt minduntalan megismételni.⁵¹ Kassa városa nem járult hozzá egykönnyen a nemesek házvásárlásához, mégis 1562-ben már arról panaszkodott az uralkodónak, hogy a városban mintegy 60 nemes lakik, akik nem hajlandók elismerni a városi tanács joghatóságát Kassán birtokolt házaik felett, és a város privilégiumait sem tartották tiszteletben.⁵² Mindenesetre a város erős ellenállását tanúsítja, hogy a Habsburg uralkodók minden egyes esetben kénytelenek voltak felszólítani a tanácsot, hogy a főként katonáskodással foglalkozó nemesek saját házhoz juthassanak, és az uralkodó elhalasztott döntései is a szituáció kényességére mutatnak rá (H. Németh 1997: 174–175).

A század közepétől kezdve gondot okozott a városi nemesek borbevitele és kocsmáltatása, ami a városok jövedelmeit erősen csökkentette. A városba költöző nemesek egy része éppen a főkapitány támogatását nyerte meg, hogy a város engedélye nélkül árulhasson bort, ami erősen veszélyeztette a polgárjogot nyertek érdekeit, hiszen a szabad borbevétel és árulás az ő fontos kiváltságaik (és bevételeik) közé tartozott. Özvegy Perényi Mihályné például ezt a lehetőséget kihasználva adott el a városban nagy mennyiségű bort. Noha az uralkodó ezt megtiltotta, a gersei Pethő János főkapitány engedelmet elnyerő nemesek ezekben az években úgy nagy, mint kis tételben, gyakorta árusították saját borukat.⁵³ A főkapitány, valamint a nemesek visszaélései miatt a városszövetség a vármegye-gyűlésen, valamint az uralkodónál egyaránt felszólalt.⁵⁴ Ugyanekkor Kassa mellett Eperjesen szintén hasonló problémákkal küszködtek. A városszövetség követői szerint a Turócból és Liptóból Sáros vármegyébe, Eperjesre költöző nemesek nem voltak hajlandóak alávetni magukat a városi tanácsnak, hanem csupán a vármegye fennhatóságát akarták elfogadni. Az eperjesiek és a kassaiak gondja közös lévén, a városszövetség együttesen lépett fel az országgyűlésen.⁵⁵ Másfél évtizeddel később Borbély Orbán, Kassán lakó Abaúj megyei nemes bűnperében került a városi tanács nehéz helyzetbe, de ekkor a megyei nemesség elfogadni látszott, hogy a tanács ítélkezzen. Borbély pere az országgyűlésen is tárgyalásra került, de Viczmándy Mátyás, Zeleméry Miklós, Wékey Ferenc,

50 AMK Schw. N° 1772. Bécs, 1556. június 20.

51 AMK Schw. N° 1775, 1834, 1928, 1932, 2103, 2345, 2360, 2398–2399. Vö. CJH 1557:45., MOL E 21 (Ben. res.) 539. köt. fol. 159.

52 AMK Schw. N° 2345.

53 AMK Schw. N° 1965, 1971; Komoróczy 1944: 141–142.

54 AMK H I. 2011/59.

55 AMK H I. 2150/103. Pozsony, 1559. december 9., Supplementum H. Listiny, listy a spisy (=H II.) 1559. december 10.

Kátay Ferenc és Kálnásy Ferenc a vármegye képviselőjében inkább kérően, mint agresszíven fordultak Kassa tanácsához.⁵⁶

A század utolsó évtizedeiben a nemesek feletti joghatóság, az általuk vásárolt házak, valamint városi kocsmáltatásuk miatti ügyek egyre gyakrabban kerültek felszínre.⁵⁷ Noha néhány magas rangú nemesnek engedélyezték, hogy bort szállíthassanak birtokaikról városi házukba,⁵⁸ többnyire nem járultak hozzá borbeviteliükhöz.⁵⁹ A borbehozatal kérdése a tizenöt éves háború idején vált fontos kérdéssé, amikor a városokban házzal bíró nemesek egy része inkább biztonságosabb városi házában, mint a katonaság pusztításainak kitett vidéki kúriájában tartotta borait. Számos ilyen indokkal találkozunk a 16–17. század fordulóján e tárgyban kelt levelekben. Ezt az indokot az esetek többségében a városok szenátusai nem utasították vissza, hanem általában kedvezően bírálták el.⁶⁰ A nemesek közül néhányan a borbehozatalt oly módon oldották meg, hogy polgárjogért folyamodtak, és ha azt elnyerték, szabadon szállíthattak bort városi házukba, sőt azt ki is árusíthatták. Forrásaink híján nem tudjuk pontosan felmérni, hogy ez milyen sűrűn fordult elő. Csupán Beszenyei János leveléből értesülhetünk, hogy a szabad borbevitel milyen szerepet játszott abban, hogy a nemesek polgárjogért folyamadtak a városi tanácshoz. Minden további magyarázkodás helyett álljon itt Beszenyei János levele. 1622. július 22-én Beszenyei az alábbiakat írta: „Nilwán wagion kegyelmeteknek, hogy ez el mult Ez-tendőkben, kiwáltképpen kewés Borochkáimnak szabadossan walo bé witelére és eladására Nézve, Az beöchyületes Kassa wárosának privilegiumawal akarwán élnem, Az kegyelmetek Polgáry Társaságában attam wolth magamath. Es miwelhogy En sem kalmár, sem szabó, sem szeöch, sem ezekhez hasonló Mesterséget nem Tudok, Meli mesterségek uthán continue ott kegyelmetek keözeöth lakwán, el Élhettem volna; készeréttetem Vrak háta megé magamat adwán, Tisztességes kenieret keresnem.” Beszenyei a murányi főúr, Szécsi György familiárisai közé állt, és nem tartotta lehetségesnek, hogy az éppen Bethlen uralma alatt lévő város polgáraként szolgálja urát. Éppen ezért tisztességesen le szeretett volna mondani polgárjogáról. „Kéétt ok wisell annakokaert kiwáltképpen hogy az kegyelmetek Polgáry Társaságátul megh kell wálnom. Egyk az, hoga az oth walo lakásommal, Nem akarom magamath senkivel gyűlöltsegeth. Másik ok, Az ki Nagiob, Chiaszár urunkhoz eö fölsegehez walo keötelességem sem engedi, hogy az kegyelmetek keözeöth walo Polgáry Társaságabély Tisztinek es hywatallíanak megh felelhessek.” Ezért lemondott polgárjogáról, és annak minden előnyéről.⁶¹

56 AMK H I. 3210/148. Bécs, 1572. március 21., 3120/63. Bécs, 1572. március 26.

57 Az 1598. évi országgyűlésen éles vita bontakozott ki a városi nemesség kocsmáltatási joga, illetve a nemesek által a városokba szállított borok körül. MOE 9. köt. 155, 187. Vö. 10. köt. 148–149, 152–153, 274–275, 286–288, 299–300, 317–320, 348, ill. 11. köt. 832, ill. 10. köt. 274–275, 299.

58 Alaghy János mindössze Listhy János kancellár ajánlására tudott birtokairól két hordó bort beszállítani városi házába. AMK H I. 2301/85. Bécs, 1561. március 23.

59 Jalkay György ónodi kapitány 1597-ben felháborodottan írta a kassai tanácsnak, hogy szolgálját nem engedték be a városba, mivel bort szállított. AMK H I. 4718/28. Ónód, 1597. május 24.

60 AMK H I. 5442/27. Tokaj, 1611. november 25.

61 AMK H I. 5991/14. Bártfa, 1622. július 6.

A legnagyobb gondot a nemesek házvásárlásai okozták, amelyek elméletileg a városok fennhatósága alá tartoztak, e házak azonban lassan gyakorlatilag egyre inkább kikerültek a városok háramlási joga alól. A városi nemesség eleinte csak nagyon nehezen, majd többnyire egyáltalán nem akart házaik után adót fizetni.⁶² A nemesek városi házainak jogi problémái a század végén kerültek felszínre. Már 1575-ből rendelkezünk adatokkal arra, hogy Kassa valóban akadályozta a nemesek vásárlásait,⁶³ az országgyűléseken a rendek gyakorta vetették ezt a városok követeinek szemére.⁶⁴ A tizenötéves háború költségei miatt a városok és vármegyék is nagyobb áldozatvállalásra kényszerültek. Emiatt a vármegyék arra törekedtek, hogy a megye területén élő összes nemes nekik fizessen adót. Ezt megelőzően is voltak erre utaló jelek, hiszen 1580-ban a kassai követek azt jelenthették megbízóiknak, hogy a városi nemeseket szintén a nemesi rendek akarják megadóztatni.⁶⁵ 1594-ben az eperjesi tanács levelében kifejezetten a városok szabadságainak veszélyeztetéséről írva javasolt városszövetségi gyűlést. Az ügy Péchy Gáspár kisszebeni házával kapcsolatban került felszínre. A ház öröklésével kapcsolatban ugyanis nem a városi tanácsot keresték meg, hanem a feleknek a vármegye ítélőszéke elé kellett járulniuk. Eperjes éppen emiatt, azonnali fellépésre szólította fel a városszövetség tagjait, és javasolta, hogy nyomban küldjenek követeket a személynökkmesterhez, aki fellebbvitelként jogosult lett volna az ügy tárgyalására.⁶⁶ A vármegyék törekvéseiknek az országgyűléseken is hangot adtak; sikeresen. 1596-ban a menekült nemeseket, „akik imitt-amott a városokban, falvakban és mezővárosokban laknak” adófizetésre kötelezték, amit a vármegyék szedtek.⁶⁷ A törvénycíkket két évvel később megerősítették,⁶⁸ majd 1602-ben oly módon szabályozták, hogy a városokban tartózkodó nemesek adóztatása a vármegye által, de a város bírójának jelenlétében történjék meg.⁶⁹ Ez a valóságban azonban sohasem érvényesült. A felső-magyarországi városokban a nemesi háztulajdonosok többsége ebben a korszakban megfelelően fizette az adót. 1608-ban Tréczy Illés, Losonczy András árvájának gyámja arra panaszkodott, hogy az árva megörökölt városi házát a sok lakó teljesen elhasználta, és a város is arra készül, hogy valamilyen fontos embert ott szállásoljon el. Kérését éppen azzal indokolta, hogy a városi ház után nem tudta fizetni a városi adót, ha a város olyan embert szállásol el, aki semmit sem fizet ezért. Tervei szerint „had légyen inkább oly ember az házban az ki az Uraságtok adaiat es egyéb szolgálattat megh agya”.⁷⁰

62 Vö. Hans Raber, Hans Rueber főkapitány pincemesterének ügyét. AMK H II. Kassa, 1582. május 17., illetve a Szepesi Kamara felterjesztését: MOL Magyar Kinctári Levéltárak, Szepesi Kamara levéltára, Benigna mandata (=E 249 /Ben. man./) 1578. N° 153. Bécs, 1578. július 10.

63 AMK H III/2. mac. 18. fol. 46. 1575. szeptember 30.

64 MOE 7. köt. 10. Kassa meglehetősen erőszakosan lépett fel ebben az ügyben is. 1588-ban Darholz Pál arra panaszkodott, hogy a kassai tanács a város hóstátjában lévő majorját a vásár helyeként használták fel. AMK H I. 4070/100. Finta, 1588. augusztus 2.

65 AMK H I. 3589/55. Pozsony, 1580. február 6.

66 AMK H I. 4467/3. Eperjes, 1594. december 2.

67 CJH 1596:10.

68 CJH 1598:15.

69 CJH 1602:2. § 3; MOE 10. köt. 85–86.

70 AMK H I. 5263/17. Bethlenfalva, 1608. augusztus 31.

A 17. századtól kezdve a városi nemesség létszáma tovább nőtt, és vásárló erejük csak javított a városok kereskedőinek helyzetén, hiszen így számos tehető vásárlóhoz jutottak, akik elsősorban luxustermékek vásárlásával jelentettek fontos piacot.⁷¹ Jelenlétük azonban a vármegyék politikai befolyásának növekedésével egyre terhesebb lett a városok számára, főként, hogy az árutermelésbe bekapcsolódott nemesség és a városi polgárok között komoly konkurencia keletkezett. Részben ez okozta, hogy az országgyűléseken olyan városellenes törvénycikkeket alkottak, melyek elsősorban a városok gazdasági erejét kívánták csökkenteni.⁷² A 17. században a városi nemesek vármegyei adóztatásának igénye továbbra is fennmaradt. 1607-ben Eperjes városa azért javasolta a városszövetség összehívását, mert Szabó Mihály armalista nemes és az eperjesi Barbier János közötti perben Szabó nem volt hajlandó magát a városi tanácsnak alávetni.⁷³

A század folyamán egyre több olyan ügy került a tárnokszék, valamint a szabad királyi városok ítélőszéke elé, amelyből a városi nemesek visszaéléseiről tudhatunk meg többet. Ebben az időszakban mind több olyan eset került felszínre, amelyben a nemesek megtagadták a városi terhek fizetését. A királyi városhálózat tagjai (vagyis a szabad királyi városok), és ezzel együtt a felső-magyarországi városszövetség elé került Jeszenszky Jánosnak a szakolcaiak kárára elkövetett erőszakoskodásainak,⁷⁴ a selmecebányai nemesek és az alsó-magyarországi bányaváros magisztrátusa közötti ellentétek ügye.⁷⁵ A városszövetség előtt számos esetben forogtak olyan perek, amelyek elsősorban a városi nemesek házaival voltak kapcsolatosak. Hogy ne kerüljön ki a városok fennhatósága, és háramlási joga alól a szükségesnél több városi ház, ezért a belső tanács minden lehetséges eszközzel védte azokat, valamint – ha erre lehetőség volt – megpróbálta visszaszerezni a korábban nemesi kézre kerülteket. A Kassán lévő ún. Teuffenbach-féle házat a tizenöt éves háború idején az uralkodó homonnai Drugeth Györgytől konfiskálta el, és a Pethe László által nyújtott kölcsönök fejében neki akarta eladni 2500 forintért. A város azonban mindent megtett, hogy elővételi jogukra hivatkozva a tanács vásárolhassa meg az említett házat.⁷⁶ Kiszzeben városa pedig a gazdátlanul maradt Szentmarjay-féle házért folytatott a városszövetség segítségével küzdelmet az uralkodó ellen. Ekkor ugyanis háramlási jogára hivatkozva a kamara lefoglaltatta a házat, noha a kisszebeniek azon nyomban kérték a ház visszaadását, hiszen magtalan elhalás esetén ekkor még a városi házak nem a kincstárra, hanem a városra szálltak. A Szepesi Kamara vizsgálatát követően ekkor úgy határoztak, hogy Kiszzeben jogosan vitatta el a házat, mivel „a ház az örökösök és a város jogának sérelme ellenére a kincstár részére nem foglalható

71 Schirmer János kassai kereskedő ügyfelei között számos magas rangú nemes volt, akik elsősorban finom posztót, illetve különleges árukat vásároltak (Kerekes 1940: 245–247).

72 MOE 10. köt. 148, 152. (1603. Pozsony)

73 AMK H I. 5221/39. Eperjes, 1607. július 4.

74 AMK H II. 1617.

75 MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok (=E 554/Városi és kam. i./) Fol. Lat. 1227. fol. 2–7.

76 MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Minutae (=E 244 /Min./) 394. köt. fol. 273. Kassa, 1602. április 13.

le”.⁷⁷ A negyvenes években a városszövetség is kénytelen volt egyre több ilyen esettel foglalkozni. A Rákóczi család magyarországi birtokainak birtokigazgatója, Debreceni Tamás például azért írt támogató levelet Erdélyi András szerencsi udvarbíró érdekében, mert a város az Erdélyi által vásárolt kassai házat le akarta foglaltatni. Ez esetben nem eleve a vásárlást ellenezték a tanács tagjai, hanem azért nyúltak ilyen eszközökhöz, mivel a ház korábbi (szintén nemes állapotú) tulajdonosa évek óta nem fizette a ház után járó adókat.⁷⁸ Az ilyen esetek megszorodása miatt a városszövetség megbízásából Kassa 1643-ban kénytelen volt Rudolf parancslevelének hitelesített másolatát kikérni. Rudolf 1592-ben kiadott mandátumában ugyanis éppen a városban házat bíró nemesek adózását rendelte el.⁷⁹

Melethei Barna György és Hanvay Péter, Abaúj vármegyének az 1646. évi országgyűlésre kiküldött követeinek jelentésében a nemesi rend panaszaik között a városok ellen benyújtottak előkelő helyet foglaltak el. A vármegyék követei elsősorban azt sérelmezték, hogy nemes ember ellen a szabad királyi városok hogyan merészelték pereket folytatni, őket a város törvényszéke elé citálni, annak ellenére, hogy az 1635-ben hozott törvénycikkek ezt kifejezetten megtiltották. Előterbe került azonban a nemesség árutermeléséből húzott haszon növelése is, miután a városok heti vásárain (a városi statútumok szerint jogosan) a nemesek vásárra vitt áruinak után is vásárpénzt szedettek. Az abaúji nemesség erősen kifogásolta, hogy a városiak akadályozzák őket a polgárjog elnyerésében, saját használatukra szállított boraikat és gabonájukat nem engedik be a városba, többletadókkal és mindenféle szolgálattal terhelik őket. A rendek egy kategóriának véve a városi nemest és a nemes polgárt, azt vetették a városiak szemére, hogy a városban lakó nemeseknek megtiltották, hogy – a vármegye felhívása ellenére – a nemesi felkelésben részt vegyenek, valamint a megyei adókat sem hajlandóak fizetni. Ezért a vármegye azt követelte, hogy a szolgabíró, a többi nemeshez hasonlóan, a városokban minden ellenőrzés nélkül szabadon szedhesse az adókat.⁸⁰

A megyei nemesség követeléseiből már korábban megismert törekvések tűnnek elő: a város biztonságát élvezve házat tartani, a piacközponti szerepet betöltő szabad királyi városok gazdasági előnyeiket minél inkább kihasználni (allódiumaikon megtermett, vagy jobbágyaiktól adóként beszedett terményeket a vásárpénz mellőzésével behozni, és itt jó áron értékesíteni), mindezt oly módon, hogy semmilyen polgári terhet ne kelljen viselniük, a városok semmilyen joghatóságot ne bírhassanak felettük. Érthető, ha a felső-magyarországi városok, a városszövetséggel a háttérben, mindent megtettek, hogy e törvénycikkekben rögzített törekvéseiket megakadályozzák. Az 1647. évi országgyűlésen a vármegyék elérték, hogy a fenti igényeket törvényben rögzítsék. A felső-magyarországi városszövetség azonnal tiltakozott a törvények ellen, és követeik minden lehetséges fórumot bejártak, hogy a vármegyéket

77 MOL E 249 (Ben. man.) 1604. N° 49. Pozsony, 1604. március 30., E 244 (Min.) 394. köt. fol. 383. Kassa, 1604. július 7.

78 AMK H I. 6917/27. Sárospatak, 1642. április 21.

79 AMK H II. 1643.

80 AMK H II. 1646.

a törvények végrehajtásában megakadályozzák.⁸¹ Az uralkodó és Pálffy Pál nádor utasítására elrendelt vizsgálatot azonban a szomszédos vármegyék nemeseiből álló biztosok előtt folytatták le, és noha a parancslevélben kifejezetten előírták, hogy nemeseket és nemesi ranggal nem rendelkezőket egyaránt hallgassanak ki a városszövetség által benyújtott panasz ügyében, a vármegye mindössze tizenkét tanút hallgatott ki, akik közül egy sem volt ignobilis. A vizsgálat végeredménye ilyen körülmények között nem lehetett kétséges. Megállapították, hogy Kassa városa, jogtalanul nemeseket idéztetett a tanács elé, nemeseknek nem engedték, hogy házat vegyenek maguknak, akiknek házuk volt a városokban, azokat nagyobb adókkal sújtották, a vármegye által elrendelt nemesi felkelésre nemeseiket nem engedték el, a városi nemesség a vármegyének pedig semmilyen adót nem fizethetett.⁸² A városszövetség ezután elsősorban a tárnokmesterhez, Csáky Istvánhoz fordult, aki szintén érintett volt az ügyben, hiszen a városi nemesek fellebbvitelének elvitatásával a tárnoki szék hatásköre is korlátozódott.⁸³

A törvények hatására egyre szaporodtak a városi törvényszék fennhatósága alól kibújni igyekvő polgárok perei. Kassa ellen Bodonyi Mihály és felesége, Koncsik Anna,⁸⁴ Lőcse ellen pedig Johann Lang és felesége, a lőcsei Rholl család örököse lépett fel, nemesi jogaikra hivatkozva. A Rholl család öröksége ügyében induló per csak a hatvanas években jutott nyugvópontra, de csak súlyos feltételek mellett: a felső-magyarországi városszövetség közbejöttével, a vármegyével kiegyezve.⁸⁵

Az 1655. évi országgyűlés idején a városok politikai befolyása a városi nemesek ügyében szinte minimálisra csökkent. A városszövetség országgyűlési követeinek jelentéséből teljes kiábrándultság, szinte lemondás érződik, amely annak a „rohamnak” volt a következménye, amit a vármegyék indítottak a szabad királyi városok nemesi jogokkal rendelkező polgárai ellen. Kállay Mihály, Caspar Lehman, Madarász Márton és Johann Schirmer 1655. március 5-ei jelentését így kezdték: „Nem szüinvén sőt naprul napra szaporodván gondunk es szüksegünk, mi sem szünhetünk megh az irastul s keyvelmetek busétássatul; noha egyébiránt semmi kedvünk nem volna hozzá, s szívünk szerént kívánnánk is hogy immar edgyszer amaz szegény Varosunkat megh ronto köztünk és az Vármegye között villongo Scissio öszve forrana s amicabilis correspondentiara változnék! Esék uyonnan értéssünkre hogy az Varmegyék követei olyan igyekezetben vadnak, hogy ez mostani ország gyűllésén egyebek között libertatem educilli megh nyerjék az Varosokban hazakat biro Nemesek részére, melly ha megh történik, megh ítélheti keyvelmetek minemő inconvenientiak s zurzavarok következhetnek e féle szabadsagtalansagunkbol. Okát ha kérdgyuk, nem egyebet hallunk az Nemességnek edgynémelly Varosoktul gy-

81 AMK Schw. N° 7573.

82 AMK H II. 1647.

83 MOL Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, Családok, személyek iratai, Csáky család levéltára, Kassai levéltár (=P 72 /Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 652. N° 104. Eperjes, 1648. március 12., AMK Schw. N° 7752.

84 MOL P 72 (Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 652. N° 102.

85 AMK H I. 7707/15. Lőcse, 1648. február 4., AML XXI/78. Lőcse, 1649. január 9.; Hain, 1910–1913. 367–368.

omorbul valo gyüölölésseknel.”⁸⁶ A szabad királyi városok immáron együttesen próbálták fellépni a nemesség ellenében, nehogy elfogadják, hogy a városokban szabadon szállíthassák be bort a polgárjoggal nem rendelkező nemesek, és azt szabadon mérhessék ki. A királyi városhálózat tagjai közös költségen küldtek követeket és ajándékokat a megfelelő tisztviselőkhöz, hogy azok kedvezően ítéljenek ezekben az ügyekben.

A szabad királyi városok félelme nem volt alaptalan. A városok és a katonai hatóságok közötti összetűzések áthidalhatatlan pontjai voltak a főkapitányi kocsmák megnyitásával kapcsolatos gondok. A korszakban végig léteztek katonai kocsmák és pálinka-kimérések, amelyeket a városszövetség állandó panaszkodása ellenére sem szüntettek meg (H. Németh 1997). A városok legnagyobb haszonvételüket veszítették volna el, ha a valóságban is sikerült volna véghez vinni, hogy a nemesség ilyen privilégiumokkal rendelkezzen. Az 1649:19. törvénycikkben a nemeseknek azt már sikerült elérniük, hogy saját használatukra bort vihessenek be, de eladniuk nem volt szabad, ami az 1655. évi országgyűlésen sem módosult. A bor szabad kocsmáltatása mellett a vármegyei követek a nemesi házak feletti városi fennhatóságot is teljesen meg akarták szüntetni. „Az Nemességis (főképpen e tájon lako) az Prélátusokkal edgyütt [ugyanis] valoban rajta vagyon hogy az Nemes embernek szabad legyen Varosban lévő hazarul s javairol Testamentumot s egyeb fassiokat tenni.”⁸⁷ A kassai tanács üléseiről vezetett jegyzőkönyvek is hasonló problémákról tudósítanak. 1651-ben Keviczky János bíró felterjesztéséből arról értesülhetünk, hogy a hadsereg, valamint a kamara, rengeteg házat vett ki a város fennhatósága alól, és a városban házakat birtokló nemesek is „az adófizetéstől és egyéb civilis onusoknak supportálásától vonogattyák magukat”, amiből a városnak igen nagy kára esett.⁸⁸ Két évvel később a városszövetség közös követei Adam a Kuffstein de Greilstein et Spicz, Bécs város főhadparancsnoka, felső-magyarországi királyi biztos elé járultak, és a katonaság visszaélései mellett arról panaszkodtak, hogy a vármegye az országgyűlés határozatainak felbátorodva a város kiváltságai ellenére, szokatlan adókat akart szedni azoktól a nemesektől, akiknek a városon kívül semmilyen birtokuk nincsen. Panaszaik szerint a vármegye emellett arra buzdította a városi nemességet, hogy a városi adók fizetését tagadják meg.⁸⁹ 1654-ben pedig Abauj vármegye olyan perben akart önmaga ítélni, amelyben a pereskedő feleknek semmilyen külső megyei birtokuk nem volt, ezért a városszövetség közösen lépett fel („collatis consiliis et unitis viribus”), együttesen kérvén a főkapitányt, „hogy az mi kegyelmes urunk ő felsége peculiumi lévén” segítse őket, hogy az uralkodótól a vármegye ellen szóló parancslevelet szerezzenek be. Miután ekkor maga a főkapitány is szokatlan és látványosan jogtalan cselekedetnek nyilvánította az alispán lépését, ezért támogatta a városszövetség kérését és utasította a főispánt, hogy tegyen ez ellen.⁹⁰

86 AMK H I. 7037/39. Pozsony, 1655. március 5.

87 AMK H I. 7037/39. Pozsony, 1655. március 5., 8317/33. Pozsony, 1655. május 17.

88 AMK H III/2. pur. 22. fol. 117. 1651. február 3.

89 AMK H III/2. pur. 22. fol. 362–364. 1653. február

90 AMK H III/2. pur. 22. fol. 529. 1654. június 22.

A városi nemesség oly annyira nem volt hajlandó elismerni a városi tanácsot, hogy 1657-ben, amikor az új uralkodó, I. Lipót hűségére eskették fel a felső-magyarországi városokat, a városokban házat bíró, de polgárjoggal nem rendelkező nemeseket a királyi biztosok külön eskették fel a császár hűségére. A biztosok elővigyázatossága nem volt alaptalan, hiszen az eperjesi nemések a városi tisztviselők előtt nem akartak felesküdni.⁹¹ Ezekben az években egyre sűrűsödtek azok a perek, amelyeknél a nemések igyekeztek kibújni a város törvénykezése alól. Még ebben az évben az eperjesi Megyery Gergely és Szikszay Gergely közti adósságok, két évvel később pedig Porty Róbert városi házával kapcsolatos pereskedés miatt kellett a városoknak Csáky István tárnokmesterhez fordulniuk.⁹² 1661-ben az uralkodó kénytelen volt ismételen királyi biztosokat (Wesselényi Ferencet, Nádasdi Ferencet, Csáky Istvánt és Oroszi Györgyöt) kiküldeni, hogy vizsgálják ki a felső-magyarországi városszövetség és a vármegyék közötti feszültség okait, és teremtsenek rendezett viszonyokat.⁹³

A következő években a felső-magyarországi városszövetség egyénileg, de a negyedik renddel közösen is, számos alkalommal fordult panasszal az uralkodóhoz a városi nemések ügyében. A korszakra jellemzően a magyarországi szabad királyi városok politikája egyre összehangoltabb lett, sérelmeik ügyében – mint a városi nemesség és a vármegyék által elkövetett visszaélések – közösen léptek fel. 1665-ben a szakolcai városi nemések kapcsán nyújtott be kérvényt a felső-magyarországi városszövetség, valamint a királyi városálózat összes többi tagja. A Szakolca és a városban lakó nemesség közötti összetűzések a Felső-Magyarországon megismertekhez hasonlóak: a nemések a városi adókat nem akarták kifizetni, a városi törvényszéket pedig nem ismerték el jogosnak maguk felett.⁹⁴ A panaszok hátterében általában valós tények álltak, de nem lehet azt sem egyértelműen állítani, hogy a városi nemések és a vármegyék mindenhol és minden esetben megtagadták volna a városok jogait. Ezzel csaknem egy időben arra is vannak példák, hogy a városi nemesség megtagadta az engedelmességet, és arra is, hogy tiszteletben tartották a városok jogait. Kassa város jegyzőkönyvében 1664 decemberéből két ilyen példa is rendelkezésünkre áll. December 14-én a felső- és alsóhóstáti városi adószedők a tanács előtt arra panaszkodtak, hogy a külvárosokban lévő kertek adóját a nemesektől semmiképpen nem tudják beszedni, sőt mindenféle becstelenségekkel traktálják őket. Ezzel szemben egy három nappal későbbi bejegyzésből kitűnik, hogy a vármegye bizonyos esetekben teljes mértékben tiszteletben tartotta a város jogait. Történt ugyanis, hogy Abaúj vármegye szolgabírája arról értesítette a bírót, hogy Hoporsoron András részére örökségeként bizonyos birtokokat kellett átadnia. A városon kívülieket az alispánnal már átadták, de a család városi házát (lévén, hogy az a város joghatósága

91 MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae privatorum (=A 32 /Litt. priv.) N° 923. Lőcse, 1657. július 17.

92 MOL P 72 (Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 652. N° 160. Eperjes, 1657. november 27., N° 165. 1659. február 7., N° 166. Eperjes, 1659. február 11.

93 AMK H II. 1661.

94 AMK H I. 8913/4. Eperjes, 1665. december 16.

alá esik) a városnak kellene átadni. Kérte tehát a tanácsot, hogy jelöljenek ki megfelelő személyeket, akik végrehajtják ezt a feladatot.⁹⁵

A városi nemesség és a városok közötti ellentétek a következő évtizedekben sem csillapodtak le. Miután az 1681. évi országgyűlés összehívása, és az ott hozott törvények elsősorban a nemesi rendi intézmények restaurációjával, valamint a Habsburg-ház és a magyarországi nemesség kiegyezésével jöttek létre, ezért a városokra vonatkozó törvencikkek nagy részében a 17. században hozott városellenes intézkedéseket erősítették meg.⁹⁶ A vármegyék beadványaiból kitűnik, hogy a 17. század végén is még mindig arra törekedtek, hogy a városi nemesek adóztatását kivégyék a városok kezéből. A Thököly által 1683-ban összehívott gyűlésen a megjelent nemesség egyöntetűen nehezményezte, hogy városi birtokaik után adót szednek tőlük.⁹⁷ Jakob Kray Bécsben kelt jelentése szerint Abaúj vármegye a kancellárnál protestált a Kassán házzal bíró nemesekre osztott porciók ügyében,⁹⁸ 1696-ban pedig a városszövetség követei közösen járultak a nádorhoz, és a nemesek által a városba szállított és ott eladott áruk miatt tettek panaszt.⁹⁹

A nemesek adóztatását azonban még ebben a korszakban sem veszítették el a városok. Az 1670-es és 1700-as évek között számos olyan dokumentummal rendelkezünk, amelyből világosan kiderül, hogy a városi nemesség elismerte, hogy a városoknak adót kell fizetnie. 1676-ban özvegy Tárkányi Istvánné, nemes Semsei Katalin és Paczoth Anna egyaránt arról biztosította a kassai tanácsot, hogy (miként minden évben) most is be fogja fizetni a városi adót.¹⁰⁰ Serédy Gáspár 1696-ban pedig mindössze azt kérte a városi tanácstól, hogy miután az előző évben vásárolt háza után fizetendő adó egyre magasabb lett, csökkentsék azt, tekintettel arra, hogy a vármegyei tisztikar állandóan nála szállt meg.¹⁰¹ A városok helyzete e tekintetben azonban igen nehéz volt, hiszen az országgyűléseken hozott törvények ismeretében félő volt, hogy a nemesek megtagadják az adók kifizetését. 1693-ban a felső-magyarországi városszövetség gyűlésein éppen egy nemes, Szikszay Pál eperjesi házának magas adóhátralékai okoztak fejtörést a városi követeknek.¹⁰² A következő évben pedig Sennyey István fenyegetőzött a porció miatt, valamint azért, mert Kassa darabontjai, amikor bottyáni házából próbálták a restanciákat behajtani, meglehetősen károkat okoztak.¹⁰³ 1699-ben a bártfai tanács kért segítséget a nemesek több évre rúgó hátralékai miatt, és miután a nemesek „subterfugiomokkal élván [az adót] megh nem vehetjük raitok”, a városszövetségtől várt tanácsot és támo-

95 AMK H III/2. pur. 25. fol. 116. 1664. december 14., illetve fol. 121–122. 1664. december 17. 1667-ben hasonló módon történt a Rueber-féle ház eladása. AMK H I. 9011/14. Pozsony, 1667. augusztus 8.

96 CJH 1681:41–42.

97 MOL Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, Családok, személyek iratai, Berényi család levéltára, P 49.) Fasc. 71. N° 84. Kassa, 1683. január 25.

98 AMK H I. 10462/125. Bécs, 1691.

99 AMK H I. 11152/30. Bécs, 1696. december 5.

100 AMK H I. 9473/1. Bottyán, 1676. április 1., 9541/6. Sztropkó, 1677. május 22.

101 AMK H I. 11152/72. Ráska, 1696. november 29.

102 AMK H I. 10666/64. Eperjes, 1693. június 7.

103 AMK H I. 10816/46. Bottyán, 1694. október 23.

gatást.¹⁰⁴ A kassai nemesek közül 1701-re már 53 ház után mintegy 455 forinttal tartoztak a városnak.¹⁰⁵ Ez igen jelentős aránynak tetszik, hiszen egy évtizeddel korábban összesen 68 nemesi háztartást írtak össze (Wick 1941: 141). Az adóhátralékoknak azonban nem kizárólag az volt az oka, hogy a nemesek rendi kiváltságaikra hivatkozva megtagadták az adó kifizetését. Nagy szerepet játszott ebben az is, hogy az 1670-es évektől a térségben állandóan ott állomásozó császári német csapatok, valamint a kuruc felkelések pusztításai és sarcai a városok mellett a nemességet ugyanúgy sújtották. Az 1690-es években e tárgyban kelt levelek nagyobb része erre hivatkozva kérte a szenátus türelmét, mint özvegy Mladosevith Horváth Györgyné, aki 1691-ben szegénységére hivatkozva kérte, hogy a kassai háza után járó adót később fizethesse meg.¹⁰⁶

A szabad királyi városokban házat szerzett városi nemesek státusa mindig kérdéses volt, ezzel együtt számos alkalmat nyújtott arra, hogy a vármegye beavatkozzon a városok önkormányzati jogaiba. A városok politikai befolyásának csökkenésével a vármegyék lehetőségei ezen a területen is tovább nőttek. A 17. századi országgyűléseken sikerült olyan törvényeket elfogadtatniuk, amelyek segítségével megnyílt az út a városi nemesség feletti törvénykezés és adóztatás jogának elvételére. Számos esetben erre valóban sor is került, de részben talán a városszövetség fellépésének, részben az uralkodó és a kamara saját érdekeinek köszönhetően, erre végérvényesen nem került sor. A városi nemesség jelenléte azonban állandó konfliktusforrás volt, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a vármegyék pozíciói a szabad királyi városokon belül megerősödjének. Azon túl, hogy a vármegyék befolyása a városokon belül megnőtt, a nemesi házbirtoklás a szabad királyi városok számára sokkal veszélyesebb következménnyel járt. Ez nem volt más, mint hogy a városok e házak esetében elvesztették háramlási jogukat, és a házak, a háztulajdonosok magtalan kihalása esetén nem a városokra, hanem az uralkodóra szálltak, kincstári birtokok lettek. A városi nemesség voltaképp kiharcolta ezeket a házakat a városok testéből, és tette ezt annak ellenére, hogy minden másban jó kapcsolatot tartott fenn a szenátussal, és fizette a városi adókat. Mégis, annak ellenére, hogy a nemesség tömeges beáramlásának első korszaka a török hódításnak tudható be (menekültként vagy a főkapitányi központban szolgálatot vállaló katonaként), a nemesek városi házvásárlása nem speciálisan magyarországi jelenség. Nyugat-Európa számos városára (különösen a nagyobb, kontinentális, országos avagy helyi központokra) jellemző volt a városokban emelkedő nemesi házak látványa. Újabban, Cseh- és Morvaország tekintetében, a kutatás a 17–18. századi nemesség városiasodásáról beszél. Václav Buzek és Petr Mata vizsgálatai szerint ugyanis a fehérhegyi ütközetet követően nagyobb mértékűvé vált az a tendencia, hogy a nemesek vidéki kúriája mintegy uralmuk jelképévé változott, míg a nemesi élet központjává a városi házak váltak (Buzek–Mata 1999).

104 AMK H I. 11453/41. Bártfa, 1699. június 12.

105 AMK H I. 11742/37.

106 AMK H I. 10462/4. Putnok, 1691. március 26., illetve vö. 11586/20.

NEMES POLGÁROK

A városi nemeseken kívül a 16–17. században számos olyan polgár is nemesi címet nyert, akik egyébként nem adták fel polgári életmódjukat és megélhetési forrásukat. A nemesség elnyerése sem jelentette minden esetben azt, hogy a korábban polgári életmódot űző városi lakos azon kívül, hogy nemességét jelző kardját szobájának falára függesztette, és királyától kapott címerével díszítette házát vagy boltját, végleg elkötelezte magát a vármegyének. A Kassára költözött mezőszegedi Szegedy család tagjai – noha a család a 16. század utolsó harmadában szerezte nemesi rangját – csupán egy évszázaddal később tagozódott be a megyei nemesség középrétegébe. Jóllehet Szegedy Mihály maga is tartott díszfegyvereket házában, elődei kereskedését ő maga is továbbvitte (J. Újváry 1994: 33–85).¹⁰⁷ A városi polgárok többségének a nemesi rang a korszak legmagasabbnak elismert státusát jelentette. Ezt a jelenséget korántsem számíthatjuk a magyarországi városfejlődés sajátosságai közé, hiszen Európa bármely államában ezt kívánta elérni a rendi polgárság legfelső rétege. Ennek „államiasodott” gyakorlatát a Francia Királyságban vagy Angliában tapasztalhatjuk is, hiszen ezen országokban a nemességen belül élesen elkülönült a taláros nemesség az ún. kard nemességétől. A franciaországi városok vezető tisztviselői a 17. századra automatikusan nemességet is nyertek.¹⁰⁸ A polgárság igénye, hogy a korszak társadalmának elismerten legmagasabb rétegében foglaljanak helyet, érthetőnek és jogosnak tekinthető, hiszen a nemesi címer egy-egy személy szociális felemelkedésének jelképévé vált. A városszövetség prágai informátorai között helyet foglaló Hans Ruda 1592-ben például egyszerre három kassai polgár nemesi igénylésével foglalkozott.¹⁰⁹

Azonban az, hogy a polgárok egy része megszerezte a nemesi rangot, újabb lehetőséget nyújtott a vármegyének ahhoz, hogy beavatkozzon a városi önkormányzat hatáskörébe; nemesi érdekének védelmében, vagy éppen ellenkezőleg, a vármegye terheinek csökkentése miatt, a nemes polgárok megadóztatásával. Noha a városi polgárság legfelső rétege körében a nemesi rang megszerzésének vágya már jóval korábbra visszanyúl, a 17. század első harmadáig a vármegye nem rendelkezett olyan politikai befolyással, amely segítségével e téren veszélyeztette volna a szabad királyi városok hatáskörét. Egészen addig a nemességet nyert polgárok sem igényelték ezt a védelmet, leginkább azért, mivel ezzel saját jogaikat veszélyeztethették.¹¹⁰ A 16. században csupán elvétve találkozunk olyan esettel, amikor a nemes polgár a vármegyéhez fordult védelemért. Mathias Seutzlich kassai nemes polgár, aki a század közepén a harmincados tiszttét is betöltötte, 1556 áprilisában akaratlanul ugyan, de a város egyik legsúlyosabb tűzvészének okozója lett. A város nagy

¹⁰⁷ Szegedy Mihály hagyatéki leltárának elemzését lásd uo. 42–46.

¹⁰⁸ Összefoglalóan lásd DUBY 1981: 167–168.

¹⁰⁹ AMK H II. Prága, 1592. december 12.

¹¹⁰ A belső tanács tagjai között számos polgár rendelkezett nemesi ranggal. Vizsgálatukra később szeretnék sort keríteni, de a szakirodalom eddigi kutatásaiból kitűnik, hogy a városi társadalom legfelső rétege igényelte azt a jellegű megbecsülést, amit a nemesi rang elnyerése jelentett (J. Újváry 1979; J. Újváry 1994: 33–98).

része leégett, az ötvenes években elkezdett erődítések többsége hamuvá vált, vagy nagymértékben megrongálódott. A városi tanács a tűzvész okozójának összes ingó és ingatlan vagyonát, s mi több, még ruháit is elkoboztatta, sőt a feldühödött tömeg nekitámadt Seutzlichnak és feleségének, akiket nem győztek gyalázni. A harmincados ekkor Sáros vármegyéhez fordult támogatásért, akik a Magyar Kamarához írott levelükben kegyelmet kértek számára.¹¹¹

A 17. századra a vármegye egyre hatékonyabban volt képes beavatkozni a városok nemes polgárainak ügyeibe. A század eleje óta hozott országgyűlési törvények ugyanis a már ismertetett módon mind szélesebb jogahtósággal ruházta fel a vármegyét. A törvények szellemében e személyek büntető- és vagyonjogi pereinél tehát akár két hatóság: a városi tanács, illetve a vármegye törvényszéke is döntőbíróként léphetett fel. Ezzel a problémával először a 17. század első évtizedeiben találkozott a városok vezetése, forrásaink szerint eleinte csupán a városon belüli ellentétek formájában. A polgárság azon része, amely nemességet szerzett (irigységből vagy más gazdasági ok miatt) nyilvánvalóan irritálta a városi társadalom más rétegeit. 1611 őszén történt Kassán, hogy a sütő háznál elsétáló Szabó Tamást, Tar Jánost és Ferenc deákot az éppen ott tartózkodó Tamássi Ferenc elkezdte sértegetni, mondván: „Hiszem ha Nemes ember volnek akar, de nem vagiok az, miczoda? ebszart adnek en azon nemessegen”. Erre fel a kassai armalista nemesek bevádolták a tanács előtt Tamássit, aki (mint az később kiderült) maga is a nemesi rang felé ácsingózott, hiszen a tanúk egyöntetű vallomása szerint annak ellenére, hogy nem volt az, nemesi címet tartott boltjában. Miután azonban a nemesek magasabb adóhatárba estek és követelték rajta az adót, Tamássi erre azt mondta, hogy ő ugyan nem fizet, és „Fingot adnék en azon”.¹¹² A vármegye ez esetben nem avatkozott be – erre a perben részt vevőknek eszük ágában sem volt felkérni. Ám a vármegyék fennhatóságukat éppen ebben az időszakban kezdték el a városban élő nemesség felé kiterjeszteni. Már 1611-ben azzal az igénnyel lépett fel Abaúj vármegye, hogy Zagyvai Miklós kassai polgár, armalista nemes a vármegyének, és ne a városnak fizessen adót. Armalista nemesként azonban Zagyvainak semmilyen külső birtoka nem volt a vármegyében, így teljesen jogtalanak minősítették a kérést.¹¹³ Zagyvai később, 1614 és 1623 között a választott község tagja lett, ami arra mutat, hogy a városi közeletben (ha nem is annak felső szintjén) tevékeny részt vett.¹¹⁴

A vármegyei nemesség azonban egyre másra hozta az olyan országgyűlési törvényeket, amelyekben a városi nemességet a vármegyék fennhatósága alá vonták. 1613-ban a városokban lakó címeres nemeseket is dézsmafizetésre kötelezték,¹¹⁵ 1622-ben pedig a szabad királyi városok armalistáit is kötelezték, hogy részt vegyenek a nemesi felkelésben.¹¹⁶ A törvények megvalósítására ekkor még nem került

111 MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara regisztraturája, Litterae ad Cameram exaratae (=E 41/Litt. ad Cam./) 1556 No 42. Eperjes, 1556. május 4.

112 AMK H III/2. mac. 49. fol. 376–377, 379, 381.

113 AMK H III/2. mac. 50. fol. 169. 1611. szeptember 27.

114 H. Németh 1995

115 CJH 1613:4.

116 CJH 1622:21.

sor, de alapot teremtettek arra, hogy a vármegyék követelései alkalmával ezekre hivatkozzanak. Nem véletlen, hogy az Almássy István és Demek András országgyűlési követek részére kiadott utasításban a városszövetséggel egyeztetve a kassai tanács előírta, hogy a városokban lakó armalisták vármegyei adóztatását mindenképpen akadályozzák meg.¹¹⁷ A jelenség a század harmincas éveitől kezdve erősödött fel. A városok az évtized első három évében (1631, 1632, 1633) mindannyiszor kénytelenek voltak különféle privilégiumleveleket kierőszakolni a nádortól, valamint az uralkodótól, majd 1633-ban Abaúj vármegyével külön kiegyezni.¹¹⁸ Noha Kassa és a vármegye írásban rögzített alkut kötött egymással, az 1634/35. évi országgyűlésen a nemes polgárok ügye ismételten a figyelem középpontjába került, elsősorban Abaúj és Zemplén vármegyék követeinek felterjesztései, különösen Szemere Pál éles városellenessége miatt.¹¹⁹ 1635-ben Abaúj vármegye kezdeményezte a városi armalisták mind hatékonyabb adóztatását, és annak ellenére, hogy a városi tanács megpróbált ellenállni a vármegye sorozatos támadásainak, kénytelen volt elismeri annak jogait. Az 1635-ben hozott országgyűlési határozatok hatása és azok előzményei Abaúj vármegyében is érződtek. A városszövetség követei 1635 májusában részt vettek a vármegye-gyűlésen, ahonnan visszatérve arról számoltak be, hogy a vármegyei nemesség a nemes polgárokat meg akarja adóztatni. A kassaiak védekezéséül megpróbálták húzni az időt és a vármegye küldötteivel elhitetni, hogy a nemesek nincsenek otthon és nem lehet őket egy időpontban összegyűjteni, de ez sem használt. A főispán panaszára a városi tanács kénytelen volt a nemes polgárokat egybehívni, és a vármegye akaratának eleget tenni.¹²⁰ A felső-magyarországi városszövetség hamarosan gyűlést tartott az ügyben, ahol arról határoztak, hogy követeket menesztenek a Szepesi Kamarához. Emellett megállapodtak abban, hogy a vármegye-gyűléseken fokozottan figyelemmel kísérik az ilyen jellegű törekvéseket. A városszövetség követei augusztus közepén meg is érkeztek Kassára, ahol az ismételten összegyűlt városi követeknek arról számoltak be, hogy Pázmány Péter érsek és Lippay Mihály alkancellár egyetértett velük a nemesi házak vásárlása, továbbá az armalist elnyert polgárok adóztatása ügyében.¹²¹ A városszövetség tárgyalásainak végül az lett az eredménye, hogy az uralkodó 1635. augusztus 4-én olyan tartalmú oklevelet adott ki, amellyel a kassai armalistákat, vagyis a nemes polgárokat kivonta a vármegye fennhatósága, és törvényszéke alól.¹²²

A tendencia teljes mértékben megfogható, ha a következő évtizedek e tárgyban összehívott városszövetségi gyűléseinek anyagát megvizsgáljuk. 1642-ben szinte egy időben tárgyaltak két olyan pert, amelyek arra mutatnak, hogy a vármegyék politikai befolyásának növekedésével a szabad királyi városok nemes polgárai felett gyakorolt joghatósága veszélybe kerülhetett. Selmezbányán egy Ferdinand Fischer nevű

117 AMK Schw. N° 6118. Kassa, 1625. szeptember 23.

118 AMK Tajný archív (Archivum secretum) (=TA) H N° 5–8.

119 Molnár Péter és Debreczeny Mihály kassai követek jelentései. AMK H I. 6538/37. 1634. december 23., 6538/67. Kassa, 1634. január 11.

120 AMK H III/2. pur. 18. fol. 134. 1635. május 11., H I. 6598/67. Sopron, 1635. február 4.

121 AMK H III/2. pur. 18. fol. 169–170, 223.

122 MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Libri regii (=A 57 /Lib. reg./) 7. köt. pag. 1086–1087, illetve *Királyi Könyvek (1527–1647)* 1–9.:7. 614.

polgár, Felső-Magyarországon pedig Váradi Pál kassai polgár esete adott alkalmat a vármegyéknek arra, hogy elvitassák a városok fennhatóságát nemes polgáraik felett. Fischert Zólyom vármegye törvényszéke 1641-ben idézte maga elé, majd miután a királyi városhálózat összes tagja nyomban tiltakozott ez ellen, az alsó-magyarországi bányavárosok védekezéséért a felső-magyarországi városszövetség küldötteiből álló bíróság elé idéztette a peres feleket, ahol megállapították, hogy Zólyom vármegye törvénytelenül cselekedett. A vármegye erre azonnal a nádorhoz fordult, és kijelentette, hogy az országgyűlési törvények szerint az összes selmecbányai nemesi jogokkal rendelkező polgár az ő, és nem a város fennhatósága alá tartozik. A felső-magyarországi városszövetség felhívására ekkor a szabad királyi városok közösen fordultak szintén a nádorhoz, aki ez esetben a javukra döntött.¹²³

Váradi Pál pere még ennél is jóval fordulatosabb és jól illusztrálja a vármegyék és a városok küzdelmét, melyet a nemes polgárok feletti joghatóságért vívtak. Váradi Pál Kassa megbecsült polgáraként számos tisztet látott el, többek között a város grófjaként kezelte a kassai birtokokat, a tanács számos alkalommal bízta rá egy-egy árva gondviselését.¹²⁴ 1630-tól a választott község, 1636-tól 1642-ig megszákítás nélkül a szenátus tagja volt.¹²⁵ Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a pert (erre egy önálló tanulmány keretében kívánok sort keríteni) szeretném bemutatni annak legfontosabb tanulságait. 1642 közepén kiderült, hogy Váradi nem számolt el a város rábízott jövedelmeivel. Váradi erre később sem volt hajlandó (talán nem véletlenül) és miszlókai birtokára menekült, ahonnan olyan üzeneteket küldött a városnak, hogy beteges állapota miatt nem tud megjelenni a város előtt, és elszámolásait is ezért nem nyújtotta be.¹²⁶ Miután Váradi tisztének megfelelően vagyonával felelt az általa okozott kárért, a város azonnal lefoglaltatta a városban talált ingó és ingatlan birtokait. Váradi, nemes lévén, nyomban a vármegyéhez fordult. Abaúj vármegye védelmére sietett, mondván: a vármegye igaz tagja. 1643 elején a városszövetség Eperjesen gyűlt össze, hogy a városok követeivel megbeszéljék a követendő taktikát. A felső-magyarországi városszövetség követei ezután Pozsonyba mentek, de előtte az alsó-magyarországi bányavárosokba, Nagyszombatba, Pozsonyba és Sopronba is ellátogattak, hogy a szabad királyi városok támogatását megszerezzék.¹²⁷ A városszövetség követei Bécsből visszatérve beszámoltak arról, hogy Pálffy Pál nádor, és a tárnokmester támogatta kérvényüket, majd az uralkodótól audienciát elnyerve az uralkodó támogatását is elnyerték.¹²⁸

A vármegye kapva kapott az alkalmon és ők is követeket küldtek a kancellárhoz, aki a városszövetség ellenében lépett fel, de ténylegesen nem tudták megakadályozni, hogy a nádor és az uralkodó olyan értelmű parancslevelet adjon ki, melyben a városszövetség pártatlan bíróságára bízta az ügyet.¹²⁹ Váradi és a vármegye nem hagy-

123 AML Štátný Oblastný Archív v Levoča (=AML) XIII/87/1. 1642. január 23.

124 AMK H III/2. pur. 19. fol. 166. 1642. március 6., 173. 1642. március 21.

125 H. Németh 1995

126 AMK H III/2. pur. 19. fol. 225. 1642. november 25.

127 AMK Schw. N° 7004. Eperjes, 1643. március 28.

128 AMK H III/2. pur. 19. fol. 253–254.

129 AMK Schw. N° 7120, 9042.

ta abba a pereskedést, sőt, évről-évre felújították az ügyet,¹³⁰ ami még a szabad királyi városok ellen hozott 1647. és 1649. évi országgyűlési törvényekben is Kassa város ellen hozott vádpontok egyikeként szerepelt.¹³¹ Ha Váradi teljes rehabilitálását nem is, de azt el tudták érni, hogy a város köteles volt a vagyon egy részét örökösöknek átadni.¹³² Az 1650-es évek végén ugyanis Váradi meghalt, de özvegye, Mező-Szegedi Anna 1668-ban új pert indított a város, illetve a városszövetség ellen. Az özvegy szintén a vármegyéhez fordult, ám ekkor már a nemes polgárok feletti jogokat tekintve számos olyan törvény volt érvényben, melyek valóban lehetőséget nyújtottak Abaúj vármegyének az ügybe való beavatkozásra.¹³³ A város végül 1669 júliusában kénytelen volt kiegyezni az özvegygel és az azóta is a város birtokait szaporító vagyon több mint felét átadni az azóta Hartyáni András Abaúj vármegye alispánjával házasságot kötött Mező-Szegedi Annának.¹³⁴

Váradi pere nemcsak abban hozott újat, hogy kassai polgárként, s mi több, a belső tanács tagjaként fordult a vármegyéhez. A sikkasztást Váradi minden bizonynyal valóban elkövette, erre utal a per során követett magatartása, hogy nem akart megjelenni a város törvényszéke előtt, és azonnal a vármegyéhez fordult védelemért. A perben valódi tanulságként az szolgál számunkra, hogy a 17. század közepén a vármegye hatékonyan tudta a sikkasztásban jogosan elítélt Váradit megvédeni, rövid börtönbüntetését követően vagyona egy részét kimenteni. Özvegye még ennél is többet tudott elérni. A városnál maradó vagyon nagyobbik felét sikerült a per befejezése előtt, a várossal kötött külön egyezség értelmében megkapnia. A város és a városszövetség fellépése tehát csupán elodáznia tudta Kassa vereségét. A 17. század hatvanas éveire ugyanis a vármegyékkel szemben olyannyira lecsökkent a városok politikai befolyása, hogy saját nemesi jogokkal rendelkező polgárait sem tudta megvédeni. A Váradi-per kapcsán az ehhez hasonló esetek száma megszorodott. Egyre több nemes polgár próbált oly módon kibújni a büntetés vagy a kedvezőtlen ítélet alól, hogy nemességére hivatkozva elvitatta a város joghatóságát és a vármegyéhez fordult jogorvoslatért. 1668 júniusában (tehát akkor, amikor Váradi özvegye a várossal megegyezett) nemes Rósa Mihály pert indított Soós Mihály ellen, de a felperes később kétségbe vonta a város joghatóságát, az 1655:46., 1649:15. és 1659:127. törvénycikkre hivatkozva. Azt várhatnánk, hogy a kassai tanács azon nyomban tiltakozott ez ellen, de meglepődve tapasztalhatjuk, hogy ez esetben a tanácsosok korábbi tapasztalataik alapján már megkülönböztették az armális nemest attól, akinek a városon kívül is vannak birtokai. Miután kiderült, hogy Rósának csupán a városban van vagyona, és armalistaként él Kassán, a tanács még mindig nem tudott döntení, hanem biztosan tudni akarta, hogy valóban vannak-e birtokai máshol.¹³⁵ A városi tanács óvatossága a Váradi-per miatt kitört botrány kapcsán érthe-

130 AMK Schw. N° 7771. Bécs, 1649. július 13.

131 CJH 1647:78.

132 AMK TA KK 18. Kassa, 1657. szeptember 13.

133 AMK H III/2. pur. 28. fol. 87. 1668. május 9., Schw. N° 9014–9017, 9019, 9040, 9042, 9043, 9053, 9056, Štátný Oblastný Archiv, Košice, Archiv Župa II/a/1. 14. köt. fol. 412.

134 AMK Schw. N° 9062.

135 AMK H III/2. pur 28. fol. 91. 1668. június 8.

tő: nem akart még egyszer olyan valaki ellen pereskedni, aki a vármegyében birtokos lévén, jogosan számíthatott az abaúji nemesség támogatására. Kiténik ez a következő évek hasonló pereiből is. A városi tanács ugyanis minden egyes alkalommal tüzetesen megvizsgálta, hogy az adott perben szereplő nemesnek van-e birtoka a megyében vagy sem.¹³⁶

A Váradi-per további következményei közé számolhatjuk, hogy a vármegyék a korábbiaknál is erőteljesebben kezdték követelni a nemes polgárok vármegyei adóztatását. A kassai tanács ugyan 1644-ben el tudta érni, hogy II. Rákóczy György az armalista nemesek védelmében újabb oklevelet állítson ki. A kassai követek 1648 január elején a megyegyűlésről megérkezve már arról számoltak be, hogy a főispán a nemesség egyetértésével felvetette, hogy a városban lakó armalistákat az országgyűlésen hozott törvények szerint a vármegye adóztassa meg. Erről csak azért tett le, mert a városi követek egyhangúan elutasították,¹³⁷ illetve a városszövetség követői kijárták, hogy Pálffy Pál nádor közvetítsen a vármegye és a város között.¹³⁸ Ám még ez évben a tanács kénytelen volt olyan egyezséget kötni Abaúj és Sáros vármegyékkel, miszerint a városi nemesek után a város köteles fejenként 25 forintot fizetni.¹³⁹ Sem az egyezés, sem pedig a nádor közvetítése nem járt azonban teljes sikerrel, hiszen a nádor 1651-ben ismételen meginteni kényszerült Abaúj vármegyét, hogy a városi armalistáktól semmi módon ne szedjenek adót, ne buzdítsák őket arra, hogy a városnak tagadják meg mindenféle adó fizetését.¹⁴⁰ Hét évvel később a felső-magyarországi városszövetség közösen lépett fel a vármegye hasonló intézkedéseivel szemben, melyek a városok területi-jogi autoritását sértették, és követeiket előbb a Szepesi Kamarához, a kamarai jogügyszárműhöz, illetve a nádorhoz és a személynökhöz küldték ennek kivédésére.¹⁴¹

A Wesselényi összeesküvést követő években az uralkodó rendelkezései szerint a városokban lakó nemesektől a városoknak kellett adót szedniük, de a vármegyék továbbra is arra törekedtek, hogy a városi nemeseket ők adóztassák meg. 1691-ben a vármegyék akarták beszedni a portiót mindazon kereskedőktől, akiknek külső birtokaik voltak, valamint az armalistáktól azzal az indokkal, hogy ők birtokaik, illetve nemességük révén a vármegye fennhatósága alá tartoznak. Az uralkodó Esterházy Pál nádor ajánlására kénytelen volt ezzel ellenkező módon azt a parancsát megerősíteni, hogy tőlük a városok szedjék az adót.¹⁴² Négy évvel később azonban ismételen a felső-magyarországi városszövetség fellépésére volt szükség, mivel a lőcsei tanács panaszai szerint Szepes vármegye megtiltotta a városnak, hogy a lőcsei nemesektől adót szedjenek. A városszövetség gyűlésén úgy határoztak, hogy ennek

136 AMK H III/2. pur. 28. fol. 155. 1669. március 29., fol. 170. 1669. július 5.

137 AMK H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7.

138 AMK Schw. N° 7771. Bécs, 1649. július 13.

139 AMK TA H N° 10.

140 AMK Schw. N° 8027. Bécs, 1651. március 6.

141 AMK H I. 8457/17. Eperjes, 1658. március 30.

142 Borsod–Abaúj–Zemplén M. Lt. Sátoraljaújhely IV. 1001/b. 20. Kazinczy-Gyűjt. Fasc. 162. N° 194. Bécs, 1691. december 7., AML XXI/10. pag. 733–796. Bécs, 1691. november 10.

megakadályozására követeket küldenek az uralkodóhoz, valamint Johann Heidenreichhez.¹⁴³

A vegyes jogállású armalista polgár rendi hovatarozása a korszak végéig problémákat okozott, hisz adóztatásukról a vármegyék sosem mondtak le. Ez a Rákóczi-szabadságharc idején is hasonló gondokat szült. A szécsényi országgyűlésen részt vevő követek jelentése szerint ugyanis a rendek és a kancellár hasonló álláspontot képviselt ebben a kérdésben. Az országgyűlésre érkező városi követek előtt már első tárgyalásaik során szóba kerültek a városi armalista nemességgel kapcsolatos problémák. Azonban Ráday Pál mereven elzárkózott a városszövetség országgyűlési követeinek kérésétől, hogy rendezzék ezek viszonyát, és a personalis insurrectiótól tekintsenek el, valamint a vármegyék követeléseit ellen lépjenek fel. A szécsényi országgyűlés nem a hagyományos módon zajlott le, a vármegyét nem követek képviselték, hanem a vármegyék nemessége nagy létszámban, mintegy önmagát képviselte. Éppen ezért felmerült az, hogy a városi armalista nemesség szintén személyesen jelenjen meg Rákoson (az országgyűlés tervezett helyszínén), majd Szécsényben. Ráday Pál kancellár az országgyűlés helyszínére érkező követektől nyomban az iránt kérdezősködött, hogy a városi armalisták hol vannak, és a közeljövőben megérkeznek-e. A városok követei szerint Ráday kérése teljesen indokolatlan, mivel a városok „Soha különben Diaetakon nem comparealt, hanem csak követei által”. A kancellár ugyan a városok érveit figyelembe vette, de felhívta a szövetség követeinek figyelmét arra, hogy mindazok, akik „Nemessi szabadsággal éltek, élnek és élni kívánnak”, jogukban áll és kötelességük lenne a rendek gyűlésén megjelenni. Ezzel lényegében azt fejezte ki, hogy a nemes polgárok nem a városok, hanem a vármegyék fennhatósága alá tartoznak, nemesi mivoltuk előbbre való, mint polgárjoguk.¹⁴⁴ Ezt követően maga „Az Nemes szabad Felseő Magyar Országghi királyi Várossokban resideáló Concivis Armalista Nemesség” 1706-ban azzal fordult II. Rákóczi Ferenzhez, hogy a nemességre kötelező személyes felkeléstől mentességet szerezzen. A nemes polgárok arra hivatkoztak, hogy „az kik vagyunk kevesen Armalista Concivis Nemessek, Öreg, beteges, köszvényes, és jobb részint mindenönkül az idegen Nemzettül megfosztatot, szegénységben élődök vagyunk, [...] nem hogy az Táborozásra volnank alkalmatosok, sött annak előtt is Soha Tábori expeditióra nem insurgáltunk”. A nemes polgárok kifejtették, hogy ők sosem tartoztak a vármegyéhez, mivel „az Városhoz, s annak kőfalaihoz esköttünk, az Városnak óltalmazására”, egyébként pedig városi polgárként igen megterheltek a fejedelem katonáinak, a Franciaországból érkezett pattantyúsok és hadmérnökök ellátása, valamint a városok által közösen kiállított katonák fizetése miatt. A fejedelemnek a kérvény dorsális oldalára írt ítélete szerint azonban „kinek kinek Nemesi kötelességétől vagy az Personalis Insurrectio, mely iránt töttünk rendeléseket, kihezis alkalmaztasák magokat, ha nemessi Privilegiumban kívánnak tartatni”.¹⁴⁵

143 AMK H I. 11005/57. Lőcse, 1695. november 8.

144 AMK H II. Szécsény, 1705. szeptember 7.

145 AML II/177/7.

A nemes polgárságot annak ellenére, hogy a vármegyék a 17. század első felétől kezdve egyre–másra erre törekedtek, nem sikerült teljesen saját fennhatóságuk alá vonni. Helyzetük folytán azonban olyan kiskaput jelentettek a vármegyék számára, amely állandóan veszélyeztette a szabad királyi városok önkormányzati jogait. Mint azt a városszövetség előtt forgó perekből láthattuk, a nemes polgárság egyes tagjai ezt a közties helyzetet próbálták kihasználni. Törekvéseikben azonban nem az irányította őket, hogy nemesként polgárságukat mindegy megtagadva támadják városukat. Az esetek nagy többségében a nemes polgárok főként azért fordultak segítségért a vármegyéhez, hogy saját, önös érdekeiket védjék. Váradai vagyonának nagy részét csak ily módon tudta megmenteni attól, hogy a városi tanács véglegesen elkobozza. Váradai özvegye pedig a 17. század közepén hozott városellenes törvényeket, illetve a városok és a vármegyék közötti feszült viszonyt használta ki, hogy első férje elkobzott vagyonát részben visszakaphassa. A század végén a vármegyék esetenként már azt is el tudták érni, hogy a nemes polgárokat adóztatásra fogják. A Rákóczi-szabadságharc idején megszerzett politikai erejüket pedig arra használták fel, hogy a nemes polgárokat (addig sosem látott módon) személyes felkelésre kötelezzék. Ezzel az intézkedéssel voltaképpen az 1622:21. törvénycikkben megfogalmazott igény teljesült, jóval annak törvénybe iktatása után. Azonban azok a polgárok, akik polgárként nyerték el nemesi rangjukat, általában nem a vármegye, hanem a város fennhatósága alá rendelték magukat. Adóikat a városoknak igyekeztek kifizetni, a personalis insurrectiót igyekeztek elkerülni, mint láthattuk, azzal a hivatkozással, hogy ők a városra (és nem a vármegyére) esküdtek fel. Téves lenne azt hinnünk tehát, hogy ha egy polgár nemesi rangot szerzett, azon nyomban nemesként kezdett el élni, szinte megtagadva korábbi énjét, feladta volna polgári foglalkozását.

A kora újkori magyarországi városfejlődés egyik jellegzetessége volt a középkori városok (persze nem önkéntes) kitárulkozása. A 16–17. század folyamán mind több olyan társadalmi és rendi csoport vált városlakóvá, akik azelőtt alapvetően nem tartoztak a városi léthez. Az erődvárosok létrejöttével egyes szabad királyi és mezővárosba nagy létszámú állandó helyőrség állomásozott. Jelenlétük alapvetően sértette a városok privilégiumait, hiszen a hadsereg tagjai nem tartoztak semmilyen városi hatóság hatáskörébe, felettük az uralkodói joghatóságokkal felruházott kapitányok, főkapitányok ítéltettek (N. Kiss 1983; Gecsényi 1991; H. Németh 1997). Több szabad királyi város (Kassa, Varasd) hadügy-igazgatási központtá válása mellett, több város közigazgatási központi feladatokat is ellátott. Pozsony a Magyar, Kassa a Szepesi Kamara székhelye volt ebben a korszakban, a bányavárosok pedig a nemesfém termelésére szakosodott intézmények központjaivá váltak. E feladatok el látása végett a közigazgatás több helyiséget és telket vett ki a városi hatóságok kezéből és hatásköréből. E tendencia legismertebb része a nemesi rendű lakosok városi jelenléte. E témakör tárgyalásakor láthattuk, hogy ez a csoport egyáltalán nem tekinthető heterogénnek. A városi nemes és a nemes polgár két olyan különböző társadalmi háttérrel és célokkal bíró csoport, amely nem mosható egybe. A városi nemesek beköltözése és a polgárság elitjének nemesítése sem tekinthető egyértelműen negatív tényezőnek, még akkor sem, ha jelenlétük alkalmat adott a nemesi rend érde-

keit képviselő vármegyéknek, hogy általuk avatkozzanak be a városi létbe és törjék meg a városi hatóságok jogkörét. A nemesi rendűek városi jelenléte okozta problémák miatt folytatott politikai küzdelmet azonban a városi rend (összefogása ellenére) egyértelműen elvesztette. A közel másfél évszázados küzdelem során a nemesség elérte, hogy az országgyűléseken számukra kedvező döntéseket hozzanak. A valóság azonban ennél jóval árnyaltabb, hiszen a törvényi szabályozás ellenére a városi nemesek továbbra is eleget tettek a városi ingatlanok után járó kötelezettségeiknek, a nemes polgárok pedig (hacsak ez nem állt érdekükben) egyértelműen ellenálltak minden olyan törekvésnek, amellyel a vármegyei hatóságok saját joghatóságuk alá kívánták vonni őket. Az e területen tapasztalható magyarországi tendenciák egyébként sem voltak egyedülállóak. A cseh történetírás a nemesség városiasodásáról beszél, a nyugat-európai városokban pedig már korábban megjelentek a nemesi paloták és házak a városokban, mint e régióban. A rendi polgárság elitjének törekvése, hogy magasabb rendi kategóriákat érjen el, ugyanolyan természetes folyamat volt Nyugat-Európa fejlettebb országaiban, mint Kelet-Közép-Európa államaiban.

FORRÁSOK

Archív Mesta Košíc (=AMK),

Collectio Schwarzenbachiana (=Schw.)

Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor) (=H III/2. mac.), Veľká mestská kniha (liber civitatis maior) (=H III/2. pur.)
Štátny Oblastný Archív, Košice, Archív Župa II/a/1.

Štátny Oblastný Archív v Levoči, Archív Mesta Levoče (=AML)

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely IV. 1101/b. 20. Kazinczy Gyűjtemény
Magyar Országos Levéltár (MOL)

Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, Családok, személyek iratai,

Berényi család levéltára, (=P 49.); Csáky család levéltára, Kassai levéltár (=P 72./Csáky cs. kassai lt./)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (U szekció) (=DF)

Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Litterae privatorum (=A 32 /Litt. priv./); Libri regii (=A 57 /Lib. reg./)

Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok (=E 554 /Városi és kam. i./)

Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara regisztraturája, Benignae resolutiones (=E 21 /Ben. res./); Litterae ad Cameram exaratae (=E 41 /Litt. ad Cam./)

Magyar Kincstári Levéltárak, Szepesi Kamara levéltára Minutae (=E 244 /Min./), Benigna mandata (=E 249 /Ben. man./)

Hain Gáspár 1910–1913: *Szepességi vagy löcsei krónika (Zipserische oder Leütschaverische Chronica und Zeit-Beschreibung)*. Kiadta Bal Jeromos-Förster Jenő-Kaufmann Aurél Lőcse

Iványi Béla 1910: *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526*. Budapest

Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici, Szerk.: Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen Budapest, 1899. (=CJH)

Monumenta comitalia regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. 1–12. Fraknoi Vilmos-Károlyi Árpád (szerk.) Budapest, 1874–1917. /*Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály/* (=MOE)

H. Németh István 1995: *Kassa szabad királyi város archontológiája (1500–1700)*. Kézirat

Vissi Zsuzsanna–Trostovszky Gabriella–Tuza Csilla–H. Németh István–Kis Péter 2000: *Királyi Könyvek 1–9. (1527–1647)* (CD ROM adatbázis) Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buzek, Václav–Mata, Petr 1999: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: *Der Europäische Adel im Ancien Regime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*. Institut für Kulturgeschichte der frühen Neuzeit der Universität Osnabrück. AHF-Information N° 76. vom 22.09.1999
- Duby, Georges (ed.) 1981: *Histoire de la France urbaine*. Chartier, Roger–Chaussinand-Nogaret, Guy–Nebeux, Hugues–Le Roy Ladurie, Emmanuel: 3. *La ville classique*. Paris
- Gecsényi Lajos 1991: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődvárak megjelenése.) In: E. Kovács Péter–Kalmár János–Molnár László (szerk.) *Unger Mátyás Emlékkönyve*. Budapest, 145–158.
- Kerekes György 1940: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa
- N. Kiss István 1983: Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn, 16–17. Jahrhundert. In: Herrmann, Hans-Walter–Irsigler, Franz (Hrsg.) *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.)* (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) Saarbrücken, 173–198.
- Komoróczy György 1944: *Borkivételünk Észak felé*. Kassa
- H. Németh István 1997: Kassai polgárok és katonák a 16. században. (A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során). *Levéltári Közlemények* (68) 143–198.
- H. Németh István 2001: *Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer. 1526–1593.* (PhD értekezés – kézirat)
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest
- Pálffy Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr
- Szűcs Jenő 1963: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*. (Studia Historica 53.) Budapest, 97–164.
- J. Újváry Zsuzsanna 1979: *Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig*. Bölcsészdoktori értekezés. (ELTE BTK Történeti Könyvtár, Kézirat)
- J. Újváry Zsuzsanna 1994: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család). In: Zimányi Vera (szerk.) *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) Budapest, 33–85.
- Wick Béla 1941: *Kassa története és műemlékei*. Kassa

Kármán Gábor

Fatányér és kőkorsó*

Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi
svéd diplomata szemével

Claes Rålamb svéd diplomata 1657–58 során járt uralkodója utasítására Konstantinápolyban. Az utazásáról szóló különböző dokumentumok lehetővé teszik, hogy útja elemzése kapcsán mentalitástörténeti kérdéseket feszegezzünk, rákérdezzünk a diplomata magyarokról és havasalföldiekről alkotott képére és arra is, miért alakult ki benne az a vélemény, melynek végül hangot adott.

Rålamb konstantinápolyi útja a legjobban dokumentált minden svéd utazás közül, melyek a 17. században az Oszmán Birodalomba indultak.¹ A harminchét éves diplomata komoly képzettséget, de viszonylag rövid karriert mondhatott magának. Uppsala egyetemére járt, majd peregrinációja alatt Leidenben, Párizsban és Saumurben tanult. Diplomáciai pályafutását a vesztfáliai, illetve a brömsebrói (svéd–dán) béketárgyalásokon kezdte. Karrierje azonban Stockholmba hazatérte után (1645) megtorpant és csak X. Károly Gusztáv trónralépte (1654) után vállalt ismét hivatalt, a meginduló lengyel háborúban töltött be diplomáciai és adminisztratív funkciókat. Konstantinápolyi küldetésének hármasként volt. Először is el kellett érnie a Portánál, hogy a tatárok ne támogassák a Lengyel–Litván Államot Svédország ellenében, másrészt a kozákok önálló államalapításához kellett megszereznie a Porta segítségét. Végül céljai közé tartozott, hogy jóváhagyassa II. Rákóczi György fejedelem svédekkel kötött szövetségét és lengyelországi háborúját a Portával. Rålamb 1656 szeptemberében kapta megbízatását, de mivel sokáig nem indult útnak, 1657 áprilisában uralkodója egy újabb követet, Gotthard Wellinget is megbízott ugyanezzel a feladattal. A két követ hosszas konstantinápolyi tartózkodás után sikertelenül tért haza 1658 februárjában.²

A követségről nemcsak Rålamb és követtársa királynak írt leveleit ismerjük, de fennmaradtak tudósításaik is, melyeket Svédország bécsi rezidenséhez, Schweder Dietrich Kleihéhez, illetve Sten Bielkéhez írtak – utóbbi akkoriban Drezdában látta el a svéd udvar képviselőt.³ Rålamb megérkezte után, királynának parancsára összeállított egy összefüggő beszámolót (*Kort beskriffning [Rövid leírás]* – a továbbiakban KB), amely 1679-ben, nyomtatásban is megjelent Stockholmban, Johann Hadorph

* Ezúton szeretném megköszönni a Svenska Institutet munkámban nyújtott segítségét.

1 Ezekről az utazásokról lásd Arne 1927, Arne 1952, Björkman 1932, Öviécicka 1997.

2 A követség diplomáciatörténeti vonatkozásairól és Rålamb életrajzáról lásd részletesen Kármán 2001.

3 A királynak írott levelek a Riksarkivet (továbbiakban: RA) Diplomatica Turcica 2. kötetében található, Kleihéhez a RA Diplomatica Germanica vol. 283-ban, a Turcica vol. 95-ben és a Transsylvania vol. 1-ben, Sten Bielkéhez szóló levelei pedig az RA Bielkesamlingen E 2020-ban.

levéltáros támogatásával.⁴ A királynak beadott kézirat verzióhoz képest a kiadás nem tér el jelentősen, csak az elején és a végén találhatók kisebb átdolgozások. A svéd nyelvű szövegből latin és a 18. század folyamán egy angol verzió is készült, utóbbi John Churchill *Collection of Voyages and Travels* című gyűjteményének ötödik kötetében jelentette meg (London, 1732).⁵

Claes Rålamb hagyatékában régóta ismertté vált konstantinápolyi útleírásának egy másik, hosszabb változata (*Diarium* – a továbbiakban D), melynek modern kiadása 1963-ban jelent meg, Christian Callmer gondozásában. A munka nem Rålamb kézírásával maradt fenn, hanem egy 1698 és 1709 közt, fiának készült másolatban. A *Diarium* alighanem Rålamb az utazás folyamán vezetett naplója, erre mutat, hogy bizonyos adatok, melyek az 1679-ben kiadott változatban hibásan szerepelnek, ebben még helyesek.⁶ Részletessége arra utal, hogy napi feljegyzésekről van szó, bár több jel utólagos átdolgozásra mutat.⁷ Alighanem arról lehet szó, hogy Rålamb nemcsak uralkodója számára állított össze egy jelentést a konstantinápolyi utazásról, de saját, útközben írott jegyzeteiből is készített egy tisztázatot.

A két feldolgozás nemcsak részletességében tér el, de azok bizonyos szerkezeti különbségeket is mutatnak.⁸ Ezenkívül feltűnő még, hogy a *Kort beskrifning* sokkal szívesebben minősíti szereplőit, mint a *Diarium*. Rålamb feljegyzései mellett a küldöttség más résztvevői is hagytak ránk beszámolókat. A király kívánságára Rålamb titkára, Jonas Klingen (később Klingstedt néven nemesítik) is írt egy összefoglalást arról, mi történt Konstantinápolyban,⁹ és Gotthard Welling követségi prédikátora, Conrad Jacob Hildebrandt is hátrahagyta emlékiratát (Hildebrandt 1937), mely iskolapéldája a földrajzi könyveket bőségesen felhasználó útleírásnak, így az Erdélyről szóló részben egymást váltják a szakirodalomból átvett megállapítások, illetve a személyes élmények. Mind Hildebrandt, mind Klingen leírásában találhatók olyan részek, melyeket érdemes összevetni Rålambéval, hiszen az ily módon nyert

4 Csak Rålamb a parancsra adott választ ismerjük: Länna, 1658. július 9. RA Turcica vol. 3. nr. 2., ebben utal arra, hogy már kész a király által kért összefoglalás, csak tisztázatot kell belőle készíteni.

A beszámoló kéziratának lelőhelye: RA Diplomatica Turcica vol. 3. nr. 1. Kiadása: Rålamb 1679.

5 Lásd Franz Babinger jegyzetét: Hildebrandt 1937: XVI. 1. jegyzet

6 Így a *Kort beskrifning*... Lipcse után drezdai megállójukat említi, majd később Serkowiczot (KB 7), ezzel szemben a *Diarium* verzióját tarthatjuk helyesnek: Lipcse–Serkowicz–Drezda (D 39; lásd utóbbiban Callmer 23. számú jegyzetét).

7 Rålamb időnként „akkoriban” kifejezéssel utal vissza az aktuális politikai helyzetre, mely nyilvánvalóvá teszi, hogy később íródott részletről van szó (pl. D 38). Emellett a *Diarium* rendelkezik egy retorikailag felépített bevezetéssel (D 33–36), mely szintén utólagos átdolgozásra enged következtetni, csakúgy, mint az a tény, hogy a *Diarium* végére beillesztett, a törökök vallásáról szóló traktátusra a szövegben jóval előtte utalás történik (D 172).

8 A *Diarium* címéhez méltó módon napló, kronologikus rendben tárgyalja az eseményeket, majd a végén egy rövid értekezést közöl az iszlám hit dogmáiról és szertartásairól (D 212–229). A *Kort beskrifning* ezzel szemben csak 1657 júniusáig, a konstantinápolyi megérkezésig követi a kronológiát, akkor ugyanis egy hosszúságú elemzést iktat be az Oszmán Birodalom helyzetéről: elmúlt húsz évének történetéről és válságáról, az oszmán külügyek állásáról, illetve (rövidebben, mint a *Diarium*) a törökök vallásáról (KB 44–79).

9 Uppsala Universitetsbibliotek (a továbbiakban UUB) N 439. fol. 140–153.

többféle perspektíva jobban megmutatja, mi az, ami Rålamb szövegére jellemző, és mi az, ami általánosabb vélekedés.

Elemzésem alapját az utazástörténet modern irányzatainak egyik programadója, Michael Harbsmeier által felvázolt modell adja.¹⁰ Szerinte az útleírások legalább annyira szólnak az utazók saját kulturális közegéről, mint a meglátogatott területéről, sőt az útleírások „a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásai” (Harbsmeier 1982: 2). Az utazó azzal szembesül, hogy a saját kultúrájában egyértelműnek tekintett dolgok máshol egyáltalán nem maguktól értetődők, ezeket emeli ki beszámolójában. Az útleírások így áttételesen az utazó saját kultúrájáról számolnak be, ráadásul ezt leíró és nem normatív jelleggel tesszik: ahhoz hasonlítják a külföldöt, amit otthon tapasztaltak, nem pedig ahhoz, amit otthonuktól elvárnak.

Rålambbal kapcsolatban mindeddig senki sem élt hasonló elemzési stratégiával, annak ellenére, hogy elég sok helyen találunk róla említést a svéd historiográfiában.¹¹ Dolgozatomban megkísérlek válaszolni a kérdésre, mit mond a Rålamb által Délkelet-Európáról rajzolt kép a Nyugat-Európa-hoz mindinkább integrálódó svéd nemesség mentalitásáról.¹² Az elemzésben azokra a részekre fogok koncentrálni, melyekben Rålamb Erdélyen és Havasalföldön áthaladtáról nyilatkozik, mert itt sokkal inkább explicit módon viszonyítja saját kultúráját a meglátogatott vidéken talált kultúrához, mint az Oszmán Birodalomról írt (jóval hosszabb) részben.

RÁLAMB ÉS AZ APODEMIKUS IRODALOM

Rålamb írásainak műfaja kétféleképpen is meghatározható: értelmezhetjük útleírásként, de diplomáciai iratként is. Mindkét esetben fel kell tételeznünk, hogy formáját és tartalmát az adott műfajra jellemző stíluskényszerek befolyásolták.

Az utazás történetével foglalkozó szakirodalom 70-es évekbeli fellendülésével egyre több és alaposabb figyelem fordult a 16. században kialakuló ún. apodemikus irodalomra is. Az útleírásokon természetesen mindig nyomot hagytak korábbi minták. A humanizmus korának alkotói általában szándékosan követték stílusukban, művük felépítésében antik példaképeiket, Hérodotoszt, Pauszaniaszt, később pedig a korszak meghatározó filozófusát, Justus Lipsiust, aki *Epistola de peregrinatione italica* című műve révén került az utazás klasszikusai közé. Lipsius már azzal az igénnyel lépett fel, hogy morálfilozófusi szerepéből meghatározza, hogyan kell kor-

10 Az utazástörténet-írás legújabb, kiváló historiográfiáját adja Burke 2000. Magyar nyelven elsősorban a német historiográfiát tekinti át Kulcsár 2001: 4–9. A magyarországi terméstről lásd legújabbban, a régebbi irodalom említésével: Kulcsár 1996; Gelléri 1996; Doba 1999; Fejérdy 1999.

11 Dardel, 1902; Asker 2000; Arne 1927: 38–39; Arne, 1952: 67. Két mentalitástörténeti igényű feldolgozása közül a norvég Bernt Brendemoen utazótársai feljegyzéseivel hasonlítja össze, kimutatóván, hogy Rålamb náluk sokkal kevésbé elfogult a törökökkel szemben, míg Jonas Snees C-(szak-)dolgozata az apodemikus irodalom hatását vizsgálja Rålamb szövegében.

12 Svédország nyugat-európai integrációjáról Ankarloo 1983, Runeby 1983 és a két cikknek helyet adó kötet többi írását is.

társainak utazniuk ahhoz, hogy utazásuk valóban beteljesítse a horatiusi eszményt: *utile* és *dulce* lehessen egyszerre.¹³ Nem ő volt az egyetlen, aki erre vállalkozott, az utazási kézikönyveknek ez az időszak hozta a hőskort: Theodor Zwinger, Hugo de Bloote (Blotius), Hieronymus Turler, Hilarius Pырckmair, Guglielmo Grataroli könyvei egymás után, részben egymásra épülve alakították ki az apodemikus irodalom műfaját.

A megismerendők rendszerezésének módszerét Petrus Ramus logikája szolgáltatta: nála a megismerés egy evidens fogalom definíciójával és részekre bontásával kezdődik, majd e részek hasonlóképpen történő definiálásával és részekre bontásával folytatódik, és így tovább. A módszer kiváló lehetőséget nyújtott az analízis folyamatának grafikus ábrázolására, mellyel a ramisták által jelentős mértékben befolyásolt apodemikusok szívesen éltek.¹⁴ A sokrétű és igen hasznos tanácsok mellett minden apodemikus munka hangsúlyozza az *autopszia* fontosságát: csak azt higgyük el és jegyezzük le, amit saját szemünkkel láttunk. Ahhoz, hogy a feljegyzések később áttekinthetőbbek és mások számára is alkalmazhatók legyenek, ajánlották azt a megoldást, hogy útközben az utazó vezessen naplót, melynek kronologikus adatait később tematikusan rendezze.¹⁵

A 17. században egyre kidolgozottabb lett a könyvek által ajánlott rendszer, már nemcsak elméleti csontvázát adták a lehetséges utazók megfigyeléseinek, hanem azt közvetlenül is befolyásolni akarták: minden megfigyelendő tárggyal szemben kérdéseket állítottak össze, s az apodemikában képzett utazó nem érezhette teljesnek tevékenységét, ha azokra akkurátusan nem felelt meg. Az apodemikusok alkonyát éppen ez hozta: utolsó nagy alkotásuk, Leopold Graf Berchtold 1789-ben, Londonban kiadott *Patriotic Travellerje* már 2443 kérdésként megformált témát feszegetett, így a tudományág végül saját súlya alatt omlott össze (Stagl 1980a: 367).

Justin Stagl szerint teljesen abszurd kérdés, hogy voltak-e az apodemikus kézikönyvek bármiféle befolyással a kor utazóira. Nehéz elképzelni, hogy többszáz utazási kézikönyv (néhányik elsőrangú szerző tollából) úgy jelent volna meg a kora újkorban, hogy mindeközben semmi hatása nem volt magukra az utazókra (Stagl 1995: 90). Szerinte ezek a művek nagyjából a szakács- vagy illemtankönyvekhez hasonló funkcióval bírhattak, melyeket az ember általában csak bizonyos konkrét kérdésekre vonatkoztatva használ, de nem követi minden utasításukat. Természetesen egyéniségtől függött, ki mennyire teszi magáévá és mennyire képes alkalmazni az apodemikus keretet (Stagl 1995: 90–94).¹⁶

¹³ Stagl 1980a: 353.; Kovács S. I. 1988: 116. Az apodemikus irodalom legfontosabb példányainak bibliográfiáját lásd. Stagl 1980b: 173–187.

¹⁴ Lásd Stagl 1980a: 363. illusztrációját Nathan Chyraeus könyvéből. A felsorolt szerzők rövid életrajzát adja Stagl 1980a: 355–359.

¹⁵ A téma legnagyobb jelenlegi szakértője, az osztrák szociológus–etnológus–történész Justin Stagl ezt a módszert a kettős könyvelés elterjedésével hozta párhuzamba (Stagl 1980a: 362) – ha egymásra hatásuk nem is közvetlen, alighanem ugyanaz a mentalitás húzódik meg mögötte.

¹⁶ A magyarországi kutatásban Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet az apodemikus irodalomra (Kovács S. I. 1971, 1988), míg svéd kutatás az 1990-es évtizedtől kezdte magának felfedezni azt (Eliasson 1993, Winberg 2000). Rálamb és az apodemikus irodalom kapcsolatát Jonas Snees vetette fel (Snees 2001).

A kevés könyv egyike, melyre Rålamb íróját megnevezve hivatkozik, éppen egy apodemikus munka, David Frölich *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est viatorum* című műve (D 69). Szerzője, a késmárki német matematikus és prognosztikon-író az Erdélybe menekült enciklopedista, Johann Heinrich Alsted biztatására kezdte el műve összeállítását, eleinte csak egy utazási földrajz formájában.¹⁷ Ezt utazásmódszertannal, hasznos jótanácsokkal, sőt különböző jóslási útmutatókkal kiegészítve jött létre az 1643–44 folyamán kiadott *Cynosura*. A két részből és nyolc könyvből álló munka hatalmas kompiláció, de korának alighanem egyik legátfogóbb apodemikus kézikönyve.¹⁸

Annak ellenére, hogy Rålamb egyértelműen ismerte Frölich munkáját, a *Diarium* szövegelemzésével jóval nehezebb kimutatni az apodemikus irodalom hatását a szerzőre. Rålamb az apodemikus eszménnyel szemben nem a területek leírására, hanem elsősorban az eseményekre helyezte a hangsúlyt – ráadásul az esetek legnagyobb részében előadásmódja legkevésbé sem száraz, holott ez az apodemikus módszer követő útleíróknál általában megfigyelhető vonás.¹⁹ Frölichtől is csak egyetlen esetben, egy ténykérdésben idézett, és nem lehetünk biztosak benne, vajon a földrajzi összefoglalón kívül olvasta-e más, teoretikus részeit is a *Cynosurának* – hiszen előnyét a többi apodemikussal szemben Rålamb számára minden bizonnyal a konkurenséknél jóval részletesebb Magyarország-leírása jelentette.²⁰ Mivel nem rendelkezünk Rålamb példányával (ha egyáltalán birtokában volt Frölich könyve és nem csak kölcsönkapta, könyvtárjegyzékében ugyanis nem szerepel), nem találhatjuk meg benne bejegyzéseit sem, ez a kérdés így megválaszolatlan marad.²¹

Mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy Rålamb ismerte és saját peregrinációja során alighanem használta is az apodemikus módszert. Bár peregrinációs naplója (ha vezetett ilyet egyáltalán) nem maradt ránk, a *Diarium* egyes részei azt a benyomást kel-

17 Ez 1639-ben, Bártfán jelen meg *Medulla geographiae practicae* címmel, Hildebrandt számos helyen idézi naplójában (Hildebrandt 1937: 28, 35, 36, 62, 63, 65, 74, 75). Kovács Sándor Ivánnak tehát nem feltétlenül helyes azon hipotézise, miszerint a Frölich műveinek elterjedtségéről nyilatkozó Croissy francia követ valószínűleg nem ezt, hanem a *Cynosura* ezzel megegyező részeit olvashatta, hiszen az nem Bártfán, hanem Ulmban jelent meg és Európában nyilván az volt hozzáférhető (Kovács S. I. 1988: 131) – ha a stettini lelkész beszerezhetette a *Medullát*, ez nem okozhatott gondot a francia diplomatának sem.

18 A szerzőről és műveiről lásd Kovács S. I. 1988: 126–134, Pavercsik 1996, Hajós 1997. Rålamb hivatkozása Frölichre azért is különösen fontos, mert idáig csak egy, kevésbé megbízható adattal rendelkezünk Frölich elterjedtségére és olvasottságára nézve (igaz, az kifejezetten hízelgő képet fest: Croissy francia követ dedikálása szerint Franciaországban és Hollandiában rendkívül sokan használták, még egyetemi előadásokon is – M. Zemléni Jolán közlésére hivatkozik Kovács S. I. 1988: 131.)

19 A svéd kutatásban Ola Winberg jelezte, hogy az útleírások sokszor megfigyelhető szikár stílusa és helyenkénti váratlan részletgazdagságuk nem egyértelműen a szerzők személyiségvonásaiból fakadnak, hanem abból, hogy megpróbálták követni az apodemikusok által állított követelményeket (Winberg 2000).

20 Nem véletlen, hogy Hildebrandt a *Medullát* használja, melynek túlnyomó részét a földrajzi leírás teszi ki, és Croissy is ezt emeli ki hivatkozott dedikációjában.

21 Rålamb könyvtárjegyzéke UUB U 281. Mivel Rålamb könyvtárát XI. Károly az uppsalai egyetem számára vásárolta meg, az ott található példány elvileg lehetne Rålambé, de az, a címlapra írt feljegyzés szerint, F. Brodinus dalarnai lelkész hagyatékából származik, aki 1663-ban vette meg.

tik, mintha egy hasonló iratból származnának. Ilyennek tarthatjuk elsősorban a Konstantinápoly környéki látnivalók (D 122) és a város mecseteinek ismertetését (D 126–127), a rabszolgapiac meglehetősen szenttelen leírását (D 125),²² és talán nem túlzás azt állítani, hogy az utazási irodalomban kedvelt háromszavas jellemzést parodizálja Rålamb Gyulafehérvár leírásánál: a város szerinte „nem nagy, nem erős, nem jól épített.” (D 75). Nem az apodemikusok tanácsát követte viszont, amikor naplószerű jegyzetéből hazatérte után egy – legalábbis részben – tematikus változatot készített. A *Kort beskrifning* Oszmán Birodalomról írott ismertetése ugyanis csak kis mértékben áll kapcsolatban a *Diarium* szövegével, nagyobbik részében azon kívüli forrásokra támaszkodik.

Lehetséges tehát, hogy az apodemikusok – a feldolgozás módszerét illetően – hattással voltak szerzőnkre. Semmiképpen sem mondhatjuk azonban, hogy tartalmi jegyeiben, a Délkelet-Európában meglátogatott népekkel szembeni attitűdjére is hatott volna. Az apodemikus irodalom nagyon szívesen élt etnikai sztereotípiákkal és ezek elterjedésében is szerepet játszott. Ám sem a görögök, sem a magyarok, de a törökök sem kaptak olyan helyet az apodemikus irodalomban, mely erre lehetőséget adott volna. A Magyarországot és Erdélyt relatíve részletesen (tizenegy, illetve tizenkét oldalban) tárgyaló Frölich sem szán a Balkán-félszigetre fél oldalnál többet, az Oszmán Birodalomból pedig csak Konstantinápoly kap részletesebb (mintegy egy oldal terjedelmű) bemutatást (Frölich 1643–44: II/1. 284–320). Mivel Európának ez a szeglete, úgyszólván állandó háborús viszonyai miatt, teljesen kiszorult az európai utazók látóköréből, az apodemikus irodalom sem tartotta szükségesnek sem városai, sem lakói alapos feltérképezését. Rålamb ítéleteinek forrását tehát máshol kell keresnünk.

RÁLAMB ÉS A DIPLOMÁCIAI ELBESZÉLÉS

Mint a korábbiakban jeleztem, a *Diarium* elsősorban azon tulajdonságával üt el az apodemikusok által elvárttól, hogy viszonylag kevés leírás mellé viszonylag sok eseményt helyez. Azonban ha belegondolunk, hogy Rålamb diplomáciai küldöttségben járt Konstantinápolyban, a királya által rábízott feladat teljesítésén dolgozva, nem is csodálhatjuk, ha írása csak korlátozott mértékben követi a peregrinációs naplók nevelési célzatú stílusát. Rålamb feljegyzéseit egy másik stílus kontextusába kellene behelyeznünk, a diplomáciai jelentésekébe.

Ez azonban nem kis akadályokba ütközik: nem rendelkezünk olyan vizsgálattal, mely a svéd diplomaták jelentéseinek stílusát elemezné. Így nem ismerjük Rålamb szövege kontextusának ezt a vetületét: követett-e valamiféle mintát, vagy saját elhatározása szerint alakította ki beszámolójának szerkezetét és jellegét (természetesen a korszak általános, írásbeli érintkezésre vonatkozó normáinak figyelembe vételével).

²² Ez mindazonáltal azzal is magyarázható, hogy – miként C. D. Rouillard rámutat – nagyon sok, az Oszmán Birodalomban járt utazó természetesnek tartja a rabszolgaságot (Rouillard 1940: 327): Rålamb ebben az esetben követhette az ő példájukat is, az apodemikusok hatása nélkül.

Feltételezhetjük, hogy a diplomáciai iratok tartalmi sematizációja másodlagos a formai sematizációval szemben, ennek vizsgálata pedig valamivel egyszerűbb. A kora újkori diplomáciai iratok rendelkeztek ugyan egy őstípussal, ám a velencei követek által beadandó feljegyzések rendszere más államok számára inkább elérhetetlen etalonnak, mint követett példának számított. Velence nagy újítása a kora újkori diplomáciatörténetben az állam állandó képviselői, az ún. rezidensek kiküldése volt. A 16. század elejétől tartottak fenn állandó képviselőket Bécsben, Párizsban, Madridban, Rómában, rezidenseik Nápolyban, Torinóban, Milánóban, Bruges-ben voltak megtalálhatók, és Konstantinápolyban is tartózkodott egy velencei *bailo*. A legendás velencei követjelentések hagyománya még ennél is távolabbi múltra tekint vissza: 1268-ból már ismerünk előírást a jelentési tevékenységről, ezt 1425-től írásban is köteles volt a hazatért követ benyújtani, 1524-től pedig a beérkezett jelentéseket az állami kancellária megőrizte. A rezidens a helyszínen tartózkodása alatt hetente köteles volt jelenteni az aktuális ügyekről (*dispacci*), hazatérte után pedig egy átfogó beszámolót (*relazione*) kellett benyújtania. Ebben ismertetnie kellett a meglátogatott állam fekvését, városait, klímáját és termékenységét, földrajzát, lakosait és uralmi rendszerét, a fejedelem személyes tulajdonságait (Anderson 1993: 23, Toscani 1980: 111–112).

Kérdés, hogy a 17. századi Svédországban mennyire alkalmazták a klasszikus velencei modellt, mely az Alpoktól északra jóval később került bevezetésre, mint Itáliában (bár már Firenze is sokkal később használta, mint Velence), Angliában pedig sohasem terjedt el (Anderson 1993: 23). A *dispaccin*ak természetesen mindenhol voltak párhuzamai, hiszen minden állam elvárta követeitől, hogy rendszeresen tudósítsanak az aktuális politikai helyzetről, a tárgyalások állásáról – még ha nem is heti rendszerességgel. Az igazán döntő momentumot az összefoglaló államléírás jellegű *relazione* jelentette.

Mint említettük, Rålamb hazaérte után beadott beszámolója, a *Kort beskrifning* tulajdonképpen a két rendezési stílus, a kronologikus és tematikus ötvözte, amennyiben 1657 júniusában, Konstantinápolyban a szerző megszakította a kronologikus elbeszélés fonalát, hogy beiktasson egy hosszú tematikus részletet. Ezzel voltaképpen szokatlan dolgot cselekedett: beszámolójának megírása előtt összesen három esetben fordult elő, hogy valaki ne csak diplomáciai tevékenységéről, hanem a meglátogatott ország általános viszonyairól is külön beszámoljon a svéd államvezetésnek.²³ Nem tudjuk, a beszámoló beadására felhívó királyi levél erre külön

²³ A stockholmi Állami Levéltár (*Riksarkivet*) *Diplomatica* gyűjteményében több mint 300 diplomáciai misszió dokumentumai maradtak fenn 1700 előttről (Tommos 1980 alapján). Mivel a jegyzék csak a köteteket jelzi, és jónéhány esetben található több kisebb jelentőségű követség iratai egy kötetben, melyeket a jegyzék nem részletez, így a pontos szám megállapítása hosszas kutatást igényelt volna.) Ezek közül mindössze huszonöt viseli címében a *berättelse* (beszámoló), *relation* vagy *journal* szavakat, melyek arra engednének következtetni, hogy stílusukban esetleg megfelelnek a velencei *relazione* követelményeinek. Ha csak két kritériumot tekintünk a *relazione* számára szükségesnek – hogy ti. nemcsak kronologikus, hanem legalább részben tematikus rendezésű és hogy a követség hazaérte után nyújtják be –, ekkor is kiesik tizenhat kötet a huszonötből. A maradék kilencre mondhatjuk azt, hogy bizonyos hasonlóságot mutatnak a velencei *relazione*-vel (ebből ráadá-

felhívta-e a figyelmet, vagy Rålamb önállóan választotta ezt a megoldást, de az biztos, hogy ez segítette jelentése későbbi népszerűsödését és kiadását.²⁴

Rålamb írásában tehát nem lehet valamiféle kialakult diplomáciai nyelvezet hatását kimutatnunk, hiszen ilyesmi – eddigi vizsgálataink szerint – a 17. század derekának Svédországában még nem állt rendelkezésre. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a diplomácia a 17. század során még nem egész életre vállalt hivatás volt, inkább ugródeszkat jelentett a későbbi, otthon vállalt funkciókhoz, így különleges diplomáciai kiképzésben sem részesítették a leendő követeket (Anderson 1993: 32–33).

RÁLAMB ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM HATÁRÁN ÉLŐ NÉPEK

A Rålambról szóló szakirodalom elsősorban a svéd diplomata törökökről alkotott képét helyezi a középpontba, és azt tartja vizsgálatra leginkább alkalmasnak. A szövegek elfogultságáról szóló vélemények széles skáláját ismerjük, a legtöbben hűvös és józan korrektségét, elfogulatlan és objektív stílusát emelték ki (Jarring 1984: 141, Brendemoen 1987: 12). Az elfogulatlanság benyomása abból eredt, hogy a kutatás csak a törökökről adott leírást vizsgálta, az ugyanis – ellentétben a magyarokról és románokról szólókkal – valóban nagyrészt nélkülözi az explicit ítéletalkotást, még az oszmán államról írt hosszás beszámoló is csak a bemutatott eseményeken és jelenségeken keresztül jellemzi a Birodalom lakóit.

A magyarokról és a havasalföldiekről ezzel szemben a *Kort beskrifning* oldalain találunk egy-egy összefoglaló leírást. Mindkettőben merész általánosításokkal találkozhatunk. A magyarok bemutatására Rålamb Barcsai Ákos fejedelmi helytartóval folytatott tárgyalásai ismertetésekor kerít sort: „...mindazon magyarok közül, akikkel találkoztam, a legjobb és leghumánusabb ő volt, mivel a többiek általában parasztosan gőgösek, tudatlanok, szokásaikban és viselkedésükben otrombák, megvetnek másokat, saját parasztokhoz és disznókhoz méltó szokásaikhoz és életvitelükhöz képest nem tartják azokat semmire. Úgy gondolják, ha van csirkéjük, szalonnájuk, hagymájuk és erős magyar boruk (melyet inkább szürcsölnek, mintsem hogy innának községes és szegényes kő- és facsészéiekből, melyeknek nemcsak nyakuk szűk, de

sul kettő ugyanazon Pufendorf-jelentés két változatát tartalmazza). Ezek egy része esetében könnyen megmagyarázható, miért volt szükség részletes, tematizált ismertetésre: Portugália és az Oszmán Birodalom távoli fekvésük és a viszonylag ritka kapcsolatfelvétel miatt kevésbé lehettek ismeretek a svéd diplomácia irányítói számára. Más esetekben már kevésbé egyértelmű a dolog, bár a párizsi helyzet nyilvánvalóan fontos volt a 17. század második fele Svédországának, Franciaország lévén legnagyobb nyugat-európai támogatójuk. A *Portugallica* gyűjteményben található, ehhez a csoporthoz tartozó két kötet mindazonáltal Rålambnál is tovább ment, mivel diplomáciai kérdéseket szinte egyáltalán nem is vesznek számba.

24 A *Kort beskrifning* nyomtatott változatának előszava szerint a beszámoló már régóta terjedt kéziratban és a másolatok számos hibája miatt vált szükségessé a publikálás (KB 2). A kiadás nagy szó volt: a Svédországgal kapcsolatos kisnyomtatványokat jegyzékbe foglaló Carl Gustaf Warmholtz Rålambén kívül csak Johann Skytte dániai–hollandiai–angliai követségéről szóló beszámolójának kiadását ismeri a 17. századból, de az sem Svédországban, hanem Hamburgban jelent meg, 1616-ban (Warmholtz 1782–1817: nr. 8211).

mindenféle tisztátalan dolgok is bele vannak nyomva), akkor a földön a legnagyobb élvezet jutott nekik. Épp ezért nem találni senki asztalán, akármilyen előkelő legyen is, ezüstneműt vagy üvegpoharat, de még önből készült tányért sem, hanem csak ocsmány fatányérokot, melyeket csak minden nyolcadik napon mosnak, közben csak a csontokat dobálják ki, és ismét használják ugyanolyan zsírosan.” (KB 17). A havasalföldiek ennél sokkal kedvezőbb elbírálás alá estek: „Az ország lakosai, különösen a nemesek, külsejükre nézve szépek, udvarias és jóindulatú nép, de nem eléggé elszántak, állhatatlanok és könnyen láznak fel fejedelmek ellen.” (KB 23.)

Gondolhatnánk, hogy régen kialakult etnikai sztereotípiákkal állunk szemben, melyeket Rålamb csak átvett és saját helyzetére alkalmazott. A szakirodalomban már sokan felhívták rá a figyelmet, hogy a személyes tapasztalat a legritkább esetben spontán, mindig régebbi tudáshoz viszonyul. Edward Said szövegközpontú világszemléletről (*textual attitude*) ír: szerinte az orientalisták hiába mentek el keletre, hogy saját szemükkel lássák, mert csak azt és úgy látták, amit a korábbi irodalom leírt és kanonizált (Said 2000: 162–163). Ugyanezt Wolfgang Neuber kicsit másképp fogalmazza meg: az autopszia sohasem lehet spontán, az összeálló szöveg mindig egy szöveg univerzumba helyezkedik, toposzokat vesz át, intertextuális gazdagságot mutat fel (Neuber 2000: 252). Ezek szerint Rålamb számára is kellett, hogy létezzenek követendő vagy elutasítandó minták, szövege más szövegekkel való ütköztetésben (követésben vagy elutasításban) érthető meg igazán.

Nehéz azonban a helyzetünk, ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen diskurzus létezett a 17. századi Svédországban Erdélyről és Havasalföldről, milyen információkat szerezhettek a svéd diplomata indulása előtt a vazallusállamok lakóiról. Rålamb nem vett részt a harmincéves háború hadieseményeiben, Brünn 1645-ös ostrománál sem volt jelen, amikor I. Rákóczi György és Lennart Torstenson közös hadjárataiban svéd és erdélyi katonák köthettek ismeretséget.²⁵ Nem kizárt, hogy az általa látogatott egyetemek valamelyikén találkozott magyar vagy erdélyi diákkal,²⁶ bár ez nem feltétlenül adott bármiféle támpontot a népek megismeréséhez: a magyar peregrinusok (csakúgy, mint a lengyelek) hajlamosak voltak tradicionális ruháikat – és feltehetőleg szokásaik egy részét is – átmenetileg a nyugatiakéra váltani (Bethlen 1980: 576–577, 585; Tóth 1998: 149; M¹ csak 1995: 280–282). Arról, hogy milyen kép élt az erdélyiekről Svédországban a műveltségéről és széles látóköréről ismert kancellár, Axel Oxenstierna tanúskodik. Ő ugyanis azt nyilatkozta az államtanács egyik ülésén, 1643. március 28-án, hogy az I. Rákóczi Györggyel kötendő szövetséget kérdésessé teszi többek közt az, hogy az erdélyiek kevésbé tűnnek kereszténynek (SRP X. 91). A kora újkori erdélyi kultúrát sok mindenért el lehetett marasztalni, de kereszténységét aligha lehetett kétségbe vonni, így a kancellár megjegyzése – még ha értjük is, hogy a svéd államférfi nyilván Erdély oszmán vazallusi

²⁵ Így X. Károly Gusztáv ismert néhány erdélyit, akik hogylétéről aztán 1655-ben a hozzá küldött erdélyi követőtől, Constantin Schaumtól udvariasan érdeklődött is (Schaum jelentése EOE XI. 213–214). A svéd–erdélyi közös hadjáratról 1645-ben lásd Kármán 2000.

²⁶ Leidenben Rålamb peregrinációjának mindhárom évéből ismerünk erdélyi diákokat, 1642-ben öten, 1643-ban nyolcan, 1644-ben hárman szerepelnek a matrikulákban (Szabó–Tonk 1992: 365).

helyzete miatt kételkedett lakói kereszténységében – egyértelműen súlyos információhiányra utal. Nem zárhatjuk ki, hogy Rálamb valamilyen forrásból már elutazása előtt szerzett értesületeket arról, mi várja majd Magyarországon és Erdélyben.

A kialakított vélemény azonban levezethető Rálamb saját tapasztalataiból is. Az egyes csoportok másokról alkotott véleményével foglalkozó tudósok nagy előszeregettel írnak sztereotípiákról. A szó általános szociálpszichológiai értelmezése: egy bizonyos csoportnak tulajdonított jellemzők, magatartásformák, a csoport tényleges megismerése nélkül. A kulturális antropológus Maryon McDonald a pszichológusok definíciójánál némileg szélesebb értelemben használja a fogalmat. Az ő számára nemcsak a csoportról még annak megismerése előtt, a priori kialakított kép tartozik ide, de az is, amelyet a csoporttal való találkozás után, annak felületes megismerése révén formálódik meg az egyénben. Hipotézisünk szerint ez a helyzet Rálamb magyarokról és havasalföldiekről kialakított véleményével is, így érdemes megfontolni McDonald elemzésének tanulságát: a kulturális eltérés okozza a sztereotípiák létrejöttét, a kultúra pedig kategóriákra osztható és azokban értelmezhető – így a kultúrák eltérése visszavezethető a kultúra kategóriáinak eltérésére (McDonald 1993: 222, 228). Ha megtaláljuk, milyen eltérések mutatkoznak két kultúra kategóriái közt, megjósolható, milyen sztereotípiákat fognak egymással szemben felállítani és fordítva: amennyiben megismerjük két kultúra egymásról alkotott sztereotípiáit, azt visszavezethetjük a kategóriáik közti különbségekre.²⁷ A kérdés tehát úgy fogalmazódik meg: az erdélyi és havasalföldi kultúra mely kategóriái váltották ki a svéd diplomata nemtetszését, és vajon mi lehet a kulturális különbségek mögött.

Étel, ital, étkezési kultúra

Rálamb magyarokról szóló rövid összegzésében előkelő helyet foglalnak el az étkezéssel kapcsolatos panaszok, így logikus, ha az elemzést is ezzel a csoporttal kezdjük. Először sárospataki fogadásáról beszámolva tett említést arról, hogy bár az öt vendégül látó Dalmádi István alprefektus előkelő ember volt, mégis fatányérból evett, mint minden más magyar (D 59). Megbotránkozása csak nőtt, amikor a prefektus, Inczédi Mihály meghívta ebédre. Rálamb így írja le tapasztalatait: „Bár ez a prefektus a fejedelemszony egyik legelső minisztere, előkelő származású és gazdag ember, a szobája mégis takarítatlan és piszkos, terítéke és szalvétái koszosak, undok kis üveg poharakból lehet nála inni, másnak nem is adott poharat, csak nekem, és előtte Dalmádinál is ugyanezt az üveget és ezüstkelyhet használtam, úgyhogy úgy tűnt, mintha nem lenne másik az egész városban.” (D 60.)

Hasonló élmények érték a svéd követet Gyulafehérvárott is, ahol az általa egyébként nagyra becsült Barcsai Ákos látta vendégül. „Az ételt óntálakban szolgálták fel,

²⁷ Végső soron nincs sok eltérés a Harbsmeier és a svájci Gabriele Scheidegger által használt modellhez képest: két kultúra eltéréseit és félreértéseit az egyes jelenségeknek tulajdonított érték okozza, ami az egyik számára elfogadható, az a másikat sérti és fordítva.

de tényeink fából voltak, és úgy vettem észre, az a szokás Erdélyben, hogy mindenki fatányért használ, bármilyen nagy úr is legyen, és mikor az egyik oldalát már használta, egyszerűen megfordítja; ez köztük egyáltalán nem szégyen, még ha az te is van régi zsírfoltokkal. Közöséges kőkorsókból isznak, olyanokból, melyekből Lengyelországban, jobban szeretik ezeket, mint az ezüstkelyheket.” Barcsai kérte is az engedélyét, hogy a lakomán inkább ilyen edényből ihasson. Ebből a korszóból pedig a magyarok inkább szűröcsölik a bort, mintsem isszák, „és ezt nagy ínyencségnek tartják” – írja a svéd követ (D 75–76).

Ha a fenti leírásokat összevetjük Rålamb idézett összefoglaló mondataival, láthatjuk, hogy a svéd követ az utazókra általában is jellemző stratégiát (Rouillard 1940: 290. 1. jegyzet) alkalmazza: abból, hogy Barcsai Ákos a kőkorsókat előnyben részesítette, a teljes magyarságra nézve általános következtetést vont le. Sőt azt is hozzátette, hogy üveg poharat nem is látni az asztalaikon, holott Sárospatakon éppen a koszos üveg poharak miatt panaszkodott – és az üveg pohár már valóban nem számított ritkaságnak a 17. század Magyarországon (Tóth 1998: 159).

A fatányérok esetében már nem ennyire egyszerű a helyzet. Erdélyben ugyanis a korszakban valóban a fatányér volt a legelterjedtebb. Az 1676-ban született székely nemesúr, Apor Péter ezt írja: „Emlékezem reá, hogy mikor az óntányér ugyancsak jó formában bejőve, amaz nagy szent ember és nagy úr, Haller János kicsin fatányérokot csináltatott, s az óntányérnak az közepiben tette, s úgy fatányérról ett... az egy fejedelmén kívül senkinek ezüstitálból szabad nem volt enni.” (Apor 1982: 593) Tüdős S. Kinga életmód-történeti kutatásai szerint rendszerint volt ugyan ezüstnemű az erdélyi főurak birtokában, általában mégis inkább az ónból készült tányérokot használták (Tüdős 1998: 89). Rålamb hazájában, a korszak Svédországában meglehetősen sokszínű kép tárul elénk az asztalokon. A század első felében még (különösen a szegények körében) népszerű fatányérok gyorsan felváltották az ón- és réztányérok, míg a század második felében egyre több helyen jelentek meg a nemesfémű vagy kerámiából készült étkészletek. Johan Ekeblad, a köznemesi származású neves naplóró például sokáig fatányért használt, míg franciaországi követsége alkalmával XIV. Lajostól pompás ezüst étkészletet nem kapott ajándékba. A gazdag arisztokrata udvaroknak már ekkor elengedhetetlen része volt az ezüst. 1648-ban Gustav Oxenstierna tyresői kastélyában két tucat ezüstitál és ugyanannyi ezüstitányért írtak össze, Magnus Gabriel De la Gardie birtokában pedig a század közepén 204 ezüstitál, 66 aranyozott ezüstitál és 273 ezüstitányér volt található (Karlsón 1945: 470–473).

Mint a fenti számokból látszik, a svéd arisztokrácián belül is nagy különbségeket találhatunk. A gazdagabb háztartásokra nem is ajánlkozhatott volna jobb példa Magnus Gabriel De la Gardie-nál, hiszen az ő neve szinte összefonódott a luxus svédországi megjelenésével (Revera 1984: 114). Az 1640-es évek végén franciaországi útjáról hazatérve hozta magával az előkelő francia divatot (melynek terjesztésében persze segítségére volt Krisztina királynő lelkes támogatása). Svédországban is robbanásszerűen megindult a luxuscikkek vásárlása: az arisztokrácia bankettjei egymást követték, a főurak nagy ruhatárakat vásároltak össze, hatalmas, időnként

erejüket meghaladó építkezésekbe kezdtek.²⁸ Ez a luxus egyrészt a külföld számára jelezte: az újonnan jelentős politikai tényezővé vált Svédország helyet követel magának Európa vezető hatalmai közt a reprezentáció szimbolikus szférájában. Ugyanakkor belföldre is üzenetet hordozott: egy nemesnek rangjához megfelelő életmódot kell követnie, hatalmát láthatóvá kell tennie, és ily módon teljesen mindegy, hogy anyagilag milyen lehetőségekkel rendelkezik, előkelő és pompás háztartást kell tartania. A korszak Svédországában a takarékosság semmiféleképp nem számított erénynek, csak zsugoriságnak, hiszen egy igazi nemesnek nagylelkűnek és nagyvonalúnak kellett lennie (Englund 1989: 81–83). A gazdasági tőkét a nemesség a státuszszimbólumok tőkéjére váltotta. Jürgen von Kruedener institutionalizált fogyasztási kényszernek hívja ezt a jelenséget, melyben az elithez tartozó egyén kénytelen a felfokozott luxusfogyasztást követni, különben deklasszálódik (Runeby 1980: 11, Revera 1984: 121).

Ezek fényében érthető, miért jelentett Rálamb számára sokkot az erdélyi viszonyokkal való találkozás. Saját értékrendjéből kiindulva hihetetlennek tűnhetett neki, hogy olyan előkelő nemesek, mint Inczédi Mihály és főképp mint Barcsai, nincsenek tisztában a számára alapvetőnek tűnő elvárásokkal. Erdélyben is létezett természetesen a hatalom reprezentációjának hagyománya, a fejedelmi udvar lehetőségei és gyakorlata jócskán felül is múlták egy egyszerű nemesét, de egyértelmű, hogy a hangsúly, amit a látvány kapott, nem érte el a nyugat-európai szintet.²⁹ Az is közrejátszhatott a Rálamb számára méltatlannak tűnő fogadtatásban, hogy érkezése idején a fejedelem nem tartózkodott az országban. Kolozsvárott a két fejedelemasszony, II. Rákóczi György anyja, Lorántffy Zsuzsanna és felesége, Báthory Zsófia fogadták. Hogy sor került-e valamiféle hivatalos ebédre és hogy ott milyen étkezletet használtak, erről a svéd követ nem ejt szót. Gyanítható azonban, hogy ha lett volna fogadás, az nem maradt volna ki a *Diarium*ból. Az 1643-ban II. Rákóczi György esküvőjére érkező lengyel királyi követ, Jerzy Ba³³aban mindenesetre arról számolt be, hogy az esküvői ebédet aranyozott tányérokból ették és a követek mellett külön szolgáló állt a tányér cserélgetésére (Ba³³aban 1990: 30–31). Nem valószínű, hogy az esküvőt rendező apjához képest tékozló hírében álló II. Rákóczi György szegényesebben fogadta volna svéd vendégét tizenöt évvel később, ha erre személyesen adódik lehetősége.

Havasalföldön, ahol a fejedelem otthon tartózkodott, hasonló problémái nem akadtak a svéd követnek. Constantin^a erban fővárosában fogadta őt és nagy lakomát rendezett számára. Erről beszámolvva Rálamb elégedetten jegyezhetette fel, hogy az

²⁸ Margareta Revera kutatásaihoz (Revera 1984, Revera 1988) Peter Englund tett hozzá értékes mentalitástörténeti adatokat (Englund 1989: 70–83), legutóbb pedig Leon Jespersen tett kísérletet a 17. századi luxusfogyasztás dán és svéd változatának összehasonlítására (Jespersen 1997).

²⁹ Rálambhoz hasonló élmény érthette Rákóczi Zsigmond feleségét, Pfalzi Henriettát, aki arról számolt be csodálkozva 1651-ben hazairt levelében, hogy Magyarországon a főurak ruházata nem különb, mint a szolgálóké (Péter 2000: 50). Az egyes erdélyi társadalmi rétegek ruházatában természetesen volt különbség, ám nem olyan, mint amit a Téli király lánya megszokott, ez okozta félreértését.

ételt ezüsttálcán szolgálták fel (még ha az vasfedővel volt is borítva) és a fejedelem asztalánál ülőknek (köztük természetesen neki is) ezüstitányér jutott (D 85–86).

Az ételek és italok ugyancsak szokatlanok lehettek a svéd utazónak, bár – az említett Jerzy Ba³³abannal ellentétben, aki részletesen elemzi, és természetesen pocskéknak minősíti a megízlelt erdélyi étkeket (Ba³³aban 1990: 16–17) – Rålamb nem sűrűn nyilatkozik róluk. Annyi mindenesetre kiderül, hogy a bortermő vidékekre érve minden valószínűség szerint nehezebbre esett megválnia a sörtől. Moravské Budi jovice mellett feljegyezte, hogy a bor kezd olcsóbb lenni, mint a sör (D 44), de azért továbbra is utóbbi italt részesítette előnyben. Így találkozhatott a legtisztább sörrel, amit valaha ivott: Liptószentmiklóson a postamester német származású felesége főzte (D 54). A hosszú konstantinápolyi tartózkodás után pedig nagy élményt jelenthetett, hogy hazafelé Vukováriban ismét sörrre talált (D 197.). A borról alkotott véleményét mutatja egy, a szilisztriai pasának adott válasza. A pasa ugyanis, amikor látta, a svéd követnek mennyire ízlik az életében először megkóstolt serbet, azt mondta neki, hogy ha ez bor lenne, már rég nem tudna magáról. Erre Rålamb azt felelte, hogy inkább ezt issza, mint a bort (D 93).

Egyetlen borfajtáról nyilatkozik Rålamb kedvezően, ez pedig a tokaji. Azt írja róla, hogy Magyarország legjobb bora, a többiekkel ellentétben nem okoz podagrárt,³⁰ Lengyelországban is nagyon kedvelik. Még orvosságnak is jó a magyar betegség ellen: mikor a magyarok érzik a kezdődő betegséget, jó sokat isznak belőle, lefekszenek és kiizzadják. Inczédiinek több fajta tokajija is volt, „egyik jobb, mint a másik” – kommentálja a svéd követ (D 60–61). A bor annyira ízlett neki, hogy még a *Kort beskrifning*ben is megemlíti – egyetlen igazi pozitívumként magyarországi tartózkodása alatt (KB 14). A többi magyar bort azonban nem sokra értékelte, valószínűleg túlzottan erősnek tartotta őket. Erre utal a már idézett rész a magyarok étkezéséről, de az is, hogy nem volt hajlandó tiszta borral koccintani, még akkor sem, mikor a vele együtt ebédelő moldvai követ kifejezetten követelte, hogy fejedelme egészségére azt igyon. A svéd követ arra hivatkozott, hogy a többi pohárköszöntőnél sem fogyasztotta magában az erős bort (D 76). Figyelemre méltó azonban, hogy a magyarok túlzott mértékű borfogyasztásáról nem szól, ellentétben például a francia Jean de Laboureurrel, aki 1646-ben utazott keresztül Magyarország nyugati részein (R. Várkonyi 1987: 56). Valószínű, hogy a svéd még nagyobb alkoholfogyasztáshoz volt szokva, csak épp otthonában a kevésbé erős sört itták nagy mennyiségben.

Az ételek körében sokkal több meglepetés érthette, mint az italok esetében, de erről Rålamb meglehetősen kevés alkalommal emlékezik meg. Egyszer elmeséli, hogy a szempci fogadóban egy szerzetes megtiltotta, hogy böjti napon húst szolgájanak fel neki, így be kellett érnie némi tojással és sózott heringgel, ráadásul még vaját sem tudott szerezni, mert ott nem vaját, hanem zsírt használnak a sütéshez (D 49). Ez önmagában nem lenne különös, de tudni kell, hogy a vaj ebben a korszakban hódította meg Európa nyugati részét: már nemcsak a protestáns északi országok használták (akiknél a csak délen megtermő olaj helyettesítőjeként, böjti

30 A podagra jelentése: lábköszvény.

zsiradékként terjedt el), de a franciáknál is a mártások alapanyaga lett, miközben az ételek veszítettek zsírtartalmukból (Montanari 1996: 141). Így a magyar konyha a kor elegáns nyugati ízléséhez képest némileg visszamaradottnak tűnhetett.

A már többször említett részben Rálamb felsorolja, mit esznek a magyarok: csirékét, szalonnát, fokhagymát. Arról, hogy mindez mennyire ízlett neki, csak onnan szerezhetünk tudomást, hogy a havasalföldi fogadás alkalmával feljegyzi: az étel jobb volt az erdélyinél (D 86). Különösen meglepő élményben lehetett viszont része, amikor Barcsai Ákos felesége, Kemény Erzsébet elutazásakor megajándékozta egy sertésbordából készült fokhagymás kolbásszal, melyet a helyiek – Rálamb szerint – „nagy ínycsalatnak tartanak” (D 77). A reneszánsz burjánzó fűszerkultusza a 17. századra nyugaton lassan lehanyatlott, és egyéb ízesítőkkal együtt a hagyma is kikerült a francia, itáliai és spanyol konyhák kelléktárából (Montanari 1996: 143). Sőt a hagyma és a fokhagyma erős illata egyre megvetendőbbnek számított, így használatuk állandó gúnyolódásnak voltak kitéve a nyugati szemlélők részéről. Az oroszországi utazók rendszeresen megjegyzéseket tettek a fokhagymaszagú helybéliekre (Scheidegger 1993: 49–50). Nem csoda hát, ha Rálamb is ironikusan viszonyult az ajándékhoz.

Az étkezések alkalmával még egy, számára nehezen tolerálható jelenséggel kellett megismerkednie a svéd követnek, ez pedig a zene volt. Már a magyar területeken is találkozott számára különösnek és nehezen elviselhetőnek tűnő zenével, de az igazán kellemetlen meglepetés Havasalföldön érte, Constantin^a erban fejedelem az ő tiszteletére rendezett ebédjén: „Ahogy leültünk, hatalmas zajt kezdtek csapni a muzsikusok, mindenféle síposok, trombitások, üstdobosok, dobosok, hárfások, hegedősök és mások. A dobokat török módra, mindkét oldalukon ütötték egy-egy pálcával, török muzsikusok játszottak a hárfákon, de úgy ütötték, mint nálunk a *hackebrädét*³¹ szokták, és beleénekeltek időnként két-három szót, ami inkább üvöltéshez hasonlított, mintsem énekléshez, úgy, hogy az embernek megfájdult a füle tőle. Ezt a törökök nagyon szeretik” – kommentálta Rálamb a hallottakat (D 86), és a későbbiekben is jelezte, hogy a török zene számára inkább ordibálásnak tűnik (D 175). Valószínű, hogy nemcsak a hangzásvilággal, de a hangerővel is gondjai akadtak, mert ugyanazt a szót (*skrål*) használta a zenészek minősítésére, mint amikor arra panaszkodott, hogy a hangosan csivitelő fülemülék miatt nem tudott aludni (D 203).

Nem tudni, vajon a böszörményi hajdúk által az ebédhez szolgáltatott zenét azért hasonlította-e farkasüvöltéshez (D 63), mert a török zenéhez állt közel. Vannak ugyan adatok a török zene magyarországi hatására a 17. században,³² mégis kétségek merülnek fel, hogy a svéd követet ez zavarta-e. Ha ez lett volna a helyzet, Rálamb talán nem hagyta volna későbbre, már itt ismertette volna, milyen is a török zene. Úgy tűnik azonban, Magyarországon még valamilyen ismerős zenével akadt dolga, változó minőségű elővezetésben. Nem minden magyar zenekarról kö-

31 Cimbalomhoz hasonló tradicionális svéd hangszer.

32 Sudár–Csörsz Rumen 1996: 72, 87–88. A hajdútáncról és -zenéről lásd Kürti 1983: 80–89.

zöl ugyanis lesújtó véleményt: a váradi kapitány zenészeinek produkcióját egyáltalán nem minősítette (D 65).

Ruházat

A svéd követ, aki mielőtt Rákóczi birtokait elérte, mindig nagyon nagy figyelmet fordított az álcázásra – nem kapott ugyanis útlevelet a császártól –, Magyarországra átérve azonnal beszerzett egy magyar ruhát (D 49). Arról nem esik szó, hogy hordta-e valaha – bár szolgáját egyszer egy ócska magyar köpennyel álcázta (D 50–51) –, de miután a magyarországi ruhadivat olyannyira elütött a nyugatitól, a svéd utazó fontosnak tartotta, hogy szükség esetén identitását egy helybéli ruházat mögé rejthesse. Rålamb azt nem részletezte, hogy az általa vásárolt magyar ruha hogy nézett ki, de a *Diarium* több helyén találkozhatunk ilyesfajta információkkal. A svéd követ közli, hogy a fejedelemszony udvari inasai (egész pontosan lakájokat emleget) magyar libériába, vagyis báránybőrbe voltak öltözve, míg mindkét fejedelemszonymon csak fűző volt, megerősített ujjakkal, rajta pedig hímzett cobolykabátot viseltek, magyar szokás szerint (D 69, 72).³³ Utóbbi leírás igen különös, hiszen a fűzőt önmagában sehol sem viselték, ráadásul Magyarországon a 18. század előtt egyáltalán nem is használták (Tóth 1998: 152). A svéd követ azonban nyilvánvalóan nem talált jobb kifejezést a magyar nemesi női viselet kedvelt darabjára, az elől nyitott, zsinórokkal összefűzött mellényre (melyekkel a magyar asszonyok valóban karcsúsították derekukat), ezért választotta ezt a különösnek ható kifejezést.

A magyar viselet törökös vonásai egyértelműen fokozták Rålamb idegenségérzetét.³⁴ Más forrásból is értesülünk róla, hogy a svéd arisztokraták egzotikusnak találták a kelet-európai divatot. Peder Juul, a Krisztina udvarába küldött dán követ tudósít arról, hogy 1652-ben, a királynő születésnapjára rendezett bálon mindenki töröknek, vagy lengyelnek öltözött (Molbech 1844: 342. nr. 73). Hiába voltak a sok évszázados lengyel–svéd kapcsolatok, sőt a Vasa Zsigmond uralkodásának kezdetén megvalósuló perszonalunió, a lengyeleket öltözékük elkülönítette a svédektől és ugyanolyan egzotikussá tette őket, mint a nagy messzeségben élő törököket. És bár a lengyel és magyar viselet közt jelentős különbségek voltak, melyeket a lengyelek időnként nem kevés gúnnyal emlegettek fel (Ba³³aban 1990: 36.), egzotikusságukban Rålamb számára nyilván nem volt különbség.

Természetesen Rålamb Havasalföldön is törökös viselettel találkozott. Ha szemügyre vesszük Konstantinápolyban vásárolt viseletkönyvének 119., 120. (magyarok) és 123. (havasalföldi) képét, láthatjuk, hogy mindkét nép ruházata tartalmaz törökös vonásokat – ezért is kerülhettek be a gyűjteménybe. A havasalföldi öltözet azonban sokkal keletesebbnek hat, már csak a hosszú köntös (és vele együtt a nad-

³³ A „magyar libéria” annyira különlegesnek (vagy elmaradottnak) tűnt, hogy még a *Kort beskriffringben* is helyet kapott (KB 16).

³⁴ Bethlen Miklós példája jól mutatja, hogy a Nyugat-Európába utazó magyarok (a lengyelekhez hasonlóan) kénytelenek voltak nyugati ruhákba öltözni, hogy ne legyenek állandóan az utcán járók figyelmének középpontjában (Bethlen 1980: 576–577, Tóth 1998: 149). Thurzó Imrét diákársai kigúnyolták idegen ruházata miatt, amikor 1615-ben Wittenbergbe érkezett (Ring 2001: 43–44). A lengyelekre lásd M¹czak 1995: 280–282.

rág hiánya) miatt is. A ruha vörös színe is hivalkodó a havasalföldi esetében, míg a magyarok sötétebb zöld színű ruhája jóval egyszerűbbnek hat. A sárga csizma és a szőrmegalléros kaftán szintén a havasalföldi viseletet mutatja keletiesebbnek.³⁵

Rålamb, úgy tűnik, nem tartotta említésre méltónak a divat további törökösödését, így ha egy, a havasalföldi udvarban dívó, török eredetű szokás nem okozott volna ceremoniális gondokat, nem is értesülnénk ilyen típusú konfrontációról. Ám a Constantin^a erban által felajánlott kaftánt a svéd követ először visszautasította, és csak az után volt hajlandó viselni, hogy a fejedelem elmagyarázta: ez országában a nagyrabecstülés jele. Még ekkor is csak a palotában hordta, onnan kilépve átadta egyik emberének (D 85).

A havasalföldi katonák külsejéről a *Diarium* impozáns képet nyújt. Rålamb beszámolója szerint a Targovi^{te} határában öt váró fejedelmi csapatok „mind szépen és díszesen voltak öltözve [...] többek közt látható volt egy csapat, melynek öltözékét leopárdbőr, páncél és teljes tigrisfejek adták, nagy, a saséhoz hasonlatos szárnyakkal díszítve” (D 83). Hasonló látványban Erdélyben nem volt része, bár ismét fel kell hívni a figyelmet, hogy nem találkozott a lengyelországi hadjáratán lévő fejedelemmel és a nemesség színe-virágával. Hugues de Terlon lovag, XIV. Lajos X. Károly Gusztávhoz küldött követe 1657-ben nem győzte dicsérni az erdélyi had pompás ruházatát, külön kiemelve sas- és sólyomtollas sisakjukat, drágakövel kirakott sisakforgójukat (Terlon 1753–54: 35).

Az utazás körülményei: járművek és szállások

Mint minden utazónak, Rålambnak is meghatározta hangulatát, hogy milyen körülmények közt utazhatott, és ezt számos helyen nem késlekedett feljegyezni. Sokszor olvashatunk róla, milyen nehezen kelt át a magas hegyeken. Kedvelt témája volt ez az utazóknak, csakúgy, mint a megtett mérföldek akkurátus feljegyzése, amivel azonban Rålambnak Havasalföldön fel kellett hagynia, mert ott nem voltak mérföldkövek (D 87). A Szudéták, a Dâmbovița völgye, a Fáttra mind komoly akadályt jelentettek (utóbbinál feljegyezte, hogy a hegyoldalak olyan meredek, hogy szinte négykézláb kellett rajtuk felkapaszkodni – KB 10).³⁶ Sőt, Szilisztria után nem sokkal balesetet is szenvedett, a kocsit felborult vele és lába ugyan nem tört el, de annyira megdagadt, hogy a csizmát úgy kellett róla levágni (D 92).

Magyarországi átutazása során általában megpróbálta a posta vonalát követni, vagy ha ezt valamilyen okból nem tartotta biztonságosnak, bérelt magának kocsit. A magyarokról alkotott negatív véleményének kialakulásához alighanem hozzájárulhatott az az eset, amikor Gyulay Ferenc váradi kapitány biztosított számára továbbutazáshoz szükséges járművet. Ez ugyanis nem az általa megszokott és igényelt

³⁵ Nem tudjuk persze, hogy minek alapján rajzolta meg az egyébként ismeretlen művész a viseleteket.

A sárga csizma a 17. századi magyarok körében sokkal népszerűbb volt a képen látható feketénél, amelyet inkább akkor hordtak, ha gyászoltak (Tóth 1998: 150).

³⁶ A *Diarium*ban a Tátrát említi (D 54), de miután utána Rózsahegyre érkezik meg, a *Kort beskrifning* verziója tűnik helyesnek.

kocsi volt, hanem csak egy parasztszekér, melybe szekérkosarat téve alakították át utazásra alkalmasnak. Rålamb megpróbált reklamálni és legalább egy csészát szerezni, de a váradi kapitány csak csodálkozott, miért nem elég jó a svéd követnek ez a jármű, hiszen a vidék legelőkelőbb nemesurai is csak ilyet használnak. Rålamb még azzal a megjegyzéssel is megtoldotta beszámolóját, hogy Svédországban még egy tisztességes polgár sem ülne be egy ilyenbe (D 66). És valóban: az Angliában 1564-ben feltűnt kocsi, mely a 16–17. század fordulóján még a hiúság és magamutogatás egyik szimbóluma volt („A kocsi elterjedt, a szajha szintén; a kocsi drága, a szajha szintén.” – mondták a puritánok), a 17. század közepére már a gazdagság fokmérőjévé vált (M¹ csak 1995: 263–266). Ugyanúgy beletartozott az institucionalizált fogyasztási kényszer körébe, mint az ezüst étkészlet, vagy az elegáns, legújabb építészeti divat szerint felhúzott palota. Aki nem kocsit, hanem szekeret használt utazásra, az nem rangjához méltón viselkedett.

Nemcsak a járművek, a magyarországi szállások sem nyerték el a svéd követ tetszését. Korábban sehol nem említette, milyen volt a szállása, de Kassa után, Győr-kén már méltatlankodott amiatt, hogy egy helyiségben kellett aludnia a háziakkal és a szolgálókkal, ráadásul a fogadósné nem volt hajlandó ételt adni nekik, viszont busásan megkérte a fekhelyként szolgáló szalma árát (D 58). Sárospatakon Rålamb már egyértelműen általánosításokat tett: a szoba piszkos volt, magyar szokás szerint, ráadásul előbb hosszas alkudozás árán ki kellett tészkélnie a házigazdát és csirkéit, ha egyedül akart maradni (D 59). Böszörményben maga ugyan jó szállást kapott (bár elég kicsit), de emberei a tanácsteremben aludtak, melyben nemrég gyűlt össze a tanács és olyan bűzt hagyott maga után, melyet semmilyen füstöléssel nem tudtak kiűzni (D 63).

A magyarországi szálláshelyeket mások is sokszor ítélték piszkosnak.³⁷ Ezekkel szemben Rålamb nagyon elismerően nyilatkozott azokról, melyeket a Szászföldön talált: tágasak és kényelmesek voltak, a vendéglátók pedig jóindulatúak (D 77, 79; KB 17–18). Az ország népei közül amúgy is egyedül az erdélyi szászok nyerték el a tetszését. Városaikban érezhette magát leginkább ismerős környezetben, a neveléséhez hasonló kultúrában. Igencsak felháborodott hát, amikor a nagysinki bírótól hallotta, miképpen akarta II. Rákóczi György megnyirbálni a szász városok privilégiumait, elsősorban azt, hogy ott csak szászok vehetnek házat. Ez ellen pedig a polgárok hiába tiltakoztak, mert az országgyűléseken a másik két natio, a székelyek és a nemesek leszavazták őket – számol be Rålamb (D 79–80).³⁸ A *Kort beskrifning*ben, mint megszokhattuk, a tényközlésen túlmenően értékel is a helyzetet, és ez nem túl hízelgő: „Sok más is rájuk nehezedik, úgy tűnik hát, idővel szabadságuk semmivé lesz, különösen, mivel nincsen köztük elég értelmes ember, hanem mindnyájan együgyűek. Ami a magyarokat illeti, nekik sem kellene azon munkálkodniuk, hogy a szászokat kiirtsák az országból, sokkal több okuk lenne arra, hogy védjék őket és kedvezzenek nekik. Ugyanis ami Erdélyben jó kézben van, az a szászokhoz tartozik, a többi inkább tiszta barbárság.” (KB 18–19)

³⁷ Jean de Laboureur véleményét idézi R. Várkonyi 1987: 55.

³⁸ II. Rákóczi György és a szász városok vitájáról lásd Kósa 1942: 50–55, illetve Péter 1988: 744.

Mint a fenti idézet mutatja, a szászokról sem festett Rålamb valamiféle idealizált képet, ha szükségét érzi, őket is erőteljesen kritizálta. A Rákóczi és a szászok közti vita ismertetésekor amúgy is nehezebb helyzetben volt a svéd követ, hiszen egy uralkodó és egyik rendje konfliktusában a rend mellett foglalt állást, ami nem feltétlenül volt okos dolog egy, amúgy centralizáló törekvéseiről is ismert svéd királynak beadott jelentésben. Rålamb azonban rögtön tompította a helyzet élét a *Kort beskrieffning*ben még egy megjegyzés beiktatásával, amelynek a *Diarium*ban nem találjuk nyomát. Brassó lakóiról elmondta, hogy ők a legelszántabbak és őket nevezik a szász kiváltságok őrzőinek is, mert „keményen kiállnak jogaikért, bár időnként túlságosan otrombán is, nem úgy viselkednek, ahogy illenék, hiszen egy alkalommal kizárták a fejedelmet városukból, úgy hogy már a városkapun befelé tartott, távoznia kellett, amiből aztán semmi jó nem is származott.” (KB 19)³⁹

Natura és cultura

Utazgatása közben Rålamb természetesen szemügyre vette a vidékeket, melyeken keresztülhaladt és viszonylagos rendszerességgel minősítette is azokat. Egy táj külseje persze nem önmagában volt érdekes számára, hanem olyan szempontból, mit termelnek rajta, mennyire termékeny, illetve mit árul el lakóiról, azok szorgalmáról, a művelési szokásokról. Mind Magyarország, mind Havasalföld talaját roppant termékenynek tartotta (síkságukat rendszeresen hasonlítja Danzig környékéhez), de egyik helyen sem volt igazán megelégedve azzal, ahogy a földdel gazdáik törődtek. Ugyanígy kevés kivétellel elégedetlenül nyilatkozott az épített környezetről.

Az első megjegyzést, melynek alap gondolatát a későbbiekben a többi is követte, Sárospatakon jegyezte fel a svéd követ. A várból kitekintve gyönyörű látványról számolt be. Látt a Bodrogot, melyről nem sokkal korábban jegyezte fel: olyan gazdag halakban, hogy a helyiek mindig csak annyit tartanak meg a kifogottakból, amennyire szükség van, a többit visszaeresztik, hiszen biztosak lehetnek benne, hogy legközelebb is lesz elég zsákmány (D 59, KB 13). A kertekről azonban azt írta, hogy gyengén vannak megművelve: művelőik csak kihasználják a természet adta előnyöket, de mesterségükkel semmit nem adnak hozzá, és sem épületek felhúzására, sem a tisztaságra nem fordítanak gondot (D 60).

Még ennél is rosszabb véleménnyel volt a hajdúvidékek gazdálkodásáról. Azt tapasztalta ugyanis, hogy Böszörmény felé hajtva több ezer vadludat, darut, kacsát és más vadmadarat látni az út mentén, de a környék népétől képtelenség akár egyet is venni. A hajdúvidék lakosai tehát még a természet adta bőséggel sem élnek, és – mint Rålamb megjegyezte – pénzüket (melyből elég sok van) sem használják fel, hanem elássák. Így aztán folyton rossz ételeket esznek és házaik is csak szalmával fedett viskók (D 62, KB 14). Böszörmény után a követ nyulak sokaságát látta az út mellett, ám ezekhez sem tudott hozzájutni, mivel a kíséretében lévő hajdútiszték kutyái alkalmatlanok voltak a vadásatra: szívesebben látták a nyulat a tálban, mint a mezőn

³⁹ A svéd követ a szász városok és Báthori Gábor fejedelem 1611–12-es vizályaára céloz.

– szól a kommentár (D 63–64). A legrosszabb minősítést a cigányok kapták: őket Rålamb egyértelműen lustának tartotta, amiért nem bizonyultak szorgalmasabbnak az aranymosásban, holott a talált arany kétharmadát megtarthatták és csak egyharmadát voltak kötelesek beszolgáltatni a fejedelemnek (D 73).

A svéd követ Havasalföld elhagyásakor közölte összefoglaló tapasztalatait az országról *Diarium*ában, meglehetősen jó képet festve annak adottságairól (D 88). A *Kort beskrifning* leírása még hízelgőbb: „Havasalföld fekvése és a természet kedvezése miatt Európa egyik legjobb tartományának mondható. A talaj hihetetlenül termékeny, annyira, hogy a lakosoknak nem kerül sok erőfeszítésbe földjük megművelése, hiszen ha a búzamatot csak annyira mélyre ássák le, hogy a föld elfedje, már nagy termést hoz [...] A Duna mellett van a legjelentősebb mezőgazdasági kultúra: legelőt mindenütt jócskán találni; hal is van a szükséges mennyiségben; bor, méz, viasz, só bőségesen; arany- és ezüsterek [...] a földből patakok folynak; mindenféle vadak és madarak olyan mennyiségben, amennyit csak az ember kíván.” (KB 22.) Ugyanakkor azt kellett látnia, hogy az út mellett a föld megműveletlen és lakatlan, a bányákat pedig senki sem műveli. Ennek okát meg is magyarázta: mindez a török miatt van, a rendszeresen átvonuló török csapatok miatt senki nem kezd szívesen földművelésbe az országút mellett, inkább felköltözik a hegyekbe. A fejedelem pedig inkább nem műveltetni bányáit, nehogy a török számára vonzóvá tegye az országot, és veszedelmet hozzon saját fejére.

A kultúrtájaknál természetesen még többet árul el Rålamb egy-egy népről alkotott véleményéről a települések és épületeik leírása. A sárospataki vár még meglehetősen jó kritikában részesült: nem nagy ugyan, de elég szép és világos szobái vannak, és ablakaiból szép kilátás nyílik (D 60). Debrecen azonban már egyértelműen nem nyerte el a tetszését. Leírása szerint a *Civitas Heidonum* főleg mocskossága miatt volt emlékezetes, egyetlen szennytócsában úsztak az utcák és terek, és csak a templomtól a tanácsházig volt lefektetve egy út dorongokból – ahogy az a svéd istállóknál szokott lenni (D 64). A megjegyzés nagyon jellemző: a magyar városban tapasztalt megoldást a svéd tanyák szintjével hasonlította össze. Mint megszokhattuk, a *Kort beskrifning* értékelése Debrecen esetében is túlmegy a *Diarium* által adotton. Ebben már az is szerepel, hogy aki a pallókból készült utca mellett akarna menni, az elsüllyed a mocskokban, és hogy ezt a mocskot a debreceniek ráadásul annyira szeretik, hogy az ajtajukat is ezzel kenik be festék helyett (KB 15).

Erdély székhelye szintén nem kapott jó minősítést: Gyulafehérvár nemcsak „nem nagy, nem erős, nem jólépített,” de ráadásul nincsenek benne házak, csak kunyhók, melyek ablakai hártýából vannak, mint Erdélyben az összes nemesi és nem nemesi ház (D 75, KB 17). Itt is ugyanazt az elmarasztalást találjuk, mint az előző esetekben: az erdélyiek nem ügyelnek eléggé arra, hogy nemesi mivoltukat életmódjukkal is jelezzék, nem különülnek el eléggé a nem nemesi rétegektől – legalábbis a svéd követ által fontosnak tartott kategóriákban semmiképpen. Az egyetlen kivételes épület Gyulafehérvárott, melyet Rålamb hajlandó volt háznak minősíteni, a fejedelmi palota volt, de az is csak azzal a kitételrel, hogy Stockholmban száz ennél szebb polgárház található (D 75). Újra és újra ugyanabba ütközünk: a század közepén

meggazdagodó, francia ízlést átvevő svéd arisztokrata nem tudja elfogadni az erdélyi társadalom szűkösebb anyagi lehetőségeit, és kultúráik ebből (is) adódó különbségeit. Stockholmban ebben az időszakban egymás után épültek az óváros díszes barokk palotái, köztük az egész korszak szimbólumának tekintett Lovagok háza (Revera 1988: 112). Eközben Erdélyben a tizenöt éves háború alatt elpusztult fejedelmi palotát ugyan újjáépíttette Bethlen Gábor és I. Rákóczi György,⁴⁰ de az országgyűlés még 1627-ben is hiába hozott döntést Gyulafehérvár fejedelmi székhelyhez méltó házakkal való újbóli beépítéséről (Péter 1988: 748), és úgy látszik, ezek a svéd követ utazásának idejére sem készültek el. A fejedelmi palotát belülről is megtekintve Rálamb ugyan a szobákat viszonylag nagynak találta, de kifogásolta sötétségüket (D 76).

Az előzőekkel már találkoztunk azzal, hogy az erdélyi szászok kiemelt jelentőségre tettek szert a svéd követ szemében. A szász városok, rendezettségükkel és takaros épületeikkel természetesen szintén sokkal inkább elnyerték Rálamb tetszését, mint a többi erdélyi település. Német módon építettek, jobbak és tekintélyesebbek, mint más városok Erdélyben, különösen Nagyszeben – közölte. Még a Szászföldön látott vízimalom is nagy és jól épített, így Magyarországon ritkaságnak számít (D 78–79).

Ami Havasalföldet illeti, ott nem sok városról mondott véleményt. Ebben szerepet játszhatott a vidék viszonylagos lakatlansága is. Az egyetlen minősített városról, Bukarestről azonban meglehetősen lesújtó a véleménye: ahhoz képest, hogy az előző fejedelem, Matei Basarab fővárosa volt, szánalmasan néz ki, egyetlen ház sem jobb benne egy svéd zsellér kunyhójánál. Megjegyezte viszont, hogy rengeteg templomuk van, ahogy Havasalföldön általában is sok a templom, mert a románok emléktemplomokat építenek, melyeket aztán nem használnak, így sok helyen lehet templomokat látni a településektől messze, a mező közepén (D 87).

Târgovi^otéről, Constantin^a erban fejedelmi székhelyéről már egy szót sem írt, csak a fejedelmi palota belsejéről. A fogadóterem felé számos szobán kellett keresztül mennie, egyiknek sem volt a falán semmi, ablakaik pedig papírral voltak fedve. Egyedül a fogadóteremben (amelyik minden palotában hagyományosan a legdíszesebb szoba) volt damasztborítás a falakon és ez a szoba rendelkezett üvegablakokkal. Még a fejedelem saját lakosztályában (ahová a hivatalos fogadás után magánbeszélgetésre félrevonultak) sem volt a falakon tapéta, viszont a falak festettek voltak, mint a svéd parasztházaké – jegyezte meg Rálamb (D 84–85). A korszak Svédországhoz képest – ahol arisztokrata körökben dúlt az aranyozott-ezüstözött bőrtapéták divatja, flamand és török szőttesekkel borították a falakat (Karlson 1945: 26–33) – nagyon szegényesnek tetszenek a mégoly szép freskók is.

40 I. Rákóczi György gyulafehérvári építkezéseiről lásd Kovács A. 2000: 65–68.

Udvariasság és reprezentáció

Végül ejtsünk szót arról a szempontról is, amely – szerepéből fakadóan – talán legfontosabb lehetett Rálamb számára. Diplomataként, királya képviselőjeként mindig elsőrendű fontosságot kellett tulajdonítania annak, miképpen fogadják hivatalos színtereken, a Svédországgal szövetséges Erdély, illetve annak szövetségese, Havasalföld reprezentánsai.

Az első kellemetlen tapasztalatot még Erdélybe érkezése előtt, a sárospataki Rákóczi-birtokon szerezte. Az uradalom prefektusa, Inczédi Mihály ugyanis legkevésbé sem felelt meg elvárásainak, és nemcsak a már említett étkezési kultúra terén, de a vendéglátáshoz kötődő más területeken sem. Miután közösen elköltöztek egy ebédet, délután átküldetett Rálambhoz és bocsánatát kérte, hogy vacsorára nem láthatja ismét vendégül, de dolga akadt. A svéd követ azonban úgy vélte, a valós ok inkább az lehetett, hogy Inczédi, szűkszavú ember lévén szívesebben volt egyedül, mint társaságban. Amúgy is komoly hiányosságokat fedezett fel a prefektusnál az etikett terén: sosem ment fel érte személyesen a szállására, ahogy illetet volna, hanem inkább lehívatta magához. Rálamb sokáig gondolkozott, lemenjen-e egyáltalán ilyen sértő invitálásra, vagy sem, de végül úgy döntött, Inczédi nem megsérteni akarja, hiszen egyébként roppant készségesnek mutatkozott. Így az etikett áthágását betudta a prefektus butaságának és bárdolatlanságának (D 60). Nem világos, hogy ebben az esetben valóban csak Inczédi nem ismerte az etikett előírásait, vagy e téren eltérés volt a magyar és a svéd szokások között. Utóbbi sem lett volna szokatlan, amire Kemény János sokat emlegetett bécsi ebédmeghívása szolgált jó példát. Míg Erdélyben az előzetes meghívás után közvetlenül az ebéd előtt illet még egy embert küldeni a meghívotthoz, addig ez Bécsben nem volt szokásban, így a Dietrichstein hercegekhez hivatalos Kemény János hiába várta díszmagyarban a második küldöncöt és végül lekéste az ebédet (Kemény 1980: 116–117).

Az Inczédinél tapasztalt viselkedés Rálambot újabb általánosításra készítette, annak ellenére, hogy aztán több helyen is írta, hogy máshol jól fogadták (D 63, 65, 75) – igaz, az ifjabb fejedelemszonnynak, Báthory Zsófiának is felrótta az etiketten vétett hibáit.⁴¹ A sárospataki prefektussal kapcsolatban írta le a magyarokra szerinte jellemző parasztos gőg (*Bondehögfärd*) fogalmát.⁴² Ez alapos sértés volt, sőt valakit parasztnak titulálni a kora újkori Svédország egyik legdurvább sértésének számított. Jellemző eset történt az 1680-as országgyűlésen: Hans Wachtmeister azt mondja az arisztokrata Mauritz Possénak: „te nem értesz ehhez az ügyhöz, csak annyit, mint egy paraszt.” Ez Possét mértéktelenül felingerelte, hatszáz éves családfáját emlegetve kérte ki magának a kifejezést, míg Wachtmeister ki nem javította: annyit értesz hozzá, mint egy gyerek (Englund 1989: 197, Ankarloo 1983: 242.). És Rálamb nemcsak egyszer él ezzel a jelzővel: a *Kort beskrifning*ben emlegetett parasztos

41 A fejedelemszonnynem kérdezősködött a követnél X. Károly Gusztáv hogylétéről, kíséretét azonban üdvözölte, még mielőtt Rálamb elmondhatta volna köszöntőbeszédét, ami a svéd szerint nyilvánvalóan ellenkezett a bevett szokásokkal (D 72).

42 Jócskán megvan Inczédiben a magyarok parasztos gőgje: D 60, a magyarokra általánosan jellemző a parasztos gőg: KB 17.

szokások átfogóan vonatkoznak a magyar élet minden területére, és sokat elmond a kifejezés értékéről, hogy mellé még a „disznókhöz méltó” jelzöt is hozzáteszi. Ugyancsak ezt a sértést csomagolja a svéd zsellérekkel való állandó összehasonlítgatás köntösébe.

A reprezentáció csúcspontját mégiscsak a fejedelmi fogadástól várhatta a svéd követ. Azonban már kolozsvári bevonulása sem sikerült: ugyan a távol levő fejedelem felesége és fia (a fejedelemnek szintén megválasztott Rákóczi Ferenc) a közelben, Kolozsmonostoron voltak, de az öreg fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna és a fejedelem tanácsosainak érkezéséig Rálambnak várakoznia kellett. A *Diarium*-ban és a levelezésben ez nem kap különösebben nagy súlyt, ám a *Kort beskrifning*-ben Rålamb kissé sértődötten jegyzi meg, hogy csak a fejedelem udvarmestere kísérte be a városba, mindenféle ünnepélyesség nélkül.⁴³ A napokkal később megtörtént fogadás sem zajlott le zökkenőmentesen. Rålamb ugyanis meglepte az erdélyieket azzal, hogy nem németül, hanem latinul tartotta köszöntőbeszédét. Az erdélyiek ugyanis német köszöntésre számítottak és az udvarmester fel is volt készülve egy német nyelvű válaszbeszéd megtartására, Rålamb azonban felborította az egészet. A helyzetet nem sikerült gyorsan kezelni (a *Kort beskrifning* beszámolója szerint negyed óra is beletelt, míg megoldást találtak), végül – mivel senki nem tudott olyan jól latinul, hogy válaszolhasson – Lorántffy Zsuzsanna magyar nyelvű szavait az udvarmestere fordította németre (KB 16). A helyzet annyira komikusnak tűnt, hogy Rålamb a *Diarium* szerint alig tudta megállni nevetés nélkül (D 70).

A nyelvtudás – mint a fenti példa mutatja – Rålamb szerint nem tartozott a magyarok erősségei közé. Korábban is említ egy embert, akit Rákóczi magyarországi birtokigazgatója, Mednyánszky Jónás rendelt melléje, hogy Lednicrónára kísérje, ám csak mutogatva tudtak kommunikálni, mivel az illető nem beszélt a magyaron kívül más nyelvet (D 52, KB 9). Máshonnan is ismerünk példákat arról, hogy II. Rákóczi György diplomatai nem mindig rendelkeztek kifogástalan latinsággal: Földvári Ferenc konstantinápolyi rezidens arra hivatkozva kérte hazaengedését a Portáról, hogy a magyaron kívül más nyelvet nem beszélt, így nem volt alkalmas a szolgálatra;⁴⁴ a Lengyelországba küldött Sebesi Ferenc mellé pedig Varsóban csatlakozott Rainer János, és elkísérte további útjára, mert megtudta, hogy „ő kegyelme nem derekas deák, sem német nyelvet nem tud.”⁴⁵ Valószínű emellett, hogy a II. Rákóczi Györgyvel Lengyelországba távozott sereg számos képzett embert vitt magával, akik talán nagyobb elismerést válthattak volna ki Rálambból. A magyarok nyelvtudásáról a tíz évvel korábban átutazó Jean de Laboureur nagyon is elismerő véleménnyel volt: szerinte még a falusiak közt is általános a latintudás, maga is beszélt latinul két falusi lánnyal; tizenkét évvel később Edward Browne szintén elismerően emlegette a magyarok latintudását (R. Várkonyi 1987: 56, Browne 1994: 68). Mindenesetre meglepő, hogy az erdélyiek a latin nyelvvel kerültek bajba, és végül németül köszöntötték a követet, hiszen a német nyelvtudás sokkal ritkább volt a fejedelmi admi-

43 KB 15. vö. D 67, Rålamb levele Sten Bielkének (Gyulafehérvár, 1657. ápr. 14/24.) RA Bielkesamlingen E 2020.

44 Földvári Ferenc levele II. Rákóczi Györgyhöz (Konstantinápoly, 1651. ápr. 13.) MHHD XXIII. 51.

45 Rainer János levele II. Rákóczi Györgyhöz (Varannó, 1655. dec. 29.) MHHD XXIII. 277.

nisztrációban, mint a latin (a szász lakosságból viszonylag ritkán került valaki ilyen pozícióba, valószínű, hogy az udvarmester sem szász származása miatt tudott németre tolmácsolni, hiszen akkor Rålamb nem használná a „fordította, amennyire képes volt rá” kitételt – KB 16). A harmincéves háború alatti svéd–erdélyi szövetség alkalmával Lennart Torstensson folyamatosan azt kérte, hogy ne csak latinul, hanem németül is tudó diplomatát küldjenek hozzá, hogy a tanácskozásokhoz ne legyen szükség tolmácsra,⁴⁶ – vagyis ez esetben a svéd hadvezér tett bizonyosságot hiányos latintudásáról. Végül megjegyzendő, hogy a nyilvános fogadást követő magánbeszélgetés kapcsán Rålamb nem számol be semmiféle nyelvi problémáról, holott azon nem vett részt tolmács, csak a fejedelemszóny, a locumtenens, egy fejedelmi tanácsos és egy marsall (D 70–71). Valószínűnek tarthatjuk, hogy a fogadáson tapasztalt nyelvi problémát Rålamb némileg felnagyította.

A nyelv fontos szerepet játszott a havasalföldiekről kialakított képében is. Mikor átlépte a határt, az első román faluban meglepetve tapasztalta, hogy a lakosok, „latinul beszélnek, férfiak és nők egyaránt, csak a kiejtés volt némileg romlott. Ezek az ősi és valódi római kolóniák leszármazottai. Mindnyájan úgy meg voltak hatódva, hogy azt leírni sem lehet, azt mondták, még sosem volt szerencsájük másokkal az ő anyanyelvükön beszélni, és mi sem voltunk kevésbé meglepve, hogy a latint anyanyelvként hallottuk beszélni, az egész úgy tűnt számunkra, mintha a régi rómaiak körében lennének.” (D 83) A román és a latin nyelv összehasonlítása régi hagyomány volt az utazók körében. Hiltebrandt még példákkal is illusztrálta a hasonlóságot, melyek értékéből mit sem von le az a tény, hogy azokat Johannes Tröster *Das Alt- und Neue Daciájából* vette át,⁴⁷ annál inkább az, hogy nem sokkal később elpanaszolja: nem tudott teológiai kérdésekről vitatkozni egy Erdélyben megismert román pópával, mert az nem értett latinul (Hiltebrandt 1937: 79). Hiltebrandt példáiból jól látszik, hogy a két nyelv valóban hasonlít egymásra, ám nehéz lenne őket összetéveszteni. Különös emellett, hogy Rålamb már korábban is találkozott románokkal: paraszttal a Királyhágó környékén, illetve az Erdélybe küldött moldvai követtel (D 66, 73), de nem említette, hogy anyanyelvük latin lett volna (igaz, nem feltétlenül hallhatta őket anyanyelvükön beszélni). Még ennél is különösebb: Constantin^a erban titkáráról megjegyezte, hogy az meglehetősen jól beszélt latinul – holott előző kijelentései alapján neki is ez kellett, hogy legyen az anyanyelve (D 84). Felmerül a kérdés, Rålamb vajon nem azért hallotta-e a román nyelvet először latinnak, mert fejében ott élt a románok és rómaiak közt hagyományosan feltételezett rokonság. Ez az élmény a későbbiekben tompulhatott, így nem meglepő, hogy a fejedelmi titkár latinságát már önkéntelenül megdicsérte (hiszen az nem természetes) és az a tétel, miszerint a havasalföldiek valamiféle romlott latint beszélnek, a *Kort beskrifning*ben már nem is kapott helyet.

⁴⁶ Lennart Torstensson levele I. Rákóczi Györgyhez (Königsfeld, 1645. ápr. 27.) RA Oxenstiernasamlingen E 1023 fasc. 1643–1645 fol. 115r.

⁴⁷ Hiltebrandt 1937 73. (Cum ai dormit = Quomodo dormivisti, Manunke = Manduca, Be = Bibe) vö. Franz Babinger jegyzetével Uo. 209. 2. jegyzet

Tárgovi^otén a követet pompás fogadtatásban részesítették. A város határától nem messze Constantin^a erban várta – harminc századnyi lovasával és a néhány száz nemesse – és az üdvözlő beszédek után a fejedelem saját kocsijába ültette. A másnapi hivatalos fogadáson jelen volt a fejedelmi tanács, a főpapok, a bojárok színe-java. A rákövetkező napon pedig Constantin^a erban hatalmas lakomát rendezett vendége tiszteletére, mely reggel tíztől este fél hétig tartott és amelyen a svéd követet az udvariasság minden jelével elhalmozták. Először ugyan – Havasalföld szokásainak megfelelően – a török szultán egészségére voltak kénytelenek inni (amiért Constantin^a erban nem győzött szabadkozni), de ezt kompenzálták azzal, hogy X. Károly Gusztáv egészségére kétszer is ürítették poharukat. Mikor Rålamb bejelentette távozását, a fejedelem kétszer megcsókolta és az ajtóig kísérte, amit a svéd követ kitüntető udvariasságként könyvelt el. Hazafelé mentében a fejedelem marsalljai, udvari emberei és zenészei kísérték. A havasalföldi udvar oly nagy tiszteletet mutatott a svéddek irányában, hogy Rålamb feljegyzései szerint amikor titkára, Klingen elvonult dolgát végezni, két ezüstbotos marsall kísérte az e célra felállított sátorhoz és kívül várták mosdótállal és törülközővel, míg kijött (D 83–87). A svéd követ anynyira meg volt elégedve, hogy a havasalföldi fogadást részletesen megírta a *Kort beskrifning*ben is, nem hallgatva el a legutóbbi részletet sem, sőt megemlítve, hogy Constantin^a erban kijelentette: szeretné, ha Svédország olyan közel lenne Havasalföldre, mint Erdély, akkor neki sokkal jobb dolga lehetne (KB 23). Még az erdélyi tárgyalásokról szigorúan csak a tárgyalt ténykérdéseket érintő Klingen is részletesen beszámol a tárgovi^otei lakomáról, megemlítve a svédbarát érzelmeket, melyekkel Constantin^a erban elárasztotta vendégeit.⁴⁸

Jonas Snees Rålamb románokkal szembeni szimpátiáját egyértelműen a nyelvnek tulajdonítja, úgy véli, mivel a svéd követ a római civilizáció örökösének tartja őket, többet elnéz nekik, mint a különös és ismeretlenül hangzó nyelvet beszélő, ilyesféle ősökkel nem dicsekvő magyaroknak (Snees 2001: 16–17). A következtetés megalapozottnak tűnik, ám nem sikerül meggyőzően megválaszolnia a maga által feltett kérdést, hogy ennek analógiájára a görögökkel szemben miért nem érzett Rålamb hasonló vonzalmat. Valószínűnek tartom, hogy inkább az előzőekben ismertetett nagy – a havasalföldi fejedelem részéről nagyon is konkrét politikai okokkal motivált – vendégszeretet volt az, amelyik a havasalföldi népet sokkal kedvesebbé tette Rålamb szemében a magyarnál. Ezért volt hajlandó az ország nyomorúságos állapota mögé nézni és a tapasztalt szegénység indokait keresgélni – amit például a hajdúvidékek esetében nem tett meg, holott azok helyzetét is döntően befolyásolta az oszmán határ közelsége és az onnan állandóan várható portyák. Nem csoda, hogy a *Kort beskrifning*ben található rövid összefoglalásában a románok udvariasságát emlegeti, míg a római származás teóriájáról nem tesz említést (KB 23).

* * *

Láttuk tehát, milyen képet rajzol Claes Rålamb szövegeiben Európa délkeleti részének népeiről, ez a kép miképpen alakul az egyes szövegek között, időnként még azt is, hogyan alakítja ki a svéd követ sztereotípiáit egyetlen esetből levont általános következtetések segítségével.

A magyarországi és havasalföldi viszonyokat Rålamb keményebb kritika alá veti, mint azon területeket, melyeken korábban utazott át. Rendszeresen minősíti nemcsak a megismert embereket, de rajtuk keresztül egész népeket, többször hallunk (különösen a *Kort beskrifningben*) arról, milyenek a magyarok vagy a havasalföldiek, míg soha nincs olyan megjegyzése, mely a cseheket vagy az osztrákokat egységesen minősítené. Ugyancsak feltűnő, hogy az oszmán vazallusállamok lakosságából milyen mértékben emeli ki az erdélyi szászságot. A Rålamb által otthoniként értelmezett nyugat-európai kultúrához sokkal közelebb álló életmódjukkal és normáikkal személyükben végre valami ismerőse talál a számára nehezen értelmezhető (illetőleg nagyrészt elmaradottként értelmezett) erdélyi világban. Adódik hát a következtetés: valahol Bécs és Pozsony között húzódik valamilyen kulturális határ a svéd diplomata számára, ott, ahol már új ruházatot kell beszerezni ahhoz, hogy a feltűnést kerüljük, ahonnan kezdve nyelvi problémák adódnak, ahol már nem használnak vajat a sütéshez és így tovább. Rålambnak nyilvánvalóan van némi egzotikum-élménye, amire feltehetőleg előre fel is készült, ezzel felerősítve a helyszínen tapasztalt idegenség-érzetet. Az elemzés során láthattuk, miképpen reagált Rålamb arra, hogy az Erdélyben és Havasalföldön talált viszonyok nem egyeztek elvárásaival. A svéd követ parasztosnak találta az ottani nemességet, akiknek fogalmuk sincs arról, hogyan öltözik, hol lakik, miben utazik, hogyan viselkedik egy igazi nemesember. Normái egyértelműen nyugat-európaiak, és a nyugat-európai barokkot képviselik. Számon kéri Erdélyen mindazt, amit hazájában, illetve korábban nyugat-európai peregrinációja során elsajátított, és ami az institucionalizált fogyasztási kényszer kategóriájában foglalható össze: a reprezentáció teljes kelléktárát az ezüst étkészletektől, a visszafogott fűszerhasználattól, a franciás divatú öltözködésen, az elegáns kocsikon és a barokk palotákon keresztül a bőrtapétával borított falakig és a francia etikett által meghatározott viselkedésformákig.

Annál is érdekesebb mindez, mivel a 17. század elején Svédországgal szemben is fogalmazódott meg számos hasonló (sőt, súlyosabb) kritika, mint amit ő ír a vazallusállamok lakóiról. Peder Galt dán diplomata különösen kritikus lerása a 1620-as évekből ismert példa: Svédországon keresztülutazva kevés kultúrát és nagy nyomorságot talált. Rossz lakások, rossz táplálék, járhatatlan utak, paraszti primitivitás kísérte útját, nem volt rá lehetősége, hogy megvédje magát a csöcseléktől, minden napos erőszak, iszákosság, dögvész, éhnség az, amit látott. Mintha az egész hely el lett volna átkozva (Runeby 1983: 205–207). A nagy külpolitikai sikerek, a gazdasági-társadalmi változások hatására azonban Svédországban valami megváltozott. Bár téves információt közölt, de a közvélekedésről alighanem pontosan tudósított Georg Kraus segesvári szász krónikaíró. Ő ugyanis az 1650-es években azt írja, hogy Svédország csak azóta szerzett tekintélyt és hírnevet magának, mióta az ellenreformáció elől menekülő német urak ott letelepedtek és elkezdtek téglából és

cserépből építkezni, mert addig a svédek csak fából építkeztek (Kraus 1994: 108). Az északi királyság a század közepére elérte, hogy már ő lehessen kritikus másokkal szemben. Per Brahe már az 1630-as években Finnország civilizálására dolgozott ki javaslatot (Runeby 1980), és az 1640-es években megérkezett a francia divat, a luxus-fogyasztás társadalmi elvárássá vált. Hogy ez mennyire gyorsan történt, azt jelzi Claes Rålamb eddig követett leírása: miután nyugat-európai peregrinációja alatt megismerkedett az igények magas szintjével, majd (bár Krisztina udvarától távolmaradt) Svédországban is hasonló tapasztalt, az 50-es évek végén már Európa minden részén ezt várta el és a tőle való elmaradást éles nyelvvel kritizálta.

Mindezek mellett nem szabad Rålamb hibájába esnünk és egyetlen példa alapján messzemenő következtetéseket levonnunk egy teljes nép látásmódjáról. Harbsmeier modellje annyiban mindenképpen érvényes, hogy a svéd utazó által nyújtott képet az a kultúra determinálja, melyből érkezett. Azonban azt a kérdést, mennyire jellemző erre a kultúrára Rålamb véleménye, csak több, hasonló korszakból származó utazó összehasonlító elemzésével tudhatnánk meg.⁴⁹

FORRÁSOK

Riksrådet (RA)

Diplomatica

Germanica

Vol. 282. Residenten Kleihes bref til K: Mt 1656.

Vol. 283 Kleihes brev 1657

Turcica

Vol. 2. Envoyéerne Clas Rålamb och Gotthard Vellings bref till Kongl. Maj:t 1657

Vol. 3. C. Rålamb's berättelse om sin beskickning till Turkiet 1657–1658

Vol. 95. Sveriges förhandlingar med Turkiet 1631–1796

Turcica bihang Transsylvania

Vol. 1. [Handlingar rörande fördrag, alliansförslag, förhandlingar samt diverse]

Bielkesamlingen

E 2020 Skrivelser till riksskattmästaren Sten Bielke och hans maka (Claes Rålamb)

Matthias Biörenklous samling

vol. 7. Bref och handlingar till och ifrån Regerings R. Biörenklou 1652 (E 3260)

Oxenstiernasamlingen

E 1023 Bref till Johan Axelsson Oxenstierna Gen. Torstenson 1641–1645

⁴⁹ Nem sokkal Rålamb előtt, 1651–52 fordulóján Erdélyben járt egy másik svéd nemesúr, Bengt Skytte (utazásának háttéréről lásd Runeby 1963). Jelentéseiben [kiadása: EÉKH I. 195–213., hasasalföldi jelentése kiadatlan: Bengt Skytte levele Matthias Biörenklouhoz (Tärgovite, 1652. febr. 20.) RA Matthias Biörenklous samling vol. 7. (E 3260) fol. 528r–v.] nagyon pozitív képet festett Erdélyről, kiemelve a fejedelem gazdagságát. Vonzó témának mutatkozna a Rålamb és Skytte által leírtaknak összevetése, erre azonban nincs lehetőség, mert utóbbi jelentéseiben kizárólag a diplomáciai tárgyalásokat és a Rákócziak – Svédország számára nagyon kedvező – politikai terveit ismerteti, gyakorlatilag szót sem ejtve az elemzésünk tárgyát képező kulturális jelenségekről.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

N 439. Klingen, Jonas: *Hans Kongl. Maj:ts. Alegation till Turkiske hofvet vti een summa för fattat.* fol. 140–153.

U 281. Förteckning öfver Claes Rålamb's bibliotek

Apor Péter 1982: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: Bitskey István (szerk.) *Magyar emlékirók 16–18. század.* Budapest, 585–694.

Ba³aban, Jerzy 1990: Ba³aban György úrnak, Trembowelszk szarostzájának követi naplója, akit a Felsőes Király 1643-ban nagyságos Rákóczy György erdélyi fejedelem esküvőjére követségbe küldött, rövid útleírással és a magyar szokásokkal. In: Várkonyi Gábor (szerk.) *II. Rákóczi György esküvője.* /Régi magyar történelmi források 2./ Budapest, 13–45.

Bethlen Miklós 1980: Élete leírása magától. In: V. Windisch, Éva (szerk.) *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* /Magyar remekírók/ Budapest, 399–981.

Browne, Edward 1994: Edward Browne észak-magyarországi és Duna menti utazása 1669-ben. In: Gömöri György (szerk.) *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737).* Budapest, 64–74.

ÉÉKH = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdély és az északkeleti háború I–II.* Budapest, 1890–91.

EOE XI. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XI. 1649–1658.* /Monumenta Hungariae Historica. Ser. III./ Budapest, 1886

Frölich, David 1643–44: *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est viatorum.* Ulmæ

Hiltebrandt, Conrad Jacob 1937: Babinger, Franz (Hrsg.) *Conrad Jacob Hiltebrandt's dreifache swedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658).* /Historiska handlingar, 3/1./ Leiden

Kraus, Georg 1994: *Erdélyi krónika 1608–1665.* Ford., kiad. Vogel Sándor. Budapest

Kemény János 1980: Kemény János önéletírása. In: V. Windisch, Éva (szerk.) *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* /Magyar remekírók/ Budapest, 7–310.

MHHD XXIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.* (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 23.) Budapest, 1874.

Molbech, Christian 1844: Bidrag till Dronning Christinas, det svenske Hof's og Corfitz Ulfeldts Historie, i Aarene 1651–55, af Peder Juuls utrykte Breve till Charisius. *Historisk Tidsskrift (København)* 5. 269–408.

Rålamb, Claes 1679: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrödde Åbrender äro förrättade, samt uthi hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tjdh befans.* Stockholm

Rålamb, Claes 1963: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658.* /Historiska handlingar, 37/3./ Utg. av Christian Callmer. Stockholm

SRP X. = Bergh, Severin: *Svenska riksrådets protokoll X: 1643, 1644.* /Handlingar rörande Sveriges historia. III. serien/ Stockholm, 1905, Norstedt.

Terlon, Hugues de 1753–54: *Ridderens Terlons historiske Merkværdigheder, Kongen af Frankrig overgivne, som en Rapport om hans Underhandlingar ved de Danske, Svenske og Pohlske Hoffer fra Aaret 1656. til 1661. I–II.* Af Fransk paa Dansk oversat, og med adskillige historiske Anmerkninger oplyste ved A.S. Dellgast. København

HIVATKOZOTT IRODALOM

Anderson, Matthew Smith 1993: *The Rise of Modern Diplomacy 145–1919.* London–New York

Ankarloo, Bengt 1983: Europe and the Glory of Sweden. The Emergence of a Swedish Self-Image in the Early 17th Century. In: Rystad, Göran (red.) *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Intergration in the 17. Century.* /Scandinavian University Books–Lund Studies in International History/ Lund, 237–244.

Arne, Ture J. 1927: De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet. *Hävd och Hembygd* 2. 36–48.

Arne, Ture J. 1952: *Svenskarna och Österlandet.* Stockholm

- Asker, Björn 2000: Claes Rålamb. In: *Svensk Biografisk Lexikon*. Bd. 31. Stockholm, 168–173.
- Björkman, Walther 1932: Die schwedische-türkischen Beziehungen bis 18. In: Menzel, Theodor (Hrsg.) *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932*. Leipzig, 9–23.
- Brendemoen, Bernt 1987: Some Remarks on Claes Brodersson Rålamb and his Contemporaries. In: Ehrensward, Ulla (ed.) *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday 12 October 1987*. /Swedish Research Institute in Instabul Transactions 1./ Stockholm, 9–18.
- Burke, Peter 2000: Directions for the History of Travel. In: Andersson, Lars M. et al. (red.) *Rätten. En festschrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 177–198.
- Doba Dóra 1999: Német utazók Magyarországon a 18. században. *Világtörténet Ősz–Tél* 28–41.
- Eliasson, Pär 1993: Apodemik: Resandets och reseskildringens teori och metod. In: Sundin, Bosse (red.) *Från hermetism till rationell distribution. Föredrag vid svensk idéhistorisk konferens 1992*. /Idéhistoriska skrifter, 14./ Umeå, 33–46.
- Englund, Peter 1989: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm
- Fejérdy Gergely 1999: 18. századi francia anyanyelvű utazók Magyarországon. *Világtörténet Ősz–Tél* 42–56.
- Gelléri Gábor 1996: Egy francia, aki Londonba érkezik... (London a XVIII. századi francia utazók szemében). *Sic Itur ad Astra* 1–3. 114–138.
- Hajós József 1997: Frölich Dávid. *Magyar Könyvszemle* 113. 16–32.
- Harbsmeier, Michael 1982: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-antopologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: M'czak, Antoni–Teuteberg, Hans Jürgen (Hrsg.) *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. /Wolfenbütteler Forschungen 21./ Wolfenbüttel, 1–31.
- Jarring, Gunnar 1984: Vidgad horisont. In: Ekstrand, Gudrun (red.): *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stockholm, 137–151.
- Jarring, Gunnar 1986: Claes Brorsson Rålamb. 16-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet. *Meddelanden (Svenska Forskingsinstitut i Istanbul)* 11. 29–44.
- Jespersen, Leon, 1997: Statuskonsuntion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 16-talet – en skitse. In: Nilsson, Sten Åke–Ramsay, Margareta (red.) *16-talets ansikte*. /Symposier på Krapperups slott 3./ Nyhamnsläge, 169–195.
- Karlson, William, 1945: *Ståt och vardag i stormaktstidens herremanshem*. Lund
- Kármán Gábor 2000: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratáról. In: Takács Péter (szerk.) *Fejedelmek – forradalmak – vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. /Erdélytörténeti könyvek 3./ Debrecen, 115–160.
- Kármán Gábor 2001: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 53–85.
- Kósa János 1942: *II. Rákóczi György*. /Magyar életrajzok/ Budapest
- Kovács András 2000: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Tamás Edit (szerk.) *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára II.*. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 41./ Sárospatak, 63–96.
- Kovács Sándor Iván 1971: Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszánsz utazási irodalom. *Helikon* 428–435.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleti művek tükrében. In: *Uő: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest, 95–2.
- Kulcsár Krisztina 1996: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic Itur ad Astra* 1–3. 83–113.
- Kulcsár Krisztina 2001: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE BTK.
- Kürti László 1983: The Ungaresca and Heyduck Music and Dance Tradition of Renaissance Europe. *The Sixteenth Century Journal* 14. 1. (Spring) 63–104.
- M'czak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge

- McDonald, Maryon 1993: The Construction of Difference. An Anthropological Approach to Stereotypes. In: MacDonald, Sharon (ed.) *Inside European Identities. Ethnography in Western Europe*. Oxford 219–236.
- Montanari, Massimo 1996: *Éhség és bőség. Az európai táplálkozás kultúrtörténete*. /Európa születése/ Ford. Kövendy Katalin. Budapest
- Neuber, Wolfgang 2000: Grade der Fremdheit. Alteritätskonstruktion und *experientia*-Argumentation in deutschen Türca der Renaissance. In: Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm (Hrsg.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. /Frühe Neuzeit 54./ Tübingen, 249–265.
- Pavercsik, Ilona 1996: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. *Magyar Könyvszemle* 112. 292–319, 429–450.
- Péter Katalin 1988: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In Makkai László–Szász Zoltán (szerk.) *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. 3. kiad. Budapest, 617–783.
- Péter Katalin 2000: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.) *Lorántffy Zsuzsanna album*. /Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 39./ Sárospatak, 7–67.
- Revera, Margareta 1984: En barock historia. Om den svenska 16-talslyxen och dess plats i samhällsomvändningen. In: Ekstrand, Gudrun (red.) *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stockholm, 113–135.
- Revera, Margareta 1988: The Making of a Civilized Nation. Nation-Building, Aristocratic Culture and Social Change. In: Losman, Arne–Lundström, Agneta–Revera, Margareta (ed.) *The Age of New Sweden*. Stockholm, 13–131.
- Ring Orsolya 2001: Thurzó Imre neveltetése. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 33–51.
- Rouillard, Clarence Dana 194: *The Turk in French History, Thought and Literature (152–166)*. /Études de littérature étrangère et comparée 13./ Paris
- Runeby, Nils 1963: Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651. *Scandia* 29. 36–382.
- Runeby, Nils 198: Ett fostrat folk. Till frågan om Per Brahe och den nationella kulturen. In: Westin, Gunnar T. (red.) *Braheskolan under fyra sekler*. Visingsö, 7–17.
- Runeby, Nils 1983: Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert. In: Rystad, Göran (red.) *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Intergration in the 17. Century*. /Scandinavian University Books–Lund Studies in International History/ Lund, 203–218.
- R. Várkonyi Ágnes 1987: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. /Labirintus/ Budapest
- Scheidegger, Gabriele 1993: *Perverses Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich
- Snees, Jonas 2001: *Barbarer och romerska ättlingar. Turkar och andra folk i en svensk 1600-tals diplomats dagbok*. Kiadatlan C-dolgozat. Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet.
- Stagl, Justin 198a: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, Boris I.–Robel, Gert–Zeman, Herbert (Hrsg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. /Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6./ Berlin, 353–384.
- Stagl, Justin 198b: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung. In: Rassem, Mohamed–Stagl, Justin (Hrsg.) *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25–27. September 1978*. /Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1./ Paderborn etc., 131–24.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 155–18*. /Studies in Anthropology and History 13./ Chur
- Sudár Balázs–Csörsz Rumen István 1996: „*Trombita, rézdob, tárogató...*” A török hadizene és Magyarország. Enying
- Övićicka, Elçbieta 1997: Den diplomatiska trafikerna mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII. In: Bostrom Andersson, Rut (red.) *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997*. Uppsala, 291–305.
- Szabó Miklós–Tonk Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. /Fontes rerum scholasticarum 4./ Szeged

- Tommos, Sören 1980: *The Diplomatica Collection in the Swedish National Archives*. /Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 5./ Stockholm
- Toscani, Ignazio 1980: Etatisches Denken und erkenntnistheoretische Überlegungen in den venezianischen Relazionen. In: Rassem, Mohamed–Stagl, Justin (Hrsg.) *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25–27. September 1978*. /Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1./ Paderborn etc., 111–13.
- Tóth István György 1998: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Kósa László (szerk.) *Magyar művelődéstörténet*. /Osiris tankönyvek/ Budapest, 136–203.
- Tüdös S. Kinga 1998: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Kolozsvár
- Warmholtz, Carl Gustaf 1782–1817: *Bibliotheca historica Sveo-Gothica*. I–XV. Stockholm/Upsala
- Wibling, Carl 1891: *Carl X Gustaf och Georg Rákóczy II*. Lund
- Winberg, Ola 2000: Márten Törnhielm och den europeiska resan. Reseberättande under 16-talet. In: Hodacs, Hanna–Karlsson, Åsa (red.) *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*. Lund, 98–126.

Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete

Szűcs Jenő középkor-képéről

I.

1. – *Est autem naturale homini ut per sensibilia ad intelligibilia veniat, quia omnis nostra cognitio a sensu initium habet.*¹

Minden szöveg vizuális tárgy – azt pedig, hogy az olvasók hogyan és hányféleképpen láthatják a szövegeket, egyrészt saját érdeklődésük, másrészt és legelőször maguknak a szövegeknek a külseje, a látható felszín befolyásolja. Egy szöveg imaginárius belseje, a felszín alatti mélyrétegek azonban már többféleképpen olvashatók és értelmezhetők. A szöveget a felszín aspektusából csak elolvashatjuk, mélyrétegeit – mindazt, ami *latentia sub cortice*, vagyis *sub figura et superficie sensus litteralis* –, ezzel szemben mindig ki-olvassuk.²

Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című esszéje, amelynek az eddigi értelmezésektől eltérő ki-olvasására teszek kísérletet az alábbiakban, immár majd két évtizede számít a fogantatásának körülményei miatt ideológiai-politikai áthallásoktól sem mentes „Közép-Európa-vita”³ egyik, főleg politológusok által igen gyakran idézett szövegének. Céлом nem az, hogy e nyugvópontra máig nem jutott polémia már amúgy is terjedelmes bibliográfiájához még egy tétellel hozzájáruljak. Olvasatom inkább abból az egyszerű, mindazonáltal elfeledtnek tűnő tényből indul ki, hogy Szűcs Jenő – Bibó Istvánval kapcsolatban leírt szavainak parafrázisával élve –, nem politikai gondolkodó, hanem tudós középkorkutató volt, aki ráadásul úgy tartotta, hogy a történelemben végső soron „minden mélyen fekvő szerkezeti okokkal magyarázható” (Harsányi 1983), és a „»történesek« mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos »szerkezetek« a lényegesek” (Szűcs 1983: 5).⁴

1 Aquinói Tamás: *Summa theologiae*, I^a q. 1 art. 9 co: „Ámde az ember természetének megfelelő, hogy az érzékelhető dolgok által jusson el az érthető dolgokig, mert minden ismeretünk kezdete az érzékekhez kötött ismeret” – ford. Tudós-Takács János.

2 Eckhart mester, *liber parabolarum Genesis*, 2.1 (idézi Tobin 1986: 25; vö. 65–87).

3 Historiográfiájára és a felmerült legfontosabb problémákra lásd Berend 1982 és Gyáni 1988. Érdeemes megjegyezni, hogy a vita során a középkor mint a modern fejleményekre vonatkozóan érvényes elméleti múltak időben visszafelé való kiterjesztésének tényezője kapott szerepet. Ez a szerep pedig jobbra a *Vázlatra* való sűrű hivatkozásban merült ki. Úgy tűnik, hogy a polémia politológus és modern korral foglalkozó történész résztvevőiben csak az esszé intellektuális kvalitásai miatt ébredt fel egyáltalán valamiféle érdeklődés a középkori előzmények iránt – ez az érdeklődés azonban még mindig nem terjedt addig, hogy Szűcs Jenő szövegének kritikai elemzését is elvégezze valaki. Lényegében erre szólít fel Gyáni 1991: 409.

4 Vö. Hajnal István véleménye is az volt, hogy a „mély szociális változásoknak nincsenek okaik, csak strukturális előzményeik” (Hajnal 1941: 811).

Az idézett mondatok széleskörű ismertségének tudatában elgondolkodtató – bár nem teljesen megmagyarázhatatlan – az a tény, hogy mindeddig egyetlen medievista sem vállalkozott arra, hogy e történetfelfogás szellemében a *Vázlat* szövegének felszíne mögött meghúzódó lényeges szerkezeteket láthatóvá tegye, azaz a régióelmélet mélyrétegeiben rejlő középkor-víziót rekonstruálja. Pedig e vízióknak, vagyis az elmélet szerkezetének a felfedezése is van olyan izgalmas – és legalább annyira tanulságos –, mint a történeti szerkezetek (a régiók) kézzelfogható elmélete.

2. – *History is a text*⁵

A felszín alatt megbúvó struktúrák rekonstruálása persze korántsem egyszerű feladat. Egy hasonlattal élve: a szövegbeli szerkezetek láthatóvá tétele éppen olyan nehézségekbe ütközik, mint amilyen nehéz – ha egyáltalán lehetséges –, hogy a történeti Múlt mozaikdarabjaiból a rendelkezésre álló, mára szétszóródott töredékek összeillesztésével egy, mondjuk a struktúrák perspektívájából interpretált elméleti múltat konstruáljunk. Minthogy a Múlt a maga egykorvolt-jelenbeli, látható és megfigyelhető teljességében nem létezik többé, a történelem kutatója teremti újjá elméleti múltakban, újabb és újabb rekonstrukciók tárgyaként. E folyamatosan konstruált rekonstrukciók a Múlt korábbi elméleti múltakban megrajzolt vízióinak újraértékelései is egyben.

Ahogy az elméleti múltak a történeti Múlthoz képest később születnek, nem azonosak azzal, a Múlt feltételezett, láthatatlan szerkezeteinek megvilágítása céljából konstruált teóriák sem magának a Múltnak vagy tetszőlegesen kiválasztott időszakának a szerkezeteit magyarázzák, hanem az ugyancsak konstruált elméleti múltakét. Ebből következik, hogy egy szövegből rekonstruált, vagyis az elemzés céljaira láthatóvá tett struktúrák nem azonosak a szövegben megbúvó szerkezetekkel, amelyek viszont – ez ismét hangsúlyozandó – szintén nem azonosak a narratív eszközökkel vizualizált és interpretált láthatatlan, Múltbeli történeti struktúrákkal.

3. – *naturam accusa, quae in profundo veritatem ut ait Democritus penitus abstruserit*⁶

Miközben a 20. század vezető intellektuális mozgalmainak hatására egyes történészek a *wie es eigentlich gewesen ist* címkéjével fémjelezett látásmódtól az *eigentlich* lehetőségének egyre gyakoribb megkérdőjelezésével, majd feladásával, ezzel párhuzamosan pedig a *strukturell*-lel való behelyettesíthetőségének felismerésével eljutottak a korábbi elméleti múltaknak a mély perspektívájából megfogalmazott felülbírálatához, a társadalomról való gondolkodás 19. századból örökölt szerkezetének sokáig alig érzékelhető repedései is jól látható töréssé tágultak. Ez a törés

⁵ White 1989: 297, Fox-Genovese 1989: 216.

⁶ Cicero, *academica priora*, 32, ed. Plasberg 43,11.

⁷ A törés gondolatát Michel Foucault a következőképpen fogalmazta meg egy korai interjújában: „we have discovered something else for ourselves, another passion, the passion for the concept and for that which I would wish to call the system. The breach became complete when Lévi-Strauss demonstrated for societies and Lacan demonstrated for the unconscious that their »sense«

szélesedett aztán a történelmet autonóm módon konstruáló individuum diszkreditálását célzó kísérletek nyomán mára áthidalhatatlannak tűnő szakadékká.⁷

A vázolt folyamatot teljesítette ki a „láthatónak” és a „láthatatlannak” egyfajta – legtávolabbról a görög régiségből származtatható –, az absztrakció szintjén történő, de tudatosan nem mindig megjelenített elválasztása, mely lehetővé tette, hogy a történelem lényegéről való gondolkodás többszörösen átalakult fogalmi koordinátái mára leginkább a sehogyansem-definiált imaginárius mélység rétegeire vonatkoztatva csoportosuljanak.

A Múlt nyomait pásztázó tekintetek érdeklődésének középpontjába a látható, érzékelhető, megfigyelhető, individuumokkal tarkított felszín helyett egyre inkább az a láthatatlan, érzékelhetetlen, közvetlenül megfigyelhetetlen, *személytelenül* hallgató mély került,⁸ amelyről csak gondolkodni lehet, de nem igazán tudunk beszélni, melynek létét sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk, s amely a *primum* vagy *summum movens* szerepét öltötte fel, miután úgy tűnt, hogy a történelemben még egy utcai rikoltásban is megnyilatkozó,⁹ amúgy rejtőzködő Isten, majd teremtménye, az ember is meghalt.

Az új perspektívából – amelyből a történelmet immár „nem események laza láncolataként (»historiae«) szemléljük, hanem érdeklődésünk fókuszában a »strukturák« állnak” (Szűcs 1974: 165) –, az imaginárius felszín eseményteli jelenségei mint hab, tajték, a tengervíz felszínén hánykolódó törmelék, pára, füst, por, zavarás, zaj vagy az éjszakában világító tábor tűz fényében fel-felizzó, majd ismét a sötétség mélyébe vesző szentjánosbogarak jelennek meg (Braudel 1996: 5, 961; 1980b: 10–11).

presumably is nothing but a kind of surface effect, a foam. On the other hand, that which penetrates most deeply into us, that which was there before we were, that which holds us together in time and space – that is indeed the *system*. The »I« is destroyed (think of modern literature). We are now concerned with the discovery of the »there is«. We now speak of »one«. In a certain sense we thus go back to the viewpoint of the seventeenth century, but with the following difference: It is not man we set in the place of God, but anonymous thinking, knowledge without subject, theory without identity” (idézi Broekman 1974: 2). Vö. Kellner 1979: 213–214: „Philip’s death symbolizes the disappearance, not of one man from world history, but of Man himself in Braudel’s text from the stage of signifying history. With Philip dead – that is with the sensory limitations of man systematically removed from the stage – the subject quite naturally disappears, entirely anatomized. Philip’s annihilation completes Braudel’s task of deconstruction”. Kellner szerint „Foucault’s work of the sixties and seventies was implicit in Braudel’s work of the forties” (221). Lásd még Kinsler 1981: 67: „no longer self-determining or even collectively determining, the human individual shrinks and fades away in Braudel’s pages”.

⁸ Tételszerű megfogalmazása Aymard 1972: 508: „observable phenomena and available sources are not the result of a specific intention but rather the fragmentary outcrops of an underlying system”; elméleti szempontból Lloyd 1989: 457 skk. Lásd még ehhez Sewell 1992: 7–9, 22–23, aki szerint a „nyelvi strukturák szokatlanul mélyek” (23).

⁹ Lásd James Joyce rejtett, ironikus szillogizmusát az *Ulysses* „Nestor”-epizódjában: „– Isten útjai kifürkészhetetlenek – mondta Mr. Deasy. – A világtörténelem egyetlen cél felé halad: Isten megnyilatkozásához. / Stephen hüvelykujával az ablak felé bökött, mondván: – Ez Isten. / Hurrá! Hé! Hiiii! / – Tessék? – kérdezte Mr. Deasy. / – Rikoltozás az utcán – felelte Stephen vállrándítva” (Joyce 1986: 44 – ford. Szentkuthy Miklós).

4. – *Theorie ist etwas, was man nicht sieht.*¹⁰

A tekintetüket a társadalmak absztrakt mélységei felé fordító, legtöbbször filozófiai és szociológiai műveltséggel felvértezett teoretikusok első dolga magától értetődően az volt, hogy a felszinizmus képviselőitől kritikailag elhatárolódjanak, azaz velük szemben mintegy negatív alapokon határozzák meg saját pozícióikat.

Először az elméleti múltak gúnyosan *histoire événementielle* vagy *histoire historisante* néven megbélyegzett rankeánus vízióit támadták éles hangú bírálataikban, amelyekben a következő generációk legfőbb feladatákként e víziók „törzsi bálványainak” (Simiand 1985: 209) a ledöntését jelölték meg.¹¹ E három bálvány: a megkülönböztetett figyelemmel kitüntetett politikai szféra – kaotikusságuk miatt szinte áttekinthetetlen – felszínes eseményei;¹² a szándékos cselekedeteikkel hosszú távon ironikusan ellentétes kimenetelű társadalmi folyamatokat elindító individuumok és ezek pusztá aggregátumai (Enteen 1981: 364); valamint a heterogén, egymástól független történeti tényekből álló, de a felszín történészeinek rekonstrukcióiban töretlen egységű és homogén sorozatként vizualizált, a rövidség időtartamának dimenziójában megkonstruált lineáris-teleologikus kronológia.¹³ Az efféle idoloikat imádó tradicionális történészek igyekezetének, hogy a kizárólag „a Múlt legfelső vonulatára” (Furet 1983: 398) nézve informatív, a történeti tények szétszóródott törmelékének a *post hoc ergo propter hoc* elve szerint elrendezett és összeragasztott – de a teljességre törekedve állandóan kiegészítésre szoruló – kollekcióit megalkossák, s ezeket mint a Múltat *wie es eigentlich gewesen ist* próbálják bemutatni, kritikusaik szemében „nincs több tudományos értéke, mint a bélyegek vagy a tengeri kagylók gyűjtögetésének”.¹⁴ Tevékenységük eredménye nem más, mint pointillizmusba csomagolt merő doxográfia.

A pusztán a felszín fecsegő *parole*-ját vizualizáló elméleti múltakból kiábrándult és tekintetüket az imaginárius mélység hallgatag *langue*-jára¹⁵ függesztő történészeknek azonban egyelőre még nem állt teljesen rendelkezésükre egy olyan fogalmi és teoretikus fegyvertár, amelynek segítségével a felszín „tudni nem érdemes dolgokról” értekező tudományának oppozíciójában tételezett mélység történelmét láthatóvá lehetett tenni. A mélység ideája ugyanis nem maradhatott petyhüdten üres és teljes láthatatlansága miatt érthetetlen sem. Azt a kettős – a görög eredetű szóban etimológiailag benne rejlő – értelemben „teoretizálható”,¹⁶ szilárd és jól összekap-

10 Blumenberg 1987: 9.

11 Lásd még Siegel 1970, Burke 1990, Stoianovich 1976, Braudel 1972b, Braudel 1992.

12 Simiand 1985, Braudel 1972a, 1980a.

13 A történeti tényről mint konstrukcióról lásd Furet 1983: 403–404, Stoianovich 1976: 103–104, Carr 1993: 7–28, a kronológia időjáról Simiand 1985: 211, Furet 1971: 160–161.

14 Henri Berrt idézi Iggers 1975: 52.

15 Sturrock 1986: 9: „If *langue* is a structure then *parole* is an event. The first is an abstraction, the second is real”.

16 Ti. a „teória” a gör. *theorein* = „látni”, a *historia* pedig a *historein* = „látni” igére vezethető vissza. Vö. Megill 1979: 472–473: „structuralism in the Derridean sense is biased toward – or determined by – a metaphoric of light... [Derrida holds] that the whole of Platonic philosophy is based on the opposition of light and dark, of which the myth of the cave is only the most obvious indication. Nor, Derrida maintains, is it any accident that nearly all our expressions for thought are connected

csolt fogalmi pillérekből álló belső koordináta-rendszert is meg kellett még konstruálni, amelynek vázára rá lehetett feszíteni a mély aspektusában szemlélt elméleti múltak képeit. A kérdés most már az volt, hogy a váz élményének büvkörébe került teoretikusok fel tudnak-e mutatni új bálványokat a ledöntöttek helyett?

II.

5. – *History, at least good history, in contrast to antiquarianism, is inescapably structural.*¹⁷

Az új elméleti múltakat először a koordináta-rendszer időtengelyének vetületében kellett megszerkeszteni. A felszínnek a rövid időtartam (*courte durée*) által uralt, kérészéletű, villódzó pillanatok ideges pulzálásából álló és drámaian gyorsan változó, diszkontinuus-individuális idejével szemben a mély idejének, hogy kontinuosként legyen láttatható, szükségképpen egy rendkívül lelassított, lomhán oszcillálva – ha egyáltalán – változó, a hosszú időtartam (*longue durée*) fonálán alig észrevehető ütemben kibomló, és ezért a hagyományos századok határait messze kiterjesztve értelmező kronológia víziójában (*histoire [quasi] immobile*) kellett megjelenítődni.¹⁸

Ezt az individuum átmeneti perspektívájából nézve szinte időtlenné konstruált időt – amit azonban az örökkévalóság mitikus időtlenségével nem azonosíthatunk, mivel ezzel ugyanúgy szembeállítva fogalmazódott meg, mint a felszín viharosan vágató idejével¹⁹ –, paradox módon mégsem mi teremtettük: rajtunk kívül és tőlünk függetlenül zajlik, nem a „mi időnk”. Csak beleszülettünk, mintegy „bele vagyunk vetve” a korábbi elméleti múltak eseményközpontú perspektívájából nézve szükségképpen töredékeiben láttatott, de a mély idejének szintjén mégis kontinuos „realitásokba”.

Ezeket a „realitásokat”, amelyek a felszín diszkontinuus tényei között kontinuitást teremthetnek, s amelyekben a koordináta-rendszer idődimenziója a tér tengelye mentén is megjeleníthetővé válhatott, a mélység történései a sokféleképpen konceptualizált, de alapjában véve homályos jelentésű „struktúrákban” találták meg.

with visual metaphors: thus, »theory« comes from the word »theoria«, meaning a looking at, a contemplation; while the word »idea« comes from »eidēin«, meaning »to see«. Lásd még ehhez Ulmer 1985: 32–36, és általában Blumenberg 1957.

17 Fox-Genovese 1989: 217.

18 Braudel 1980a, 1980b, Santamaria – Bailey 1984: 78–83, Hall 1980. A megnyújtott (hosszú 13. [1250–1330], 16. [1450–1640], 17. [1593–1711]) századokról: Szűcs 1993, Abu-Lughod 1989, 1990, Wallerstein 1983: 125–126 – erről a tradicionális történezs értetlenkedő szavai: [a hosszú 16. század] „is surely a useful instrument of work, but a feeling of uneasiness remains. Why not leave the centuries within their original limits and use other terms when a span of time is concerned which goes beyond these limits?” (Kellenbenz 1976: 687) –, és Szűcs 1983: 109, 111. Az *histoire [quasi] immobile* fogalmáról Stoianovich 1976: 47, 77, 95–96.

19 Lásd Immanuel Wallerstein megállapítását Birnbaum 1978 vitájában: „Braudel presents the long term in its virtues not merely vis-a-vis the episodic, but vis-a-vis the eternal. [...] Long-term continuities are not non-changing phenomena; they are slowly-changing phenomena. That is very fundamental to notice” (239).

6. Hogy a „struktúra” fogalma valójában mit takar, azt a *nouvelle histoire* történészei – akik egyébként is idegenkednek a definícióktól –, sohasem fejtik ki explicit módon.²⁰

Talán nem véletlenül. Mintha ösztönösen megérezték volna, hogy ingoványos terepre tévedhetnek. Miközben ugyanis a történelem láthatatlan *langue*-jaként tételzett „realitásokat” igyekeztek láttatni, elkerülhetetlenül bele kellett ütközniük a felszín tárgyait egyedi néven nevező nyelvnek az elméleti múltak narratíváiban megjelenő mély felé magasodó korlátjába, melynek sajátossága, hogy kizárja egy olyan grammatika létezését, amely alapján „bármely szöveg szemantikai mélystruktúráját világos és pontos kapcsolatba lehetne hozni az azt alkotó mondatok felszíni szerkezeteivel” (Prince 1976: 49). Ez a történészek szempontjából azt jelenti, hogy az elméleti múltaknak a *longue durée* dimenziójában szemlélt, hallgatag jelentést hordozó *langue*-ját (a struktúrákat) lehetetlen a *parole*-lal (az eseményekkel) közvetlen összefüggésbe hozni, és ugyancsak lehetetlen a látható perspektívájából adott egyedi, csakis rájuk vonatkozó névvel értelmet adni nekik.²¹

7. – *illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur*²²

A kör akkor kezd bezárulni, amikor eljutunk ahhoz a konstrukció implicit logikája által lehetővé tett konklúzióhoz, hogy a „struktúra fogalmának vagy egyáltalán nincs semmi értelme, vagy már az értelmének is van struktúrája” (Broekman 1974: 5), és akkor zárul be teljesen, amikor előbb a történészek ritka meghatározási kísérleteiben, majd a narratív elméletekben is megfogalmazást nyer a struktúrák azon hipo-

20 Braudelról lásd Lane 1979: 456: „I remember that in one of the many asides that enlivened his lectures [Braudel 1977] he said, »I hate definitions«, or words to that effect”. Ugyanerről Kellner 1979: 209: „Braudel has mocked definitions and to some extent shown the impossibility of definition; it remains for him to show the arbitrariness of things themselves through words that sort them out”; és Hexter 1972: 525: „As with Humpty-Dumpty so with Braudel, words are made to mean what he wants them to”. Hajnal István álláspontja: „Minden képlet örök változásban lévő, minden fogalom csak átfolyik a meghatározás pillanatán” (Hajnal 1942: 6). Vö. Szűcs 1989: 45: „Régi tapasztalat, hogy minél bonyolultabb egy történeti jelenség, annál kevésbé ragadható meg definíciókkal, mert hol ezzel, hol azzal a kiágazásával csúszik ki a formulák közül. Statikus »ismérvekk« keresgélése helyett a jelenségeket tanácsosabb történeti kialakulásukban, elemző módon leírni”. Braudelről lásd Kinser 1981: 101: „[structures] form part of a system of argument and are nevertheless presented as »facts«, as »realities« for which no argument is needed”, és általában Sewell 1992: 2: „In fact, structure is less a precise concept than a kind of founding or epistemic metaphor of social scientific – and scientific – discourse. For this reason, no formal definition can succeed in fixing the term’s meaning: the metaphor of structure continues its essential though somewhat mysterious work in the constitution of social scientific knowledge despite theorists’ definitional efforts”.

21 Vö. Kellner 1979: 221, 119: „The principal move of Braudel’s book is from geography, where deep meaning and causation are most secure while language and naming are most insecure, to human events, where names fit things ... but mean little or nothing”.

22 Szent Ágoston, *de ciuitate dei*, 14.13, Corpus Christianorum Series Latina 48 (1955), ed. Dombart/Kalb, 34, 7–9.

retikusan organikus tulajdonsága, hogy „kezdetől fogva magukban hordják az önmaguk végső dekonstrukcióját kiváltó alkotóelemeket” (Stoianovich 1976: 112).²³

Ez utóbbi megállapítás érvényes magára a „struktúra” szóra is, amit boldogabb korszakok még a „rend” szinonimájaként használhattak,²⁴ de amelynek indoeurópai gyökéig (*ster-) leásva nemcsak a *structura* főnév igei megfelelőjét, a *struot* találgjuk, hanem a *sternot* is, ami viszont éppenséggel a „rendezetlenség” konstruálására irányuló tevékenységeket jelöl.²⁵

8. A *nouvelle histoire*-nak a hagyományos történetírás bálványaival szemben (felszín, *courte durée*, esemény) felmutatott idol-hármasát tehát az *intelligibilis* mélység, ennek időbeli dimenziója, a *longue durée*, és a fogalmilag genetikusan ambivalens „struktúra” fogalma alkotják.²⁶

Paradox módon mégis a „struktúra” fogalmának etimológiailag megfigyelhető, állandó feszültséget okozó és fenntartó implicit dichotómiája játszik majd kulcsszerpet a *Vázlat* szövegének mélyrétegeiben rejtőző középkor-vízió rekonstrukciójában. Ennek ki-olvasása előtt azonban egy kis kitérőt kell még tennünk.

9. – *Wort hânt ouch grôze kraft; man möhte wunder tuon mit worten.*²⁷

Ahogy a Szűcs Jenő által *de profundis* láttatott elméleti múlt képe egy *intelligibilis*, láthatatlan struktúrákból álló koordináta-rendszer vázára feszül rá, ugyanúgy feszíti ki a *sensibilis* – és persze általa sem definiált – „struktúra” fogalma a *Vázlat* szövegfelszínét.

A mélység hallgatag és láthatatlan *langue*-jának burkán akkor jelennek meg az első repedések, amikor a szerkezetek kimondhatóvá és ezzel bizonyos fokig láthatóvá válnak. Miközben a „struktúra” fogalmának írásjelekké formált képében minduntalan a *Vázlat* szövegének felszínére tolnak, s ott féktelen burjánzásnak indulva a mondatok szövedékét itt is, ott is átluggatva végül mindenhol feltűnnek,²⁸ az el-

23 Vö. Kellner 1979: 220: „All texts contain their own deconstruction: this deconstruction is not done to them – any more than the structuralist creates the structures that he identifies – it is always already there”. Lásd még az (45) jegyzetet.

24 Lásd pl. a Georges-féle nagy latinszótár meghatározásait a *structura* szócikknél: „die ordentliche Zusammenfügung, die Ordnung”. A szót már Cicero is a „rend”, „elrendezettség” értelmében használja: „ante hunc [ti. Isocraten] enim verborum quasi structura ... nulla erat” (*Brutus*, 33, ed. Malcovati, 10,5). A „struktúra”-„rend” azonosításra a történetírásban lásd pl. Faber 1982: 101, és Pitz 1964: 265: „Strukturen oder überindividuellen Ordnungen verschiedenster Art”.

25 „The proto-Indo-European root of »structure« is ster-2, »to spread«, and its related terms include »to strew«, and that which is strewn, »straw«. The Latin *struere* from which come »construct«, »de-stroy«, »structure«, and others, refers to the piling up of what may be strewn. Thus, etymologically, structure is made of straw; the act of piling up and the act of strewing are one.” (Kellner 1979: 175).

26 „Pour moi, l’histoire profonde, l’histoire de longue durée, structure – et je dis structure dans le sens du commande – les histoires superieures” (Paquet 1986: 71).

27 Eckhart mester, *praedicationes*, 18 (idézi Tobin 1986: 87).

28 A *Vázlat* 126 oldalán 176 alkalommal fordul elő főnévként vagy jelzőként a „struktúra” és a „szerkezet”, valamint az ezek szinonimájaként használt, már Hajnal István által is kedvelt „képlet”. Braudel nem véletlenül írja a *Vázlat* francia kiadásának előszavában, hogy „Je me sens en pays de connaissance” (Szűcs 1985: 8). Igaz, ő maga mindössze negyvenkilencszer használja a „struktúra” szót másfélezer oldalas *Mediterranéum*-ában (lásd Kinsler 1981: 88, 59. jegyzet). – Vajon mit szolt

méleti múltban irányító szerephez juttatott, a történelem *parole*-ját hátán hordozó imaginárius *langue*-ből egyúttal a szöveget megszervező stílus zsarnoki eszközeivé válnak, így érzékeltetve az olvasókkal a jelen számára egyszerre határokat kijelölő és lehetőségeket kínáló, a *longue durée* által dimenzionált súlyos jelenlétüket.²⁹

E látható, felszíni struktúrák azonban a fent említett okokból mégsem azonosak a Szűcs Jenő középkor-víziójának mélyrétegeiben (*latentia sub figura et superficie sensus litteralis*) megbúvó, vizualizálásra váró jelentéssel teli szerkezetekkel.

III.

10. Amikor a történész elméleti múltat konstruál, szükségképpen rendezett és egységes képpé kell formálnia a Múlt rendelkezésére álló töredékeit. Amikor azonban egy ilyen képben történetesen – ha mégoly vázlatosan is – a középkort kísérli meg „struktúrák” segítségével láttatni, s ráadásul a „struktúra” dichotomikus fogalmának közhelyszerűvé vált, valamilyen „rendet” vagy „jól-felépítettséget” (*struo*) implikáló felével operál, már a genesis körülményeinek vizualizálását megkísérelve szinte megoldhatatlannak tűnő – s a középkor egészének láttatására nézve is általános érvénnyel bíró – problémával találja magát szembe.

E probléma a genesis tekintetében abban áll, hogy miképp lehet egy „rendezetlen környezetet”, egy „végtelenül zavaros korszakot” (Bloch 1965: 3), egy valaha egységes és univerzális hatalmi képlet felbomlását követően létrejött atomizálódott és lokalitásba süllyedt „an-archikus” – uralom nélkülivé vált – világot (Bibó 1986: 77), egy „felolvadt társadalmat” strukturálisan láttatni?³⁰ Ugyanez a kérdés az *Occidens* első ezredforduló utáni periódusával kapcsolatban úgy fogalmazható meg, hogy vajon lehetséges-e egy „»civilizációs« értelemben tágan univerzális és politikai viszonylataiban szűken lokális” világ (Szűcs 1983: 36) strukturális perspektívájú teóriáját megszerkeszteni?³¹

A *Vázlatban* e probléma figyelemre méltó megoldásának körvonalai sejlenek fel. Minthogy Szűcs Jenő középkor-víziója „a »demokratikus társadalomszerveződés« vagy »közösségalakulás« legmélyebbre nyúló hajszályökereinek” keresése során rajzolódik ki, én is erre – és csak erre – az aspektusra, „a lehetséges nézőpontok egyikére” (Szűcs 1983: 15–16) fogok szorítkozni a *Vázlat* mélyrétegeinek ki-olvasását megkísérelve.

11. Az említett „hajszályökerek” abban a talajban kapaszkodtak meg, amelyet először a „régii barbárok” invázióinak sorozatos „mélyszántásai” (Szűcs 1983: 61)

volna Lucien Febvre a *Vázlathoz*? Valószínűleg azt, amit Huguette és Pierre Chaunu a *Méditerranéumhoz* foghatóan monumentális *Séville et l'Atlantique*-jának előszavában is mondott: „And then, what about »structures«? A highly fashionable word, I know; it can even sometimes be found in *Annales*, rather too often for my taste” (idézi Braudel 1980a: 81, 22. jegyzet; vö. Stoianovich 1976: 106).

²⁹ Szűcs 1983: 5.

³⁰ A *molten society* kifejezést Lynn White használja (idézi Endrei 1978: 20).

³¹ Vö. Bloch 1965: 64.

lazítottak fel.³² Az *orbis Latinus* jól szervezett kommunikációs rendszerrel és intézmények áttekinthető hálózatával egyesített hatalmi struktúrájának szétzilálódásával egyidejűleg beköszöntő *novus ordo saeculorum* éppenséggel nem valamiféle *ordo* képét mutatta.

Az a Múlt töredékeit vizsgáló szem, amely előtt a rendező „rend” pozitívként felfogott – a társadalomról való gondolkodásnak egyébként a 19. századból örökölt³³ – absztrakt ideája lebeg, nem nagyon tud ezekben az erózív mozgásokban mást, mint negatívumot felfedezni. Az inváziókat átélő krónikások felszín láttató leírásait olvasva e szem előtt egy katasztrófa, egy civilizáció holocaustja, egy orgyilkosság képei sejlenek fel sorjában.³⁴ Nem sokban tér el a helyzet az „új barbárok” invázióinak vízióiban sem. Sőt, a források mennyisége itt még inkább lehetővé teszi, hogy a történész egy vandál, primitív és értelmetlen pusztítás kaotikusan eseménydús, jellegzetesen pointillista képét rajzolhassa meg. Az inváziók több hullámban lezajlott rombolásának eseményei az írott forrásokban diszkontinuus pillanatok heterogén sorozataként jelennek meg, s egymást kölcsönösen felerősítve a nem túl semleges elnevezésű „sötét századokat” (*Dark Ages*)³⁵ láttató elméleti múltakban végül egy egységes – néha már a középkori ember szemében is egybemosódó –,³⁶ de csak a brutalitás összehasonlíthatósága alapján homogénnek tetsző folyamattá állnak össze.

A medievista problémái még tovább szaporodnak, amikor a nagyjából az 1000 és 1350 közötti periódus társadalomszerveződését vizualizáló, a teoretikus általánosítás igényével fellépő elméleti múltak konstruálásába fog. Ezek konstituáló elemeként szinte közhelyszerűen tűnnek fel a meghökkentően nagy magyarázó erővel felruházott „feudalizmus” és „feudális rendszer” szinonimaként használt „szerencsétlen” fogalmai, amiket a középkor kutatója – nem úgy, mint a sűrűn hivatkozott „struktúrákat” –, valamiért mindenáron definiálni akar.³⁷ A kellemetlenségek még inkább

32 Szűcs 1992: 19: „a leendő Európa régi (az antik világ romjain 500 körül szerephez jutó) és új (az alakuló feudális keresztény világ peremén 900 táján szerephez jutó) barbáiról beszélhetünk”.

33 A Charles Tilly által megfogalmazott „eight Pernicious Postulates of twentieth-century social thought” egyike (Tilly 1984: 11–12, 50–56).

34 André Piganiol véleménye szerint „[l]’Empire Romaine n’est pas mort de sa belle mort; elle a été assassinée”, Ferdinand Lot számára pedig „the collapse of the Roman Empire [...] was an unimaginable disaster, the holocaust of civilization itself”; mindkettőt idézi Anderson 1978: 96 és 129.

35 Lásd azonban White 1955: 29: „If it was dark, its darkness was that of the womb”.

36 Albericus de Trois-Fontaines jegyzi fel 1230 körül a 837. évvel kapcsolatban: „Hic notandum quod primo concurrerunt Wandali per Gallias; Alani, etiam Wisigothi Wandalos secuti sunt. Post istos fuit generalis impetus Hunorum sub Attila rege eorum. Tertia autem generalis discursio sub ista Normannorum et Danorum, que ab anno presenti duravit per annos ad minus 60. Quartus generalis fuit impetus Ungarorum Normannis post illos 60 annos succedentium, qui duravit per annos ad minus 50” (*Chronica aevi Suevici*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 23 [1874], ed. Pertz, 731–732). A szöveget más összefüggésben idézi Szűcs 1992: 279.

37 „Feudalism is an unfortunate word” – F.W. Maitlandet idézi Strayer 1956: 15, 1. jegyzet. Bloch 1965: xviii: „It must be admitted that the word feudalism [...] was very ill-chosen”. Brown 1974: 1097 radikális megoldást javasol: „The tyrant feudalism must be declared once and for all deposed and its influence over students of the Middle Ages finally ended”. Definíciós kísérletek: Bloch 1965: 446 – ezt Brown 1974: 1071 nem tartja definíciónak –, Ganshof 1963: xv, Strayer 1965: 13, Stephenson 1967: 14.

növekednek, amikor az intellektuális divat elvárásainak megfelelően megjelenik a „feudális struktúra” kifejezés, ami különben *contradictio in adiecto*, ha arra gondolunk, hogy a „feudalizmus” teóriáiban a sokat emlegetett centrifugális tendenciáknak is helyet kell kapniuk. Hogy a zűrzavar teljes legyen, a definíciós kísérletekben ezzel a periódussal kapcsolatban is előfordulnak olyan fogalmak, mint a „széthullás”, a „feldarabolódás”, a „szétszóródás”, a „rendezetlenség”, a „dezintegráció”, és az „atomisztikus vonások”³⁸ – az elméleti múltak integritása szempontjából persze nem minden következmény nélkül.

12. – *one cannot in fact conceive of an unorganized structure*³⁹

Abban a pillanatban ugyanis, amikor ezek a *par excellence* „rendezetlenséget” implikáló fogalmak a strukturális perspektívájú elméleti múltakba mint integratív elemek kerülnek be – márpedig elkerülhetetlenül be kell kerülniük –, e konstrukciók „renddel” rendezett teoretikus vázán azonnal repedések jelennek meg és végső soron az egész kompozíció is bomlásnak indul. A korábbi elméleti múltakban megfogalmazott teoretikus koncepciók *circulus vitiosus* abban ragadható meg, hogy noha egyetlen középkor-vízióból sem rekeszthetők ki a romboló, dezintegrálódást kiváltó elemek, ezek az elemek az elméleti múltakat kifeszítő teoretikus váz szerkezetébe illesztve valahogyan mégiscsak lakúnákat képeznek.

E koncepciók belső logikájából következik ugyanis, hogy saját teoretikus integritásuk érdekében eleve ki kellene küszöbölniük a „rendezetlenség” elemeit – ami persze lehetetlen –, mert különben a fáradságosan összeillesztett Múlt-törmelékek ismét darabjaikra hullanak amiatt, hogy a részek között nem alakulhat ki rendezett kapcsolat. Az esetek nagy részében ez a széthullás be is következik oly módon, hogy az elméleti múltakban a dezintegratív periódusokat leíró részek nem illeszkednek hézagmentesen, hanem mintegy „anorganikusan”, az egységesnek szánt teoretikus vázból kitüremkedve jelennek meg.

Összefoglalva: az *Occidens* társadalomszerveződésének „eredeti jellegzetességei” közé tartoznak azok az an-archikus feszítőerők, amelyek újra meg újra megakadályozzák, hogy hosszú távon valamilyen magasabb szinten megszervezett, korlátlanul terjeszkedni tudó és mindent maga alá gyűrni képes hatalmi szerkezet jöhessen létre. A struktúrák perspektívájából megszerkesztett elméleti múltakban ugyanezek az erők a teoretikus váz sajátosan inkompatibilis komponenseiként gátolják, hogy e víziók jól-elrendezettsége a láthatatlan mély szintjein is megteremtődhessen.

13. A középkor társadalomszerveződését strukturális nézőpontból rekonstruáló elméleti múltak összes problémája végső soron magának a „struktúra” fogalmának a teoretikus végiggondolatlanságában gyökerezik. Az akaratlanul és szinte kizárólag a „rend” pozitív ideájával rokonított „struktúra” magyarázó ereje éppen akkor gyengül meg végzetesen, amikor a történész a középkor hosszú időtartamú (*longue*

³⁸ Anderson 1978: 148, 150–153, 1989: 527, 530, 555–556; Bloch 1965: 410, 443; Ganshof 1963: xv, Strayer 1965: 13 és Georges Duby (idézi Brown 1974: 1073).

³⁹ Derrida 1970: 247.

durée) társadalmi realitásaira akarja alkalmazni. Valójában nem történik egyéb, mint hogy a „struktúra” az elméleti múltak teoretikus vázába beépülve (*struo*) az egész kompozíciót dezintegráló tényezővé (*sterno*) válik, megmutatva ezzel a genetikus kettőségére visszavezethető (*ster), rendet romboló képességét is.

De mi lenne, ha tapasztalataink birtokában tudatosan kihasználnánk a „rend” és a „rendezetlenség” dichotómiáját és a „struktúra” (*struo*) „rendet” rendező fogalma mellett megalkotnánk a „stratúra” (*sterno*) „rendezetlenséget” rendező fogalmát, és bevezetnénk a középkort teoretikus igénnyel vizualizáló rekonstrukciók fogalmi eszközeként? Talán egy lépéssel közelebb kerülnénk ahhoz, hogy egy nagy magyarázó erővel bíró, szilárd fogalmi pilléreken nyugvó koordináta-rendszer jöjjön létre, melynek vázára már rá lehet feszíteni a mély perspektívájából konstruált elméleti múltak vízióit.

IV.

14. A „rendezetlenség” pozitív ideájának gyökereit keresve abból a Marc Bloch klasszikus szintézisében található – a szövegkörnyezetbe nem nagyon illő – mondatból indulhatunk ki, amelyben a francia medievista azt fogalmazza meg, hogy az inváziók „rombolása nem volt merőben destruktív. Maga a rendezetlenség volt az, ami bizonyos – olykor messze ható –, változásokat idézett elő Nyugat-Európa belső szerkezetében” (Bloch 1965: 41).⁴⁰

Valóban. A széttagoltság hosszú periódusa, a „sötét századok” hozták létre az európai középkornak azt az „eredeti jellegzetességét”, hogy a társadalomszerveződésre a politikum tág értelemben felfogott szférájában Aquinói Tamás formulájának csak az első részét (*omnis multitudo derivatur ab uno*) lehetett alkalmazni, a folytatást (*et ad unum reducitur*) azonban többé már nem.⁴¹ A *molten society* tégelyéből kicsapódó társadalmi komponensek „együvé integrálását”, „együvé tagolását” vagy „együvé adminisztrálását” (Szűcs 1983: 19, 20, 87) megvalósító közhatalom hiányában „csak a lokális hatalom volt tényleges” és „a kormányzatok általános jellemzője volt, hogy csak időszakonként működtek” (Bloch 1965: 65, 409). A politikai szféra viszonylataiban a partikularitás, a straturalizáltság elemei kaptak szerepet, az univerzalitás irányába ható integratív hatalmi struktúrák létrehozását célzó kísérletek pedig rendre zátonyra futottak a „szuverenitás felaprózódása”, „felbomlása”, „detotalizációja”, „szétszóródása”, „szétrepedezése” vagy „széttöredezése”, „dezintegrációja” – egyszóval „a közhatalom magánkézbe kerülése” kérlelhetetlen realitásain.⁴² „Sokféle, változatos, okszerűen, elvszerűen kifejezhetetlen társadalomképlet keletkezett így; mély tagozódás, alulról felfelé” (Hajnal 1942: 14–15).

⁴⁰ Lásd még Burke 1980, Hay 1957, Struve 1990, Leyser 1992.

⁴¹ Aquinói Tamás, *de regimine principum*, 1. 2 (idézi Szűcs 1983: 41); lásd Gierke 1900: 9, 101-102; Archambault 1967: 29–30, 5. jegyzet.

⁴² Lásd a (38) jegyzetben felsorolt műveket, *passim*.

De valóban kifejezhetetlen-e? Ha a „rend” pozitív ideája lebeg a szemünk előtt, akkor igen; akkor csak annyit állapíthatunk meg, hogy a „feudalizmus” tipikus vonása „a hatalom széttöredezése, ami elkerülhetetlenül rendezetlenséghez vezet” (Bloch 1965: 446). Ha viszont a straturalitás rendező „rendezetlenségként” felfogott pozitív ideáját tesszük magunkévá, akkor nem; a „rendezetlenség” akkor már nem a „rend” hiányát jelenti,⁴³ hanem magát a „rendet”, és a széttöredezett elemek „okszerűen, elvszerűen” is összeilleszthetők lesznek az elméleti múltakban.

15. – *a certain order beneath the chaos*⁴⁴

Ezt az összeillesztést, a középkor tipikusan straturalis jellegzetességeinek – fogalmilag persze „strukturális jellegzetességek” képében történő – teoretikus megfogalmazását és a „rendezetlenség” pozitív ideájának megszületését Szűcs Jenő tette lehetővé a *Vázlatban*. A nagy vonalakban felvázolt, lényegében straturalis koncepció elméleti kiindulópontja, hogy az *Occidensen* „maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit”.⁴⁵

A Nyugat történetének első ötszáz évében „egy bizonyos integráció következett be, antik és barbár örökség egybeolvadása [...], ám az elemeknek nem afféle együvé tagolása [...], hanem olyan organikusabb egybeötvözése, hogy a »sötét századokban« egyre inkább úgy tűnt: az elemek olyannyira áthatották egymást, hogy már-már meg is semmisítették egymást” (Szűcs 1983: 20). A kép persze kiegészül a „mindent lebontás”, a „dezintegráció”, a „felismerhetetlenségig felbontott és szétmorzsoltsolt államképlet”, a „radikálisan szétagolódtott [...] »társadalmi« keretek” bevett felsorolásával (Szűcs 1983: 20, 23, 25), ám az ezekben implikált „rendezetlenség” már nem megbontja az elméleti múlt teoretikus vázának integritását, hanem éppenséggel megeremti és megerősíti a kompozíció egységét. Ezt a célt szolgálják a szövegben feltűnő – és az olvasók többsége számára minden bizonnyal szokatlan – oxymoronok, mint a „termékeny feszültség”, a sombarti ihletésű „termékeny rombolás”, a „termékeny szeparáció”, a „termékeny paradoxonok” és az olyan kitételek, mint „a territorializmus megtermékenyítő funkciója” (Szűcs 1983: 26, 36, 47, 58, 62). Ezek azonban már nem értelmezhetők csupán a stílus idioszinkratikus eszközeiként.

A „rendezetlenség” leírása ugyanis teoretikusan előkészíti a végkövetkeztetést, amit Szűcs a korábbi elméleti múltak interpretációival való radikális szakítás jegyében fogalmaz meg: „a Nyugat ezredforduló utáni dinamikájának és integrációinak feltétele az előző korszakban végbement dezintegráció volt”, „az alapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni” (Szűcs 1983: 22–23, 28).

Marc Bloch a pusztítások szomorú mérlegét megvonva még „az utolsó inváziókk zűrzavarából megszámlálhatatlanul sok sebbel kiemelkedő”, alapjaiban dezintegrá-

⁴³ Charles Tilly kritizálja a „rend” pozitív ideájának társadalomtudományi alkalmazását, lásd kül.

Tilly 1984: 50: „order, in most of its statements of the argument, amounts to the absence of disorder”.

⁴⁴ Kellner 1979: 218.

⁴⁵ Szűcs 1983: 22, 25; vö. a (23) jegyzettel.

lódott Nyugat képét rajzolja meg, Szűcs látószögéből viszont már sokkal nagyobb figyelmet kap az a tény, hogy a Nyugat az első ezredfordulót elhagyva is megőrizte an-archikus jellegét és „a hatalmi szerkezetek pluralizmusát” (Bloch 1965: 39).⁴⁶ A strukturalitásban kifejeződő rend megteremtésére irányuló Karoling kísérlet részeredményét – a „fél-birodalom” „ingatag statikáját” (Szűcs 1983: 27) – a hűbéri-ségnek a korszak straturális realitásait jobban kifejező, a társadalmi térben a „fel-parcellázott szuverenitások” (Szűcs 1983: 33, 38, Anderson 1978: 142, 152) aggregátumait megteremtő szövevénye és az „új barbárok” inváziói dezintegrálták. A hűbériség képletében végül is a straturalizált sokféleségnek pusztán teoretikusan strukturalizált egysége teremtődött meg.⁴⁷

A középkor következő kísérlete, hogy a hatalom szférájában a sokféleségből egyiséget kovácsoljon ki, az *Imperium* és a *Sacerdotium* küzdelmében sikkadt el. A hatalomkoncentráció e két pólusa között létrejött „termékeny feszültségből” ismét csak a straturalizáltság erői húztak hasznot,⁴⁸ ugyanúgy, mint a darabokra hullott közhatalom viszonyai között, a lokális hatalmukat kiterjeszteni képtelen szuverenitások hézagosan illeszkedő tereinek hasadékaiban született, a hatalmi szférák számát növelő és ezzel a „rendezetlenséget” fenntartó autonóm város (Szűcs 1983: 21).

A straturalizáltság elemei az ideológia szférájában is kiemelt szerepet kapnak Szűcs koncepciójában. A kor politikai teológiájának eszmerendszere mint a straturális és a strukturális törekvések korántsem pusztán szimbolikusan értelmezhető egymásnak feszülését lehetővé tévő keret jelenítődik meg. A három „funkcionális rend” (*oratores, bellatores, laboratores*) koncepciója „meglevő valóságelemeket” (Szűcs 1983: 43), azaz a straturalizáltság realitásait artikulálja.⁴⁹ Ebből a perspektívából válik érthetővé, hogy az „abszolutisztikus” hatalom középkori víziói csak a straturalizáltságot megfogalmazó politikai teóriák finomítására ösztönző tényezők szerepét játszhatták el.⁵⁰

Minden rendezetlen tehát, ám mégis rendezett. Ami a struktúrák rendet rejtő, de az elméleti múltak integritását súlyosan veszélyeztető koncepciójával rendszerezhetetlen, az a straturák rendezetlenséget implikáló fogalmával rendet teremt. A Szűcs-féle elméleti múlt teoretikus vázának *summum movensét* kibontva fel kell tennünk

46 Zolberg 1980: 689: „the pluralism of the structures of authority which was the characteristic distinguishing Europe at the end of the invasions from other Euro-Asiatic civilizations, and which was itself a factor in what Perry Anderson has termed the »detotalization of sovereignty«. Hechter 1977: 1065–1066: „Anderson relies upon a diffusion theory to account for the evolution of feudalism” és „for Anderson the single most important attribute of feudalism is to be found, not in the sphere of production [...] but in the sphere of politics. It is the »parcellization of sovereignty« which gives to feudalism its distinctive character”.

47 „A keresztyén korszakot éppen az önálló képződményeknek ez az összessége jellemzi, [...] azok átjárják egymást, keresztlül-kasul rétegződtek, anélkül, hogy ebből piramis vagy valaminő összkényszer vált volna. A középkor formája nem az állam volt, hanem a társadalom, a társadalmak társadalma. És ami ezeket a csodálatosan sokrétű és differenciált alakzatokat egységesítette, és nem össze-, hanem odafönn mintegy magasabb egységgé kötötte, oly piramissá, amelynek csúcsa nem uralom volt, hanem valami a levegőégben, láthatatlan – ez a szellem volt...” (Gustav Landauer *Revolution* című 1907-es könyvét idézi Tamás 1991: 154).

48 Lásd kül. Zolberg 1980: 690; a háttérrel pl. Tellenbach 1970.

49 DUBY 1980, OEXLE 1978, LE GOFF 1980: 53–57, SZŰCS 1983: 36–37, 43.

50 Archambault 1967, Kern 1970: 81–84, 183–184; Szűcs 1983: 51–52.

a kérdést, hogy a *Vázlat* implicit straturalizmusa mennyiben változtatja meg a régióelméletről kialakult képet.

16. A straturalitásnak a *Vázlat* szövegfelzíne alatti mélyrétegekből ki-olvasható teóriája paradox módon egyszerre támasztja alá és kérdőjelezi meg azt az állítást, „hogy egy történeti régió mibenléte a »szerkezeti« jellegzetességek rokonságában keresendő” (Szűcs 1986: 4).⁵¹ Ha ugyanis e szerkezeti jellegzetességek közé soroljuk a lényeges straturalis elemeket is, azaz, ha a struktúra hiánya maga *a* struktúra, a „rendezetlenség” pedig a „rend”, akkor alátámasztja – ebben az esetben viszont „straturalis jellegzetességek rokonságáról” kellene inkább beszélni. Ha viszont teoretikusan komolyan és szó szerint vesszük az állítást, akkor nem nagyon tudunk mit összehasonlítani. Mivel a középkori Nyugat társadalomszerveződésének „eredeti jellegzetessége” a straturalitás, struktúrák után kutatva hosszú évszázadokon át csupán a dezintegratív folyamatok „mélyszántásai” (Szűcs 1983: 61–62) által lerombolt valaha-volt szerkezetek egymástól függetlenedett elemeiből létrejött és saját lokalitásukba zárkózva egzisztáló, az eredeti szerkezetekre nyomaikban is alig hasonlító, egymástól üres terek által elzárt képletekre bukkanhatunk. Ezek strukturalis szempontú egybevetését megkísérelve éppen olyan problémákkal találjuk magunkat szembe, mint amilyenekkel a felszín heterogén eseményeinek vagy individuainak összehasonlítása esetén. Straturalizált törmelék ez, amely csak egy straturalis nézőpontú teória kereteiben válik értelmezhetővé.

Azt, hogy inkább „straturalis jellegzetességek rokonságáról” érdemes beszélni, a *Vázlat*ban fő vonalaiban kidolgozott teoretikus koncepciónak Szűcs egy másik művében való megjelenése is indokolja.

17. Szűcs Jenő a 13. század Magyarországnak dinamikus átalakulásait ugyancsak egy „termékeny rombolás” által kiváltott straturalizálódásból, a társadalomszerveződésre gyakorolt hatásában a Nyugat által elszenvedett inváziókkal összemérhető tatárjárásból vezeti le.⁵² A korszak forrásaiban *generalis destructi*óként jellemzett tatárjárás az országot *regnum depopulatum*má tévő pusztítása valóban robbanásszerű dezintegrációt indított el. Ez a felszínt láttató elméleti múltakban katasztrófaaként bemutatott eseménysor a Szűcs-féle pozitív straturalizmus szemszögéből mint a „nyugati társadalomszerveződés új elveinek áttörése Közép-Kelet-Európába”, a „feudalizmus »második korszakának«” – igaz, közel két évszázados késéssel beköszöntő – alapvetése jelenik meg.⁵³ A tatárjárás következtében az ország népe nem csak a geográfiai térben lendült mozgásba, hanem a társadalmi viszonyok szimbolikus te-

⁵¹ Ez a többek által régiódefinícióként kezelt megállapítás minduntalan feltűnik „Közép-Európa” teoretikusainál; különös előszeretettel idézi Hanák 1989a: 23, 1989b: 561, de lásd még Lengyel 1987: 40, 1. jegyzet.

⁵² Szűcs 1986: 9, Szűcs 1993: 3–6.

⁵³ Szűcs 1986: 9: „a mongol invázió a magyar (és részben a lengyel) történelemben diametrálisan elmentéses hatást váltott ki, mint Oroszországban: az utóbbiban megmerevítette, sőt eltorzította a struktúrákat; az előbbiben reformokra ösztönzött, mondhatni a középkori értelemben vett modernizáció kikényszerítő tényezőjévé vált”. Részletesebben lásd Szűcs 1983: 58 skk.

rének a kis invázió által folyékonyá tett közegében is. A straturalizáltságot erősítették azok a *hospes*-elemek, akiknek „áramlásával mintegy fizikailag sodródtak kelet felé a társadalomszerveződés nyugati modelljei is” (Szűcs 1986: 9).

Szűcs víziójában az *Occidens* és az általa „Közép-Kelet-Európának”⁵⁴ nevezett térség rokonítását végső soron a mindkettőben hasonló funkciót betöltő, dezintegrációs hatások révén létrejött straturális jellegzetességek teszik lehetővé. A két régió közötti fő különbség nem a strukturáltságban, hanem a straturalizáló tényezők határfokában áll. A Nyugat dezintegrálódása azért „mélyen tagolt”, mert itt a „rendezetlenséget” kiváltó és fenntartó tényezők a hosszú időtartamban lehetőségeket kínáló realitásokká válhattak, míg a „köztes régió” dezintegrációja csupán néhány évtized leforgása alatt, „tagolatlan összevontsággal” zajlott le, melynek következtében „tagolatlanul elnagyolt vagy hibrid” formák jöttek létre, s ezeken aztán minduntalan kiütköztek az „archaikus vonások” – vagyis a straturális jellegzetességek „anorganikussága” a hosszú időtartamban inkább korlátokat állított fel (Szűcs 1983: 60–61).⁵⁵

V.

18. E szükségképpen vázlatos áttekintés végére érkezve a fentiekben kifejtettek röviden úgy összegezhetők, hogy a tradicionális történetírás „törzsi bálványait” (felszín, *courte durée*, esemény) ledöntő *nouvelle histoire* által felmutatott új idolk (mélység, *longue durée*, struktúra) harmadik tagját ellentmondások terhelik. Ez egyrészt koncepcionális végiggondolatlanságából, másrészt magának a „struktúra” szónak az etimológiájában mélyen gyökerező dichotomikus jellegéből fakad. Amikor fogalmi eszközként beépül a középkori társadalomszerveződést teoretikusan is értelmezni próbáló elméleti múltakba, azok integritására nézve végzetes folyamatot indít el, s ez az elméleti múltak teoretikus vázának dezintegrálódásához vezet. A probléma megoldásában talán előbbre vihetnek azok a Szűcs Jenő esszéjében megfogalmazott teoretikus újítások, amelyek ki-olvasását ez a dolgozat megkísérelte.

(1988–1992, 2002)

⁵⁴ Persze „a terminológia mindig csak jó-rossz segédeszköz” (Szűcs 1986: 31).

⁵⁵ A gondolat már a 60-as évek végén megfogalmazódott, de akkor még más vonatkozásban: „Az eredeti, »organikus« etnikai képletek és a majdani nemzeti keretek közé tehát itt maga a hosszabb, mélyen tagolt történeti fejlődés egy közbeékelt dezintegráció és egy új alapokon megkezdett integráció révén éles és félreérthetetlen cezúrát vont” (Szűcs 1992: 18). Ugyanitt jelenik meg a még óvatossággal megfogalmazott hármas regionális felosztás: „Tulajdonképpen [...] egy harmadik variánsról van szó Kelet (vagy inkább: Közép-Kelet)-, és Észak-Európában, ahol egy későbbi kezdetű, időben viszonylag gyorsabb és összevontabb, jellegében pedig annál tagolatlanabb történeti fejlődés a diszkontinuitást (vagy ellentétet) eredeti etnikai és későbbi nemzeti keretek közt a fenti értelemben nem ismeri” (Szűcs 1992: 19). Az eltérő ütemről pedig lásd: „a történelmi folyamatoknak ez a viszonylagos gyorsasága és egyszersmind paralellizmusa általában a struktúrák bizonyos jellegzetes elnagyoltságában és tagolatlanságában manifesztálódott. [...] A két régió közt a fejlődés ütemében megmutatózó különbség egyszersmind a fejlődés belső struktúrájában is nyomot hagyott. Az európai történelemnek 1100–1200 után egyre határozottabban érvényesülő »szinkronikus« jellege Kelet- és Észak-Európában jellegzetes »aszinkronikus« megjelenési formákban érvényesült” (Szűcs 1992: 31).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abu-Lughod, Janet 1989: *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350*. New York
- Abu-Lughod, Janet 1990: Restructuring the Premodern World-System. *Review* 13. 2. 273–286.
- Anderson, Perry 1978: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London–New York
- Anderson, Perry 1989: *Az abszolútista állam*. Budapest
- Archambault, Paul 1967: The Analogy of the „Body” in Renaissance Political Literature. *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 29. 1. 21–53.
- Aymard, Maurice 1972: The *Annales* and French Historiography (1929–1971). *Journal of European Economic History* 1. 2. 491–511.
- Berend T. Iván 1982: Magyarország helye Európában. *Valóság* 25. 12. 1–22.
- Bibó István 1986: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: uő. *Válogatott tanulmányok*, 3. köt. Budapest, 7–123.
- Birnbaum, Norman 1978: The *Annales* School and Social Theory. *Review* 1. 3–4. 225–235, 236–242.
- Bloch, Marc 1965: *Feudal Society*, 2 vols. London
- Blumenberg, Hans 1957: Licht als Metapher der Wahrheit: Im Vorfeld der philosophischen Begriffsbildung. *Studium Generale* 10. 7. 432–447.
- Blumenberg, Hans 1987: *Das Lachen der Thrakerin. Eine Urgeschichte der Theorie*. Frankfurt am Main
- Braudel, Fernand 1972a: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok* 106. 4–5. 988–1012.
- Braudel, Fernand 1972b: Personal Testimony. *Journal of Modern History* 44. 4. 448–467.
- Braudel, Fernand 1977: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Baltimore, Md.–London
- Braudel, Fernand 1980a: History and Sociology. In: uő. *On History*. Chicago, 64–82.
- Braudel, Fernand 1980b: The Situation of History in 1950. In: uő. *On History*. Chicago, 6–22.
- Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 1–3 köt. Budapest
- Braudel, Paule 1992: Les origines intellectuelles de Fernand Braudel. Un témoignage. *Annales E.S.C.* 47. 1. 237–244.
- Broekman, Jan M. 1974: *Structuralism: Moscow-Prague-Paris*. Dordrecht-Boston
- Brown, Elizabeth A.R. 1974: The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe. *American Historical Review* 79. 4. 1063–1088.
- Burke, Peter 1980: Did Europe Exist Before 1700? *History of European Ideas* 1. 1. 21–29.
- Burke, Peter 1990: The *Annales* in Global Context. *International Review of Social History* 35. 3. 421–432.
- Carr, E. H. 1993: *Mi a történelem?* Budapest
- Derrida, Jacques 1970. Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences. In: Macksey, Richard–Donato, Eugenio (eds.) *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism and the Sciences of Man*. Baltimore, Md.–London, 247–265.
- Duby, Georges 1980: *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago–London
- Endrei Walter 1978: *A középkor technikai forradalma*. Budapest
- Enteen, George 1981: History and the Social Sciences: Emerging Patterns. *History of European Ideas* 1. 4. 345–366.
- Faber, Karl-Georg 1982: *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München
- Fox-Genovese, Elizabeth 1989: Literary Criticism and the Politics of the New Historicism. In: Veenser, Harold Aram (ed.) *The New Historicism*. New York–London, 213–224.
- Furet, François 1971: Quantitative History. *Daedalus* 100. 1. 151–167.
- Furet, François 1983: Beyond the *Annales*. *Journal of Modern History* 55. 3. 389–410.
- Ganshof, F.L. 1963: *Feudalism*. New York
- Gierke, Otto 1900: *Political Theories of the Middle Age*. Cambridge, Engl.
- Gyáni Gábor 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság* 31. 4. 76–83.

- Gyáni Gábor 1991: Érvék az elkanyarodás ellen. *BUKSZ* 3. 4. 406–409.
- Hajnal István 1941: Az európai város kialakulása. *Városi Szemle* 27. 801–841.
- Hajnal István 1942: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századok* 76. 1–3. 1–42; 4–6. 133–165.
- Hall, John R. 1980: The Time of History and the History of Times. *History and Theory* 19. 2. 113–131.
- Hanák Péter 1989a: Közép-Európa: az imaginárius régió. *Liget* 3. ősz. 20–31.
- Hanák Péter 1989b: Közép-Európa: az imaginárius régió. *Világosság* 30. 8–9. 561–571.
- Harsányi István 1983: Interjú Szűcs Jenővel 1983. február 3-án. A szerző tulajdonában.
- Hay, Denys 1957: *Europe: The Emergence of an Idea*. Edinburgh
- Hechter, Michael 1977: Lineages of the Capitalist State. *American Journal of Sociology* 82. March. 1057–1074.
- Hexter, J. H. 1972: Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*... *Journal of Modern History* 44. 4. 480–539.
- Iggers, Georg G. 1975: *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn.
- Joyce, James 1986: *Ulysses*. Budapest
- Kellenbenz, Hermann 1976: Review of Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1. *Journal of Modern History* 48. 4. 685–692.
- Kellner, Hans 1979: Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire. *History and Theory* 18. 2. 197–222.
- Kern, Fritz 1970: *Kingship and Law*. New York–Evanston, Ill.
- Kinser, Samuel 1981: Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel. *American Historical Review* 86. 1. 63–105.
- Lane, Frederic C. 1979: The Modern Whole as a Trichotomy. *Review* 2. 3. 455–459.
- Le Goff, Jacques 1980: A Note on Tripartite Society, Monarchical Ideology, and Economic Renewal in Ninth- to Twelfth-Century Christendom. In: uő. *Time, Work, and Culture in the Middle Ages*. Chicago–London, 53–57.
- Lengyel László 1987: Végkifejlet. *Valóság* 30. 12. 27–42.
- Leyser, Karl 1992: Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages. *Past and Present* 137. 25–47.
- Lloyd, Christopher 1986: Realism, Structurism, and History: Foundations for a Transformative Science of Society. *Theory and Society* 18. 4. 451–494.
- Megill, Allan 1979: Foucault, Structuralism, and the Ends of History. *Journal of Modern History* 51. 3. 451–503.
- Oexle, Otto Gerhard 1978: Die funktionale Dreiteilung der „Gesellschaft“ bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 12. 1–54.
- Paquet, Marielle (éd.) 1986: *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauevallon: Journées Fernand Braudel, 18, 19 et 20 octobre 1985*. Paris
- Pitz, Ernst 1964: Geschichtliche Strukturen. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft. *Historische Zeitschrift* 198. 2. 265–305.
- Prince, Gerald 1976: Narratives with a Difference. *diacritics* 6. 2. 49–53.
- Santamaria, Ulysses–Bailey, Anne M. 1984: A Note on Braudel's Structure as Duration. *History and Theory* 23. 1. 78–83.
- Sewell, William H., Jr. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology* 98. July. 1–29.
- Siegel, Martin 1970: Henri Berr's *Revue de synthèse historique*. *History and Theory* 9. 3. 322–334.
- Simiand, François 1985 (1903): Historical Method and Social Science. *Review* 9. 2. 163–213.
- Stephenson, Carl 1967: *Mediaeval Feudalism*. Ithaca, N.Y.
- Stoianovich, Traian 1976: *French Historical Method: The Annales Paradigm*. Ithaca, N.Y.–London
- Strayer, Joseph R. 1956: Feudalism in Western Europe. In: Rushton Coulborn (ed.) *Feudalism in History*. Princeton, N.J., 15–25.
- Strayer, Joseph R. 1965: *Feudalism*. Princeton, N.J.

- „Structura“ szócikk. In: Georges, Karl-Ernst. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. 2. köt., Hannover–Leipzig, 1918. 2825.
- Struve, Tilman 1990: Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Europa. *Saeculum* 41. 2. 100–114.
- Sturrock, John 1986: *Structuralism*. London
- Szűcs Jenő 1974: *Nemzet és történelem*. Budapest
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest
- Szűcs Jenő 1986: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In: Szűcs Jenő–Hanák Péter *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 3–13, 31.
- Szűcs Jenő 1989: Magyar és európai lovagi kultúra. *BUKSZ* 1. 1. 43–50.
- Szűcs Jenő 1992: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged
- Szűcs Jenő 1993: *Az utolsó Árpádok*. Budapest
- Szűcs, Jenő 1985: *Les trois Europes*. Paris
- Tamás Gáspár Miklós 1991: Republikánus elméletek. In: *Bibó emlékkönyv*, 2. köt. Budapest–Bern, 152–172.
- Tellenbach, Gerd 1970: *Church, State, and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*. New York–Evanston, Ill.
- Tilly, Charles 1984: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York
- Tobin, Frank 1986: *Meister Eckhart: Thought and Language*. Philadelphia, Penn.
- Ulmer, Gregory L. 1985: *Applied Grammatology. Post(e)-Pedagogy from Jacques Derrida to Joseph Beuys*. Baltimore, Md.–London
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest
- White, Hayden 1989: New Historicism: A Comment. In: Veese, Harold Aram (ed.) *The New Historicism*. New York–London, 293–302.
- White, Lynn, Jr. 1955: The Vitality of the Tenth Century. *Medievalia et Humanistica* 9. 26–29.
- Zolberg, Aristide R. 1980: Strategic Interactions and the Formation of Modern States: France and England. *International Social Science Journal* 32. 4. 687–716.

„Mert a fának van reménysége...”

Csonkolt fák Magyarországon

„Mert a fának van reménysége: ha levágják, ismét kihajt,
és az ő hajtásai el nem fogynak.”
Jób 14:7.

„Sokszor, vagy a szépség, vagy a szükség a'ra ösztönözi a Gazdát, hogy a Tölgyest megallyazza. Itt a tapasztalás azt mutatja, hogy a sebhelyekre mindég jobban szolgálván a nedvesség, mint másuvá: egy levágott gally helyett esztendő múlva, tizenkettő is sarjazik [...] Vastagoknak, legalább egy ember tzombnyira terjedeknek kell a Tölgyfáknak lenni: ha az oldal ágakat tüzelni; vagy egyéb házi haszonra tsonkázni akarjuk kártétel nélkül.”

Nagyváthy János 1821: *Magyar Practicus Termesztő*. 285–286.

Ez a dolgozat a favágás egy módszerével foglalkozik. Hogyan kerül mégis egy társadalomtörténeti folyóiratba? A válasz egyszerű: a kőszén nagytömegű felhasználásának kezdete előtt a fa volt szinte az egyetlen tüzelőanyag, így a fához való hozzáférés minden társadalomban fontos kérdés volt. A levágott faanyag elosztását írott és íratlan szabályok határozták meg, ezek történetét Magyarországon főként a késő-középkortól¹ tudjuk nyomon követni, amikor az erdőterületek csökkenése és a közösségi tulajdonlás felbomlása egyre gyakrabban arra készítette a birtokosokat, hogy az erdővel kapcsolatos jogaikat írásban is rögzítsék. Nem csak a fához jutás függ azonban az adott társadalom nyújtotta keretektől, hanem a faanyag kitermelése is. Ahogyan például a 13. század történetében szétválaszthatatlanul összefonódik a nehézeke térhódítása, az ezt húzó nyolcökrös fogat megszervezése, és a mindebből következő közösségi földművelés és nyomáskényszer, úgy a favágás különböző módszerei is meghatározott társadalmi formákhoz kötődnek. Nem arról van szó, amint gyakran olvashatjuk az erdészeti szakirodalomban, hogy a 18. század előtt a „rendszeretlen erdőhasználat” volt a jellemző, amolyan közösségi „vágd-ahol-éred”. A korábbi korok társadalmi ugyanúgy kialakították saját erdőélési (hogy ezt a középkori szót használjam) technikáikat, mint a modernitás. Következésképpen ezeknek a technikáknak ugyanúgy van története, virágkora és hanyatlása, mint az emberi társadalom más alkotásainak. A favágás korai módszereivel Magyarországon eddig kevesen foglalkoztak (Csöre 1980, Kolossváryné 1975, Magyar 1983) ami nem is meglepő, hiszen alig van róluk forrás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne léteztek volna. Az alábbiakban egy ilyen technikáról esik szó: a fák csonkolásáról a középkorban. A középkort azért választottam kiindulópontul, mert a környezetregészeti tudományok (főleg a palinológia és a dendrokronológia) jelen állása szerint ennél korábbi időszakok

¹ Ebben a dolgozatban a bevett magyar terminológiát használom, amely szerint a középkori magyar állam története két periódusra osztható: Árpád-kor (11–13. század) és késő-középkor (14–15. század).

még nem elérhetőek, vagyis az írott forrásoknak döntő szerep jut. A csonkolás maga egyébként csak egy kis része a középkori erdőgazdálkodásnak, azonban több szempontból is jellemzi mind a történeti valóságot, mind pedig a kutatás problémáit. Mint majd látni fogjuk, ez a fajta favágás, legalábbis az erdőgazdálkodás szintjén, mára teljesen eltűnt. Az a középkori latin szó, amellyel a csonkolt fákat azonosítom, a legtöbb középkorász által korábban is ismert volt, de senkinek nem jutott eszébe, hogy látszólagos jelentésén túl egyéb információt is hordozhat. Én azért kezdtem kutatni a csonkolt fák nyomai után, mert angol példákból ismertem az ottani középkori erdőgazdálkodást, és egy teljesen más forráscsoport, maguk az élő fák arra mutattak rá hogy valami hasonló létezhetett Magyarországon is.

A CSONKOLÁS

Mielőtt rátérnék a dolgozat érdemi részére, röviden vázolnom kell, miről is lesz tulajdonképpen szó: mi az a csonkolt fa. Talán úgy fog tűnni, egy kissé messziről közelítem meg a kérdést, ám mondanivalóm szempontjából döntő fontosságú, hogy a jelenség botanikai háttere érthető legyen.

Egy fa eredetét és alakját tekintve kétféle lehet: szálfa vagy sarj. A szálfák magról nőnek és – nem véletlenül hívják őket úgy, ahogy – van egy jól kivehető törzsük, amely csak igen magasan ágazik el. A sarjak ezzel szemben tuskóból vagy gyökérből erednek, mindig többedmagukkal. Egy tuskó egy korábban kivágott fa földben maradt része, amely annyiszor sarjadzik ki, egyébként igen megbízhatóan, ahány-szor levágják róla a sarjakat.² E kétféle fatípus felhasználása is különböző: sarjakkól nehezen lesz villanyoszlop, 20 méter magas szálfából viszont – bár manapság sokan megteszik – csak rengeteg felesleges munka után lesz tűzifa, vagy kerítés. Elsőre úgy tűnhet, hogy az előbbi módszer a „természetes” szaporodás, míg az utóbbi „mesterséges”, ami részben igaz, de a dolog nem ilyen egyszerű. Vannak olyan szilfák, amelyek csakis gyökérsarjakkal szaporodnak, önmagukat klónozzák. Ha árnyékban van, a mogyoró sem hoz virágot, csak sarjakkal él tovább. A sarjfákat mindazonáltal legtöbbször emberi tevékenység hozza létre, azon az egyszerű elven alapulva, hogy a *kivágott fa nem pusztul el, hanem gyökeréből vagy tuskójából mindannyiszor újranő*. Ez nagyon fontos elv, amelyet mára szinte teljesen elfelejtett az átlagember, aki úgy hiszi, minden kivágott fa helyett másikat kell ültetni. Az erdészek természetesen ismerik a sarjaztatást, de az erdőgazdálkodás primitív formájának tartják, és úgy vélik, a tuskó néhány sarjazás után „kimerül”, vagyis elveszti sarjazóképességét. Ez egészen egyszerűen nem igaz: a legöregebb ismert, és még mindig élő tuskó – hatméteres átmérővel – körülbelül ezer éves.³ Ha húszéves vágásfordulóval számolunk – ami egyébként elég hosszú –, akkor vagy ötvenszer hozott már újabb sarjakat. Mindez azért érdekes, mert segít megérteni, hogy a modern erdőszet a fákkal való foglalkozásnak csak az egyik, és nem is feltétlen legjobb módja.

² Mindez nem vonatkozik a túlevelűekre, amelyek nem hoznak sarjakat.

³ Bradfield Woods, Suffolk. (Rackham 1996: 15)

Manapság az erdők nagyon egysíkúan néznek ki: sok egykorú fa, gyakran egyazon fajta,⁴ az erdészek lehetőségei szerint mind szálfák, az erdőnek nevezett faültetvényekről nem is beszélve. A modern erdészet térhódítása, vagyis körülbelül a 19. század előtt sokkal változatosabb volt az erdők és a magányos fák megjelenése. Gépek nélkül nehéz volt a fák vágása, szállítása és feldarabolása, így igyekeztek mindig a célnak megfelelő fát előállítani.

Szemben a mai korrallal, amikor értéke szinte csak a szálfának van (Halász 1994), korábban, amikor az energia nem a villanykapcsolón keresztül érkezett, hanem mindenki maga állította elő, a tűzifa sokkal fontosabb volt. Tűzifát pedig egyszerűbb, hatékonyabb és olcsóbb sarjakból nevelni, mint szálfákból. Sok helyen láttam már leírva, hogy a sarjak csökkentik a manapság igen divatos biodiverzitást, és ezáltal az erdő ellenálló-képességét,⁵ de egyrészt én még nem láttam olyan erdőt, amely azért pusztult el, mert a *sarjak miatt* nem volt elég biodiverz, másrészt a magról történő erdőfelújítás sem biztos, hogy jobb, mert sokszor nem helyi magot használnak, hanem gondosan kitenyésztett „Überbaum”-ok termését vetik el ott, ahol amúgy semmi keresnivalójuk nem lenne.

Létezik olyan eset, amikor tuskóról, illetve gyökérről sarjaztatni nem lehet, mert állatok legelnek az adott területen; a fiatal sarjak pedig kedvenc csemegéi például a kecskéknak és a teheneknek. Egy tuskó sem örök életű, ha az egyéves sarjakat lelegeti egy tehén júliusban, még megjelennek újak következő tavasszal, ám a harmadik-negyedik alkalom után a tuskó elkorhad. A megoldás az, ha a fát nem töben vágják el, hanem feljebb, kettő-három méter magasan, ahol a legelő állatok már nem érik el a friss hajtásokat. A sarjazás szempontjából – ha úgy tetszik, a fának – mindegy, milyen magasan jelennek meg a sarjak, különbség inkább az ember számára van: nem könnyű létra tetején fűrészelni vagy baltát használni. Tulajdonképpen a szükség szülte öszvérmegoldásról van tehát szó, amely a szálfák magasságát kombinálja a tuskók tűzifatermő képességével: ez a csonkolás. A dolog természetéből adódik az is, hogy a legtöbb csonkolt fa nem erdőben található, hanem mezőkön, legelőkön és települések közvetlen közelében.

A legbehatóbban Angliában foglalkoztak a csonkolt fák történetével, magam is Oliver Rackham munkáiban figyeltem fel rájuk (Rackham 1975, 1976, 1980, 1986, 1989, 1996). Elsősorban külsejükkel ragadják meg az embert: egy idős csonkolt fa, amelyből Angliában több ezer van, fantasztikus, groteszk alakot ölt. A csonkolás száz-százötven éve ment ki a divatból Angliában, nálunk valamivel később. A ma is álló fák törzse nagyon vastag, kerületük gyakran hét-nyolc méter is lehet, de nem túl magas, a folyamatos csonkolás miatt pedig törzsük felső része tele van ágbogokkal, dudorokkal. Az utolsó beavatkozás után elképesztő formájú koronákat

4 Egy botanikus őszinte sorai a Visegrádi-hegységről: „A cseres-tölgyes zóna vágásterületein sem a névadó fajok egyes erdei, hanem döntően *Quercus petraea* monokultúrák tenyésznek és a cserjeszint is erős »természetellenes szelekciónak« van kitéve. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy e területeket időről-időre erdőmunkás brigádok keresik fel és a kocsánytalan tölgy kivételével minden fát, cserjét kivágnak.” (Csontos 1996: 11–12)

5 „Szükséges-e elkülöníteni [...] a mag- és sarjeredetet avagy egy állomány természetességi értéke hasonlónak vehető eltérő eredet esetén is? [...] Genetikai értelemben [...] biztos, hogy nem »természetközeli« egy 4-5-ször sarjaztatott állomány.” (Solymos 1998: 32)

növesztettek rengeteg ággal: ha az ember odafigyel, egy a múltban csonkolt fa nehezen eltéveszthető. Nem véletlenül írtam *idős* fát. A csonkolás egyrészt meghosszabbítja a fa életét, másrészt maga a tény, hogy felhasználói csonkolni kényszerültek, azt is jelenti, hogy olyan helyen van, ahol a fahiány jó eséllyel biztosítja fennmaradását. A fa élete azért hosszabbodik meg a csonkolással, mert minden beavatkozásnál újrakezdődik az életciklus, a fa sokkal később éri el azt a kort, amikor a levelekből származó energia már nem tudja fedezni az újabb és újabb évyűrűk kötelező növesztéséhez szükséges mennyiséget (Rackham 1996: 11–12).⁶ Az is a csonkolt fák fennmaradását segíti elő, hogy jellemzően nem erdőkben vannak. Erdői fák ritkán élnek meg magas kort, ha elérik a „vágásérettséget” (vagyis amikor az erdészek szerint már nem nőnek elég gyorsan ahhoz, hogy az kifizetődő legyen – ez mostanság olyan száz év körül van), kivágják őket. Mindezek következtében a famatuzsálemek jelentős hányada csonkolt fa. A csonkolás – a sarjztatáshoz hasonlóan – nem annyira „természetellenes”, mint amennyire elsőre annak tűnhet. Ismert az erdészek és botanikusok körében a „csúcsháradt” tölgyek jelensége. Az ilyen tölgyek koronájának felső része száradásnak indul, amelyet általában a pusztulás kezdetének szoktak tekinteni. A fára ezek után tényleg pusztulás vár, mert általában kivágják, hogy „rá ne dőljön valakire”. A már említett Oliver Rackham felfedezte, hogy léteznek olyan csúcsháradt tölgyek, amelyek több mint ötven éve vannak ebben az állapotban, de koronájuk alsó része tökéletes egészségnek örvend (Rackham 1996: 12). (Ebből mellel az is következik, hogy mint annyiszor, az emberi élet rövidsége itt is határt szab a megfigyeléseknek: ezek a tölgyek valószínűleg ugyanígy fognak kinézni, amikor a történetüket kutató tudósra már csak egy tábla emlékeztet a temetőben.) Ezek a fák „önmagukat csonkolják”: megszabadulnak néhány águktól, amelyeken azután nem kell újabb évyűrűt növeszteniük, így ki tudják tolni a levél–törzs egyensúly megbomlásának időpontját, amely a fák életének végét jelenti.

Fát csonkolni számos célból lehet. Magyarországon a folyóvölgyekben a mai napig számos olyan fűzfát látni, amelyek kosárfonó vesszőket termelnek – ezek a botolófűzek. Az ártéri fűzeket azért csonkolják – bár a legeltetés is lehet a kiváltó ok – hogy áradás esetén is vízszint fölött maradjon az ágakat hozó rész. Újabb keletű az eperfák csonkolása. Főleg a fehér eper (*Morus alba*) fontos, mert Magyaror-

6 A fa lombja segítségével energiát termel. Ennek az energiának nagyrészt felhasználja a teljes felületén (ágak, törzs, gyökerek) minden évben kötelezően növesztendő évyűrűk képzésére. A bejövő és a kiáramló energiamennyiség arányában életének három fő szakasza van. Az elsőben a lombzat dinamikus fejlődik, és az általa termelt energia jóval meghaladja az évyűrűkhöz szükséges mennyiséget, vagyis a fa „fiatal”. A második, „érett” szakaszban a lombkorona növekedése megáll, de még mindig elég az energia a faanyag növekedéséhez. Amikor a törzs „túlnövi” a koronát, vagyis amikor a levelek már nem tudnak annyi energiát termelni, amennyi elég lenne az újabb évyűrűkhöz, a fa energiaháztartása deficitessé lesz, a fa belép az „öregkorba”. Az emberi hasonlatokkal azonban óvatosan kell bánni, mert a fáknek, az emberekkel ellentétben, nincs előre meghatározott élettartama. Ha egy fa rossz talajon áll, lassabban nő, így lassabban éri el az öregkort is. Ha csonkolják, erre utaltam a szövegben, tulajdonképpen egy csomó munkától szabadítják meg, amennyiben törzsének felületét csökkentik, így kisebb mennyiségű évyűrűt kell növesztenie. A tuskók esetében szinte már az örök ifjúságról beszélhetünk, hiszen a kötelező évyűrűmennyiség minimális, ellenben a levélzet folyamatosan megújul.

szágon a 17. századtól fogva ez a selyemhernyó fő tápláléka.⁷ A tenyésztő szempontjából legelőnyösebb, ha minél kisebb területen minél több lombos ág nő: a legcélszerűbb módszer a csonkolás. Bár az eperfa nem kifejezetten hosszú életű faj, tekintélyes példányokra lehet bukkanni: Verese gyháza mellett a Sződligeti-patak partján egy földnyelven áll egy 300 cm törzskerületű csonkolt eper, amelynek törzse belül már teljesen üreges, de koronája jó állapotban van.

Érdemes még szót ejteni a dolgozat elején idézett Nagyváthy által említett „szépség”-ről: gyakran esztétikai okból csonkolnak fákat, így adva egységes képet például fasoroknak. A csonkolásnak mára ez az egyetlen használatban maradt formája: a városi fasorok legtöbbször csonkolt fákból áll.⁸ Magyarország egyetlen, mind funkciójában, mind fizikai valójában épen megmaradt történeti vadaskertje, a gyarmatpusztai vadaskert téglafala mellett áll egy csonkolt vadgesztenye, amelynek kerülete 430 cm. Az imént említett eperfához hasonlóan üreges a belseje, amelyben derékig eltűnik egy megtermett ember.

A csonkolt fákat a világ szinte minden táján megtaláljuk. Az északi országokban, ahol hideg a tél, legfőbb felhasználásuk a lombtakarmány előállítására. Norvégiában többféle technikát alkalmaznak, akár tizenöt méter magasságig felnyesve a fák törzsét. Svédországban *löväng*nek, az Alpok keleti részén *Lärchenwiesen*nek vagy *Matten*nek, Krétán *phrygan*ának nevezik azt a területet, amelyet a csonkolt fák jellegzetes külseje ural (Austad 1988; Haeggström 1983, 1998; Rackham 1998: 72).⁹

ELŐZMÉNYEK ÉS FORRÁSOK

Magyarországon is sok csonkolt fa van – mindenki láthatja őket, ha máshol nem a városi fasorokban, de ezek fiatal fák, amelyek a csonkolás egy teljesen más összefüggésében bukkannak fel, mint a fent említett külföldi példák. A kutatás alapvető kérdései tehát a következők voltak: 1) Az Európa minden részén megtalálható csonkolt fák Magyarországon is részei voltak-e a 20. század előtti tájnak? 2) Ha igen, vajon középkori-e a fák csonkolásának hagyománya? 3) Milyen forrásokban és milyen formában bukkannak fel (ha felbukkannak) a csonkolt fák? 4) A forrásokban meghatározható csonkolt fák a csonkolás mely változatát képviselik?

A legelső kérdésre maguk a még létező fák adták meg a választ. Az ismert idős fák futólagos áttekintése során is számos csonkolt fát találtam,¹⁰ a leglátványosabb talán a legalább 5–600 éves szabolcsbákai hárs. Ez a fa élő kapocs a középkorral, és önmagában bizonyítja, hogy a csonkolás létezett a középkorban. Székelyföldön, Farkaslaka közelében olyan helyre bukkantam, amely groteszk csonkolt bükkjeinek egész tömegével semmiben nem marad el az ismert angol példáktól. A farkaslakai

⁷ Lásd például: Kunoss 1853.

⁸ Érdekes egyébként megfigyelni, hogy ez inkább a régebbi fasorokra áll. Újban mintha a városokban is kimenne a divatból a csonkolás.

⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a fent említett *löväng*eken a fátlan területek nem legelők, hanem rétek.

¹⁰ Többezés lista: Bartha 1994. A könyv sajnos nem jelzi külön, ha csonkolt fáról van szó. Képek: Vajda 1969.

Kalonda-tető azt is bizonyítja, hogy a Magyar Királyságban is létezett a csonkolt fákkal kombinált legelőterület, amely a csonkolás legfontosabb felhasználása volt a középkori Európában. Ehhez a helyhez hasonló a Bakonyban a Pénzesgyőr és Hárskút közötti hatalmas terület. Itt is több száz csonkolt bükkfa áll, a legnagyobbak kerülete több, mint öt méter.¹¹ A földrajzi nevek is megőrizték a csonkolt fák helyét: szerte az országban több száz „Csonkás” található. Az írásos forrásanyag hasonlóan használhatónak bizonyult: a 14. századtól felbukkan a „csonkafa” szó.

A magyar kutatók közül a néprajzos Takács Lajos volt az egyetlen, aki foglalkozott a csonkolt fák történetével (Takács 1976: 46, 1980: 160–166, 1987: 46–47). Sajnálatos módon ő azonban félreértelmezte a jelenséget, és az erdőirtás egyik módjának tartotta. Annyiban volt igaza, hogy néhány 18. századi adata szerint csonkolásnak hívták azt is, ha más módon elpusztítandó fák ágait levagdosták. Arra azonban nem mutatott rá, hogy ha egy élő fa ágait levágják, az *önmagában* csak a legritkább esetben vezet a fa pusztulásához. (Az e dolgozat elején idézett Nagyváthy János sokkal pontosabban írta le, mi történik ha egy fát „tsonkáznak”). Valójában a Takács által elősorolt források majd mindegyike a fent vázolt csonkolásról beszél,¹² és kivétel nélkül az 1700-as évekből származik. Mind a még életben lévő fák, mind az írásos anyag azt mutatja, hogy a hagyomány ennél sokkal régebbi, legalább középkori.

A fák történetét háromféle forrás segíthet megérteni. *Egyrészt* az írott anyag, amelyben itt és most nem fogom átlépni a 16. századot: jobbára középkori oklevelekkel dolgozom. A kora újkori írott források mindazonáltal pontosan olyan fontosak, mint a középkoriak, és talán eligazítanak a későbbiekben abban, miért következett be az a szemléletváltás szerte Európában, amely végül a csonkolás felhagyásához vezetett. *Másodsorban* a képi forrásanyag használandó fel: minél korábbi olyan képeket, metszeteket, rajzokat kell keresni, amelyek felismerhetően egy csonkolt fát vagy facsonkolást ábrázolnak. *Harmadsorban* a régészetet kell segítségül hívnunk. A régészeti forrásanyag itt – felfogásom szerint – mindazt jelenti, ami a tájban látható vagy helynevek segítségével megőrződött. A meglévő fák is idetartoznak, hiszen nem pusztán botanikai szempontból vizsgáljuk őket, hanem mint emberi tevékenység eredményeit is.

ÍROTT FORRÁSOK

„[A határ] a nagy közútnál kezdődik, innen a pap rétéjéhez tart, majd a Sumug hegy alatt elhaladva Luthardus rétéjénél van. Innen aztán egy folyó forrásához megy, amelyet köznyelven Egrugnak hívnak, és itt egy fűzfa van. Ezután egy nagy

¹¹ Ezt a területet már nem legeltetik, így lassacskán visszaerdősül. A Pangea Természetvédelmi Egyesület megkezdte a fák katalogizálását. Jelenleg körülbelül 250 fánál tartanak, de még korántsem értek a munka végére. Ezúton köszönöm, hogy bakonyi terepmunkámon magam is az Egyesület pénzesgyőri házában lakhattam.

¹² Annyit végül maga is belát, bár láthatóan idegenkedve, hogy „A facsonkok, csupasz törzsek tehát nemcsak irtásos tevékenység eredményeképpen keletkezettek, hanem a hajdan oly fontos lombta-

úton át Bocon földjéhez megy, innen pedig az Egrug vízen át egy megjelölt tölgyfához. Ekkor visszafordul kelet felé egy cserjésen át egy árokig, ahol egy csonkolt tölgyfa (*detroncata quercus*) van. Ettől egy völgyben leereszkedve egy réten át halad a nagy útig, és ennek az útnak a szélén van egy nagy árok, ahonnan visszatér a már mondott helyre.”¹³

Az összes középkori forrás közül a tájtörténész számára a határjárások a legfontosabbak. Egy határjárás során a szó szoros értelmében végigjárták egy terület határát, és a feltűnőbb tereppontokat írásban is rögzítették. Voltaképpen ezek a határjárások helyettesítették a 18. századig a térképeket, és azokhoz hasonlóan rengeteg információt tartalmaznak mindarról, ami a tájban látható volt. Fajta szerint megjelölt fákból (nem a modern botanikus szemével persze, vagyis nem különböztetik meg mondjuk a kis- és a nagylevelű hársat) több ezer van felsorolva. Az adatok statisztikai értelmezése bonyolult kérdés,¹⁴ engem most azonban nem a statisztikák érdekelnék, hanem az egyes fák leírásai. Ha feltesszük, hogy a fák csonkolása a középkorban is létezett, akkor ezeknek a fáknek a határjárásokban is benne kell lenniük. Nem állítom, hogy valamennyi csonkolt fa ilyen formán meg is jelenik a határjárásokban, hiszen néha még azt sem árulja el az írnok, milyen fáról van szó, egyszerűen csak annyi szerepel, hogy a határ egy fánál volt. Egy csonkolt fa azonban, különösen ha a friss sarjak csak néhány évesek, feltűnően másként néz ki, mint egy szálfá, így talán arra készítheti az írnokot, hogy ezt valahogyan jelölje. Bár a határjárások sokszor nagyon sematikusak, előfordul, hogy részletesebb leírást kapunk egyes fákról: elmondják, hogy fiatal, görbe, kiégett, kéttörzsű, kettétörte a szél vagy éppen merre hajlanak az ágai.¹⁵ A fák csonkolása egyébként önmagában is jelezte a határpontot. Angliában bevett gyakorlat volt a középkorban csonkolt fákkal jelezni egy erdő határát, Magyarországon számos 18. századi határjárásban találunk csonkolt fákat (Rackham 1996: 123, Takács 1987: 46–47).

Csonkafa

A „csonka” szó nagyon ritkán fordul elő a forrásanyagban, mindig „csonkafa” illetve „csonka+fafajta” forma szerepel. A Magyar Oklevélszótár kilenc esetet sorol

kormány előállítására, és egyáltalában a korszerű erdőgazdálkodás bevezetése előtt általánoságban divatozó favágási módok következtében.” (Takács 1980: 165)

13 Ganna (Veszprém megye) határjárása, 1171-re keltezték, de valószínűleg 1234 körül keletkezett. PRT VIII. 256–260.

14 Rackham 1986: 209–211. Rackham 787 fát talált az angolszász (1066 előtti) határjárásokban. Közel negyven százalékkal a galagonya viszi a prímet. A Pilisben az általam talált 17 középkori határjárásban – meglepő módon, hiszen az ember a tölgyet vagy a bükköt várná – a dió és a vadkörte állnak az első helyen (Szabó 1998: 8). Rómer Flóris a *Codex Diplomaticus*-ban a tölgyfát találta meg a leggyakrabban, ám a megállapítását alátámasztó adatsor nagyon foghíjas (Rómer 1860: 226–385).

15 Például: ZsOkl V. 82. 1415: „ad quandam arborem *zyl* curvatam”; OklSz 245. 1302: „venit ad arborem tul fytol dictam” (a „tul” tölgyet jelent); HO VIII. 411. 1300: „tres arbores nucum, ubi quarta per ventum percussa fracta esse dicitur”. ÁÚO X. 235. 1296: „deinde vadit ad alias tres arbores fraxsiny, wlmj et ylicis stantes coniunctim, quarum rami inter se mixtim creuerunt”.

fel, magam csak egy újabbra bukkantam.¹⁶ A kilenc fa közül három fűz, három körte, kettő nyár és egy tölgy, egyről pedig nem tudunk meg közelebbit. Ebből csak a körte tűnik furcsának: miért csonkolnának egy olyan fát, amely elsősorban termése miatt értékes (mégha vadkörte is). A választ nem tudom, de a visegrádi Nagy-Villámon találtam egy terebélyes vadkörtét, amelyet láthatóan csonkoltak valamikor a múltban, és kövekkel van körberakva. A csonkolás mellett a kövekkel körberakás is a határfák megjelölésének módja volt a középkorban és a kora újkorban. Ez a fa mai formájában akár egy határjárás illusztrációja is lehetne.

Truncus, tőke, törzsök

Ha ennyi lenne az összes anyag, akkor leszögezhetnénk, hogy mégha jellemző részei is voltak a középkori tájnak a csonkolt fák, ez csak nagynéha mozgatta meg a határjárók fantáziáját annyira, hogy bekerüljön az oklevelekbe. Van azonban egy olyan latin szó, amely sokkal gyakrabban fordul elő a határjárásokban,¹⁷ és valami hasonló jelenséget jelöl: ez a *truncus* illetve más helyesírással a *truncus*. Voltaképpen logikus is, hogy egy megfelelő latin kifejezést keressünk, hiszen a határjárások latin nyelven íródtak, és a magyar szó megadása csak az esetek kis részében történt. Itt azonban másról van szó: a *truncus* sosem kapcsolódik össze a „csonká”-val, magyar jelentése, amint látni fogjuk, más volt. Mégis érdemes vele foglalkoznunk, mert elemzése arra mutat rá, hogy a középkorban a használatból mára már kikerült szavakat is alkalmazták a csonkolt fákra.

A *truncus* szinte formulaszerű része rengeteg határjárásnak, tulajdonképpen ha egy fáról írnak, három fajtáját különböztetik meg: lehet „dumus”, vagyis bokor; „arbor”, vagyis fa; és *truncus*.¹⁸ Ezek közül legáltalánosabb a „fa”, de a „bokor” sem feltétlen azt jelenti amit ma. Egy „tölgybokor” ma értelmetlen kifejezésnek tűnik, mert a modern nyelv azt a növényt nevezi bokornak, amely fás szárú, de nem lesz belőle szálfa. Számomra itt és most azonban a *truncus* az érdekes. Nem egyszerűen olyan elhalt fák tönkjeiről van szó, amelyeket túl nehéznek tűnt kiásni a földből, így hagyták őket lábon elkorhadni?¹⁹ Ennek több dolog is ellentmond. Egyrészt olyan korban vagyunk, amikor képesek voltak egy házhely adásvételénél kikötni, hogy a most ültetett fűzfák nem eladók²⁰ (fűzfát ültetni a világon a legegyszerűbb dolog: ha elég nedvesség van a talajban, le kell szűrni a földbe egy frissen levágott ágat, és ezzel kész), vagy amikor a bakonyi erdőóvók csak akkor voltak hajlandók kiegyezni a pannonhalmi apát népeivel, ha azok beleegyeztek, hogy ezentúl

¹⁶ Károlyi II. 135. 1431: „pervenit ad quendam arborem chunkafa dictam”. Nyilván vannak még példák, de a több ezer középkori magyar határjárás feldolgozása még várat magára.

¹⁷ Ebben a dolgozatban közel negyven oklevélből dolgozom, a lista bővítése időigényes, de egyszerű.

¹⁸ Például: ZsOkl V. 247. 1415: „ad duas arbores vulgariter *thulfa* et *nyrfa*”; OklSz 166. 1343: „ad alium dumum transeundo qui vulgariter dicitur *egerbokur*”.

¹⁹ Eddig így értelmezték a szót, a forráskiadványokban általában „tönk”-nek fordítják.

²⁰ Kolozs I. 201.

élő fához nem nyúlnak az erdőben.²¹ 1464-ben a ráckeveiek kijárták Mátyás királynál, hogy az egész Csepel-szigeten száraz fát gyűjthessenek.²² Hosszasan lehetne még példákat sorolni arról, hogy a középkori ember egyáltalán nem bánt pazarlóan a fákkal, legalábbis voltak olyan területek, ahol sokkal kevesebb volt annál, hogy ezt megtehetette volna. A *truncus* viszont *terminus technicus*ként bukkan fel a legkülönbözőbb helyeken. Másfelől a *truncus* előfordulási eseteinek majdnem mindegyikében megtudjuk azt is, milyen fáról van szó.²³ Egy már pusztulófélben lévő, levelet nem hozó fánál gyakran igen bajos lett volna eldönteni, milyen fajta volt.²⁴ A célnak – az utódok számára felismerhetően leírni a fát – sokkal jobban megfelelt volna, ha nem azzal bíbelődnek, hogy megállapítsák, milyen fajta volt a már halott fa, inkább leírják legfeltűnőbb tulajdonságát: azt, hogy kiszáradt. Harmadrészt több olyan esetet is ismerek, amikor kifejezetten kiszáradt, elpusztult fák tönkjeiről írnak. Például a Veszprém megyei Uzsán egy határper részét képezte egy ilyen tölgy, a *truncus* szó mégsem került elő.²⁵ Ung megyében 1337-ben egy határ egy szakasza érintett „néhány kiszáradt fát, amelyek gyökereikben még álltak.”²⁶ Ezt a körülírást könnyen kiválthatta volna a *truncus*, ha ilyesmit jelentett volna.

A *truncus* tehát élő fát jelentett,²⁷ és így az egyszerű *arbor* jelentését szűkítve valamiféle speciális formára, használatra kell, hogy utaljon. Az oklevelekben azonban, sajnos egyáltalán nem szokatlan módon, hiába keresnénk leírást arról, hogyan is jött létre egy *truncus*. Középkori magyar gazdaságtudományi írások nincsenek, a favágás különböző módzatait pedig végképp nem tartotta leírásra méltónak az amúgy is szűk írástudó réteg. Egyetlen segítségünk a szó korabeli magyar jelentése lehet. A 14–16. századi glosszáriumok és szótárak kétféle magyar szót adnak meg a *truncus* eredetijeként. Egyik a tőke, másik a törzsök.²⁸ Mindkét jelentést sikerült egy,

21 ÁÚO II. 314-315. 1258.

22 Magdics 21.

23 Például: Károlyi I. 304. 1368: „ad verticem cuiusdam montis, in cuius latere pervenissent ad unum truncum arboris vulgo nyar vocate meta terrea circumfusum”; ZsOkl III. 641. 1412: „penes quondam silvam glandinosam iuxta truncum arboris ilicis”.

24 A pest megyei Szada határában áll egy jókora kiszáradt, és ágaitól megfosztott fatörzs. Törzsének kerülete 240 cm, ezzel az országban az általam ismert madárcezesznyék (*Cerasus avium*) között az ötödik legnagyobb volt. (A legnagyobb élő cseresznye a pénzesgyőri legelőerdőben áll, kerülete 440 cm (!). A második a Buda melletti Nagykovácsi Faizási erdejének határára díszíti, kerülete 380 cm. Negyedik helyen állt egy 330 cm-es, nemrégiben kidőlt fa Hont mellett a Jelenc-hegy oldalában. Továbbá lásd Bartha 1994: 173.) Amikor én láttam (1999), még megvolt a kéreg egy darabja, így a nagyon jellegzetes körkörös csíkozásról felismerhető volt a fajta, ám néhány éven belül elkorhad a maradék kéreg is, és akkor egyáltalán nem lesz egyszerű megmondani, milyen fa kiszáradt törzse látható. Egy botanikusnak vagy egy bútorasztalosnak nem fog problémát okozni a dolog, de nehezen hihető, hogy a középkori határjárók között mindig akadt valaki, aki megbirkózott ezzel a problémával.

25 Zala I. 473–475.

26 Sztáray I. 126. 1337: „venit ad quasdam arbores exsiccatas, tamen in radice stantes”.

27 Ezt néha ki is hangsúlyozzák: ZsOkl III. 217–218. 1411: „sub quodam tronco vivo magno.” ZsOkl IV. 281. 1413: „truncum arboris vive kewrus”.

28 Glosszárium 710, 715. A „törzsök” Anonymusnál is megtalálható „ultra silvam Tursoc” formában. SRH I. 76.

illetve három esetben oklevélben is megtalálom.²⁹ A törzsök mára szinte teljesen eltűnt szó, a törzsökös nemesből hangzik talán ismerősnek. A tőke megmaradt, alapvetően három jelentéssel: egyik a „kivágott fának a talajban maradó része a gyökerek nélkül” illetve ehhez kapcsolódóan ugyanezen rész a földből kiemelve – favágótőke például. Második jelentésben szőlőtőke, a harmadikat pedig valamennyi érdeklődő olvashatja Karl Marxnál.³⁰ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a pusztá párosításon kívül Murmellius 1533-as *Lexiconja* meg is határozza, mi egy tőke: „Die lenge ader stam des boms von der wurtzel bis an die este” vagyis „A fa hossza vagy törzse a gyökértől az ágakig.” Tökéletes definíció: ha egy határjáró bizottság azt írta, hogy egy tőkét látott,³¹ olyan fát írnak le, amely szinte csak egy törzs és nincs vagy nagyon kicsi a koronája, de él: ilyen egy használatban lévő csonkolt fa. Ez egyébként azt is megmagyarázza, miért nem tesznek egyenlőségjelet sosem a „csonkafa” és *truncus* közé. Egyazon dolog kétféle megközelítéséről van tudniillik szó. A csonkafa a fa meghatározott használatára (a csonkolásra) utal, a tőke, illetve törzsök pedig magára a növényre. Angolul ugyanígy megkülönböztetik a „pollard tree”-t (csonkolt fa) és a „bolling”-ot, amely a törzsök. A határjárások során inkább hajlottak arra, hogy a látványt rögzítsék, mint a felhasználás módját. Az egyetlen kapcsolódási pont a *truncus* és „csonka” szavak között igei formájuk. Verancsics 1595-ös szótára szerint „truncare: chonketanni”, a fejezet elején szereplő gannai határjárás általam „csonkolt fá”-nak fordított tölgye az eredetiben „detruncata quercus”. Egy 1364-es zalai határjárás ennél kicsit többet árul el: itt egy „felül csonkolt tölgyfánál” („in arbore ilicis desuper truncata”) van a határpont.³² 1296-ban Tolna megyében egy „ágaitól csonkolt tölgyet” („unam arborem yliceam ramis truncatam”) jegyezték fel.³³ Magát a cselekvést hívták csonkolásnak, csontolásnak, csonkításnak, az eredményre külön magyar szóként élt a tőke és a

29 Károlyi I. 272. 1366: „postmodum venissent ad unum truncum in latere unius silve ad usum ulmi (!) vulgariter zyltursuk” Nem láttam ugyan az eredetit, de az „usum” annyira értelmetlen itt, hogy biztosan elírásról illetve félreolvasásról van szó, mindazonáltal a mondat értelme (az „ad usum”-ot kihagyva) világos. AnjOkI I. 183. 1302: „in quodam loco ubi est quidam truncus Byktuke vocatus”. HO VII. 233. 1293: „iungit quendam truncum qui Egurthuke vocatur”. MOL Df 17193. 1471: „inter duos troncus thewke dictos” Ezekén kívül megjegyzendő, hogy a dolgozat elején lévő Biblia-idézet folytatásában is szerepel a *truncus*, amelyet Károli Gáspár „törzsök”-nek fordított. Jób 14: 8, 9: „si senuerit in terra radix eius et in pulvere emortuus fuerit *truncus* illius, ad odorem aquae germinabit et faciet comam quasi cum primum plantatum est.” „Még ha megaggodik is a földben a gyökere, és ha elhal is a porban *törzsöke*: A víznek illatától kifakad, ágakat hajt, mint a csemete.”

30 „Tőke” szócikk. In: *Magyar Értelmező Kéziszótár* II. 1392. Érdemes megjegyezni, hogy az első jelentés már „népies” kitételrel szerepel.

31 Sosem szabad elfelejtenünk, hogy egy határjárás minden egyes szavát magyarról fordították latinra, itt nincs mesterséges, mondjuk jogi terminológia, hanem a meglévő valóságot kellett valahogyan belegyömöszölni az erre nem mindig hajló latin nyelvbe. A korai határjárások, például a tihanyi alapítólevélben lévőek pontosan azt mutatják, hogy akkoriban még egyáltalán nem tudtak mit kezdeni ezzel a feladattal.

32 PRT VII. 530–531.

33 ÁÚO X. 236.

törzsök, amelyek fordításában aztán a latin igéből indultak ki.³⁴ Nem csak a magyar klerikusok problémája volt ez: Angliában csak részletes kutatás derítette ki, hogy a csonkolt fák neve, ki tudja miért, a latin „robur” volt, amely a mai botanikai nyelvben a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) (Rackham 1980: 182).

Figyelemre méltó a tőke második jelentése is, a szőlőtőke, amely egyébként szintén középkori. Nem tudom melyik a korábbi, de a jelentésátvitel nagyon érdekes. Egy szőlőtőke ugyanis működését tekintve leginkább (mai szóval) egy tuskóra hasonlít. A módszertől függően mélyebben vagy magasabban visszametszik minden évben, a termés pedig a friss sarjakon jelenik meg. Nem ültetünk minden évben új szőlőt: a tőke állandóan újabb és újabb sarjakkal biztosítja, hogy jövőre is legyen bor. A szó harmadik jelentése is nyilván ebből az önmagát újrateremtő képességből adódik, hiszen a meglévő tőke a bankba berakva pontosan úgy hozza a kamatot, ahogyan a tőke a sarjakat. Visszakanyarodva a fákhoz: egy sarjzatott tuskóval is ugyanez történik, a különbség annyi, hogy itt nem a gyümölcs az értékes, hanem az ágak. Murmellius szerint „Ramus, quod de ipso trunco arboris (Ág, amely ezen fatőkéből [származik]): tőke ága”, amely újabb bizonyíték arra, hogy a *truncus* nem halott tönk, hanem nagyon is élő tőke.

Tőke és törzsök: latin fordításuk ugyanaz volt, de magyar jelentésük ettől még különbözhetett. Szeretném azt hinni, hogy a tőke a mai szóhasználat szerint a tuskó volt, a törzsök pedig a csonkolt fa, hiszen az utóbbi a „törzs” szót hordozza magában, de erre semmiféle alapom nincs. Érdemes megjegyezni, hogy bár a két szó hasonlít egymásra, ez bizonyíték nem több véletlennél. A „tőke” szótöve a „tő”, amely finnugor eredetű. A „törzsök” esetében viszont már azt sem tudják megmondani a nyelvészek, vajon a szó a „törzs”-ből származik-e, vagy esetleg éppen fordítva. A szócsoport eredete ismeretlen. Elvben tehát két teljesen különálló szóval állunk szemben.³⁵ A fő gond azonban az, hogy a források, mint láttuk, majd’ mindig *truncus*-t írnak, így a két magyar szó megkülönböztetésére nincs esély. A középkorra vagy eltűnt már a különbség, vagy a korabeli latinba nem került be.

Ugyanezt a kérdést visszajára fordítva, azt sem tudom, a *truncus* vajon csonkolt fát, vagy (mai szóhasználattal) tuskót jelentett-e. A határjárásokban szereplő egyes fák helyzetéből az következik, hogy mindkettő lehetett. Felsőhalásznál (Zemplén vármegye) egy eresztvényerdő közepében írtak le egy tőkét, itt pedig, hacsak korábban nem volt legelő a terület, nem sok keresnivalója van csonkolt fának,³⁶ annál inkább egy tuskónak, hiszen az eresztvényerdők a sarjerdő egyik fajtáját jelentették. A legtöbb törzsök mindazonáltal magányos faként szerepel, tehát sokkal inkább lehetett csonkolt fa, mint tuskó, hiszen az utóbbinak a legelő állatok miatt sok esélye nem lett volna az életben maradásra.

³⁴ Az is lehetséges azonban, amint később még visszatérek rá a helynevekkel kapcsolatban, hogy a csonkolt fa az itt használt értelemben modern szó. A középkorban ezen verzió szerint csak a „tőke” és a „törzsök” volt ismert, és a forrásokban szórványos előforduló „csonkafák” természetes okok miatt (villám, szél) megcsonkult fák voltak.

³⁵ „Tőke” és „törzsök” szócikkek. In: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. 957, 975–976.

³⁶ ZsOkI III. 217-218.

CSONKOLT FÁK KÉPEKEN

A tájtörténést általában nem kényezteti el a képi forrásanyag. A csonkolt fák a ritka kivételt képezik, talán azért, mert annyira jellegzetes a külsejük (Haeggström 1994).³⁷ A leghíresebb ábrázolás – nem a fák miatt – minden bizonnyal a Berry herceg egyik óráskönyvében (15. század) egy folyó partján látható hat csonkolt fűz (Longnon–Cazelles 1989). Sok csonkolt fát találhatunk az idősebb Pieter Brueghel képein is. A legismertebb magyar vonatkozású képek Wilhelm Dilich városokat ábrázoló rézkarcai, melyek közül többen is csonkolt fák láthatók (például Vác és Fehérvár, mindkettő 1600 körül). A legkorábbi általam ismert magyar példa a vitfalvai (ma Vitkovce, Szlovákia) templom egyik 14. század közepén készült freskója, amely a Szent László-legendát ábrázolja.³⁸ (1. kép) Templomi freskókon az ember ritkán számíthat bármi másra mint a „fa” ábrázolására, a vitfalvai freskón mégis három egészen különleges példány látható. Ezeket fejmagasságban kettévágták, és a vágás helyén már néhány friss hajtás is látható. A festő nem törekedett arra, hogy egyedi fákat ábrázoljon – realizmusra, ha úgy tetszik –, a fák törzsén díszítőmotívum látható, a levelek pedig erős túlzással nyár- esetleg hársfalevelek. Mégis azt hiszem, nem belemagyarázás az, ha a képen frissen csonkolt fákat vélek felfedezni.³⁹

Egyértelműbb ennél az 1579-es Nagyszombati Kalendárium, amelyben február hónapnál a fő tevékenység, a vetés mellett, egy fát csonkoló alakot látunk.⁴⁰ (2. kép) Érdemes azt is megjegyezni, hogy a kezében tartott balta ugyanolyan formájú, mint a középkorban használatosak. A fa fajtáját meghatározni ismét nem lehet, maga a helyzet viszont teljesen életszerű. A csonkolt fa egy szántó közepében van: a szántó pedig a nyomásrendszertől függően néhány évenként parlagon marad, és állatok legelnek rajta. Ha innen tűzifát akar valaki, azt csak csonkolt fákkal érheti el.

RÉGÉSZETI ESETANULMÁNY: PUSZTASZENTISTVÁN

Szerte az országban találhatóak „Csonkás” nevű helyek. A modern katonai térképeken körülbelül harminc ilyen helyre bukkantam eddig, de számuk összesen több százra tehető. Ezek a nevek, amennyire ez jelenleg követhető, kora újkoriak vagy még későbbiek. Már korábban is utaltam rá (vö. 35. jegyzet), hogy a „csonka” szó alig bukkan fel a középkori forrásokban, így lehetséges, hogy az itt vizsgált értelemben névszóként – így helynévként is – modern fejlemény. Ezt figyelembe véve egy „Csonkás” dűlőnév esetén nagyon nehéz eldönteni, hogy az adott helyen a középkorban is álltak csonkolt fák, de a terület csak később kapta mai nevét, vagy a használat és a név egykorú. A következőkben egy olyan helyet szeretnék bemutatni,

³⁷ Amint azt Carl-Adam Haeggström professzortól tudom, gyűjteménye mintegy 200 olyan művészeti alkotást tartalmaz a legkülönbözőbb korokból, amelyeken csonkolt fák láthatók.

³⁸ László 1993: 121–126. Az itt látható kép összesítő tusrájz Hanula József másolatai alapján.

³⁹ Köszönöm Sallay Dórának, hogy a képre felhívta a figyelmemet.

⁴⁰ Belényesy 1956: 529.

1. kép. A Szent László-legenda a vitfalvai templomban. (14. század közepe)

Böjt elő hauer.

2. kép. Február a Nagyszombati Kalendáriumban. (1579)

amelyet „Csonkás”-nak hívnak, de ez a név a 20. század előtt nem bukkan fel. Az ott található csonkolt fák ugyanakkor kétségtelenül öregebbek, mint száz év.

Pusztaszentistván Pesttől kelet felé jó harminc kilométerre, Mende mellett található, a Tápió északi partján. Közigazgatásilag Mendéhez tartozik. A környék gazdag középkori – és régebbi – régészeti lelőhelyekben; maga Mende bizonyos késő-középkori település, ám a tőle nyugatra fekvő, ma nem létező Bille, a keletre fekvő Oszlár, Sáp és Süly Árpád-koriak (Györffy 1998, Miklós 1981). Szentistván némileg problémásabb: a régészeti anyag Árpád-kori falura utal, amely a késő-középkorban elnéptelenedett, a Tápió túlszéli részén lévő palánkvárat ásató Miklós Zsuzsa szerint szoros összefüggésben ezzel a várral. A problémát az írásos anyag teljes hiánya jelenti; bár ez a magyar viszonyok között egyáltalán nem lenne szokatlan, azért az mégis furcsa, hogy a környék összes nagybacska falváról – a régészeti lelőhelyből következőképpen Szentistván is az volt – van írásos emlék, kivéve Szentistvánt.⁴¹ Neve alapján valószínűleg 1083 (István király szentté avatása) a *terminus post quem*. A török összeírásokban találkozunk vele először, 1559-ben lakosai nincsenek, az akkor 41 családot számláló (Rákos)Csaba lakosai használják kaszálónak (Káldy-Nagy 1985: 168, 564). Összességében megállapíthatjuk, hogy majdnem biztosan a középkorban elnéptelenedett településről van szó, amely a 13. századig volt lakott. A 17. század elejére aztán a környék összes többi falva is lakosok nélkül maradt hosszabb-rövidebb időre. Az 1653-ban újratelepített Süly bérlői Mendét, Szentistvánt és Billét, amelyek mind puszták a század második felében (Kocsis 1979).⁴² Mende 1727 és 1737 között lesz újra lakott. Szentistvánra a katonai felmérés térképei szerint 1800 körül tértek vissza a lakosok. Az első felmérésnél (1782–84) még üres a terület, a második térképsorozaton (1860–61)⁴³ már látható Pusztaszentistván, amely újabbkori fennállásának rövid ideje alatt is sokat változott. Jelenleg csak a Tápió északi oldalán húzódik, de a térkép tanúsága szerint korábban a déli partra is átnyúlt, sőt, a harmadik katonai térkép⁴⁴ éppen a déli részt nevezi Pusztaszentistvánnak, az északit pedig Kis-Pusztaszentistvánnak. A faluba mindazonáltal hiába tértek vissza az emberek, önálló település már nem lett (Szabó 1931: 19–20).

A település Csonkás nevű része észak-keleten, a Tápióba folyó patak bal partja mentén hosszan nyúlik el. Itt számos, különböző korú csonkolt fa látható, többnyire magyar kőrisek (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*). A legnagyobb kőris átmérője

41 Nem talált semmit Miklós Zsuzsa, de az egész Pest megye 14–15. századi történetét feldolgozó Tringli István sem, bár a többi környékbéli pusztát gyakran emlegetik (Tringli 1999). Korai határjárásokból sok vonatkozik a területre, különösen a Pest-megyei átlaghoz képest. Oszláron három ekealja földet jártak meg 1252-ben, majd két részre osztották a települést 1274-ben. Sáp délnyugati részét 1279-ben, 1280-ban és 1283-ban is körülhatárolták. A tőlük délre fekvő Úri teljes határát 1337-ben foglalták írásba (Györffy 1998: 535, 555, 562). Az első oszlári határjárás majdnem a kérdéses földdarabra vonatkozik, hiszen dél felől Úrit, északnyugatról pedig Apátit említik. Szentistván, legalábbis ahogyan elképzeljük, a kettő között helyezkedett el. A határjárásban itt egy bizonyos Oltuman földjei vannak. Nem tudjuk, ezek a földek Oszlár részét képezték-e (a határjárás tudniillik csak Oszlár egy darabjáról szól), esetleg Szentistván maga volt Oltuman földje.

42 Ezeket az információkat erősítik meg a korabeli dica- és dézsmajegyzékek is. (Szakály 1989)

43 Hadtörténeli Múzeum, Térképtár, II. katonai felmérés XXXIV – 51.

44 Hadtörténeli Múzeum, Térképtár, III. katonai felmérés 5063/1

360 cm, a többség 280 cm körül van, összesen legalább hét fa jöhet szóba.⁴⁵ Elég szabályosan helyezkednek el, tehát elképzelhető, hogy valaki ültette őket, de mivel egy alföldszéli patakpart a magyar kőris természetes élőhelye, az is lehetséges, hogy szabályosnak tetsző rendben meghagyott fákat látunk. Fontosabb kérdés, hogy mennyi időssek a fák. Ezt megbecsülni sajnos igen nehéz. Nincs egyértelmű $X \text{ cm} = X \text{ év}$ egyenlet, még az egyes fafajokra lebontva sem. Egy jó helyen álló fa kétszer olyan gyorsan nőhet, mint egy rosszabb helyen lévő (Csontos–Tamás–Kalapos 2001), amennyiben egyáltalán jó és rossz itt érvényes kategóriák.⁴⁶ Ezek a kőrisek szabadon állnak, víz közelében elvileg gyorsan nőnek. A csonkolás viszont lassítja a növekedést, hiszen minden ágvagás után évekre telik mire a fa „összeszedi magát” és az eredeti növekedési sebességét ismét eléri. Ezek után a legöregebb fát körülbelül 120–130 évesnek becsülöm. A katonai térképek félig-meddig alátámasztják becslésemet: az első felmérés nem mutat fákat a területen, a második néhány fát ugyan mutat a patak partján, de fasort semmiképpen. A harmadik katonai térkép ismét üres területet jelöl, ami azt jelentené, hogy ha a felmérés után rögtön elkezdtek nőni a fák a területen, akkor esetleg nem tévedtem túl sokat. A probléma itt az, hogy – tudtommal – még senki sem próbálta meg ellenőrizni, mennyire megbízhatóak a térképek a magányos fák ábrázolásában,⁴⁷ valamint az, hogy a fák attól még meglehettek, hogy nem ütötték meg a térképre való felkerüléshez szükséges mértéket. Megjegyzendő, hogy a természetes kőrisek a mai turistatérképen sincsenek jelölve. Összességében biztosat korokról csak akkor tudhatnánk, ha valamelyik fa kidőlné, vagy kivágnák és meg lehetne számolni az évgyűrűit.⁴⁸

A kőrisek többsége csonkolva van, ám nem a szokványos módon. Elölről (a patak felől) és még inkább oldalról nézve tisztán látszik a csonkolás nyoma, ám hátulról (a hajdani Oszlár puszta felől) már nem. Ha mindez egyetlen fánál lenne megtalálható, akár véletlen is lehetne, de itt legalább négy ilyen kőris van. Amennyire meg tudom állapítani, ezeknél a fánál hagytak egy vezérágat, a patak felőli oldalon viszont a szokásos módon csonkolták a őket. Ezt úgy érték el, hogy – emlékezzünk Nagyváthy idézetére a dolgozat elején – ahol levágtak egy ágat, ott egy „gally helyén esztendő múlva tizenkettőis” sarjazott, ezeket ismét levágták, és így tovább, de a hátsó, közvetlenül a törzsök részét képező ágat hagyták tovább nőni.

Fát csonkolni sokféle okból lehet. Itt a látvány dominál, így aki ezeket a fákat csonkolta, az a kőriseket megpillantó figyelmét szerette volna felhívni valamire. Analógiáért ismét Angliában kutatva megállapíthatjuk, hogy ott a mai napig rengeteg csonkolt fa őrzi különböző birtokok határát. Egy 18. századi birtoktérkép segítségével úgy gondoltam, hogy Pusztaszentistvánon is valami hasonlóról van szó.⁴⁹ Bár nehéz pontosan megállapítani, úgy tűnik, a csonkolt kőrisek a hajdani Oszlár és Szentistván határán állnak. Az, hogy ez volt-e a középkori határ is, nem tudjuk. A birtokhatárok mindazonáltal – pontosan azért, mert a helybéliek sokat foglal-

⁴⁵ Köszönöm Banyó Péternek, hogy a mérésben segített.

⁴⁶ Végül is miért lenne jó az egy fának, hogy gyorsan nő?

⁴⁷ 300 évesnél idősebb fa jócskán akad szerte az országban, így a feladat könnyen kivitelezhető lenne.

⁴⁸ Fúróval is lehetne mintát venni, ez azonban a dolgozat készítésekor számomra nem volt elérhető.

⁴⁹ MOLT S 87. 30.

koznak velük – a táj talán legstabilabb elemei. Lehetséges, hogy a Csonkás kőrisei egy olyan határt őriznek, amely 800–900 éve fennáll. Itt érdemes megjegyezni, hogy Sáp 1279-es határjárásában egy bizonyos Sági János házatól nem messze az oklevél egy *truncus* említ. 1283-ban, ugyanitt még mindig állt ez a törzsök, ezúttal azt is megmondták, hogy tölgy.⁵⁰ Ennek a fának persze semmi köze a mai kőrisekhez, de bizonyítja, hogy a csonkolás létezett a középkorban ezen a vidéken.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat elején megfogalmazott négy fő kérdés közül háromra választott az eddigi kutatómunka. Úgy tűnik, a csonkolt fák Magyarországon is a középkori táj részei voltak, csakúgy mint Európa többi részén. Három egymástól független forráscsoportban (írott, képi és régészeti források) sikerült nyomukra bukkanni. A határjárásokban a *truncus* szó utal rájuk, egyéb írott forrásban nem található meg. A *truncus* magyar megfelelői a „tőke” és a „törzsök” szavak, melyeknek csonkolással kapcsolatos értelme mára kiveszett a nyelvből. Azt sem lehet egyelőre megállapítani, a két magyar szó szinonima volt-e. A negyedik kérdés, amely a csonkolt fák tájban betöltött szerepére vonatkozott, nyitott marad. Egy törzsök szükségszerűen egy nagyobb rendszer része volt, például egy vízparti botolófűzésé, vagy egy fás legelőé. Működése csak ezen a rendszeren belül érthető meg. E dolgozatban azonban csak azt próbáltam bizonyítani, hogy a fák csonkolása létezett a középkorban. Az a táj, amely értelmet adott a csonkolt fák létének, a további kutatás nyomán bontakozhat ki részletről részletre.

FORRÁSOK

- AnjOkl: *Anjou-kori Oklevéltár*. Kristó Gyula (szerk.) Szeged, 1990–2000.
 ÁÚO: *Árpád-kori Új Okmánytár I–XII*. Wenzel Gusztáv (szerk.) Pest–Budapest, 1860–1874.
 Glosszárium: *Régi magyar glosszárium*. Berrár Jolán–Károly Sándor (szerk.) Budapest, 1984.
 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, II. katonai felmérés
 Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, III. katonai felmérés
 HO: *Hazai Okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest, 1865–1891.
 Károlyi: *A nagykárolyi gróf Károly-család oklevéltára I–III*. Géresi Kálmán (szerk.) Budapest, 1882–1885.
 Kolozs: *A Kolozsmonostori Konvent Jegyzőkönyvei I–II*. Jakó Zsigmond (szerk.) Budapest, 1990.
 Magdics: *Diplomatarium Ráczeviense*. Magdics Iván (szerk.) Székesfehérvár, 1888.
 MOL: Magyar Országos Levéltár.
 MOLT: Magyar Országos Levéltár, Térképtár.
 Oklsz: *Magyar Oklevélszótár*. Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.) Budapest, 1902–1906.
 PRT: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII*. Erdélyi László–Sörös Pongrác (szerk.) Budapest, 1902–1916.
 SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane I–II*. Szentpétery Imre (szerk.) Budapest, 1937–1938.

⁵⁰ Lásd a 42. jegyzetet.

- Szakály Ferenc (szerk.) 1989: *Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei*. Budapest.
- Sztáray: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II*. Nagy Gyula (szerk.) Budapest, 1887–1889.
- Zala: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula (szerk.) Budapest, 1886–1890.
- ZsOkI: *Zsigmondkori Oklevéltár I–VII*. Mályusz Elemér–Borsa Iván (szerk.) Budapest, 1951–2001.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Austad, Ingvild 1988: Tree pollarding in Western Norway. In: Birks, Hilary H.–Birks, H.J.B.–Kaland, Peter Emil–Moe, Dagfinn (eds.) *The cultural landscape. Past, present and future*. Cambridge, 11–29.
- Bartha Dénes 1994: *Magyarország faóriásai és famatuzsálemei*. /Erdészettörténeti közlemények 15./ Budapest és Sopron
- Belényesy Márta 1956: A földművelés Magyarországon a XIV. században. *Századok* 90. 517–555.
- Csontos Péter 1996: *Az aljnövényzet változásai cseres-tölgyes erdők regenerációs szukcessziójában*. /Synbiologia Hungarica 2 (2)./
- Csontos P.–Tamás J.–Kalapos T. 2001: Correlation between age and basal diameter of *Fraxinus ornus* in three ecologically different habitats. *Acta Botanica Hungarica* 43. 1–2. 127–136.
- Csőre Pál 1980: *A magyar erdőgazdálkodás története: Középkor*. Budapest
- Györffy György 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest
- Haeggström, Carl-Adam 1983: Vegetation and soil of the wooded meadows in Nätö, Åland. *Acta Botanica Fennica* 120. 1–66.
- Haeggström, Carl-Adam 1994: Pollards in Art. *Botanical Journal of Scotland* 46. 682–687.
- Haeggström, Carl-Adam 1998: Pollard meadows: multiple use of human-made nature. In: Kirby, K.–Watkins, C. (eds.) *The Ecological History of European Forests*. New York, 33–41.
- Halász Aladár 1994: *A magyar erdészet hetven éve számokban: 1920–1990*. Budapest
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest
- Kocsis Gyula 1979: A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században. *Ethnographia* 90. 15–41.
- Kolossváry Szabolcsné (szerk.) 1975: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok)*. Budapest
- Kunoss Endre 1853: *A selymészet kézikönyve vagyis népszerű útmutatás a szederfák ültetése, ápolása és selyemhernyók tenyésztése ügyében*. Pest
- László Gyula 1993: *A Szent László-legenda középkori faliképei*. Budapest
- Longnon, Jean–Cazelles, Raymond 1989: *The Très Riches Heures of Jean, Duke of Berry*. New York
- Magyar Eszter 1983: *A feudális kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban*. Budapest
- Miklós Zsuzsa 1981: Árpád-kori földvár Mende-Leányváron. *Archaeológiai Értesítő* 108. 233–250.
- Nagyváthy János 1821: *Magyar Practicus Termesztő*. Pest, Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint, 1984.
- Rackham, Oliver 1975: *Hayley Wood: Its History and Ecology*. Cambridge
- Rackham, Oliver 1976: *Trees and Woodland in the British Landscape*. London
- Rackham, Oliver 1980: *Ancient Woodland: Its History, Vegetation and Uses in England*. London
- Rackham, Oliver 1986: *The History of the Countryside*. London
- Rackham, Oliver 1988: *Trees and woodland in a crowded landscape – The cultural landscape of the British Isles*. In: Birks, Hilary H.–Birks, H.J.B.–Kaland, Peter Emil–Moe, Dagfinn (eds.) *The cultural landscape. Past, present and future*. Cambridge, 53–77.
- Rackham, Oliver 1989: *The Last Forest: The Story of Hatfield Forest*. London
- Rackham, Oliver 1996: *Trees and Woodland in the British Landscape*. London (Második, javított kiadás.)

- Rómer Flóris 1860: Magyarország földirati és terményi állapotáról a középkorban. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1. 226–385.
- Solymos Rezső (szerk.) 1998: *Természetközeli erdő- és vadgazdaság, környezetbarát fagazdaság*. Budapest
- Szabó Géza (szerk.) 1931: *Pest- Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és cimtára*. 5. kötet. Budapest
- Szabó Péter 1998: *Pilis: A Hungarian Forest in the Middle Ages*. MA Thesis. Budapest (Közép-Európai Egyetem)
- Takács Lajos 1976: *Egy irtásfalu földművelése*. Budapest
- Takács Lajos 1980: *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest
- Takács Lajos 1987: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest
- „Tőke” szócikk. In: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 2. kötet, Budapest, 1982, 1392.
- „Tőke” és „törzsök” szócikkek. In: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. kötet, Budapest, 957, 975–976.
- Tringli István 1999: *Pest megye története. 1301–1526*. Doktori disszertáció. Budapest (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Vajda Ernő 1969: *Öreg fák*. Budapest

Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón

Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése

A népi jogélet 20. századi kutatói abból indultak ki, hogy a tételes jogon túl (azal szemben, a mellett) létezik egy sajátos normarendszer, melynek megismerését különböző szempontokból tartották szükségesnek.

A századfordulón a Földművelésügyi Minisztérium felkérésére megindult öröklési jogi gyűjtések háttérében a jogalkotás szolgálata állt: Baross János és Mattyasovszky Miklós letűnt korok (szokás)jogának továbbéléseként tekintette a fellelhető öröklési jogszokásokat, melyek megismerése elengedhetetlen egy optimális öröklési jogi szabályozás megalkotásához.

A sikeres külföldi jogszokásgyűjtések, és az ezen a területen megtapasztalt hazai űr indíthatták a lenyűgöző tájékozottságú Tagányi Károlyt 1917-ben a jogszokások gyűjtésének programszerű meghirdetésére (Tagányi 1917: 42–58, 196–223 és 1918: 24–49, 193–206). Tagányi a „történeti, írott jogszokásokkal szemben” létező „élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek” összegyűjtését (Tagányi 1919: 21) a társadalmi és gazdasági élet kutatása, illetve az összehasonlító néprajz és jogtörténet szempontjából tartotta kívánatosnak. A *hazai élő jogszokások gyűjtéséről* című művében bemutatta a nemzetközi jogszokásgyűjtéseket, ismertette az erre vonatkozó irodalmat és összeállított egy „kérdőívet”: „Szokásjogi konkrét kérdőpontok amint azok a magánjog egyes részeiben: a családjog, a vagyonjog és kötelmi jog terén, továbbá közigazgatási jogban és végül a büntetőjogban megnyilvánulnak” (Tagányi 1919: 22).

Tagányi felhívása – néprajzosok elszórt kísérletezéseitől eltekintve – jó ideig nem talált követőkre, a népi jogélet kutatása csak a harmincas évek végén indult meg Györffy István kezdeményezésére az Országos Táj- és Népkutató Intézet keretein belül. Több szálon kapcsolódva a harmincas évek közepén virágkorát élő falukutató mozgalomhoz, 1939 és 1944 között szerte az országban gyűjtések indultak meg, a kutatás tárgyára és céljára vonatkozó fogalmi bizonytalanságok azonban nem kerültek feloldásra. Györffy megállapítása szerint: „ez a szokásjog – melyben a nép jogrendszere függetlenül él a tételes törvényektől – mai napig sincs írásba foglalva, sőt összegyűjtve sem, pedig ennek sokkal nagyobb életkormányzó ereje van, mint a tételes törvényeknek, amelyet a nép – ha egyáltalán ismeri paragrafusait – csak kényszerűségből követ vagy tűr el” (Györffy 1942: 25). Ezek összegyűjtését Györffy azért tartja szükségesnek, hogy a jogalkotást a nép közt élő jogra lehessen alapozni.

Bónis György olyan, a tételes jogon és a hivatalos szokásjogon túli szabálycsoportról beszél, melyet maga a nép tart fent és vall magára kötelezőnek. Ez a szabálycsoport – egy sajátos jogrendszer – „legjobb esetben megűrt, kiegészítő a hatalom joga

mellett, de sokszor annak kifejezett tilalma ellenére él tovább” (Bónis 1939: 121). Bónis a népi jogszokásokat a jogtörténet íratlan forrásainak tekintette; életművének ismeretében megállapítható, hogy a kutatásokat elsősorban a jogtörténet gazdagítása szempontjából tartotta fontosnak (Bónis 1941, Zlinszky 1987: 491).

Papp László írásaiban változó hangsúllyal jelenik meg a jogszokások összegyűjtésének indokaként a néprajz művelése és az a gyakorlati szempont, melynek megfelelően egyenesen jogforrásnak tartja ezeket a szabályokat (Papp 1939: 14): „A népi jogéletkutatás célja: a jogi tartalmú népi társaséleti jelenségek közül a gyakorlatilag hasznosítható jelenségek feltárása.”¹

A háborús időszakban is folytatódtak a gyűjtések, csakúgy mint a jogszokásgyűjtésnek a tudományban elfoglalt helyéről való diskurzus. Bónis György 1939-40-ben a Garamvölgyén végzett kutatásokat,² 1942-től pedig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen jogtörténeti szeminárium keretében szervezett gyűjtést Kalotaszegen;³ Fél Edit 1942-ben kezdte meg a jogszokások gyűjtését a Komárom megyei Martoson (Fél 1943; Fél 1944); Papp László 1941-ben adta ki a kiskunhalasi gyűjtés eredményeit (Papp 1941). Papp Kiskunhalasról írott könyve nyomán 1942-43-ban vita indult a *Társadalomtudomány* hasábjain (Szabó 1942; Hofer 1943; Papp 1943; Bónis 1943), mely tudománytani és módszertani kérdésekre irányította a figyelmet és ösztönzőleg hatott összefoglaló művek elkészítésére (Papp 1948a; Papp 1948b).

A második világháború után a „népuralom” rendszerében a népi jogélet kutatásának nem volt helye. Egyrészt a mindent átható ideológia a jogtudományt sem kerülhette el: a „marxista” jogfelfogás jognak kizárólag az állam által alkotott szabályokat tekintette, megkérdőjeleződött a népi jogéletként kutatott jelenség egyáltalában való létezése. Másrészt mivel az előző korszakban a népi jogélet kutatása kormányprogrammá vált⁴ sorsa elkerülhetetlenül megpecsételődött. A népi jogélet ideológiakritikáját⁵ ugyanaz a Kulcsár Kálmán fogalmazta meg (Kulcsár 1960; Kulcsár 1961), aki az „enyhülési” időszak után (Kulcsár 1978) lehetővé tette a jogszokások korpuszának tekintett (Bónis 1982) *Magyar jogi népszokások* megjelenését (Tárkány Szücs 1981).

Tárkány Szücs Ernőnél a jogszokások olyan, az emberek magatartását meghatározó belső szabályok, amelyeket a viszonylagos autonómiával élő kisebb-nagyobb közösségek, etnikai vagy területi csoportok alakítottak ki, vagy tartottak fenn tényleges és következetes gyakorlat útján. Az a jellemzőjük, hogy éppen úgy az életviszonyok körülhatárolt részének a rendezésére hivatottak, mint a jogszabályok, és azért kerülnek alkalmazásra, mert arra a területre nincsenek irányadó jogszabályok, vagy

1 Papp László: Jelentés a jogi néphagyományok kutatásáról. Magyar Néprajzi Múzeum EA 13.332.60.l. (EA 13.300)

2 A kutatás eredményeiről Bónis a *Társadalomtudományban* számolt be (Bónis 1941a).

3 A kalotaszegi gyűjtésről, annak eredményeiről több cikk született. A gyűjtések célkitűzéseit Dobos László, a szeminárium egyik hallgatója ismertette (Dobos 1943), a gyűjtés módszerét Tárkány Szücs Ernő (1943, 1943a, 1944a).

4 MOL K 579 Jogi népszokások gyűjtése 1939–1948. I. IM 33.704/1940. és Az 1939. Évi július 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. III. Kötet. Budapest, 1940. 372–373.

5 Az ideológiakritika bírálatáról lásd Varga 1981 és Varga 1999.

ezek valamely oknál fogva nem kellő hatékonysággal érvényesülnek (Tárkány Szücs 1980: 372). Tárkány Szücs a népi jogélet kutatását, a jogszokások feltárását különböző tudományterületeket (néprajz, jog, szociológia) érintő feladatnak tekintette. Tárkány Szücs Ernő a jogszokások 1700–1945 közötti időszakra vonatkozó gyakorlati szintézisén túl (Tárkány Szücs 1981) közel száz kisebb-nagyobb jogi etnológiai publikációt adott ki (Katona 1985).

A jogi etnológia, az etnológia/etnográfia részeként hazánkban is – annak ellenére, hogy intézményesülésére nem került sor – hatalmas mennyiségű anyagot halmozott fel (erről tanúskodik a Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában jogszokás címszó alatt található több fióknyi katalóguscédula). A kilencvenes évek közepétől Nagy Janka Teodóra kezdte meg a jogélet kutatás történetének levéltári forrásokon alapuló feltárását (Nagy 1995), és részben Kőhegyi Mihállyal közösen a 1939–1948 közötti gyűjtések eredményeinek közlését (Kőhegyi–Nagy 1995; Nagy 1998). Jelenleg e témához kapcsolódó legígéretesebb munkák jogtudományi oldalról jelentkeznek, a jogi antropológia magyarországi „meghonosításával” kapcsolatosak (H. Szilágyi 2000a; H. Szilágyi 2000b; H. Szilágyi 2001; Loss 2001).

A népi jogéletkutatás 20. századi történetében több oldalról bírálták, mind a kutatások során alkalmazott módszereket, a kutatások céljait, indítását; az azonban vitathatatlan, hogy az e kör által feltárt és ismertetett eredmények, jelenségek a hazai társadalomkutatás több területe számára fontos – gyakran egyedüli – forrást jelentenek. Bár még a *népi jogéletkutatás* terminus használata sem egyértelmű, a tágan értelmezett intézményesülés elmaradása, a kutatások sokfélesége miatt nem alkalmazható egyetlen tudományágot megjelölő elnevezés (jogi etnológia/etnográfia/antropológia) sem az eddigi kísérletekre. A jelenkori és jövőbeli kutatások kapcsán a fogalom használata még problematikusabb (a nép, a jogélet fogalmának értelmezése rengeteg kérdést vet fel), ezeket nem megkerülve mégis inkább azt tartanám követendőnek, ha a jogi antropológia mellett az egyébként szintén kiterjedt nemzetközi elméleti és gyakorlati háttérrel (D. Renteln–Dundes 1995) és hazai hagyományokkal is rendelkező jogi etnológia elnevezés és kutatási gyakorlat is teret nyerne.

E vázlatos, kutatás- és tudománytörténeti kérdéseket érintő bevezető után visszakanyarodva a címben megjelölt témához, Mattyasovszky Miklósnak és Baross Jánosnak a századfordulóról származó gyűjtését ismertetem. Ezt azért tartom szükségesnek, mert bár ezek eredményeit hivatkozzák leggyakrabban a népi jogélet kutatóinak felmérései közül, s ezért alapműnek tekinthetők, eddig részletesebb egybevetésükre még nem került sor. Főként Baross János munkájáról mondható el, hogy mivel könnyen hivatkozható, számszerűsített, megyékre lebontott adatokat közöl a századforduló öröklési gyakorlatáról mind a helytörténeti, mind az átfogóbb társadalomtörténeti munkák szívesen – többnyire minimális forráskritika nélkül, a Baross által közölt két táblázat (Baross 1905: 16–18, 23–24) különbségét nem érintve – hivatkoznak rá. A dolgozat problémafelvető jellegű: mennyiben vethető egybe a századfordulóról származó két gyűjtés, megpróbál magyarázatot adni az egyes térségekre vonatkozó adatok különbségére, illetve feltárni azokat a körülményeket, melyek befolyással lehettek a gyűjtések eredményeire.

A népi jogélet kutatása a 20. században a századfordulót megelőző kodifikációs törekvések égisze alatt indult meg. A magyarországi törvényhozásban 1848-tól jelen volt egy egységes polgári törvénykönyv létrehozásának igénye (1848:15.tc.1.§):⁶ a polgári jog bonyolult, leginkább a bírói gyakorlaton és jogszokásokon alapuló anyagát kívánták egységes rendszerbe foglalni. Az Igazságügyminisztériumban 1895-ben állandó bizottságot szerveztek, amely 1900-ra elkészítette az első egységes magánjogi törvényjavaslat tervezetét. A tervezet körül élénk vita bontakozott ki, különösen az öröklési jog kapcsán. Az öröklési részben eredetileg fő szabályként az egyenlő osztály elvét szerették volna fenntartani: tehát azt, hogy a fiúk és a lányok természetben egyenlően örökölhessenek, mint ahogy az már az 1840. évi VIII. tc. óta fennállt.⁷

A javaslatot sokan támadták, arra hivatkozva, hogy a „Code Civil fenegyereke”, az egyenlő öröklés előmozdítja a „nemzés korlátozását”, hatására tovább emelkedik a gazdaságilag életképtelen földbirtokok száma és a kivándorlás. Az agráriusok külön agrár öröklési jog megalkotása mellett foglaltak állást (Hársfalvi 1965: 178–179), azzal érvelve, hogy szemben a pénzvagyonnal, ami akár végtelenségig osztható, „a kisbirtok egy és oszthatatlan gazdasági egész”. Voltak, akik a birtokaprózódás megállítására – angol és német mintára – a törzsöröklés bevezetését javasolták. A törzsöröklés (*Anerbe*) esetében a tulajdonos halála után a földbirtok egy örökösre száll, a többi örökös a földbirtokból csak bizonyos – a valós értéknél jóval kisebb – kielégítést kap.

A hosszan elhúzódó vitában Darányi Ignác „földművelésügyi miniszter”, válasz keresve arra, hogy a kormányzat – külön agrár öröklési jog megalkotásával, ezen belül például a törzsöröklési rend magyarországi bevezetésével – mennyire tudna a jogalkotáson keresztül gátat vetni a birtokaprózódásnak és az egyre elterjedtebb egykéziesnek, 1901-ben a fiatal minisztériumi tisztviselőt, Mattyasovszky Miklóst Németországba küldte az ottani tapasztalatok tanulmányozására. A korszakban nem volt egyedülálló, hogy a német példa alapján szabályoztak valamely jogviszonyt. Az első átfogó magánjogi tervezetek is a nagy német kodifikációs munkálatok példáján felbátorodva születtek (Mezey 1996: 122–123).

⁶ 1848:15.tc.1.§. „A ministerium az ősiség teljes és tökéletes eltörlésének alapján a polgári törvénykönyvet ki fogja dolgozni, és ezen törvénykönyv javaslatát a legközelebbi országgyűlés elibe terjesztendi”. – Magyar Törvénytar 1838–1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat. Budapest, 1896. 237.

⁷ 1840: VIII. tc. 2.§. A jobbágyoknak minden ősi javaikban, s végrendelet nélkül hátrahagyott szerzeményeikben törvényes házasságból származott fiú- és leány maradékaik; olly világos megjegyzéssel azonban, hogy mind az, mit mind két nemű magzatok kiházásításukkor vagy azután is szüléiktől kaptak, osztálybeli részükbe tudassék be- teljesen egyenlő mértékben örökösödnek- s minden e részben eddig fennállott ellenkező szokások, szőlőhegyi vagy más helybeli szabályok ezennel jövődőre megsemmisítettnek.” Magyar Törvénytar 1838–1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat. Budapest, 1896.

MATTYASOVSZKY MIKLÓS: TÖRZSÖRÖKLÉSI JOG ÉS TÖRZSÖRÖKLÉSI SZOKÁS

Mattyasovszky a tanulmányút tapasztalatait a *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás* című könyvében foglalta össze (Mattyasovszky 1904). A könyv első részében *A németországi törzsöröklési jog és szokás* c. fejezet a tanulmányút tapasztalatai és a szakirodalom alapján ismerteti a németországi öröklési szokásokat és jogot. Németországban az öröklési jog a birodalmi polgári törvénykönyv alkotása közben vált központi kérdéssé: a magánjogot egységessé, nemzetivé akarták tenni, de kiderült, hogy ez – többek közt az öröklési jog kérdésében is – lehetetlen. Sok vitát kiváltó kérdés volt, hogy a törzsöröklési jogot bevegyék-e a birodalmi kódexbe vagy annak szabályozását hagyják az egyes német államok törvényhozására. Végül ez utóbbi álláspont győzött, a törvényalkotók figyelembe vették a partikuláris jogfejlődés sajátosságait.

A németországi tapasztalatok megismerése nyomán Mattyasovszky arra a következtetésre jutott, hogy az öröklési jogi reformokat az öröklési szokás ismerete nélkül tárgyalni nem lehet: „öröklési rendszert megalkotni lehet ugyan hatalmi szóval, de azt századokon át fenntartani úgy, hogy az a nép olyan természetévé váljék, melyhez még a kötöttségi viszony megszűnte után is szívósan ragaszkodik csak a nép lelki világával való benső kapcsolat révén lehet” (Mattyasovszky 1904: 12). Az öröklési szokások megismerésére – a németországi gyakorlatnak megfelelően – 1901 novemberében magánlevél formájában kérdőíveket küldött szét a közjegyzőkhöz. Ez a gyűjtés nem járt a kívánt eredménnyel, számos kérdőív nem érkezett vissza, ezért Mattyasovszky javaslatot tett arra, „hogy az öröklési szokás megállapításához szükséges adatok hivatalos úton szereztessenek be” (Mattyasovszky 1904: 17).

Mattyasovszky kezdeményezésére és javaslatára „Darányi Ignác volt földművelésügyi miniszter megkérte Plósz Sándor igazságügyminisztert, hogy a földművelők öröklési szokásaira vonatkozó adatokat a kir. járásbíróságok és kir. közjegyzők által kitöltendő kérdőívek segítségével gyűjtse össze” (Mattyasovszky 1904: 19). Az öt pontból álló, több részkérdést és állítást is tartalmazó kérdőívet Mattyasovszky állította össze (*1. számú melléklet*). Az első négy kérdés az öröklési szokásokra vonatkozott: milyen rendszerességgel készítenek végrendeletet; még életükben vagy csak a tulajdonos halála után kerül-e sor a vagyon megosztására; a vagyon megosztásánál természetbeni egyenlő felosztás vagy egy gyermek előnyben részesítése jellemző. A kérdések nagyrészt a törzsöröklésre vagy ahhoz hasonló öröklési rendszer feltárására fókuszálnak (II. III. és IV. kérdéscsoport). Az ötödik kérdés az öröklési szokásoknak a nemzetiségi és a vallási megoszlással, illetve a birtoknagysággal és minőséggel való összefüggését firtatta.

Mattyasovszky könyvének második része a kérdőívekre beérkezett válaszok alapján a magyarországi öröklési szokásokat tárgyalja, oly módon, hogy inkább a különleges, a törvényi örökléstől eltérő esetek részletes ismertetésére helyezi a hangsúlyt; valamint amennyiben a beérkezett jelentésekben törzsörökléshez hasonló (egy fiú előnyben részesítésére) öröklési szokásra vonatkozó adatok vannak, akkor ezeket az eseteket részletesen is ismerteti.

BAROSS JÁNOS ÉS AZ OMGE

Az igazságügyi szervek – Mattyasovszky megbízásával egy időben – az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet (OMGE) is felkérték, hogy a tervezet öröklési szabályai felől nyilvánítson véleményt.⁸ Az egyesület (részleges) jelentését Baross János agrárpolitikus 1905-ben készítette el (Baross 1905). A jelentés szerint a munkálatok két irányban indultak meg: (1) kikeresték a régi alsótábla öröklésről folytatott tárgyalásainak jegyzőkönyveit 1825-1839-ig, (2) adatokat gyűjtöttek az élő öröklési jogszokásokról. A teljes jelentés később sem készült el, a részleges jelentésből pedig nem derül ki, mi lett a tárgyalási jegyzőkönyvek átvizsgálásának eredménye,⁹ az élő jogszokások gyűjtéséről azonban részletesen beszámol.

Először a közjegyzőkhöz intéztek kérdőíveket, de ez eredménytelen volt: „Ugyanis a kérdőívek fele nem is jött vissza, ami pedig vissza is jött, legnagyobb-részt, hogy úgy mondjam lélek nélkül volt kitöltve. Szófukar »igen«, »nem« volt a legtöbb válasz, sablón munka minden érdeklődés nélkül a tárgy iránt.” (Baross 1905: 5). Ezután a községi jegyzőkhöz, illetve a körjegyzőségekhez fordultak (1902). Baross 28 pontból álló kérdőívet állított össze (2. *melléklet*), amely az öröklési szokások mellett részletesen kitért a parasztság életviszonyait jellemző egyéb tényezőkre is: az első kérdések a végrendelkezés gyakoriságára (1–2. kérdés), a második kérdéskör az örökösödésre (ezen belül is főként a fiúk előnyösítésére és a törzsöröklés elterjedtségére) (3–16. kérdés), a harmadik kérdéskör pedig (17–28. kérdés) a gazdasági és szociális viszonyokra kérdez rá. Baross feltételezi, hogy „az öröklési jog kérdései a legaktuálisabb szociális és gazdasági jelenségekkel és bajokkal a legszorosabb összefüggésben vannak” (Baross 1905: 7); ennek megfelelően jelentésében először a fennálló öröklési jogi népszokásokat ismerteti, majd elemzi az öröklési rend gazdasági és szociális következményeit.

ADATFELVÉTEL ÉS ADATELEMZÉS

Mindkét kérdőívből kitűnik, hogy a szerzők, alaposan ismerve a fellelhető öröklési szokásokat, főként ezek előfordulására, előfordulási gyakoriságára kérdeztek rá, ezekre fókuszálva fogalmazták meg – a lehető legnagyobb pontosságra törekedve – kérdéseiket.

Mattyasovszky a kérdőívre beérkezett járásbírói és közjegyzői jelentéseket (642 db) példagyűjteményként kezelte, melyeket a korabeli statisztikai felmérésekhez igazodó egységenként, a hét országrésznek megfelelően ismertetett (Duna bal- és jobbpartja, Tisza bal- és jobbpartja, Duna–Tisza köze, Tisza–Maros szöge, Királyhágón túl). A jelentésekből és egyéb magánlevelekből származó, így felosztott adatokat részletesen egybeveti a vonatkozó szakirodalomnak és statisztikáknak a születésszabályozásra, a parasztbirtokok elaprózódására és eladósodására, a kivándorlásra és a

⁸ Az OMGE-ben létrehoztak egy „kodifikacionális” bizottságot, melynek véleményezésre folyamatosan megküldték a szabályozási tervezeteket.

⁹ Vö.: Baross 1901.

nemzetiségi-vallási megoszlásra vonatkozó adataival,¹⁰ illetve külön részt szentel a törzsöröklés társadalmi hatásainak bemutatására.

Baross kérdőívével szintén az ország egész területéről gyűjtöttek adatokat. A jelentés szerint az akkori 63 vármegyéből csak néhány járás és körjegyzőség válasza hiányzott: kb. 5000 jegyzőségből érkeztek be válaszok. A részleges jelentésben 43 vármegye 3184 jegyzőségének anyaga szerepel. A közölt adatok ellenére nehezen megbecsülhető, hogy a két felmérés együtt, és külön-külön, milyen országos illetve országrészenkénti „lefedettséget” képvisel. Az OMGE felmérésében Baross – miután a közigazgatásról nem sikerült adatokat gyűjteniük – községi jegyzőktől és körjegyzőktől származó jelentésekből dolgozott. (A szövegtestben Baross vagy csak körjegyzőséget, vagy csak községeket ír, úgy vélem, mindkét esetben egyaránt kell kör- és községi jegyzőséget érteni e fogalmak alatt.) Baross megyénkénti bontásban közzé tette, hány válasz érkezett be (2. *melléklet*), ezeket a számokat egybevetve a megyében lévő községi jegyzők és körjegyzőségek számával, kapható ugyan egy arányszám, ám mivel nem tudjuk, mely jegyzőségekről van szó, valamint, hogy a beérkezett adatokból mennyi származik körjegyzőségből, illetve községi jegyzőktől, csak nagy hibaszázalékkal becsülhető meg, hogy akár területileg, akár népességszám tekintetében milyen kört érintett ez a felmérés. Mattyasovszky elsősorban járásbírói és közigazgatási jelentésekből dolgozott, ezeket egészítette ki „magánerte-
tülésekből” származó információkkal (Mattyasovszky 1904: 289). Annak ellenére, hogy Mattyasovszky jelzi, a hivatkozott adat közigazgatási vagy járásbírói¹¹ jelentésből származott (mivel ezeket nem számszerűsítette, inkább példagyűjteményként kezelve tette közzé, és könyvében nem rögzítette, hogy országrészenként hány jelentés állt rendelkezésére), nem rekonstruálható, hogy a beérkezett 642 járásbírói, közigazgatási jelentés, és az egyéb magánlevelekből származó adatok milyen arányban érkeztek be az adott területekről.

Baross 28 pontból álló „kérdő íveivel” az öröklési szokásokon túl – mint fentebb láthattuk – azok összefüggéseit is vizsgálja a gyermekrendszerrel, a nemzetiségi és vallási megoszlással és a kivándorlással. Barosznál a kérdések többnyire az adott jelenlegi százalékos megoszlásának becslésére irányulnak, úgy, hogy általában megadja, mihez képest becsülnék meg az arányokat (pl. az adott örökléstípus az összes öröklési esetekhez képest, a birtokok eladósodását az értékekhez képest, stb.). Baross ezekből a százalékokból számolja ki a megyénkénti, illetve az országrészek szerinti gyakoriságot (a százalék százalékára). A beérkezett adatokat megyék szerint, a megyéket pedig égtájak szerint csoportosítja (keleti, északkeleti, északnyugati, nyugati és alföldi megyék) és e beosztás szerint ismerteti a felmérésből származó adatokat.¹²

10 Mattyasovszky használja egyrészt az egyes tájegységekről, helységekről készült monográfiákat; a gyermekrendszerre vonatkozóan Varga Jenő: *A magyar faj védelme* című könyvét (Varga 1901); a nemzetiségi megoszlásra Balogh Pál: *Népfajok Magyarországon* (Balogh é. n.), a birtokaprózódásra és eladósodásra, a kivándorlásra pedig: *Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv az ország 1901. évi közállapotairól* (1902.).

11 A járásbírói területek általában megegyeztek a közigazgatási járasok területével, néhány helységi eltérés azonban lehetséges volt.

12 I. Keleti megyék (Alsófehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csik, Fogaras, Háromszék, Kolozs, Krassószerény, Marostorda, Nagyiküküllő) II. Északkeleti megyék (Abauj, Borsod, Gömör, Sáros,

Baross bírálja Mattyasovszkyt, mert nem fordított kellő figyelmet az öröklési joggal összefüggő szociális jelenségekre (Baross 1905: 7). Ez a bírálat nem állja meg a helyét, Mattyasovszky külön kitér ezek bemutatására: a beérkezett jelentéseket részletesen egybevetette a statisztikák vonatkozó adataival. Baross másik kételye Mattyasovszky gyűjtésével kapcsolatban, hogy a járásbíróági és közjegyzői jelentések nem megbízhatóak: „az öröklési esetek a hogyan a közjegyzők kezébe kerülnek, nem mutatják az örökhagyók igazi szándékát, mert ő előttük gondosan titkolják a felek, hogy megkerülték a tételes öröklési jogot, lévén annak hivatalos végrehajtói első-sorban maguk a közjegyzők” (Baross 1905: 6). Ez a felvetés – főként száz év távlatából – nehezen értékelhető, azt azonban a két felmérés egybevetésénél mindenképp figyelembe kell venni, hogy az esetleges különbségek adódhatnak az adatfelvétel, az adatkezelés különböző módjaiból; illetve, hogy a két típusú beszámoló – a 642 beérkezett jelentésre alapuló, főként példákat felsoroló Mattyasovszky-féle ismertetés, és a háromezernél több adatot elemző, számszerűsítésre törekvő Baross-féle jelentés – egybevetése nem minden ponton lehetséges.

EREDMÉNYEK: ÖRÖKLÉSI GYAKORLAT A SZÁZADFORDULÓN

A két felmérés problémafelvetése azonos: melyik öröklési módot igazolják a hagyományok s milyennek kell lennie az újnak, a törzsöröklés mennyire elterjedt, illetve bevezetendő. Egyetértenek abban, hogy az öröklési jog nem tisztán jogi, hanem gazdasági és társadalmi kérdés is, azt feltételezik, hogy közvetlen ok-okozati összefüggés van az öröklési gyakorlat és az olyan válságjelenségek, mint a kivándorlás, a föld elaprózódása, eladósodása, a születéskorlátozás között. A két gyűjtés a századfordulón fellelhető szokásokból háromféltre fókuszál, és ezek aleteit, fellelhető változatait, előfordulását mutatja be: (1) törvényi szabályozáson alapuló egyenlő osztályt, (2) a fiági öröklést, mely a fiúk és (3) a törzsöröklést, mely egy fiú előnyben részesítését jelenti. A törvényen alapuló osztály vizsgálatánál az egyik kulcskérdés, hogy természetben osztják-e fel a vagyont (ingatlan!), vagy más módon, illetve hogy mennyire élnek a végrendelkezés szabadságával. A fiági öröklésnél,¹³ hogy milyen módon és mértékben részesülnek a lányok a vagyonból; a törzsöröklésnél pedig – a kielégítés mikéntjén túl –, hogy melyik fiú (legidősebb, legfiatalabb, legrátermettebb, stb.) örökli a vagyont. Az öröklési gyakorlat kapcsán felmerül még egy nagyon fontos kérdés, ti. hogy mikor kerül rá sor. Az öröklés alkalmainak részletes bemutatását adja Tárkány Szücs Ernő (Tárkány Szücs 1980: 273–310), így ezek ismertetésére nem térek ki. Az öröklés egyéb formáinak bemutatása (leszármazók hiá-

Szepes, Szilágy) III. Északnyugati megyék (Árva, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Bars) IV. Nyugati megyék (Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron), V. Alföldi megyék: (Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdu, Heves, Jásznagykun-Szolnok, Pest, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál)

¹³ Az ebben a kontextusban használt fiági öröklés annyiban különbözik a Werbőczy féle *Hármas-könyvben* is rögzített fiágiságtól, hogy nem csupán az ősi birtokra, hanem a szerzett vagyonra is vonatkozik.

nyában mi történik a vagyonnal, a leszármazókon túl kik részesülnek még a vagyonból) nem volt tárgya a felméréseknek.

Törvényi öröklés és végrendekezés

A jobbágyok örökösödésére vonatkozó szabályozás szerint a törvényi öröklésnek, ami a leszármazók egyenlő öröklését jelentette, végintézkedés hiányában volt helye.¹⁴ A szabad végrendekezési jog kiterjedt minden vagyonra, ennek korlátja csupán a minden törvényes leszármazót megillető kötelesrész¹⁵ volt.¹⁶

Hatvan évvel a leszármazók egyenlő öröklési jogát kodifikáló törvény után, Baross felmérése alapján, a körjegyzőségek csupán 42%-ában egyeduralkodó az egyenlő öröklés; „a községek 58%-ban különbséget tesz parasztságunk az örökösök neme szerint és pedig a régi magyar fiági öröklés ma is érzékelhető erős tradíciója alapján a fiúkat a földbirtokban előnyösíti” (Baross 1905: 18). (Megyék szerinti megoszlás a 3. mellékletben.) Ezek, az egyébként sokat hivatkozott adatok, onnan származnak, hogy a „körjegyzőségenként” (melyeket Baross a táblázatokban községeknek nevez,¹⁷ és véleményem szerint egyaránt utal községi és körjegyzőségekre) beérkezett válaszokat három kategóriába: A, F, E; azaz A=Anerbenrecht, törzsöröklés; F=fiúk előnyösítése; E=teljes egyenlőség sorolták (Baross 1905: 15), úgy, hogy minden jegyzőség csak egy kategóriába került (pl. Kolozs megyében a megvizsgált körjegyzőségek száma 62, ebből A 39, F 17, E 6). A beosztás szerint országosan 1072 „körjegyzőség” A, 764 F, 1348 E; az összes vizsgált „körjegyzőségből” (3184) pedig az A+F aránya 58%. A jelentésből nem derül ki, hogy pontosan mi alapján kerültek besorolásra az egyes jegyzőségek, csupán egy utalás található: „Kérdőiveink alapján alábbiakban állítottuk össze, hogy hány körjegyzőségben ismeri a nép a fiúk előnyösítését (F), hányban az egy fiu előnyösítését vagyis az Anerbenrechtet, a törzsöröklést (A) és hol van teljes egyenlőség (E).” (Baross 1905: 15) Ez a „kódolás” értelmezési problémákhoz vezet. Egyéb forrásokból tudható (pl. Mattyasovszky is leírja), hogy az öröklési gyakorlat községenként nem tekinthető homogénnek; még inkább igaz ez az állítás, ha egy tágabb kört, a körjegyzőségeket vizsgáljuk. A kódolás hátterében az áll, hogy Baross előzetesen is a törzsöröklés mellett foglalt állást, illetve kutatásának deklarált célja a törzsöröklés minél szélesebb körű feltárása volt. „Kutatásaink főcélját az képezte, hogy megállapítsuk, miszerint hazánk parasztsága körében a földbirtok öröklése tekintetében nem feltétle-

14 1836. évi IV. és VI. illetve 1840 évi VIII. tc.

15 A kötelesrész az örökhagyó legközelebbi rokonainak, illetve házastársának a törvény szerint járó minimumrészesedése az örökhagyó vagyona terhére; elvi alapja a rokonokról való gondoskodás kötelessége és a családi vagyon – bizonyos mértékű – megóvása. A kötelesrész a végintézkedési szabadság erősödésével vált különösen jelentőssé (Vékás 1997:116–140).

16 Leszármazók hiányában pedig az életben lévő szülők osztályrésze, illetve ági és szerzeményi vagyon megkülönböztetése jelentette a korlátot. Mattyasovszky és Baross is a leszármazók öröklésére koncentrált.

17 „Községet írok rövidség okáért, de körjegyzőség értendő mindenütt.” Baross 1905:15 lábjegyzet

nül uralkodik az egyenlőség elve, hanem az ország számos vidékén különbséget tesznek a fiúk és leányok között, rendszeren a fiúk előnyére, sőt számos vidéken még fiúk között is különbséget tesznek egynek javára.” (Baross 1905: 15)

Baross összeállított egy másik táblázatot, melyben azt tüntette fel, hogy az összes örökösödési esetből megyénként hány százalék esik az egyes örökösödési szokásokra. (3. *melléklet*) E szerint a részleges elemzésben szereplő 43 megye átlaga: 72% egyenlő öröklés, 22% fiúk előnyösítése, 6% törzsöröklés. A két adat közti jelentős különbséget talán mégsem kell Tárkány Szücs Ernő értelmezésének megfelelően „kételyeket megerősítő belső ellentmondásként” (Tárkány Szücs 1981: 762) tekinteni. Lehetséges egy olyan értelmezés, mely figyelemmel a valószínűsíthető kódolásra A alatt azt érti, hogy hány jegyzőségben, azok hány százalékában ismerik a törzsöröklést, F alatt azt, hogy ahol ugyan nem ismerik a törzsöröklést (Baross értelmezésében egy fiú előnyösítését), de ismerik a fiúk előnyben részesítését, E alatt pedig azt, ahol nem ismert a fiúk előnyben részesítése, csupán az egyenlő osztály. Ezen értelmezés szerint a – két táblázat adatait együtt kezelve – a körjegyzőségek 42%-ában csak az egyenlő osztály, 58%-ukban pedig nemcsak az egyenlő osztály ismert, illetve az összes örökösödési esetből országosan 72%-ban az egyenlő osztály, 22%-ban a fiági öröklés, 6%-ban a törzsöröklés ismert (=előfordul).

Mattyasovszky nem számszerűsíti a beérkezett jelentések adatait. Megállapítása szerint a törvényes öröklés „túlnyomó szokás” (Mattyasovszky 1904: 290, 393) az ország nagy részében, és további terjedése figyelhető meg (Mattyasovszky 1904: 403, 406).

Baross felmérése alapján a végrendelkezés országos gyakorisága 9,3%; legkevésbé elterjedt (4%) Alsófehér, Kolozs, Sáros, Szepes megyékben; legmagasabb arányban Krassó (25%), Árva (18%), Győr (16%), Komárom (17%), Hajdú (19%) megyékben fordul elő.¹⁸ Az égtájak szerinti csoportosítás alapján pedig: legalacsonyabb az északkeleti megyék átlaga (6%), legmagasabb a nyugati megyék átlaga (11,83%) (vö.: 3. *táblázat*).

Mattyasovszky a végrendelkezés országos és országrészek szerinti előfordulásáról nem közöl számszerű adatokat, így ezen a ponton sem vethető egybe a két felmérés. Például ha megnézzük, mit ír Mattyasovszky a Baross által szélsőértékeket képviselő megyékről, így a Barosznál magas (25%-os) végrendelkezési arányú Tisza-Maros szögéről, ahova Krassó-Szörény is tartozik, úgy „az országrész egész területét tekintve sem a végrendelkezés, sem az életben való birtokátadás nem mondható általánosan elterjedt szokásnak” (Mattyasovszky 1904: 377). Tovább árnyalja az egybevetést, hogy Mattyasovszky felmérése szerint (Mattyasovszky 1904: 373) Krassó-Szörény megyében négy járásból jelentettek törzsöröklést (karánsebesi, bogسانی és oravicabányai, szászkabányai), Barosznál Krassó-Szörény esetén szintén kiemelkedően magas (17%-os) a törzsöröklés (Baross 1905: 23), az pedig csak végrendelkezéssel lehetséges.

¹⁸ Ez az arány némileg módosul, ha megnézzük a részleges jelentésből kimaradt megyék adatait, ezt Baross lábjegyzetben, előzetes adatokként közli: 2,5% Zólyom, 3% Trencsén, 3,5% Kis-Küküllő, illetve Veszprém 16%, Tolna 16%, Vas 17% (Baross 1905: 14).

Egyetértenek abban, hogy a végrendekezés gyakorisága egyenesen arányos a „műveltséggel” – mely alatt az írni és olvasni tudást értik, mint annak legalacsonyabb „fokmérő”-jét (Baross 1905: 15, Mattyasovszky 1904: 360) – és a vagyonnossággal. A nemzetiségi megoszlást tekintve a magyarok és a németek között a legelterjedtebb a végrendekezés; Baross ezentúl kiemeli az „oláhság” magas végrendekezési hajlamát Krassó- Szörényben, Temesben, Nagy-Küküllőben és Fogarasban, valamint a „tótságra” eső nagy arányszámot Árvában és Barsban. Mattyasovszky felmérése szerint „oláhok” és a „ruthének” között legritkábban fordul elő végrendekezés. Mattyasovszky az egyes területekre vonatkozóan elemzi a vallás és a végrendekezés kapcsolatát (Mattyasovszky 1904: 360–361), ezek azonban nevesítve is megegyeznek a végrendekezés nemzetiségek szerinti alakulásával (a r. kath. magyar bányamunkás és az ev. ref. magyar földműves gyakrabban végrendekezik, mint a g. kath. oláhok és ruthének [Mattyasovszky 1904: 356–359]).

A végrendelet gyakran a szokás gyakorlatban való keresztülvitelét jelentette („ha a szülő akár szerződéssel, akár végrendelettel intézkedik, a cél majdnem mindig az, hogy az ingatlan vagyon csak a fiúgyermeknek jusson” [Mattyasovszky 1904: 343]), ugyanakkor mind a törvényhez, mind a szokáshoz képest egyéniesítést tett lehetővé: „a parasztgazda rendszeren csak különös okból csinál végrendeletet és pedig azért, hogy az özvegyet biztosítsa, vagy azért, hogy a második házasságból származott gyerekeket előnyben részesítse” (Mattyasovszky 1904: 295).

Az egyenlő osztályt Baross és Mattyasovszky egyaránt nagyon károsnak tekintette, a birtokaprózódás, az eladósodás, a kivándorlás és gyermeknemzés korlátozásának közvetlen kiváltó okát, felerősítőjét látták benne (Baross 1905: 27–41, Mattyasovszky 1904: 300).

Fiúk előnyösítése

A fiági öröklést a régi magyar jog továbbéléseként tekintették (Szent István törvényei, Hármaskönyv).¹⁹ Mattyasovszky kiemeli, hogy az öröklési egyenlőség a római jognak sem volt sajátja, és a földbirtokra nézve a múlt század közepéig általános volt a fiú- és lánygyermek közötti különbségtétel. Mivel – a törvényes öröklés után – ez a legelterjedtebb öröklési szokás, illetve ezt igazolják a korábbi szabályozások, Mattyasovszky a fiági öröklés törvényi szabályozását látná szívesen a készülő polgári törvénykönyvben.

A felmérések szerint a magyaroknál általában, de főleg a jászok, kunok, palócok, matyók és székelyek körében van szokásban, hogy az ingatlanon csak a fiúk osztoznak (a legtöbb esetben ez természetbeni felosztást jelent): Baross adatai alapján fiúk előnyben részesítése a legelterjedtebb Gömör (56,4%), Nógrád (70,5%), Komárom (86,8%), Somogy (89,6%), Békés (72,3%) Heves (99,1%), Jász-Nagykun-Szolnok (99,4%), Szabolcs (98,9%) megyében. (Ezek a számok Barossnál tulajdonképpen a törzs-

¹⁹ Szt. István (II.k. 35. fej.), Werbőczy III.R.29.cím: kivétel a még ki nem házasított lányok a fiúkkal egyenlően örökösdtek.

öröklés és a fiúk előnyösítésének együttes előfordulását adják meg százalékban, lásd a fenti értelmezést). Ezekben a megyékben a fiúk előnyösítése az összes öröklési esethez képest a következőképpen alakul (3. melléklet: törzsöröklés és fiúk előnyösítése együtt): Gömör (29%), Nógrád (32%), Komárom (40%), Somogy (46%), Békés (34%) Heves (24%), Jász-Nagykun-Szolnok (27%), Szabolcs (14%).

A többi nemzetiségnél is nagyarányú a fiúk előnyösítése, Mattyasovszky különösen a szerbeket emeli ki (Mattyasovszky 1904: 341, 345), de ez a szokás elterjedt a „tótók, ruthének, sokacok, olahok között is” (Mattyasovszky 1904: 404). Baross szerint „a fiúk előnyösítése főleg a magyarság körében van elterjedve. De e mellett figyelemreméltó elterjedésnek örvend a tót és oláh vidékeken is” (Baross 1905: 19).

A fiúk előnyben részesítéséhez kapcsolódó izgalmas kérdéskör, hogy a lányok milyen mértékben és formában kapnak részesedést a vagyonból. Mattyasovszky azt írja, hogy különösen keveset kapnak a leányok, ha még szüleik életében mennek férjhez, illetve „mentől kisebb az ingatlan, annál kevésbé kapnak abból részt a leányok” (Mattyasovszky 1904: 403). A várostól való távolság is befolyásoló tényező: a lányok a város közelében nehezebben túrik a megkárosítást (Mattyasovszky 1904: 332). A Kapuvárról érkezett jelentés szerint az ingatlanokat a fiúk maguk között egyenlő arányban osztják meg és a lányokat a forgalmi értéknél alacsonyabb ún. „testvérek közötti arányban” (Mattyasovszky 1904: 333) elégitik ki. Körmöcbánya körzetéből: „A kifizetést vállalók rendszerint úgy állapodnak meg, hogy az átvevő örökösök a kifizetés kötelezettsége alatt össze ne roskadjanak sem az összeg nagysága, sem a határidő rövid volta miatt. A fiúk ezen előnyösítésében a leányok rendszerint megnyugosznak, mert a köztudatban az osztályok megejtésénél az irányadó szempont a családfenntartás és a birtokok további eldarabolásának megakadályozása” (Mattyasovszky 1904: 297). A Lemesről (Sáros megye) küldött jelentés számol be arról, hogy másként becsülik az ingatlant, ha fiú és másként, ha lány kifizetéséről van szó (Mattyasovszky 1904: 311). Eger vidékén, ahol a jelentés szerint az esetek felében a fiúgyermek vesz át az ingatlant és a gazdasági felszerelést is, a lányokat „méltányos értékben elégitik ki, mely az ingatlan forgalmi értékét meg sem közelíti” (Mattyasovszky 1904: 342). Bács-Almásról szóló jelentés szerint a „földműves kisgazda” az esetek 60%-ban előnyben részesíti a fiúkat (Mattyasovszky 1904: 344).

Törzsöröklés és társadalmi hatásai

Mindkét írás nagy hangsúlyt helyez a törzsöröklési jog és szokás bemutatására. Baross jóval nagyobb arányban mutat ki törzsöröklést. Ez egyrészt az adatfelvételi, adatelemzési módszerek, a megkérdezettek különbségéből következhet, másrészt nem elhanyagolható a vizsgálatok „indítéka” sem: Baross előzetesen is a törzsöröklés bevezetése mellett foglalt állást (Baross 1901, 1904), és a törzsöröklés fogalmát is tágabban értelmezi. Látható ez korábbi írásaiból vagy akár a kérdőívből is, mely-

ben kilenc kérdés vonatkozik valamilyen formában a törzsöröklésre²⁰ (a záró 28. kérdés például azt kéri, hogy „egy jó példát csatoljon” a beküldő a törzsöröklésre).

Baross adatai alapján a törzsöröklés országos elterjedtsége 6%-os (az összes örökösödési esetből ennyi a törzsöröklés), összesen 1072 körjegyzőséget kódol A-ként, ami a vizsgált körjegyzőségeknek 34%-a. Leginkább a németek és a románok között jelentkezik a törzsöröklési jog. Baross kimutatja, hogy a törzsörökléses megyékben az országos átlagnál kisebb a népességfogyás; sőt a románság esetében ez biztosítja a népesség növekedését: „az oláhság veszedelmes terjedésének propagatiojának némi megyében egyik fő okát ebben látjuk” (Baross 1905: 20). A német nemzetiségűek száma – a körükben elterjedt törzsöröklés ellenére – országszerte csökkenő. Baross szerint ez a magyarosodás következménye, kivéve az erdélyi szászokat, ahol a nemzéskorlátozás a fogyás fő oka (Baross 1905: 21). Az öröklési szokások gazdasági és szociális következményeit elemezve kimutatja, hogy a törzsöröklés „fordítottan arányos” a birtokelaprózódás, a kivándorlás és a nemzéskorlátozás elterjedtségével: „megvan a természetes összefüggés a birtok és a törzsöröklés között, mert míg azon községekhez, a melyekben nincs elaprózva a parasztbirtok, 19%-ában ismerik a törzsöröklést, viszont azok közül, a hol el, vagy éppen nagyon is el van aprózódva, a községeknek csak 14–15%-ában ismerik” (Baross 1905: 30), továbbá „a nemzéskorlátozás sokkal gyengébben terjed oly községekben, a hol ismerik a törzsöröklést, vagyis hogy a törzsörökléses községek társadalmi és családi élete egészségesebb, intactabb” (Baross 1905: 37). Ezzel szemben a törzsörökléssel együtt jár a birtokok eladósodása. Baross szerint a dolog természeténél fogva bizonyos fokú eladósodást idéz elő ez az öröklési rend, hiszen a birtokot átvevőnek ki kell fizetni örökösait, ennek kiküszöbölésére kedvezményes hitelkeret, vagy német példára „Anerben-bank” alapítását tartja szükségesnek (Baross 1905: 34).

Mattyasovszky megállapítása szerint a valódi törzsöröklési szokás, tehát az, hogy az egész ingatlant egy örökös veszi át és az örökösársak csak mérsékelt kielégítést kapnak, kevésbé elterjedt, mert ott is, ahol egy örökös veszi át az egész ingatlant, az örökösársak – legalább is a fiúk – a teljes forgalmi érték szerint kapnak kielégítést. A beérkezett jelentések alapján Magyarországon – szemben a németországi példával – nem bizonyos területek, hanem elsősorban „népfajok” szerint különböznek az öröklési szokások: „igazi törzsöröklést [...] csak a dunántúli és délvidéki német vagy némettel kevert lakosságnál és néhol az oláhoknál találunk” (Mattyasovszky 1904: 406). A törzsöröklés hatásait elemezve Mattyasovszky megállapítja, hogy (1) „a birtokösszetartás statisztikailag alig mutatható ki” (Mattyasovszky 1904: 411),²¹ (2) a népesedési vonatkozásokkal kapcsolatban „a rendelkezésre álló statisztikai anyag nem elég finom műszer kérdésünk felfejtésében” (Mattyasovszky 1904: 412), illetve (3) a kivándorlás kapcsán úgy véli, hogy az a törzsöröklés hatására tovább emelkedne (Mattyasovszky 1904: 419–420). A tájegységenkénti elemzésnél a Dunántúlról azt írja, hogy a törzsöröklés és a gyermekrendszer egyaránt a vagyon egyben tartására szolgál, így e kettő párhuzamos érvényesülése kizárt: „a hol gyermekrend-

²⁰ Lásd a 7–13., 16. és 28. kérdéseket.

²¹ A kimutatás akadályát a nemzetiségek és öröklési szokások vegyes, nem elkülöníthető voltában látja.

szer van, ott nincs törzsöröklési szokás, a hol törzsöröklési szokás van ott nincs gyermekrendszer” (Mattyasovszky 1904: 317). Összegzésében megállapítja, hogy éppen a „fajmagyar” lakosság nem él törzsörökkeléssel, körükben az egyenlő osztály elve az uralkodó, és az általános fejlődés is az egyenlő osztály terjedése irányába mutat; tehát a birtokaprózódás megakadályozására hivatott törzsöröklet nálunk nem alkalmazható, mert gondolata az ország nagyobb részében teljesen ismeretlen. (Németországban is csak azokon a helyeken járt sikerrel törvénybe foglalása, ahol a törvényt már mint szokás megelőzte.) Három pontba sorolja azokat az előfeltételeket, melyek hiánya miatt a törzsöröklet Magyarországon nem bevezethető:

1. a „birtokösszetartó szellem” hiánya: szükséges lenne, hogy ez vezesse a törzsöröklet egész életmódját illetve ez akadályozza meg azt is, hogy a kedvezményesen átvett birtokot ne adja haszonnal tovább (Mattyasovszky 1904: 417);
2. termelési viszonyok: a földbirtokok nagymérvű eladósodása, elaprózódása, az erős középparaszti réteg hiánya következtében nincs olyan társadalmi réteg, mely képes lenne a törzsöröklet alkalmazására;
3. örökösársak elhelyezésének kérdése: Magyarországon egyelőre lehetetlen a törzsöröklet miatt kiszorult örökösök foglalkoztatása az iparban.

A törzsöröklet bevezetéséről azt írja, hogy „a mi viszonyaink közt nem annyira a földművelő nép, mint inkább az igazi középosztály földjére lenne alkalmazandó” (Mattyasovszky 1904: 422). Baross szerint semmiképp nem jelentene megoldást a törzsöröklet bevezetése a „nagyon beteg középbirtokos-osztály konzerválására” (Baross 1905: 46); erre sokkal inkább a hitbizományi jog reformját tartja alkalmazásnak. Baross bírálja Mattyasovszkyt, hogy a parasztbirtok öröklet reformját teljesen megoldatlanul hagyja, szerinte – mivel a szokások nem igazolják – nem lehetséges az egész országra kiterjedő és kötelező törzsöröklet bevezetése, ehelyett – hannoveri mintára – a fakultatív törzsöröklet bevezetésére tesz javaslatot.²²

* * *

Az általános polgári törvénykönyv tervezetében végül nem kapott helyet „a kisembert védő öröklet jog” (Fehér 1999: 124)²³ és a tulajdonjogi elv semmiféle korlátozása (birtokminimum, öröklet korlátozások), de a Baross és Mattyasovszky munkájában is rögzített érvek, ellenérvek újabb és újabb változatokban később ismét felmerültek. A két kiadvány korabeli fogadtatásáról nem sok tudható. Mattyasovszky munkájáról csupán annyi, hogy nem aratott átütő sikert: a liberálisok a reakció szolgálatában állónak tekintették, az agráriusok pedig megállapításaiban inkább a negatívumot, a törzsöröklet feltétlen megvalósításának elutasítását látták benne (Thunyogi 1942: 121–135). Mára ugyan nyilvánvalóvá vált, hogy az örök-

²² A hannoveri közvetett (indirekt, mittelbares) törzsöröklet lényege, hogy a törzsöröklet csak a rendelkezésre jogosított birtokos erre irányuló akaratkijelentésével áll be. Jogtechnikailag ez egyrészt azt jelenti, hogy a szabályozás lehetővé teszi az általános jogtól való eltérést, másrészt pedig szabályozza, milyen feltételekkel tehető meg ez a nyilatkozat. Lásd erről Mattyasovszky 1904: 63–131.

²³ Darányi Ignác beszéde 1902. május 28-án a kisembert védő öröklet jogról és a kérdőpontok kibocsátásáról.

lés nem közvetlenül befolyásolja a demográfiai magatartást (nupcialitást, a házasság termékenységet vagy akár a migrációt) (Gyáni–Kövér 1998: 48), ennek ellenére vitathatatlan a két gyűjtés értékesége. Azon túl, hogy ezek a gyűjtések máshonnan nem pótolható adatokat nyújtanak,²⁴ meghatározták a hazai népi jogéletkutatás 20. századi történetének néhány sajátosságát:

1. A gyűjtés tárgyára vonatkozóan azt, hogy a jogszokások – mint korábbi szabályozások továbbvivői – a tételes törvényekkel szemben, mintegy íratlan törvényként léteznek (1940 után ez a megfogalmazás már nem kizárólagos).
2. Az adatgyűjtés módszere – a jogismerő értelmiség által megválasztott kérdőív – sem módosult (később kiegészült egyéb gyűjtési formákkal: pl. terepmunka).
3. A gyűjtés eredményének hasznosítása a jogalkalmazásban – változó intenzitással – szintén szerepet kapott a későbbi kutatásokban.²⁵

A fenti felmérésekből megállapítható, hogy Magyarországon a századfordulón túlnyomóan a – károsnak tekintett – egyenlő osztály volt az elterjedt öröklési szokás; Baross adataival számszerűsítve az összes örökösödési esetből 72%-nyi esett erre. Annak ellenére, hogy Mattyasovszky is megállapítja az egyenlő osztály folyamatos terjedését, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni a 28%-nyi, a törvényes örökléstől eltérő szokást. A két felmérés legnagyobb értéke az, hogy ezeket a szokásokat a maguk sokszínűségében mutatják be, s bár mindkét gyűjtés célja a még fellelhető öröklési jogszokások feltárása volt, tárgyilagos képet nyújtanak a kor öröklési viszonyairól is.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL) IM 579 1697 és 1698-as csomó. Népi jogéletkutatás 1939–1948. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár (EA) EA 13300 Papp László jelentése a jogi néphagyományok kutatásáról.

EA 13332 dr Bana István (?)gyűjtése; valójában Papp jelentésének folytatása.

Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv az ország 1901. évi közállapotairól. Budapest, 1902.

Az 1939. évi Országgyűlés Képviselőházának naplója. III. kötet. Budapest, 1940. 372–373.

²⁴ A *Magyar Néprajzi Atlasz* készítésekor, 1955-től országosan folytattak gyűjtéseket, melyben a századforduló öröklési szokásait is kutatták.

²⁵ Mattyasovszky Miklós utolsó, befejezetlen – sajnos csak három és fél oldalnyi – kézírata a jogszokások gyűjtéséről szól. Ebben említést tesz arról, hogy egyetemi hallgató korában – egyik professzora felhívására – több társával próbált már ilyen gyűjtést. Leírja, hogy ez igen nehéz feladat, és nem is annyira gyűjtésről, mint inkább megfigyelésről lehet szó. „Mihelyt a paraszt észreveszi, hogy őt illetőleg valamit gyűjtenek azonnal feltámad bizalmatlansága. Vagy nem segíti a gyűjtőt, vagy igyekszik azt egyenesen félrevezetni és mókához vagy kétértelműséghez folyamodik. Mióta nem gyűjtöm a jogszokásokat, azóta többre megyek. Ha falun járok, mindig felkeres egy-két ügyes-bajos ember vagy asszony, aki elpanaszolja baját és tanácsot vagy segítséget kér. Ebből lehet aztán kihámozni a jogi felfogást”. A jogszokások törvényhozásbeli hasznosíthatóságáról azt írja, hogy inkább „negatív irányban” támaszkodhat a „törvényserkesztő” a jogszokásokra: azt inkább lehet megállapítani, hogy mi nem kell a népnek, mint azt, hogy mi kellene neki (Mattyasovszky 1942:136).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Pál é. n.: *Népfajok Magyarországon*.
- Baross János 1901: *Az öröklési jog kérdései*. Budapest
- Baross János 1904: *Hogyan öröklődjék a földbirtok*. Budapest
- Baross János 1905: *Részleges jelentés az O.M.G.E. által a magyar parasztbirtok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről*. Budapest
- Bónis György 1939: A magyar népi jog. *Magyar Szemle* XXXVI. 6. 121–126.
- Bónis György 1941: *Törvény és szokás a Hármaskörnyben*. Kolozsvár
- Bónis György 1941a: Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 3. 287–309.
- Bónis György 1943: Népi jogéletkutatás – levél a szerkesztőhöz. *Társadalomtudomány* 278–281.
- Bónis György 1982: Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Recenzió. *Ethnographia* XCIII. 158–158.
- Dobos László 1943: A jogi néphagyomány gyűjtéséről. *Március* május 21–22.
- Fehér György 1999: *Darányi Ignác. Válogatott dokumentumok*. Budapest
- Fél Edit 1943: Nagycsalád és jogszokásai Martoson. *Társadalomtudomány* 408–437.
- Fél Edit 1944: *Nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Budapest (Kisalföldi Közlemények)
- Gyáni Gábor–Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest
- Györffy István 1942: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest
- Hársfalvi Péter 1965: Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)*. Budapest II/146–183.
- Hofer Miklós 1943: Népi jogéletkutatás – levél a szerkesztőhöz. *Társadalomtudomány* 271–273.
- Katona Imre 1985: Tárkány Szücs Ernő. *Ethnographia* XCVI. 377–386.
- Kőhegyi Mihály–Nagy Janka Teodóra 1995: Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén. Forrásközlés. Szücs Judit (szerk.): *Studia Ethnographicae*. Szeged (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve) 195–249.
- Kulcsár Kálmán 1960: *A jogszociológia problémái*. Budapest
- Kulcsár Kálmán 1961: A népi jog és a nemzeti jog. *MTA Állam és Jogtudományi Intézet Értesítője*. 153–193.
- Kulcsár Kálmán 1978: A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. *Valóság* XXI. 9. 1–11.
- Loss Sándor 2001: Romani Kris a dél-békési oláh cigányoknál. Elmélet és gyakorlat. Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Miskolc 9–22.
- Mattyasovszky Miklós 1904: *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest
- Mattyasovszky Miklós 1942: Jogszokások gyűjtéséről. *Magyar Gazdák Szemléje* 5–6. 136–139.
- Mezey Barna (szerk.) 1996: *Magyar jogtörténet*. Budapest
- Nagy Janka Teodóra 1995: A jogi népszokásgyűjtés (1939–1948) történetének Jász-Nagykun Szolnok megyei vonatkozásai. Ujvári Zoltán (szerk.): *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen–Szolnok 339–345.
- Nagy Janka Teodóra 1998: *Jogi néphagyományok két gömöri faluban*. Debrecen
- Papp László 1939: Népi jogszokásaink némely kérdéséről. *Ethnographia* 1–2. 68–77.
- Papp László 1941: *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest (Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára)
- Papp László 1943: Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány* 273–278.
- Papp László 1948: *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához*. Budapest (Az Országos Népkutató Munkaközösség útmutató füzetei 4.)
- Papp László 1948a: *A magyar népi jogélet kutatása*. Budapest (Magyar Népkutatás Kézikönyve)
- D. Renteln, Alison–Dundes, Alan (Eds.) 1995: *Folk Law. Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*. Madison, Wisconsin
- Szabó Imre 1942: Néprajz, jog, szociológia. *Társadalomtudomány* 422–423.
- H. Szilágyi István (szerk.) 2000a: *Jog és antropológia*. Budapest
- H. Szilágyi István 2000b: *A jogi antropológia főbb irányai*. Budapest
- H. Szilágyi István 2001: Az ember alkotta jog az antropológia tükrében. Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Miskolc 23–39.
- Tagányi Károly 1917: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I–II. *Ethnographia* XXXVIII. 42–58., 196–223.
- Tagányi Károly 1918: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. III–IV. *Ethnographia* XXXIX. 24–49., 193–206.
- Tagányi Károly 1919: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. Budapest
- Tárkány Szücs Ernő 1943: A kalotaszegi népi jogélet-kutatás. *Néprajzi Értesítő* 253–254.

- Tárkány Szüics Ernő 1943a: Jogszokásgyűjtés Kalotaszegen. *Kolozsvári Szemle* 1. 64–70.
- Tárkány Szüics Ernő 1944: Erdély öröklési jogszokásai. *Hitel* 1944. június 379–400.
- Tárkány Szüics Ernő 1944a: Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben. *Kolozsvári Szemle* 137–145.
- Tárkány Szüics Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- Tárkány Szüics Ernő 1980: A jogi népszokások szankció-rendszere. *Ethnographia* 1980. 372–391.
- Thunyogi Szüics Kálmán 1942: Mattyasovszky Miklós élete és műve. *Magyar Gazdák Szemléje* 1942. 5–6. 121–135.
- Varga Csaba 1981: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közlöny* XXXVI. 880–886.
- Varga Csaba 1999: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. Uő: *A jog mint folyamat*. Budapest, 121–137.
- Varga Jenő 1901: *A magyar faj védelme*. Makó
- Vékás Lajos 1997: *Magyar Polgári jog. Öröklési jog*. Budapest
- Zlinszky János 1987: In memoriam György Bónis 1914–1985. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (104) 487Abstracts494.

1. melléklet: Mattyasovszky Miklós kérdőíve (Mattyasovszky 1904: 287–288)

- (I.) A földműves kisgazda- (paraszt-) osztály körében mi a túlnyomó szokás a gyermekek, mint törvényes örökösök közötti osztály megtételénél a hagyatékhoz tartozó ingatlan tekintetében? Nevezetesen az osztály melyik módzata dívik leginkább, az-e, hogy az örökösök az ingatlant maguk között természetben felosztják, vagy az, hogy egyikük átveszi az ingatlant a többiek más úton való kielégítésével?
- Gyakori eset-e az, hogy a gyermekek tulajdonközösségben megmaradnak?
- (II.) Oly esetben, a midőn a gyermekek egyike a többiek kielégítésének kötelezettségével átveszi az ingatlant: mikép szokott ez a kielégítés leginkább történni, nevezetesen az ingatlan teljes forgalmi értékét veszik-e az örökösök a kielégítés kiszámításának alapjául, vagy mely más értéket?
- (III.) Mik a tapasztalatok a végrendelkezést illetőleg és abban a tekintetben, hogy a kisgazda gyermekeit még életében megosztotztatja? Nevezetesen gyakran végrendelkeznek-e és gyakori eset-e, hogy a gazda még életében megosztotztatja gyermekeit? A mennyiben akár az egyik, akár a másik esetben az ingatlanokat vagy azok zömét egyik gyermeküknek juttatják, mivel szokták a többit kielégíteni? Ha a gazda ingatlanait még életében átruházza gyermekeire vagy azok egyikére, úgy ez adás-vételi, életjáradéki vagy ajándékozási szerződéssel szokott-e leginkább történni?
- (IV.) Előfordul-e gyakrabban, hogy a földműves kisgazda a fiúgyermeket vagy azok egyikét és nevezetesen azok közül a legidősebbet vagy legifjabbat végrendelet vagy szerződés által különösen előnyösíti a többi fiúk és leányok rovására és megnyugszanak-e az érdekeltek rendszerint ebben az előnyösítésben? Ez az előnyösítés körülbelül hány százalékát képezi az összes örökösödési eseteknek?
- (V.) A fenti kérdésekre adandó felelet szempontjából tapasztalható-e eltérés az illetők nemzetisége vagy hitfelekezete vagy a szerint, a mint tanyai vagy falusi birtok vagy törpe-, kis-, középbirtok, jó vagy rossz minőségű föld képezi az osztály tárgyát?

2. melléklet: Baross János kérdőíve (Baross 1905: 7)

1. Szokott-e a birtokos parasztság végrendelkezni (írásban vagy szóval)?
2. Körülbelül hány %-át teszi ki a végrendelkezés az örökösödési eseteknek?
3. Szokta-e az apa már életében átadni birtokát gyermekeinek bizonyos évi járadék fejében?
4. Körülbelül hány %-át teszik ki ez esetek az összes eseteknek?
5. Szokták-e az apák akár végrendeletben, akár ily életben történő birtokátadásoknál fiúgyermeküket a leányokkal szemben előnyösíteni és mily arányban? (lehetőleg egy konkrét példát kérünk.)
6. Ez körülbelül hány %-a az összes öröklési eseteknek?
7. Szokták-e az apák az ingatlan vagyont kizárólag a fiúknak hagyni?
8. Ez esetben a leányok készpénzbeli kárpótlása megfelel-e teljes örökségüknek, vagy pedig megrövidítettek-e?
9. Szoktak-e az apák a fiúgyermekük közül is végrendelet vagy szerződés által egyet különösen előnyösíteni a többi fiúk és leányok kárára, úgy, hogy a földbirtok javarésze a belsősséggel ennek az egy fiúnak jusson?
10. Ez körülbelül hány %-a az összes örökösödési eseteknek?
11. Az ilyen birtokot átvevő fiú a legidősebb vagy legfiatalabb, vagy pedig a legérdemesebb fiú szokott-e lenni?
12. Ez esetben főleg milyen életpályákra szoktak a többi örökösök lépni?
13. Szokásos-e a köteles rész kijátszása és megsértése ily esetekben?
14. Szokták-e a földbirtokot a szülők összes gyermekeik között egyenlő részben természetben felosztani?
15. Ez az egyenlő természetbeni osztály hány %-át teszi körülbelül az összes örökösödési eseteknek?
16. Végrendelet nem léteiben az örökösök hogyan szoktak osztozkodni a földbirtokban? Van-e eset rá, hogy egy fiú veszi át a földbirtokot? Ebben az esetben hogyan elégíti ki a többi örökösöket? Esetleg részesül-e a földbirtokot átvevő fiú-örökös valami előnyben s milyen előnyben?
17. Elaprózódtak-e nagyon a parasztbirtokok?
18. Ha elaprózódtak a parasztbirtokok, mi ennek a főoka?
19. El vannak-e adósodva nagyon a parasztbirtokok s átlagban körülbelül az érték hány %-áig?
20. Van-e két (vagy egy) gyermekrendszer?
21. Ha van nemzés-korlátozás, akkor mi az oka?
22. Van-e kivándorlás?
23. Mely néprétegek vándorolnak ki leginkább (csak a napszámosok és zsellérek, vagy telkesgazdák is)?
24. Miért? (Főleg van-e befolyással a kivándorlásra a parasztbirtok eladósodása)?
25. Hová irányul a kivándorlás; visszajönnek e a kivándorlók?
26. Mily nemzetiségű a község lakossága?
27. Mily vallású a község?
28. A 9. pontban említett jogi szokásra kérünk egy jó példát csatolni?

3. melléklet: Baross János felmérésének eredményei (Baross 1905: 16–18, 23–24)

Az általa közölt két táblázat egységes szerkezetben²⁶

Megye	A vizsgált körjegyzőségekből					Az összes örökösödési esetből		
	Végrendelkezési gyakorlatat %-ban	Vizsgált körjegyzőségek száma (db)	Törzsöröklés ismert (A) %-ban	Fiági öröklés ismert (F) %-ban	Egyenlő öröklés ismert (E) %-ban	Törzsöröklés	Egyenlő öröklés	Fiúk előnyösítése
Alsó-Fehér	4%	58	50%	5%	45%	6%	82%	12%
Beszterce-Naszód	5%	40	45%	5%	50%	7%	79%	14%
Brassó	9%	23	4%	4%	92%	1%	95%	4%
Csik	8%	32	69%	19%	12%	5%	59%	36%
Fogarás	8%	35	29%	17%	54%	8%	75%	17%
Háromszék	8%	47	27%	11%	62%	2%	88%	10%
Kolozs	4%	62	63%	27%	10%	3%	65%	32%
Krassó-Szörény	25%	102	54%	27%	19%	17%	51%	32%
Maros-Torda	8%	55	36%	14%	50%	5%	87%	8%
Nagy-Küküllő	9%	85	33%	1%	66%	8%	85%	7%
Keleti megyék	8,7%	539	41%	15% (13%)	44% (46)%	(6,2%)	(76,6%)	(17,2%)
Abaúj-Torna	6%	65	23%	18%	59%	2%	89%	9%
Borsod	6%	84	26%	14%	60%	3%	81%	16%
Gömör	9%	76	28%	28%	44%	3%	71%	26%
Sáros	4%	60	58%	18%	24%	7%	60%	33%
Szepes	4%	63	28%	12%	60%	3%	83%	14%
Szilágy	7%	72	49%	18%	33%	4%	71%	25%
Északkeleti megyék	6%	420	35%	118%	47%	(4%)	(76%)	(20%)

²⁶ A zárójeles adatok az Excelben kiszámolt eredmények, melyeket Baross nem közöl. Ahol két adat szerepel, ott az első adat a Baross által közölt, a második pedig az Excel által kiszámolt adat (ott tartottam szükségesnek közölni mindkét adatot, ahol a kettő közötti különbség nagyobb, mint 0.5%).

Megye	A vizsgált körjegyzőségekből					Az összes örökösödési esetből		
	Végrendelkezési gyakorlat %-ban	Vizsgált körjegyzőségek száma (db)	Törzsrörklés ismert (A) %-ban	Fiági öröklés ismert (F) %-ban	Egyenlő öröklés ismert (E) %-ban	Törzsrörklés	Egyenlő öröklés	Fiúk előnyösítése
Árva	18%	20	55%	10%	35%	13%	71%	16%
Esztergom	13%	35	31%	17%	52%	7%	72%	21%
Hont	6%	44	20%	16%	64%	6%	84%	10%
Liptó	7%	21	43%	33%	24%	4%	63%	33%
Nógrád	7%	81	16%	40%	44%	3%	68%	29%
Nyitra	6%	115	22%	19%	59%	1%	83%	16%
Bars	10%	52	17%	33%	50%	1%	70%	29%
<i>Északnyugati megyék</i>	<i>9,57%</i>	<i>368</i>	<i>24%</i>	<i>25%</i>	<i>51%</i>	<i>(5%)</i>	<i>(73%)</i>	<i>(22%)</i>
Fejér	12%	90	20%	18%	62%	4%	84%	12%
Győr	16%	81	21%	19%	60%	1%	80%	19%
Komárom	17%	69	33%	33%	34%	4%	60%	36%
Moson	7%	44	43%	11%	46%	30%	55%	15%
Sopron	11%	86	41%	18%	41%	17%	65%	18%
Somogy	8%	103	39%	41%	20%	6%	54%	40%
<i>Nyugati megyék</i>	<i>11,83%</i>	<i>473</i>	<i>32%</i>	<i>25%</i>	<i>43%</i>	<i>(10,33%)</i>	<i>(66,33%)</i>	<i>(23,33%)</i>
Arad	8%	98	48%	23%	29%	6%	69%	25%
Bács-Bodrog	8%	125	25%	41%	34%	6%	45%	49%
Békés	13%	27	33%	31%	36%	4%	66%	30%
Bihar	10%	200	33%	19%	48%	4%	77%	19%
Csanád	14%	27	50%	16%	34%	5%	58%	37%
Csongrád	14%	15	20%	13%	67%	7%	69%	24%
Hajdú	19%	19	36%	11%	53%	3%	80%	17%
Heves	6%	86	26%	35%	39%	1%	76%	23%
J.N.K. Szolnok	9%	52	34%	33%	33%	3%	73%	24%
Pest	10%	200	36%	17%	47%	7%	76%	17%
Szabolcs	8%	86	11%	24%	65%	1%	86%	13%
Szatmár	10%	97	30%	24%	46%	5%	75%	20%
Temes	11%	196	38%	34%	28%	11%	54%	35%
Torontál	6%	156	30%	52%	18%	8%	42%	50%
<i>Alföldi megyék</i>	<i>10,5%</i>	<i>1384</i>	<i>33%</i>	<i>29%</i>	<i>38%</i>	<i>(5%)</i>	<i>(68%)</i>	<i>(27%)</i>
<i>Országosan</i>	<i>9,3%</i>	<i>3184</i>	<i>34%</i>	<i>24%</i>	<i>42%</i>	<i>6%</i>	<i>72%</i>	<i>22%</i>

Kovács I. Gábor

„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok

„keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori
Magyarország középiskolaiban
Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez

A hatvanéves Kósa Lászlónak ajánlom.

Karády Viktor a 19–20. századi magyarországi iskolázás történetének elismert kutatója. Újszerű, társadalomtörténeti/történetpszichológiai alapú megközelítései rendre figyelmet keltenek. Szempontjai, tézisei nem válnak ugyan mindig általánosan elfogadottá, többnyire mégis vonatkoztatási pontot jelentenek. A *Korall* 2001/3–4. számában is elgondolkodtató és vitára serkentő írása jelent meg *Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit* címmel. A cikk alcíme: *Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)* (Karády 2001a). A továbbiakban ehhez a tanulmányhoz fűzök észrevételeket, de gondolataim kifejtésénél egy másik Karády-dolgozatot is figyelembe veszek (Karády 2001b). A két írás problematikája ugyanis lényegében véve ugyanaz. Mindkettőben annak a módját keresi a szerző, hogy miként lehetne meghatározni a dualista kor értelmiségének etnikai eredetét, hátterét, összetételét. Ezért vizsgálja az értelmiségképző intézményeket: a középiskolákat és a felsőoktatást.

Az elemzések három, többé-kevésbé új módszertani elgondolás pillérén nyugszanak. Az első a *névelemzés* ötlete. A módszer megfontolásra érdemes, s ezt alkalmazó írások születettek már korábban is, s nemcsak a publicisztikában. A Karády Viktor által kezdeményezett és irányított nagyszabású Kárpát-medencei adatfelvételekről is olvashattunk már bizonyos közléseket. Mégis úgy vélem, hogy az eljárás megbízhatósága tudományos pedantériával egyelőre nem megítélhető, így ezzel most nem foglalkozom.¹

A második pillér, a második elgondolás sem előzmény nélküli. Arról van ugyanis szó, hogy ha az anyanyelvi adatok mellett figyelembe vesszük a *nyelvismeretre*, az egyéb hazai nyelvek tudására vonatkozó statisztikákat is, akkor az asszimilációs folyamatoknak finomabb elemzését adhatjuk. Teljesen egyértelmű, hogy ez a cél vezette a magyar statisztikusokat is arra, hogy már 1880-ban megtoldják az anyanyelvre vonatkozó kérdést: „(azon kívül mely hazai nyelveket beszéli még)?” Nemzetközi viszonylatban is ritka módon 1910-ig folyamatosan finomodott a nyelvismereti adatok közzététele, feldolgozása, másodlagos értelmezése. A problémát sajátos nézőpontból, de elméletileg legsokoldalúbban és legigényesebben Kovács Alajos írta le 1928-as tanulmányában (Kovács 1928). Ez a szempont kisebb-nagyobb súllyal az utóbbi évtizedek társadalomtörténetében is fel-felmerült. Karády Viktor érdeme azonban, hogy a középiskolásokra vonatkozó nyelvismereti statisztikákat elsőként

¹ Az elsősorban vitatott *Korall*-cikkekben (Karády 2001a) egyébként nem szerepel a névelemzés.

ő használja az asszimiláció pontosabb megismerésére. Másik újdonsága pedig az, hogy némi latolgatás után azokat a magyar anyanyelvűeket, akik e statisztikák szerint más (hazai) nyelvet is tudtak, lényegében asszimiláltak tekinti. (2001b: 284. 4. táblázat; 2001a: 143. 3. táblázat) Velük, illetve globálisan ennyi emberrel számol, mint akik nem magyar etnikai eredetűek, azaz nem „törzsökös magyarok”.

Az etnikai háttér pontosabb felderítésének harmadik módszere Karádynál, hogy a *zsidóság* vallásilag elhatárolható kategóriáját megpróbálja a különböző anyanyelvi/nyelvismereti blokkokon belül is elkülöníteni. Az iskolai statisztikában csak egymástól független vallási, illetve anyanyelvi/nyelvismereti adatsorok vannak. Az összlakosságra vonatkozó kereszt táblák alapján mégis lehetségesnek látszik a körültekintő, óvatos, analógiás becslést elvégezni a középiskolásokra nézve is.

Az anyanyelvi, nyelvismereti, illetve a vallási adatok kombinálásával Karády végül is a következő „nagyobb nemzetiségi aggregátumokat” különíti el:

– csak magyarul tudó keresztény	= „törzsökös magyar”
– magyar anyanyelvű keresztény,
de tud más (hazai) nyelvet is	= <i>asszimilált keresztény magyar</i>
– allogén (nem magyar)
anyanyelvű keresztény, de tud magyarul is	= <i>allogén keresztény
az asszimiláció útján</i>
– csak nem magyar anyanyelvű
tudó keresztény	= <i>allogén keresztény</i>
– izraelita, függetlenül anyanyelvétől,
nyelvismeretétől	= <i>zsidó</i>

Az így körülhatárolt csoportok számszerű arányait a szerző a vizsgálatba bevont források óvatos latolgatása után határozza meg. Ezt összegezve, értelmezve viszont már meglehetősen egyértelműséggel fogalmaz. A korábban írott tanulmányban – amelyben az 1909 és 1915 közötti középiskolás nyelvismereti statisztikákat mutatja be, s a névelemzés első, érettségizőkre és egyetemistákra vonatkozó eredményeit közli – a zárszóban ezt olvashatjuk: „A zsidó és a magyaron kívül más hazai nyelvet is tudó diákság számarányainak elemzése alapján a magyar etnikai hátterűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érintettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.” (Karády 2001b: 292) A később készült *Korall-cikkben* az 1882/83-as és az 1894/95-ös nyelvismereti statisztikák bázisán szintén arra a következtetésre jut Karády Viktor, hogy az allogén eredetűek az egész dualizmusban többségi helyet foglaltak el az értelmiség középiskolai utánpótlásában, s ennek az allogén többségnek a főerejét a keresztény allogének – elsősorban a német eredetűek – adták (Karády 2001a: 138, 143). Ezzel szemben a magyarság, akiket a csak magyarul beszélő, „törzsökös” magyarokkal azonosít, népességbeli számarányához képest erősen alul volt képviselve a kiegyezés után induló modern nemzeti értelmiséget képező középiskolákban. Megállapítása szerint ez a nem jelentéktelen iskolázási deficit fennállott mind az 1880-as, mind az 1910-es években (Karády 2001a: 138, 141). Ezek tehát e tényfeltáró tanulmányok (Karády 2001b: 293; Karády 2001a: 139) határozott következtetései.

A magyar értelmiség döntő hányadának idegen (allogén) eredetére vonatkozó megállapítások nem előzmény nélküliek a magyar közgondolkodásban. Már a dualista

korban, s még inkább a két világháború közötti időszakban találkozunk hasonló állításokkal. A közbeszédben, a publicisztikában, az ideológiai csatározásokban vagy a színvonalas esszékben előforduló megfogalmazások indítéka, érvrendszere, értékállítási, világnézeti háttere igen sokféle volt, sőt gyakran egymással ellentétes. Közös viszont bennük, hogy a szakszerű, pedáns tudományosság aurájára nem pályázhattak! Ezekhez képest más státuszt jelentenek a szóban forgó Karády-cikkek, amelyek azzal az igénnyel készültek, hogy a tudományos bizonyítás szabályai szerint alapozzák meg állításait. A kérdést tehát úgy lehet felvetni, hogy e tényfeltárónak szánt tanulmányok összegző megállapításai valóban olyan tudományosan bizonyított tényeket jelentenek-e, amelyekre a továbbiakban hivatkozni, építeni lehet.

Még mielőtt azonban a kérdés módszeres taglalásához fognék, megpendíték egy lényeges fogalmi problémát. Mint láttuk, Karády Viktor a magyarságot két részre tagolja: „törzsökös magyarokra” és „asszimilált keresztény magyarokra”.² Kiindulásként „törzsökös magyarnak” tekinti azt, aki csak magyarul tud, s asszimilánsnak azt, aki a bevallott magyar anyanyelven kívül más (hazai) nyelvet is beszél. Nyilvánvaló, hogy az azonosítás individuális szinten nem működik automatikusan, s csupán, ahogy Karády mondja, globálisan egyezik meg a „törzsökös magyarok” száma a csak magyarul beszélők számával. Kiderül azonban, hogy 1910 körül már a törzsökösségnek ez a korábban jónak gondolt mutatója sem működik, mert az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen hányada is allogén eredetű (Karády 2001b: 283–284). Mít mérünk hát, pontosabban mit is akarunk egyáltalán mérni globális számainkkal? Mintha maga Karády is némi ironikus lebegtetéssel írná le a „törzsökös magyarnak” a korszakban büszkén is, meg csipkelődve is használt fogalmát. Mi tehát akkor annak a tudományos tartalma? Mit jelenthet ez a kategória a Kárpát-medence újkori etnikai forгатagának ismeretében? Meddig lehet vagy kell felmutatni a tiszta magyar etnikai eredetet? Az Árpád-korig, Mohácsig vagy csak a 18. századig? Az 1850-es vagy az 1880-as népszámlálásig? Esetleg számoljunk generációkban, harmad- vagy negyedízigen? Két, három vagy négy tiszta magyar etnikumú nagyszülő kívántatik? És az ő nagyszülei? A kérdés szélsőséges kiélelésével nem azt kívánom állítani, hogy az etnikai, etnokulturális folyamatokról, problémákról nem lehet tudományos diskurzust folytatni. Azt gondolom azonban, hogy a globális számokkal folytatott műveleteink közben folytonosan problémává kell tennünk, hogy mit is mérünk és mivel.

Nézzük meg tehát kicsit részletesebben is a *Korall*-beli Karády-cikk gondolatmenetét, bizonyítási eljárását. Az indító gondolat az, hogy a gazdag magyar iskolatiztikai anyagnak a „deklarált” anyanyelvre vonatkozó adatai az „összeírtak tulajdonképpeni nemzetiségi hovatartozását igencsak pontatlanul tükrözték” (Karády 2001a: 129). (A továbbiakban, amennyiben erre a vitatott cikkekre hivatkozom, csupán az oldalszámot tüntetem fel.) A pontatlanság oka elsősorban az „elitpozíciók felé vezető hosszú iskolázásban” a „képzési ranglétra felsőbb fokain minden bizonnyal egyre konkrétabb formát öltő” asszimilációs nyomásban keresendő (130, 131). Három

² Most tekintsünk el annak a gondjától, hogy az asszimilált zsidóság minden változatát és fokozatát praktikusan a zsidósághoz számítja.

számszerű példát is olvashatunk, mielőtt Karády levonja következtetését: „az elitiskolázás diákságának korabeli anyanyelvi adatai módszeresen és durván a magyar ajkúak javára torzították a tanulóközönség nemzetiségi számarányait.” (132) Ezután veti fel a dolgozat tulajdonképpeni újdonságát, miszerint a diákság nyelvtudására vonatkozó információk értelmezésével lehetne korrigálni a bizonytalan anyanyelvi statisztika torzított adatait.

Ha viszont visszalapozunk a nyelvtisztika torzításait kétségtelenül bizonyító három felhozott esetre, akkor meglepődve fogjuk tapasztalni, hogy az egy anyanyelvi probléma mellett kettő kifejezetten a nyelvismeretre, nyelvtudásra vonatkozik. Vizsgáljuk meg közelebbről az egyiket. Nevezetesen azt az észrevételt, hogy 1894-ről 1895-re a csak magyarul beszélők – ahogy Karády mondja, „az önjelölt »törzsökös« magyar ajkúak” – száma 2846-tal gyarapodott, holott a teljes diáklétszám csak 1537-tel nőtt. Ha egy pillantást vetünk dolgozatunk 6. táblázatára, akkor látjuk, hogy valóban, a csak magyarul beszélők részaránya itt egyszerre 4,4 százalékot ugrott, s ezzel párhuzamosan nem a „nem magyar anyanyelvűek” aránya csökkent, hanem a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszélőké esett vissza éppen 4,1 százalékkal. 1893-ban viszont a magyar anyanyelvűek számaránya ugrott másfél százalékot, s ezzel a magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tudó diákok száma nőtt meg. Az elmozdulások frappánsan igazolják, hogy a nyelvi asszimilációs folyamatot valóban segít elemezni, ha az anyanyelv mellett a nyelvismeretet is bevonjuk a vizsgálatba. Egyszermind azonban az is fényesen demonstráltatik, hogy a nyelvtudásra, nyelvismeretre vonatkozó statisztikai adatok sincsenek az anyanyelvinél kevésbé kitéve a torzításoknak, nyomásoknak. Szóval, önmagukban legalább annyi bizonytalanságot hordoznak. Erre bőséges példátarat találunk Karádynál is (133–134). Nyilvánvaló tehát, hogy számolnunk kell a nyelvismereti statisztika esetleges torzításaival is. A taglalt eset másrészt modellszerűen azt is példázza, amit egyébként Karády is hangsúlyoz, hogy milyen szerepe van a történelmi konjunktúráknak, jelen esetben a millenniumi nemzeti felbuzdulásnak. Különböző történelmi időszakokban különböző mértékű és módozatú nyomások és torzítások feltételezhetőek. Karády példái mind a millenniumra, vagy az azt követő évekre vonatkoznak. A hetvenes és nyolcvanas években nem lehet hasonlóan gyors elmozdulásokat találni. Az 1. és 6. táblázat ide vonatkozó anyanyelvi adatai meglehetősen stabilitást mutatnak. Az időben eltérő körülményekre tehát mindenképpen tekintettel kell lenni.

A magyarországi középiskolás diákság nyelvtudását, nyelvismeretét bemutató, Karády által feltárt adatok az 1882/83-as, az 1894/95-ös tanévre, valamint az 1909. és 1915. közötti évekre vonatkoznak. Az adatbázis részben a vallás- és közoktatásügyi miniszter éves jelentéseiben, részben a *Magyar Statisztikai Évkönyvekben* jelent meg. Az adategyüttest, annak környezetét, a keletkezés körülményeit, az adatszolgáltatás módját és útját vizsgálva nagyon sok Karády által nem ismert, nem használt vagy kellően ki nem aknázott információt találtam. Közben rá kellett jönnöm arra is, hogy a korszak sűrűn és sok helyen hivatkozott iskolai statisztikájában gyakran még az

alapvető létszámadatok sem egyértelműek.³ Ráadásul két adatsor van, amelyek hol jobban, hol kevésbé különböznek egymástól.⁴

A részletek tisztázása nélkül most elégedjünk meg annak megállapításával, hogy 1870-től 1882-ig két párhuzamos adatsor van. Az egyiket a Statisztikai Osztály, majd a Statisztikai Hivatal tette közzé, a másikat pedig a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium. Az információk begyűjtésénél közreműködött a tanügyigazgatás, de az adatszolgáltatók minden esetben az egyes iskolák voltak. A kétféle adatsor forrásainak, az iskolák jelentő íveinek másolatai sok iskola iratanyagában megtalálhatók. A Statisztikai Hivatal adatsorai a *Középtanodák statisztikája* című nyomtatott kimutatáson alapultak. A nagy alakú, néhány lapos, füzetes jelentőívet a Statisztikai Tanács majd a Statisztikai Osztály készítette korábbi osztrák, illetve helytartótanácsi minták átdolgozásával. Az 1870-ben bevezetett táblázatot a tanév végén nemcsak az állami igazgatású, hanem az autonóm hitfelekezeti iskolák is kötelesek voltak eljuttatni a Statisztikai Hivatalhoz. Bennünket most ebből annyi érint, hogy ez az adatlap 1870-től 1882-ig lényegében változatlan formában tartalmazta „a tanév végén megvizsgált tanulók” megoszlását „anyanyelvre nézve” és „vallásra nézve” osztályonkénti bontásban. A kitöltéshez segítséget nyújtó *Oktatás* (Klamarik 1881: 395–96) ezekhez a rovatokhoz semmi további utasítást, értelmező megjegyzést nem tartalmazott.⁵ Ez az anyanyelvi és vallási adatsor lényegében a tanév végi állapotokat tükrözte. A statisztikai szolgálat ezeket az adatokat 1870-től 1882-ig rendre közzétette az összes magyarországi középiskolára vonatkozóan.

A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium – ahová egyébként az előbbi statisztikai adatlap szintén eljutott – három további adatsort is kapott az iskoláktól a tankerületi igazgatáson keresztül: az igazgatók tanév végi zárójelentését, valamint egy rövidebb tanév eleji s egy hosszabb tanév végi adatközlést. A zárójelentés most nem túl érdekes, a másik kettő azonban 1876-tól izgalmassá válik számunkra a nyelvi statisztika szempontjából. Az 1876-ban a 12787. sz. VKM rendelettel bevezetett *Középiszkolai rendtartás* harmadik pontja úgy említi a beíratási íveket, mint a statisztikai adatok forrását. (Rendelet Tára 1876: 260) A beíratási anyakönyvhöz közzételt minta V. rovatának fejléce pedig a következő: „*Minő nyelveket beszél?*” (i. m. 280) Alatta a következő apró betűs értelmezés/utasítás olvasható: „Itt első helyen az a nyelv jegyzendő be, mely a tanuló anyanyelve vagy melyet legjobban beszél, hogy a statisztikai táblázatok számára a tanulók anyanyelv vagy nemzetiség szerinti számát meg

3 Hol az év eleji beiratkozott diákok számával találkozunk, hol az év végén jelen levőkkel, hol a levizsgázottakkal. Egyszer beszámítják a magántanulókat, másszor meg nem. Sőt, gyakran az adatszolgáltatók eltérő sajátos értelmezései miatt mindezekről rendre eltérő adatok is vannak. Előfordul, hogy nem lehet megállapítani, most éppen milyen típusú adattal találkozunk. A létszámadatok gondos tisztába tétele s a kiegyezés körüli bázisadatok pontos meghatározása nélkül nem lehet megalapozott kijelentéseket tenni a kiegyezés utáni évtizedek sokat emlegetett középiskolai depressziójáról sem, amelyekkel egyébként más értelmezési gondok is vannak.

4 A legkülönbözőbb publikációkban pedig felváltva használják az egyik illetve a másik adatsor elemeit. Karádynál néha egy táblázaton belül is keverednek az eltérő eredetű számok.

5 Csupán a kérdőív III. oldalának lapalji jegyzetéből derül ki, hogy egyes iskolák adatközlései nem csupán a vizsgát tett tanulókra vonatkoztak. Az első eredmények közzétételéből viszont megállapítható, hogy összességében nem volt számottevő az eltérés.

lehesen határozni.” Figyelemre méltó ez a szöveg már csak azért is, mert a nyelvi statisztikák kitöltésére vonatkozóan általában semmiféle írásos utasítást nem találunk. Másrészt egy korai újítás is lappang a formulában. A népszámlálások csak 1880-ban kérdezik először az anyanyelvet, s még később, csupán 1900-ban használnak újabb megfogalmazást: „Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?” (Magyar *népszámlálások* – 96) Az iskolai nyelvstatisztikák értelmezésénél gondoljunk tehát arra, hogy itt már 1876-tól történt bizonyos elmozdulás az anyanyelvtől a köznapi beszélt nyelv (Umgangssprache) irányába. Ez még nyomatékosítja is Karády alapötletét, hogy az anyanyelvi mellett érdemes foglalkozni a nyelvismereti statisztikával is, ha közelebb akarunk jutni a tényleges nemzetiségi arányokhoz.

A nyelvismereti statisztika dokumentáltan a most szóban forgó 1876-os rendtartással született meg, megelőzve az 1880-as népszámlálást. A *Rendtartás* 53. szakasza rendelkezik az iskolák által évenként megjelentetendő értesítők tartalmáról. Az abban kötelezően közzendő statisztikai táblázatok mintáját is bemutatja. (Rendeleték *Tára* 1876: 282) Itt szerepel a IV. rovatként: „Nyelvi viszonyaik (Minő nyelveket beszélnek?)”. Érdemes szemügyre venni ezt a rovatot s későbbi sorsát, valamint figyelemmel kísérni a feldolgozás módját, mert segíthet megérteni a Karády által bemutatott 1882/83-as adatbázis sok nehezen értelmezhető problémáját.

Az iskoláknak mind a tanév eleji, mind a tanév végi jelentése kézzel írott, egyedileg szerkesztett táblázat volt. Ez azért fontos, mert bár ez a tankerületi összeszerkesztést megnehezítette – nem is beszélve az országos összegzésről – ugyanakkor azonban lehetővé tette a nyelvismereti viszonyok igen nagy gazdagságának a bemutatását. A statisztikák helyi készítői nem kényszerültek összefüggéseket elfedő vagy nehezen értelmezhető, vitatható összevonásokra, egyszerűsítésekre, mint az 1882-ben bevezetett statisztikai adatlap esetében. Így visszakéreshetjük, hogy eredetileg milyen adatbázis állt az 1882-es és 1883-as egyszerűsített adatlap mögött s mi volt a rutin⁶

Az 1876-os *Középiszkolai Rendtartás* bevezetése után az iskolák évkezdő jelentése a létszámadatok és a vallási megoszlás mellett már tartalmazta a nyelvi viszonyokat is osztályonként. Az év végi jelentésben sok egyéb – például a szülők polgári állása – mellett közölték a vallási, az anyanyelvi és a nyelvismereti megoszlásokat iskolai szinten. Hangsúlyozandó, hogy a VKM által bevezetett rendtartás nem vonatkozott az autonóm hitfelekezeti iskolákra, s így nekik az ott előírt statisztikai adatokat sem kellett jelenteniük. Majd csak az 1883. XXIX. tv., a középiszkolai törvény teszi lehetővé a miniszternek, hogy felügyeleti jogánál fogva valamennyi középiszkolától statisztikai adatokat szerezzen be. Az új nyelvismereti adattípus tehát csupán a miniszteri

⁶ Az Aradi Főgimnáziumban például a következő változatok voltak 1879. és 1881. között: magyar, magyar-német, magyar-román, magyar-szerb, magyar-tót, magyar-lengyel, magyar-francia, román-német, magyar-német-román, magyar-német-szerb, magyar-német-tót, magyar-német-bolgár, magyar-német-lengyel, magyar-német-horvát, magyar-német-francia, magyar-román-szerb, magyar-német-román-szerb, magyar-német-román-tót, magyar-német-francia-olasz, magyar-német-bolgár-szerb-román. A megmutatózó rendkívüli gazdagság nem erősíti Karádyt az azt a sommás állítását, hogy a diákok tömegesen igyekeztek volna eltitkolni allogen nyelvtudásukat.

irányítás alatt álló középiskolák évkönyveiben jelent meg, először az 1876/77-es tanév végén.⁷ Az adatgyűjtés országos eredményei pedig először a minisztérium 8. jelentésében tűntek fel az 1878/79-es tanévre vonatkozóan (VKM jelentés 8.: 282–462).⁸

A 8., 9. és 10. jelentés három egymást követő tanév nyelvismereti adatait azonos rendben hozta. Az egyes miniszteri igazgatás alatt álló iskolákból származó információkat a tankerületek gyűjtötték össze. A miniszteri jelentésben tankerületenként, s azon belül iskolánként részletezve közölték a vallási, a nyelvismereti s a szülők polgári állására vonatkozó adatsorokat. A három év részletes nyelvi adatait tanulmányozva szembetűnő bizonyos egyenetlenség, amely az egyes tankerületek következetesen eltérő felfogásából, feladatértelmezéséből fakadhat. Ismeretlen okból, a győri tankerület rendszeresen csak egyértelműen anyanyelvi adatokat szolgáltatott.⁹ A budapesti, a nagyváradai és a szegedi tankerület ezzel szemben egyrészt a lehető legnagyobb részletességre törekedett, minden különleges esetet feltüntetve (vö. 6. jegyzet), másrészt az iskolában elsajátított francia nyelvtudást is részletezte. A pozsonyi, besztercebányai, kassai és erdélyi tankerület pedig az adott területen elterjedt hazai nyelvekre szorítkozott. A pozsonyi változatok például: magyar, német, tót, magyar–német, magyar–tót, német–tót, magyar–német–tót. Kassán ez bővült a rutén, Erdélyben pedig az örmény nyelvvel.¹⁰

A VKM által folytatott adatgyűjtésnek 1877-től 1882-ig volt némi bizonytalansága abban a tekintetben is, hogy a nyelvi viszonyoknak a továbbított, az évkönyvben, illetve a VKM jelentésben közölt statisztikája milyen létszámra vonatkozott: a beiratkozott, az év végén jelen lévő vagy a levizsgázott tanulóifjúságra. Mielőtt 1882-vel lezárnánk az időnként összeérő, de alapjában mégiscsak kettős adatgyűjtés és adatközlés időszakát a középiskolai statisztikában, rögzítsük, hogy szemben a Statisztikai Hivatalnak az év végi állapotokat tükröző számaival, a VKM jelentések létszámadatai

⁷ 1884/85-től kezdve közlik emellett az anyanyelvi adatokat is. A nyelvi statisztika így kialakult rendjét sok iskola egészen az első világháború végéig megtartotta az évkönyvekben.

⁸ Az 1868. évi, a népiskolai közoktatásról szóló XXXVIII.tc.148. §-a mondta ki, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter „a közoktatás ügyéről évenként jelentést tesz az országgyűlésnek”. A kötelezettség teljesítése kapcsán évenként vastos és részletes, sokféle adatsort tartalmazó jelentések készültek. S bár a törvény előírása nem vonatkozott a középiskolákra, a jelentés már a második kötet-től kezdve kibővült a rájuk vonatkozó adatsorokkal. Így olvasható itt egyenként valamennyi középiskola tanulóinak vallási és anyanyelvi megoszlása az 1866/67-es tanévtől az 1870/71-es tanévig. A jelentés 7. kötetéig az 1877/78-as tanévvel bezárólag ez a közlési nem maradt.

⁹ Meglehető módon az adatbázist feldolgozó, egyébként alaposnak tűnő korabeli könyv nagyvonalúan úgy dolgozza fel ezeket az anyanyelvi adatokat is, mintha nyelvismeretiek lennének (Schwicker 1881).

¹⁰ A kassai tankerület még arra is törekedett, hogy a nyelvismereti megoszláson belül jelezze az anyanyelvet is. Így különbséget tett a magyar–német és a német–magyar illetve a magyar–tót és a tót–magyar között. A magyar + magyar–német + magyar–tót nyelvismerettel rendelkezők éppen ki is adják a magyar anyanyelvűek számát. Ennél is érdekesebb, hogy – csak német illetve csak tót nyelvtudásúak itt nem lévén – a német–magyar + tót–magyar + magyar–német–tót nyelvismeretűek száma megegyezik a német + tót anyanyelvűek számával. Eszerint a három nyelvűek között nem lennének magyar anyanyelvűek. Korai lenne azonban ebből messzemenő következtetést levonni, mert mint majd látni fogjuk, a nyelvismereti statisztikában 1883-ig minden értelmezési lehetőségre van példa s mindennek az ellenkezőjére is.

jobbára inkább az év eleji helyzethez álltak közelebb. Csak 1882-től beszélhetünk arról, hogy a VKM és a Statisztikai Hivatal adatsorai, létszámadatai, ha nincs külön megjegyzés, akkor egységesen az év végén vizsgát tett diákságra vonatkoznak, amelybe beleértendők a magántanulók is.¹¹

A két adatgyűjtési és adatkezelési vonulat tehát 1882-ben kezd összesimulni. Az 1881/82-es tanév végén még valamennyi középiskola megkapta, s kitöltve visszajuttatta a Statisztikai Hivatal által kidolgozott nyomtatott adatgyűjtési ívet, amely a *Középtanodák statisztikája az 1882. tanévre* címet viselte. Ebben, mint említettük, a nyelvi kérdések közül hagyományosan csak anyanyelvi rovatok voltak. Néhány héttel később, július első felében küldtek ki a tankerületi főigazgatók egy újonnan szerkesztett lepedőnyi statisztikai ívet. Ennek címe: „A középiskolák 1882. évi állapotáról szóló statisztikai adatok”. Az egyik kísérőlevél szerint az új rovatos ívek célja, „hogy az országgyűlés elé terjesztendő miniszteri jelentésnek a középiskolákra vonatkozó része minden tekintetben egyöntetű legyen”.¹² Az íven, az anyanyelvi rovatok mellett némileg új szerkezetben szerepelt a VKM által 1876-ban bevezetett nyelvismereti táblázat is. A VKM az 1918. sz. rendeletével bevezetett gyűjtőmintához Utasítást is bocsátott ki.¹³ Ennek bevezetőjéből kiderül, - amit a VKM jelentések országos összesítései is mutatnak – hogy ennek az adatlapnak a kitöltését a minisztérium minden középiskolától, tehát az autonóm hitfelekezetiektől is elvárta.¹⁴

A következő tanév végén a gyűjtőíveket küldő levélben a budapesti tankerületi főigazgató már azt tudatta az igazgatókkal, hogy „a régebbi füzetes alakban kiadott gyűjtőmintákat a Nagymélt. Minisztérium használaton kívül helyezte, s a munka apasztás szempontjából intézkedett, hogy a hozzá megküldött íveket az általa történt felhasználás után az országos statisztikai hivatal is fölhasználhassa”.¹⁵ Ekkortól kezdve tehát egységessé vált a középiskolai statisztikai adatgyűjtés. Mindazonáltal az új gyűjtőív kezdeti formáját csak két évig használták. Az 1883/84-es tanév végén a VKM egyetértésben az Országos Statisztikai Tanáccsal átdolgozta az adatlapot.¹⁶ A változtatás erősen érintette a nyelvismeretre vonatkozó rovatot is. Ez az újabb változat öt évig volt érvényben. 1889-ben változott újra a nyelvismereti adatszolgáltatás módja. Ezt követően ebben a tekintetben húsz évig, egészen 1909-ig ugyanolyan maradt a gyűjtőív. Változás csak abban a tekin-

¹¹ Itt a vizsga aktusa a lényeges, nem az, hogy sikeres volt-e vagy sem.

¹² Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Pesti Piarista Gimnázium iratai 1881/82/143. A statisztikai adatgyűjtés változásának folyamatát a Pesti és a Magyar-Óvári piarista gimnáziumok viszonylag hiánytalan iratanyaga alapján sikerült rekonstruálni.

¹³ Utasítás a középiskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok feldolgozása tárgyában. Ezt a Somogy Megyei Levéltárban a kaposvári gimnázium anyagában Polgár Tamás, levéltáros találta meg. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁴ Ezt az igényt nyomatékosította a következő évben a középiskolai törvény, az 1883. évi XXX. tc. 83. paragrafusa. Téves tehát Karádynak az az állítása, hogy a VKM jelentések az 1882/83-as és az 1894/95-ös tanévek kivételével csupán minisztérium rendelkezése alatti középiskolákra vonatkozóan hoztak nyelvismereti adatokat, s az autonóm hitfelekezeti iskolák „diákságának csak nyers anyanyelvi megoszlását jelezték” (Karády 2001a: 132. 15. jegyzet).

¹⁵ Pesti Piarista Gimnázium iratai 1882/83/90. Később persze megemelték a kitöltendő gyűjtőívek példányszámát, s külön kapott belőle egyet-egyet a minisztérium és a Statisztikai Hivatal is.

¹⁶ Pesti Piarista gimnázium iratai 1883/84/128; György Aladár 1885: 89.

tetben történt, hogy 1895 után országosan nem dolgozták fel ezt a rovatot, vagy legalábbis nem tették közzé az eredményeket.

Az 1897/XXXV. statisztikai törvényt követően folyamatosan szervezték újjá a különböző statisztikai ágakat. A középiskolai statisztikai adatgyűjtés professzionális megújítására elég későn, csak 1909-ben került sor. Ezt a közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben már a Magyar Királyi Központi Statisztikai hivatal szervezte. Ők küldték ki és dolgozták fel az új adatgyűjtő íveket, amelyek némi változtatással a második világháború végéig érvényben maradtak. Az új adattalappal együtt 1909-ben megújították az adatfelvétel alapját képező beíratási törzslapot, s ezt a középiskolai rendtartásba is felvették.¹⁷

Még mielőtt a vázolt módon begyűjtött adatokkal érdemben foglalkoznánk, egy kis figyelmet kell szentelnünk a statisztikai adatlapok iskolánkénti kitöltésének, ami befolyásolhatja az információk forrásértékét. Minden szabályzat, rendelkezés, utasítás és rendelet szerint az igazgató kötelessége és felelőssége volt valamennyi statisztikai gyűjtőiv helyes, hiteles kitöltése. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az egyes osztályokra vonatkozó adatokat az osztályfőnökök voltak kötelesek összeállítani. A rendeletek, rendtartások minden esetben hangsúlyozták azt, hogy az adatszolgáltatás alapját minden kétséget kizáró hivatalos okmányok, naplók, leltárak képezik. Már idéztük az 1876-os *Középiskolai Rendtartás* 3. szakaszát, amely szerint a beíratási ívek a statisztikai adatok forrásai. A beíratási ívnek / jegyzéknek / törzslapnak / anyakönyvnek 1876 óta tartalmaznia kellett a „Minő nyelveket beszél” rovatot. Az 1890-es rendtartás szerint pedig külön kellene lennie anyanyelvi és „minő nyelveket beszél” rovatnak. A diákok beírását ebbe a jegyzékbe „az egyes osztályokra nézve” az osztályfőnökök végezték. A rendtartások 12. szakasza szerint „Minden tanuló a felvételre személyesen, és rendszerint atyja, anyja vagy gyámja, illetőleg azok valamely megbízottja kíséretében tartozik az igazgatóságnál jelentkezni.” Fontos még, hogy a tanuló nevének, vallásának beírása csak „hiteles születési bizonyítvány alapján” történhetett, s csak abban a formában, ahogy ott találtattott.¹⁸ Ezek szerint tehát az anyanyelvi és nyelvismereti statisztika alapját képező dokumentum egyrészt az osztályfőnök, másrészt a diák, valamint szülője, gyámja vagy azok megbízottja jelenlétében, hármójuk interakciójának eredményeként született. Ha ez valóban így lenne minden esetben, az statisztikáink hitelességét erősítené. Egyrészt azonban a rendtartás, s annak a beíratási jegyzék rovataira vonatkozó előírása nem volt kötelező az autonóm hitfelekezeti iskolákra,¹⁹ másrészt az előírt minta használata meglepő módon nem tekinthető általánosnak a minisztérium irányítása alatt álló iskolákban sem.²⁰ Ha viszont a nyelvi adatszolgáltatás nem a fent leírt beíratási aktuson nyugszik, s az adatokat létrehozó interakcióból

17 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 501/b. eln. 1. ált. ir. 1909/674, 686, 895; Fővárosi Levéltár Budapesti Kir. Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 502. b. 7. 18 Változás csak 1893-ban következett be, amikor a miniszter az irányítása alatti iskolákra nézve elrendelte, hogy a keresztneveket csak magyar alakban használják (Pirchala 1905: 40–41).

19 A Debreceni Református Főgimnáziumban pl. az egész korszakból csupán az 1883/84-es tanév beíratási naplója tartalmazza kitöltve a nyelvi rovatokat.

20 Például a pesti és magyaróvári piaristáknál még a nyolcvanas években is végig olyan régi anyakönyveket használtak, amelyek rovatai között nem szerepelt sem az anyanyelvi, sem a nyelvismereti.

kiesik a szülő, akkor a diák és az osztályfőnök közötti kommunikáción alapuló adat hitelessége kétségtelenül gyengébb. Ez vonatkozik mind az anyanyelvi, mind a nyelvismereti adatra. Maga az 1882-es miniszteri jelentés ezt írja erről: „Megjegyzendő azonban e részben, hogy adataink azon okból, mert több középiskolában a növendékek nyelvismeretéről rendszeres naplók nem vezettek, még korántsem azonosak a tényleges állapottal.” (VKM jelentés 11. 241.)

Karády a 12. számú VKM jelentés 1882/83-as tanévre vonatkozó táblázatát úgy prezentálja mint a középiskolai nyelvismereti statisztika páratlan tüneményét. Ez annál is inkább meglepő, mert a táblázat idézett számsora alatt egy pontosan ugyanolyan számsor olvasható a következő magyarázattal: „1881/2-ben e viszony a következő százalékos arányokban mutatkozott u.m.” (VKM jelentés 12: 91) Sőt alatta, az adatok gimnáziumi/reáliskolai bontásánál is szerepel mindkét tanév. Mint láttuk, ebben a két tanévben teljesen azonos kérdőívvel folyt az adatgyűjtés az ország valamennyi középiskolájában. Az 1882/83-as adatok Karády-féle értelmezésével, elemzésével kapcsolatban azonnal két eldöntendő kérdés adódik. Kezdjük a könnyebbel! A felhasznált táblázat tartalmaz egy „*kizárólag csak anyanyelvét beszélő*” rovatot, ami egyébként az adatgyűjtő íven nem szerepelt. Ezen egynyelvűek száma úgy keletkezett, hogy az összes diák számából kivonták az anyanyelvükön kívül valamilyen nyelvet/nyelveket beszélőket. A csak anyanyelvüket beszélők – akik itt a tanulók 48,5%-át teszik ki – megoszlását az egyes nyelvek között tehát nem ismerjük. A diákság e közel felének nemzetiségi megoszlására vonatkozó becslést Karády hibás logikával végezte el, s rossz eredményre jutott. Olyan arányban osztotta szét az egynyelvűeket az egyes nemzetiségek között, amilyen az összes diák anyanyelvi megoszlása volt. Így a magyarok számát 13104-nek, a nem magyarokét 5261-nek vette. Ez azért helytelen, mert a magyar középiskolai oktatás a kiegészítés után döntően magyar nyelvű lett. A 179 középiskolából 26-ban használtak a magyar mellett német, szlovák, szerb vagy román nyelvet segédnyelvként, de többnyire csupán az első osztályban (Klamarik 1881: 243–250). Az 1884 utáni iskolánkénti statisztikák ezekben az iskolákban elhanyagolható számban mutattak ki magyarul nem beszélő diákokat. Hét olyan iskola volt, ahol a német, román, szerb, olasz tanítási nyelv mellett használták a magyart is. S mindössze 11 középiskolában nem szerepelt a magyar nyelv sem fő-, sem segédnyelvként. Bár csak az 1883-as középiskolai törvény 7.§-a írta elő, hogy az utóbbi típusban rendes tantárgyként kell tanítani a magyar nyelv és irodalmat, – VII–VIII. osztályban már magyarul, sőt a tárgy érettségi vizsgája is így tartandó – mégsem volt a korábbi években sem ismeretlen a magyar nyelvtudás ezekben az iskolákban sem.

A csupán nem magyar anyanyelvüket beszélők számát az 1883-as évből valóban nem ismerjük pontosan, de a következő tíz év adatait – amint az az 5. táblázaton látható – ki tudtuk gyűjteni a VKM jelentésekből (VKM jelentés 13–25). A következő, 1884-es évben vannak a legtöbben, 1809-en.²¹ Később csökken ez a szám, valószínűleg az 1883-as törvény által kötelezővé tett magyartanítás hatására is. Ha az 1883-as év nem magyar anyanyelvűinek a számát szeretnénk kellő megalapozottsággal

²¹ Igaz, hogy ez egészen pontosan inkább az összes nem magyarul beszélő adata, s a későbbi évek tanúsága szerint lehet köztük 100–200 magyarul nem tudó kétnyelvű is.

megbecsülni, akkor elindulhatunk visszafelé is. Az azonos szisztémával felvett 1881/82-es év összesített nyelvismereti adatai, megoszlásai majdnem teljesen meg-egyeznek az 1883-as eredményekkel (VKM jelentés 12: 91). Az 1881/82-es tanév adatait pedig nem csupán összesítve adták közre, hanem lepedőnyi mellékleteken iskolánként is részletezték a vallási, anyanyelvi és nyelvismereti megoszlásokat (VKM jelentés 11). A 18 nem magyar oktatási nyelvű iskola adatait a táblázaton elemezve, összerakva, közel 1700 főt tudtunk azonosítani, aki csak nem magyar anyanyelvét beszélte.²² Mindezek alapján a nem magyar egynyelvűek számát – szemben Karády 5261 fős becslésével – nemcsak 1882-ben, hanem 1883-ban is 1700-nak vehetjük. Ez a becslés nagyságrendileg egészen bizonyosan helytálló. Ezért az 1883-as adatok Karády-féle értelmezésének eleve ezt az általam jelentősen korrigált változatát tekintjük a továbbiakban kiindulópontnak. Ez természetesen a végső eredményeket is alapjában változtatja meg.

Nehezebben eldönthető kérdés viszont, hogy mennyi volt a statisztika szerint az összes egynyelvű tanuló. Az összes diák számából a többnyelvűek kivonásával maradóként előálló adat azért bizonytalan, mert a többnyelvűek számára vonatkozóan is legalább két megoldás van. Az 1883. évi, Karády által használt jelentés táblázata önmagában elég egyértelműnek tűnik. Balról jobbra haladva a magyarul–németül beszélők után jönnek a többi kétnyelvűek. (Ebből az egyik mindig magyar.) Megkülönböztető dupla elválasztó vonal után következik a „hazai más 2, 3 nyelvet beszélők”, majd a „más európai nyelvet is beszélők” rovata. Az újabb megkülönböztető vonalkák után az „egy nyelvet” illetve a „több nyelvet beszélők” zárják a sort. Nem kétséges, hogy a többnyelvűek összes számát itt a különböző kétnyelvűek összeadása kiadja. Ezek szerint a „hazai 2, 3 más nyelvet” illetve „más európai nyelvet is beszélők” a különböző, már felsorolt kétnyelvűek közül kerülnek ki. Ennek korrekt statisztikai kivitelezése persze már önmagában is rejtélyesnek tűnik. Ráadásul elég jelentős számról, összesen 4354 diákról van szó.

11 százalékkal lehet kevesebb vagy több az egynyelvűek vagy a többnyelvűek aránya egy másik felfogás szerint. A hasonló módszerrel, ugyanazon adatlappal 1882-ben gyűjtött adatok összesítésének prezentálása az előző évi jelentésben ugyanis egyértelműen egy másik, ellentétes értelmezést látszik igazolni, ami szerint a három és több nyelvűek nem a kétnyelvűek közül kerültek ki (VKM jelentés 11: 239). Itt balról jobbra haladva a nyelvismeret típusa után következik az így beszélő gimnáziumi tanulók száma, százaléka, majd a hasonló reáliskolai tanulók száma, százaléka. Végül az átlagos százalék, azaz hogy az összes középiskolai diák között hány százalék rendelkezik ilyen típusú nyelvismerettel. Az utóbbi átlagnál az a zavarbaejtő hiba fordul elő, hogy a két iskolatípus százalékát egyenlő súllyal számítja be a táblázat készítője.²³ (A továbbiakban ezt mi természetesen korrigálva, helyesen használjuk.)

²² Reálisnak látszik az a közelítő becslés, akkor is, ha a 4. táblázatról olvassuk le a miniszteri irányítási iskolák megelőző három évének hasonló adatait (500–700 fő).

²³ A százalékszámok átlagát számítja ki, nem a mögöttük álló számokét. Egyébként a VKM által kezelt adatközlések, statisztikák gyakran mutatnak rendezetlenséget, következetlenséget, ellentmondásokat, hiányokat, elemi számolási hibákat. Ráadásul évtizedeken keresztül panaszkodnak, hogy az intézmények hibásan és hiányosan töltik ki a gyűjtőíveket.

Felülről lefele pedig a következő nyelvismereti típusok követik egymást: magyarul, németül beszélt; magyarul, románul; magyarul, tótul; magyarul, szerbül; magyarul, horvátul; magyarul, ruténul; hazai más 2 nyelvet beszélt; hazai más 3 nyelvet beszélt; európai más nyelvet beszélt; összesen. Az „összesen” sorban a fölötte levő valamennyi nem egynyelvű nyelvismereti változat korrekt összege szerepel, az iskolatípusok helyes átlagával s ezek súlyozatlan átlagával **69,1** százalékkal. Nem kétséges, hogy ebben a változatban a három- és többnyelvűek nem a felsorolt kétnyelvűek közül kerülnek ki, hiszen csak valamennyi két- és többnyelvűt összegezve kapjuk meg az összes többnyelvűt. Ezt a jelentés szövege is megerősíti: „Ha [...] azt kutatjuk, hogy melyik nyelvismeret volt a középiskolai tanulók közt elterjedve, akkor adataink azt igazolják, hogy hazai középiskoláinkban minden ezer tanuló közül átlagosan 691 *legalább* két nyelvet beszélt, s hogy a német nyelvet *legalább* 451,5 beszélte, s hogy az egynyelvűek csak 30,9%-nyi arányban találtattak.” (Kiemelés Tölem – K.I.G.) (VKM jelentés 11: 240) Helyes átlagszámítás szerint korrigálva tehát így a diákok 61,5 százaléka beszélt anyanyelvén kívül más nyelvet is, s 38,5 százaléka volt egynyelvű.

Ebből az egyértelmű 1881/82. tanévi megoszlásból lesz a következő évi jelentés összehasonlító táblázatában, egy másik logika szerint 50,9% többnyelvű s 49,1% egynyelvű diák. Bizonyos, hogy a miniszteri jelentés egymást követő éveinek értelmezései egyszerre nem lehetnek igazak. Első kísérletként megpróbáltam mindkét változatot elhelyezni egy azonos szerkezetű idősorban. A minisztérium vezetése alatt álló gimnáziumok diákjainak nyelvismereti táblázatát (4. táblázat) többek között ebből a célból is szerkesztettem.²⁴ Itt azt látjuk, hogy a korrigált Karády-féle értelmezés (A változat) tulajdonképpen szépen illeszkedik a „csak egy nyelvet tudó” meg az „összes többnyelvű” sorba. A másik értelmezés szerinti százalékarányok (B változat) viszont kilógnak a sorból, lényegesen magasabb nyelvismeretet mutatva. Az illeszkedni látszó korrigált Karády-féle változatnál viszont igen problematikus, hogy az összes németül beszélő aránya az előzményekhez képest erősen lefele hajlik.

Elhelyeztem a dilemmát adó két tanév adatainak két-két változatát az összes magyarországi középiskola 1882-vel kezdődő nyelvismereti adatsorában is. (6. táblázat) A korrigált Karády-féle A változatoknál a csak magyarul beszélők száma jelentősen magasabb, mint a nem vitatott következő évben, 1885-ben. Erre nem nagyon tudunk magyarázatot adni. A B változatnál viszont a csak magyarul tudók aránya jelentősen alacsonyabb, mint 1885-ben. Itt talán annyiban beszélhetünk illeszkedésről, hogy a B változat beleillik a csak magyarul tudók emelkedő arányának sorába: 1883: 32,3%; 1885: 37,1%; 1886: 42%. Ezt követően nyolc éven keresztül, 1894-ig nincs lényeges elmozdulás. Most már csak arra kellene magyarázatot találni, hogy milyen okból emelkedett három év alatt két részletben a csak magyarul tudók aránya mintegy 10 száza-

²⁴A szerkesztésnél az a szerencsés körülmény segített, hogy mind a megelőző, mind a következő évekből elő lehetett állítani hasonló adatbázist. Ugyanis a későbbi időszakból is találtam olyan adatsort a VKM jelentésekben, ahol három évente az egyes iskolákra lebontva voltak meg a megoszlások. Viszont mivel az 1882/83-as évre nem volt iskolánkénti bontás, így nem tudtam elhatárolni az iskolák szükséges körét, ezért ebben a sorban csak a pontosan ugyanolyan dilemmát adó 1881/82-es tanév adatait helyeztem el.

lékkal. A mérni óhajtott valóság esetünkben ilyen gyorsan nem változhatott, így a magyarázat nagy valószínűséggel inkább az adatgyűjtés, a gyűjtőív-értelmezés és -kitöltés, vagy a feldolgozás módjában keresendő. Ilyen lényeges, az eredményeket befolyásoló szempont lehet például, hogy az iskolai német nyelvoktatás révén elsajátított nyelvismeretet figyelembe vették-e, s ha igen, milyen módon és mértékben. Elnagyolt közelítésünkkel azonban nem találtunk alapot feltevéseink igazolásához. Tulajdonképpen dönteni sem tudtunk a statisztikai adatok kétféle értelmezése között.

Lépjünk egy kicsit visszafelé, s mélyedjünk el jobban a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika legelső éveinek aprólékos részleteiben! Emlékszünk rá, hogy a miniszteri irányítású tanintézetekről tankerületenként összesítve milyen gazdag anyag jelent meg 1879-től három éven keresztül a VKM jelentésekben. Ezek esetében teljesen egyértelmű, hogy az egynyelvű, a felsorolt kétnyelvű, a háromnyelvű és négynyelvű változatok együtt adták ki a tanulók összes létszámát. Minden tanuló csak egyszer vétehető számba, valaminő egy-, két- vagy háromnyelvűként.

A magyarországi gimnáziumokat német nyelven bemutató korabeli könyv – amelyet egy budapesti főgimnáziumi tanár írt a VKM jelentések, statisztikák önálló feldolgozása alapján – szintén így kezeli, összegzi illetve részletezi a nyelvismereti adatokat (Schwicker 1881: 321–324). Az 1878/79 és 1879/80. tanévekre vonatkozó összesítésből sok érdekes dolgot megtudhatunk. (Amit persze mi is kiszámolhatunk, összerakhatunk, ellenőrizhetünk a tankerületi részletek alapján.) A nem magyar kétnyelvűek összes száma csupán a százas nagyságrend körül mozog, egyébként azonban a kétnyelvű változatokból az egyik mindig a magyar. Kétnyelvű a diákok 43–44 százaléka.²⁵ Háromnyelvű a tanulók 14–16 százaléka. Ezen belül leggyakoribb a magyar–német–szlovák változat, s bár kisebb esetszámú, de jelentős a magyar–német–román és a magyar–német–szerb variáció is. A háromnyelvű és a kis esetszámú négynyelvű változatok között mindig szerepel a magyar és a német nyelvtudás is. A diákok növekvő, 40–41–44 százaléka tud németül. Jegyezzük meg, hogy a kiváló, német anyanyelvű budapesti tanár-szerző a német nyelvismeret növekedésének eredőit között a német nyelv és irodalom eredményes iskolai oktatását is említi. A gimnáziumok 1871-es tanterve szerinti heti kétórás némettanítást (III–VIII. osztályban)²⁶ az 1879-es tanterv felemelte harmadikban négy, negyedikről három órára. A gimnáziumi tantervi háló összesen 19 német órájával szemben a reáliskolában már 1875-től 22 német óra volt (az első osztálytól tanították), sőt 1899-től 25 óra (Mészáros 1988: 95–96, 103). Azt azonban nem tudjuk, hogy a statisztikában hogyan is jelent meg az iskolában tanult német. (Azt is csak feltételezhetjük, hogy az óraszámemelést hosszabb távon megmutatkozott a nyelvtudás növekedésében.)

Említettük már, hogy az 1877-ben induló nyelvismereti statisztika némileg új szerkezetben jelent meg az 1882-ben VKM rendelettel bevezetett adatgyűjtőíven. Vizsgáljuk meg alaposabban ezt az új szerkezetet, hátha megértünk valamit az ennek alapján prezentált 1882. és 1883. évi nyelvi adatok zavaraiából. A gyűjtőív nyelvismereti rovatai így néznek ki:

²⁵ Ezek a győri tankerület csupán anyanyelvi adatainak általam történt kiszűrésével korrigált adatok.

²⁶ A gimnáziumban a németet nem „nyolc osztályon keresztül tanították”, mint azt Karády említi. (133)

nyelvismeretre nézve : beszélt								
magyarul németül	magyarul románul	magyarul tótul	magyarul szerbül	magyarul horvátul	magyarul ruthénul	hazai más 2 nyelvet	hazai más 3 nyelvet	európai más nyelvet is

Első ránézésre valószínű, hogy mint igazgatók, bajban lennénk. Mít lehet itt kezdeni a négy éve megszokott nyelvi statisztika rutinjával? A korábban gyakorolt változatot hogyan lehet beleerőltetni a megadott cellákba? Először is, hova kell írni azt, aki csak magyarul tud? Mit kell a „hazai más 2 nyelvet” rovatba vezetni? Ide kerülhet a magyar–olasz, a magyar–örmény meg például a szerb–német – típus? (Ha így van, akkor ebből ugyan hogy jött össze 1882-ben a 2109 fő?) Vagy azt kell ideírni, aki a magyaron kívül még *hazai más 2 nyelvet tud*? Esetleg őket a *hazai más 3 nyelvet* rovatba kell könyvelni? Akik a hazai egy-két-három nyelv mellett valamely más európai nyelvet is beszélnek, azok mind az „európai más nyelvet is” rovatba írandók? Nézzük meg talán az utasítást! A nyelvismeretre nézve ennyit ír: „A tanulók nyelvismeretére vonatkozó rész azonban az anyanyelvitől teljesen függetlenül töltenőd be, amint egyes tanulók anyanyelvükön kívül más, egy vagy több hazai illetőleg európai nyelvet is beszélnek. A kijelölt rovatoktól eltérő nyelvismereti adatok szintén Észrevételek (II Cím) cím alatt részletezendők.” (Utasítás 1882: 4) Nagyon valószínűnek látszik, hogy az utasítás intenciója szerint minden diákot csak egyszer kellett számba venni, egyetlen cellánál. De vajon minden igazgató így értette? Az 1882-es VKM jelentés szerint a 179 igazgatóból csak négyen gondolták másként. Náluk ugyanis a nyelvismereti változatokat összeadva több jön ki, mint a tanulói összlétszám. Jónéhány fenti dilemmára sem ad azonban egyértelmű választ az utasítás. Arra biztos nem, hogy a három nyelvet beszélők – ha a magyar is köztük van – hová íródjanak. Tüzetesen egybevetve az előző évi – még nem összevont adatokkal –, 1882-ben minden változatra találunk példát. Rakták a háromnyelvűeket kompletten a más 2, de a más 3 rovatba is. Vagy számunkra át nem látható módon szét is osztották őket a két rovat között. Néhány esetben valamennyiüket vagy egy részüket átvitték a kétnyelvűek közé. Például a magyar–német–tót nyelvűek egy részét kétségtelenül a magyar–német nyelvűeknél, más részüket a magyar–tót nyelvűeknél vették számba. A nem éppen elmevidámító átszűrözés után viszont biztos állíthatom, hogy az említett négy iskola kivételével nem fordult elő az az eset, hogy a háromnyelvű diákokat két rovatnál is számba vették volna. Az arányokat lényegesen befolyásoló nagyságrendben biztosan nem.²⁷ Ha ezt elfogadjuk, akkor az 1882-es és az 1883-as adatsorban mind a miniszteri irányításúaknál (4. táblázat), mind az összes

²⁷ A négy iskola együttes torzító hatása 100 fő alatt van. Sok iskola esetében már csak azért sem vethető fel, hogy a háromnyelvűek a kétnyelvűek között is szerepelhetnek, mert a háromnyelvűek kimutatott száma lényegesen nagyobb a kétnyelvűekénél.

középiskolánál (6. táblázat) a B változatok révén 10–13 százalékkal nő a többnyelvűek száma, s természetesen ennyivel csökken az egynyelvűeké.²⁸

Az 1881-es és 1882-es részletadatok összetükröztetése némi fényt vet arra is, hogy miként növekedett a többnyelvűek aránya. Az emelkedés szinte kizárólag olyan iskoláknál mutatkozik, ahol eleve elhanyagolható volt a háromnyelvűek száma. A körülbelül 2400-as növekményből ezeregyszázat magyaráz öt iskola a budapesti tankerületből, s háromezázat egymaga a nagyváradi főgimnázium. Valamennyi azt a típust mutatja, hogy az egynyelvűek, pontosabban az 1881-ben csak magyarul beszélők cellájába soroltak rovására, a nagyobb iskoláknál többszázas nagyságrendben növekedett meg a magyar–német rovatba írottak száma. De még a 240-es létszám körüli jászberényi gimnázium is 18 főről 102-re fokozta a magyar–német nyelvtudásúak számát, a magyar–szlovák nyelvismeret szolid növekedése mellett. Két megjegyzést tehetünk. Ha figyelmesen újraolvassuk a nyelvismereti pontokra vonatkozó kitöltési utasítást, talán érzékelünk egy olyan, az iskoláknak szóló üzenetet, vagy legalábbis sugallatot, hogy fontos és jó a minél nagyobb nyelvtudás felmutatása.²⁹ Másrészt el-tűnődhetünk azon, hogy ha egyik évről a másikra így megugorhatott a német nyelvtudásúak száma, akkor a besorolásnak meglehetősen rugalmassága lehetett.³⁰ Arra kell újra gondolnunk, hogy ha eddig nem mindenütt vették volna figyelembe az iskolai nyelvtanulás eredményét a statisztikák adatgyűjtői, akkor most biztos, hogy jelentős módon ebbe az irányba mozdultak, s többek között ennek a számlájára írható a nyelvismeret növekedésének az a része is, amit nem tudunk olyan egyértelműen megragadni, mint azt a jászberényi, a nagyváradi vagy a pesti gimnáziumoknál tettük. Mindenesetre figyelemre méltó jónéhány iskola azon igyekezete, hogy minél szélesebb körű nyelvismeretet jelentsen.³¹

Lássunk néhány példát arra, hogy az iskola teljes létszáma többnyelvű. Trencsén 269 diákjából 34 magyar–német; 80 magyar–tót; 155 hazai más 2. Utóbbiak egyébként magyar–német–tót nyelvűek, s az anyanyelvi és vallási megoszlás ismeretében is kombinálhatatlan, hogy milyen anyanyelvűek lehetnek. A székesfehérvári gimnázium 474

28 Kötjük az „egynyelvű keresztény magyaroké” is, akiknek az aránya eszerint kb. annyi lenne, amennyit Karády eredetileg állított. (136.1/B táblázat) Remélem azonban, hogy a nyelvismereti statisztika labirintusában meghurcolt olvasók tudják, hogy ez a szám már mégsem ugyanaz a szám lenne.

29 A nyelvi gazdagság értékét a nyelvismereti statisztika 1876-os bevezetése óta hangsúlyozták. Schwicker említett német nyelvű könyvében mintha egyenesen dicsekedne a magyar diákok többnyelvűségével, mint a művelődési haladás egyik bizonyosságával.

30 A budapesti piarista gimnáziumban a jelentések és az anyakönyvek szerint 1877 óta 35 és 45% között mozgott a csak magyarul tudók aránya. Még az 1881/82-es tanévet lezáró évkönyvben is 37% a csak magyarul tudó s 58% a magyar–német nyelvtudású diák. 1882 nyarán viszont az első új szerkezetű íven azt jelentették, hogy a diákoknak 82%-a rendelkezik magyar–német nyelvismerettel. Már a következő évben korrigáltak. Kézzele bejelentették a gyűjtőív rovatolásába, s azt írták: magyarul: 242; magyarul–németül: 276; magyarul–tótul: 14; magyarul–szerbül: 1; európai más nyelvet is: 33. Ez egyébként összesen 566, azaz az összes tanuló tanévvégi száma. Tehát az európai nyelvet is beszélőket szintén eleve külön számolták.

31 Kivételt csak a kemény kálvinisták képeznek: Debrecen, Sárospatak és Pápa. Amikor Debrecenben a középiskolai törvény hatására 1883 szeptemberében felfektetik a kollégium történetének egyetlen olyan anyakönyvét, beiratási naplóját, amelyben önálló rovat a nyelvismeret, akkor is csak a szülői házban tanult nyelveket jegyzi fel.

diákjának megoszlása: 454 magyar–német; 6 magyar–tót; 2 magyar–szerb; 2 hazai más 2; 12 egyéb európai. Az 58 keszthelyi diák kivétel nélkül mind magyar–német nyelvtudással rendelkezik. A pécsi főgimnázium 439 diákjának nyelvismere: 423 magyar–német; 2 magyar–szerb; 6 magyar–horvát; 7 hazai más 2; A lőcsei királyi főgimnázium 342 tanulójaiból 297 magyar–német; 44 magyar–tót; 1 magyar–rutén. Az előző évben itt még 150 magyar–német–tót nyelvtudású diák volt. Nagyszombat érseki főgimnáziumának 438 diákja így oszlik meg: 116 magyar–német; 91 magyar–tót; 1 magyar–szerb; 228 hazai más 2; 2 egyéb európai. Hozzátehetjük, hogy a 179 középiskolából 52 készített 1882-ben olyan jelentést, amely szerint valamennyi diákjuk beszél anyanyelvén kívül más nyelvet is.

Az eddig elmondottak alapján most már egyértelmű, hogy az 1882-es és 1883-as nyelvismere adatfelvétel helyesen úgy értelmezendő – az eredeti intenció s a végrehajtás szerint is –, hogy minden diákot csak egy helyre soroltak be, s így valamennyi nyelvismere rovat egyszerű összeadásával kapjuk meg a többnyelvű diákok teljes számát. Ezért a továbbiakban az 1882/B és 1883/B változatokat tekintem hiteles értelmezésnek. Azt a változatot tehát, amely a megelőző s a következő évek adataihoz képest is 10–13 százalékkal nagyobb többnyelvűséget mutat. (Lásd a 4. táblázatot a minisztériumi irányítású iskolák adataival.) Ha az összes középiskola adatait feldolgozó 6. táblázatot nézzük, az 1882-es és 1883-as év többnyelvűsége ott is 6–8 százalékos többletet mutat az 1886-tól nyolc-kilenc évre stabilizálódó adatsorhoz képest.

Adódik tehát a kérdés, hogy célszerű-e az 1877-től 1894-ig tartó tizennyolc éves időszak nyelvismere adatainak éppen arra a két elemre alapozni bármiféle nagyobb horderejű társadalomtörténeti következtetést, amely két elem nagyságrendileg különbözik az adatsor egészétől? Természetesen célszerű lenne, ha e két év adatgyűjtése, feldolgozása, közlése meggyőzően, dokumentálhatóan megbízható és hiteles lenne. Vagy legalábbis meggyőzően megbízhatóbb és hitelesebb volna, mint a korábbi és későbbi évek eredményei. Az eddig elmondottak ismeretében azonban erről bizonyosan nincs szó.³² Sőt inkább azt feltételezhetjük, hogy a nyelvismere adatok hirtelen elmozdulása, mondhatjuk, kilengése a mérési problémák kieleződése miatt következett be. Az új, nehezen kezelhető adatlap kitöltése önmagában is feszültséget okozhatott. Nehéz pontosan rekonstruálni a korabeli értelmezési módokat. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az iskolák közel 30 százaléka – nem lévén rovat az egynyelvűeknek – minden diákot besorolt valamilyen többnyelvű típusba.³³ Minden nyelvismere statisztika nagy kérdése, hogy milyen fokú és módosított nyelvtudás tekinthető egy nyelv tudásának. Erre nézve a kitöltési útmutatók – amikor egyáltalán voltak ilyenek – semminemű értelmezési segítséget nem adtak.³⁴ Ez a hiány származhatott a pontos meghatározás nehézségéből s a közmegegyezés felté-

32 Bár a következő évek adatgyűjtésének, prezentálási módjának a részleteiről még nem beszéltünk.

33 A besorolási kényszer irányába mozdíthatta a kitöltőt, hogy a nyelvismere adatokkal egy sorba állított vallási és anyanyelvi adatok *összesen* rovatallal zárultak. Erre a kényszerítő hatásra mutat az is, ahogyan 1883-ban a pesti piaristák belevitették az adatlapba, behelyezve a csak magyarul beszélők celláját. Így érték el, hogy a nyelvismere kategóriák összege egyezzen a diákok összes számával. Lásd 30. jegyzet.

34 Csak az első professzionálisnak tekinthető, 1909-ben kiadott gyűjtőlap utasításában olvasható a nyelvtudásra, nevezetesen a magyar nyelvtudásra vonatkozó értelmezés. „A nem magyar anya-

telezéséből is. Mindenesetre így nyitva maradt az egyéni, iskolai, tankerületi értelmezések lehetősége. Amennyiben pedig valamilyen jól-rosszul értelmezett kitöltési kényszer, jól vagy rosszul érzékelt elvárás, rejtett üzenet, sugallat inkább egy bizonyos irányba hatott, akkor kihasználva a fogalom meghatározatlanságát, rugalmasságát, legitim módon lehetett növelni/csökkenteni az úgymond nyelvismerettel rendelkezők számát. Így következhetett be a növekedés az 1882-es adatlap kitöltésénél. Pécs 439 és Székesfehérvár 474 tanulójaiból így csak az a 16, illetve 22 diák nem került a magyarul–németül rovatba, aki szlovákul, szerbül, horvátul vagy franciául tudott. Keszthely mind az 58 diákja a magyarul–németül rovatban lett feltüntetve. A 125 magyar-óvári gimnazistából a VKM jelentés szerint 4 tudott magyarul–horvátul, az összes többi magyarul–németül.

Ez utóbbi esetben, ismervé az iskolaszékhely s a beiskolázási terület vegyes, de német többségű összetételét, el is hihetjük, hogy a mindennapi érintkezés s az iskolai nyelvtanulás révén, a magyar diákok is elsajátították bizonyos szinten a német nyelvet.³⁵ Az iskolai évkönyvben azonban még ugyanezen tanévről, az 1876-os rendtartás szerinti nyelvismereti statisztika szerepel, 90 magyar–német és 4 magyar–német–horvát nyelvtudású mellett 31, csak magyarul tudó diákkal, osztályok szerinti bontásban. Gondosan átnéztem az egyes osztályok beíratási anyakönyveit.³⁶ A területen alapos jártassággal rendelkező kollégák segítségét is igénybe véve, osztályonként körülbelül annyi magyar nevű, magyar többségű községből jövő, többnyire katolikus és földműves szülőktől származó diákot sikerült összeszámolnom, ahány csak magyarul beszélő tanulót jelez az évkönyv.³⁷ Azt lehet tehát feltételeznünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók közül csupán azok vannak itt csak magyarul beszélőként feltüntetve, akik a szülői házból nagy valószínűséggel nem hoztak más nyelvismeretet. Ez a korábbi nyelvismereti statisztikára talán inkább jellemző – bár bizonyosan nem kizárólagos – megoldás mozdulhattott el most az új rendszerű adatfelvételnél abba az irányba, hogy jobban figyelembe vették az iskolában elsajátított nyelvtudást. Igazából persze nem tudjuk, hogy korábban ezt mennyire számították be, s azt sem tudjuk, hogy az elmozdulás mennyire volt általános. Mindenesetre minden tankerületben találtunk iskolákat, ahol ez az elmozdulás tettenérhető volt. A megragadható esetek nagyságrendje olyan, hogy ez már összeköthető a többnyelvűek számának radikális növekedésével.

Az 1882-ben bevezetett statisztikai gyűjtőív nyelvismereti rovatait a minisztérium sem érezhette jól kezelhetőnek, mert az adatlapnak 1884-ben csak ezt a részét módosította. A kérdésfeltevés új formulázásában persze bizonyára szerepet kapott a

nyelvű tanulók közül csak azokat szabad magyarul tudóknak kimutatni, akik magukat a mindennapi életben előforduló érintkezés alkalmával magyarul – ha nem is hibátlanul – ki tudják fejezni. Aki magát csak nagyon hiányosan tudja kifejezni, vagy éppen csak néhány szót tud magyarul, azt magyarul tudónak nem szabad feltüntetni.” (M.Stat. Közl. US.36.)

35 Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege VIII.56. Magyaróvári Piarista Gimnázium Iratai. A főigazgatói látogatások jegyzőkönyvei szerint a gimnázium tanári kara nagy figyelmet fordított már a hetvenes évek elejétől mind a német nyelvűek magyar nyelvi képzésére, mind arra, hogy a magyar ajkúak németül megtanuljanak.

36 Uo.

37 Köszönöm levéltáros kollégám Hartai Róbert és Horváth Gergely Krisztián szíves segítségét.

magyar nyelvűség terjesztésével kapcsolatos fokozatos hangsúlyeltolódás is. Az új adatgyűjtésről azt írja a miniszteri jelentés: „Az eltérés abban áll, hogy eddig a középiskolai tanulók nyelvismereti viszonya az egy és többnyelvűség szempontjából kutattatott, míg ellenben a mostani eljárás mellett a főszűly arra fektettetett, hogy a nem magyar ajkú középiskolai tanulók megtanulják-e saját anyanyelvük mellett a magyar állami hivatalos nyelvet is.” (VKM jelentés 13. 141) A kérdőív új nyelvismereti rovata két részből állt. Először azt kellett beírni, hogy hány olyan diák volt, aki „csak az iskola főtannyelvét / első segédannyelvét / második segédannyelvét beszélté.” Ezután pedig azt kellett rögzíteni, hogy „hány beszélté a magyar nyelvet általában.” Az új kérdésfeltevésnek is megvolt a maga bájos félreérthetősége. Németh Antal győri tankerületi főigazgatónak a tanügyi adminisztrációt segítő könyvecskéjéből kiderül, hogy eleinte tipikus volt a „csak” szócska figyelmen kívül hagyása.³⁸ A végeredmény valószínűleg oly mértékben meglepő volt, hogy 1877 és 1895 között ez az egyik olyan nyelvismereti adatsor, amelynek eredményét csak részben hozták nyilvánosságra.³⁹ Jóllehet a főtannyelv–melléktannyelv ismeretében jó kitöltés esetén az adatok értékelhetők, 1889-ben mégis egyértelműen részletezték az adatgyűjtő íven a kérdést: „csakis magyarul beszél; csakis németül beszél; csakis románul” stb. Mint már említettük, a gyűjtőívnek ez a kérdése aztán 1909-ig így maradt, s az adatokat hol iskolákra lebontva, hol csak országos összegzéssel, 1895-ig évente nyilvánosságra is hozták. S bár a nem magyar nyelvtudás nyelvenkénti megoszlását nem ismerjük, azok a nyelvi adatok, amelyeket az 1894/95-ös tanévre vonatkozóan közöl Karády (143), kilenc másik évre is megvannak. (Lásd 6. táblázat)⁴⁰ Mindazok a bizonytalanságok, értelmezési problémák, amelyek a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika kapcsán eddig felvetődtek, bizonyos mértékig jelen voltak 1884 és 1895 között is, a kitöltés következetlenségének a lehetőségétől kezdve a nyelvtudás mércéjének rugalmasságán át az iskolában szerzett nyelvismeret beszámításának dilemmáig. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy 1886-tól 1894-ig meglehetősen stabilitás jellemezte az adatsorokat. A csak magyarul beszélők száma pl. egyenletesen 41–42 százalék körül mozgott.

Ha elfogadjuk Karády Viktor másik fontos újítását, a zsidó és keresztény diákoknak analóg becsléssel történő szétválasztását a nyelvismereti kategóriákon belül, akkor érdemes egy kicsit módszeresebben, áttekinthetőbben végezni a becslést.⁴¹ A 7. táblázat két szélén található a magyarországi izraelita felekezetűek⁴² anyanyelvi és nyelvisme-

38 A statisztikák kitöltésére, kezelésére, a statisztikai logikára és precizításra nem kellően szocializált igazgatók minden kínálkozó hibalehetőségbe beleestek. A budapesti piarista igazgató rögvést az első ilyen, 1884-es jelentésbe bele is írta: csak az iskola főtannyelvét beszélté 623 diák. Azaz az iskola összes tanulója. A nyelvismeret egy csapásra a nullára csökkent. (Pesti piarista gimnázium iratai 1883/84/127)

39 Így tudható a magyarul nem beszélők száma nyelvenként, s az is, hogy hányan tudnak magyarul, de nem tudható, hogy hányan beszéltek csak magyarul.

40 Sőt, az anyanyelvi adatokkal való kombinálás segítségével, több adatsort tudunk elkülöníteni, mint ami Karády 3. táblázatának 1894/95-ös oszlopában található. (143)

41 Soha nem feledve, hogy ezek a becslések nem jelentéktelen hiba kockázattal járnak.

42 A kategóriát némi egyszerűsítéssel Karády is használhatónak tartja a zsidóság beazonosítására, bár nyilvánvaló, hogy a történeti időben előrehaladva a hibaszázalék egyre nagyobb.

reti adatai a népszámlálások szerint.⁴³ Itt talán a legfontosabb az, hogy az 1890-es, sőt az 1880-as népszámlálásnak is van izraelita felekezetűekre vonatkozó nyelvismereti adata a fővárosi statisztikai hivatal s kiváló igazgatója, Kőrösy József jóvoltából.⁴⁴ Mindezeket figyelembe véve készítettem el a zsidóság egyes évekre vonatkozó nyelvismereti arányainak becslését. (Lásd 8. táblázat)⁴⁵ Ezt figyelembe véve, s a 6. táblázat nem problémamentes, de bizonyos stabilitást mutató adatbázisából kiindulva állítottam össze a 9. táblázatot. Ez mutatja a magyarországi középiskolás diákságnak a Karády Viktor által meghatározott és körülhatárolt úgynevezett „nagyobb nemzetiségi aggregátumok” szerinti megoszlását 1883-tól 1895-ig és 1909-től 1915-ig.

Vessük össze táblázatunk százalékarányait Karády Viktornak a 3. táblázatban összefoglalt eredményeivel. (143) A csak magyarul tudó keresztények aránya például Karádynál 1883-ban 29,1 százalék, 1895-ben 41,4 s 1909-ben már 46,4 százalék. Karády is elismeri, hogy e végeredmény számos megkötéstől függ, s bizonyos feltevéseket is tartalmaz. Mégis ezt az értelmezést fűzi hozzá: „A 3. táblázat összesítései ugyanakkor a felhasznált források hitelességének megerősítésére is szolgálhatnak, amennyiben a tíz egynéhány évenkénti adatok az asszimilációs kényszerhelyzetre vonatkozó hipotézis értelmében tökéletesnek tekinthető folytonosságról tanúskodnak. Jól kitűnik belőlük az »egynyelvűként« szereplő magyar ajkúak fokozatos térnyerése az igen alacsony (egyharmad alatti) aránytól a diákság feléig, melyet – tudjuk – részben az asszimilált egynyelvűek számerő-növekedésének kell tulajdonítani.” (143)

Nem tudom illő-e egy száraz, forráskritikainak szánt tanulmányban intellektuális élményeket emlegetni, mindenesetre tény, hogy itt fogtam gyanút, a *tökéletesnek tekinthető folytonosságnál*.⁴⁶ Hogyan lehet az, hogy 1883 és 1895 között, 12 év alatt – amelynek csak az utolsó néhány éve tekinthető erőteljesebben magyarosítónak⁴⁷ – 42 százalékkal nő az egynyelvű, az ún. „törzsökös” magyarok aránya, míg az intenzív magyarosítás 14 éve alatt, 1895-től 1909-ig, csak 12 százalékkal. Szóval az ébresztett gyanút, hogy miként lett az 1883-as 29,1 százalékból 1895-re 41,4 százalék. Ugyanarra vonatkozik ez a két szám? Mivel az 1895-ös és az 1909-es százalékok között nem mutatkozott nehezen elképzelhető szakadék, eleve az 1883-as bázisadat lett gyanús. Aki idáig követte dolgozatomat, az most már tudja, hogy nem ok nél-

43 A táblázat közepén azok az ötéves időszakokra vonatkozó analógiás becslések vannak, amelyeket az 1. sz. táblázat készítéséhez használtam.

44 Karády azt írja a 29. jegyzetben (136) 1883-as számításai kapcsán, hogy „A zsidók nyelvismeret szerinti megoszlására nézve azonban csak Budapestre találtam 1900-as adatot, tehát egy későbbi korra és a fővárosra.” Érdekes módon az ezt megelőző 28. jegyzetben (136) pedig az olvasható: „A csak magyarul tudó zsidók arányát az 1900-as népszámlálás szerinti 26,1%-kal becsültem fel.”

45 Bár jól tudom, hogy ez úgymond nem életszerű, jobb híján mégis a két népszámlálás közötti távolság fokozatos áthidalására alapoztam.

46 A gondolatjel közé vetett *tudjuk*-nál meg némi emocionális indítást kaptam, hogy megpróbáljam szétszálalni az axiómának számító, a bizonyított, a meggyőző, a valószínű, a feltehető, a hihető, a nem bizonyított, a megalapozatlan, a minden alapot nélkülöző megállapításoknak, állításoknak, következtetéseknek ezt a részletekben sokszor következtelen, egészében azonban mégis célirányosan font különös szövedékét.

47 Lásd 9. táblázat.

kül. A 29,1 százalék részben egyszerű számítási hibáknak, rossz becsléseknek s hiányos forrásfeltárásnak az eredménye, részben pedig mást is mér, mint az 1882 előtti és 1883 utáni adatgyűjtések. Tudjuk azt is, hogy az 1895-ös év eredményei más okból szintén némi kilengést jeleznek a megelőző évekhez képest. (A mi számításunk szerint egyébként ekkor, 1895-ben 42,7 százalék csak magyarul tudó keresztényt mutat a statisztika.) 1886 és 1894 között azonban nagyon kis ingadozással 38 és 39 százalék körül mozog a csak magyarul tudó keresztény diákok száma. Őket nevezi Karády némi irónikus felhanggal „törzsökös magyarnak”. Nincs meghatározva, hogy pontosan mi is a tartalma Karádynál a „törzsökösségnek”. Inkább csak következtetni lehet rá abból, hogy a többi magyar anyanyelvűt, akik más hazai nyelvet is beszélnek, asszimiláltaknak tekinti. A „törzsökösök” ezek szerint az etnikailag tiszta magyarok volnának. Kiderül persze, hogy 1910 körül a „törzsökösök” már dupla idézőjelesen törzsökösök. Annak analógiájára, hogy az 1910-es népszámlálásnál az izraelita felekezetűeknek már 30 százaléka bizonyult csak magyarul tudónak, Karády azt feltételezi – bizonyára helyesen – hogy már a csak magyarul tudó keresztények között is jelentős számban vannak voltaképpen allogén keresztény eredetű asszimilánsok. (141) Egy másik, hivatkozott tanulmányában – először alkalmazva a nyelvi kategóriák zsidó/keresztény szétválasztását – 1909-re 45,2% „törzsökös” (egynyelvű) magyar keresztény diákot mutat ki, 1915-re meg 48,5%-ot majd, a következő huszárvagásos körmondatral értékeli táblázatát: „Ha elfogadjuk a fentebb megfogalmazott s statisztikailag is valószínűsíthető – bár számszerűen pontosan nem jellemezhető – feltevést, hogy az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen (a zsidók között láttuk kétötödnyi) hányada allogén eredetű, akkor a »törzsökös magyar« középiskolások részarányát a táblázatban mértnél alacsonyabbra kell becsülnünk, vagyis közelebb az összes középiskolás egyharmadához, mint feléhez.” (Karády 2001b: 283–284.) Némi gonoszkodással azt kérdezhetjük, hogyha a mondat első felében még úgy vélte Karády, hogy a feltevés „számszerűen pontosan nem jellemezhető”, akkor ugyan miként jutott a mondat második felében mégis arra az eredményre, hogy elég pontosan mintegy 15 százalékkal csökkentendő az, amit korábban kiszámolt. Ha kétségeink lennének, hogy tényleg 15 százaléket kellett-e levonni a 48-ból, akkor olvassuk el a cikk zárszavának dolgozatunk elején már idézett sorait, ahol újra ugyanerre a táblázatra, már mint számszerű bizonyosságra hivatkozva állítja: „a zsidó és a magyaron kívül más idegen nyelvet is tudó diákság számának elemzése alapján a magyar etnikai hátterűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érintettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.” (Karády 2001b: 292) Az itt még csupán ügyes szöfűzéssel s az olvasók figyelmének kihagyásaira számítva előállított legfeljebb egyharmados magyar etnikai aránynak immár kemény tényeken alapuló bizonyítékeként prezentálja aztán Karády a *Korall-cikkben* az 1883-as nyelvismereti statisztika 29,1 százaléknyi, csak magyarul beszélő „törzsökös magyarságát”. (Érdekes módon ezt olyannyira szilárd eredményként kezeli, hogy nem nagyon jön szóba, van-e közöttük is „egynyelvű magyarrá asszimilált allogén hátterű”.) Eddigi gondolatmenetünkre és a 9. táblázatra hivatkozva megismételjük, hogy a csak magyarul beszélő keresztény diákok 1880-as évekbeli számarányára néz-

ve hitelesebb adat a 38–39%. De nem gondoljuk azt, hogy ez megegyezne a magyar etnikai eredetűek részarányával.

A törzsközség fogalmát azonban most nem bolygatva lépünk tovább 9. táblázatunk második sorára. Ez a sor annak a körnek az arányait mutatja, akik magyar anyanyelvű keresztények és más hazai nyelvet is tudnak. Ilyen sor Karády összefoglaló 3. táblázatán is szerepel (143), de sem az 1882/83-as sem az 1894/95-ös évben nincs itt adat, mert ezekben az években nem tudta elválasztani a többnyelvűeken belül a magyar anyanyelvűeket, akik beszélnek más nyelvet is azoktól, akik nem magyar anyanyelvűek, de beszélnek magyarul is. Ez azért meglepő, mert a finomabb szerkezetű 1909-ben induló adatfelvétel logikáját követve, ha figyelembe vesszük az adott év anyanyelvi adatait, néhány alpművelet elvégzésével a szétválasztás igen kis hibával megoldható.⁴⁸ A szétválasztás hiánya azért nem okoz nagyobb gondot Karádynak, mert egyrészt a nem magyar anyanyelvű kétnyelvűeket természetes módon sorolja az allogénekhez, másrészt pedig azokat a magyarokat, akik bárminő más nyelvet is beszélnek, az asszimilált allogénnel azonosítja. Így egész egyszerűen a két csoportot együtt kezelve tekinti őket allogén háttérűnek, nem magyar eredetűnek.⁴⁹ 1882/83-ban az allogén háttérű keresztények arányát (a hibásan kiszámított 13,1 százaléknyi egynyelvű allogén keresztényen kívül) 37,8 százalékra számítja, 1894/95-ben pedig 37% az összes nem magyar keresztény eredetű diák aránya.⁵⁰ Közülük a *magyar anyanyelvű keresztény és tud más hazai nyelvet is* kategória Karády-féle beazonosításával nem értek egyet. Tehát azzal, hogy minden magyar anyanyelvű keresztény diák, aki tud valamilyen más hazai nyelvet, az asszimilánsként azonosítható, azaz tulajdonképpen nem magyar eredetű. Ez a kategória az én számításom szerint az 1883-as adatfelvételnél 27,8%, majd 1886-tól 19–20% körül ingadozik mindaddig, amíg a millenniumi előkészületek magyarító hatása 1893-tól meg nem emelte a magyar anyanyelvűek számát. Szóltunk már arról, hogy ez sajátos módon először elsősorban a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszél kategóriában jelentkezett. Kézenfekvő bizonyíték ez is arra nézve, hogy ebben a csoportban valóban vannak asszimilánsok. De vajon mennyien, vagy legalábbis milyen nagyságrendben? Azt gondolom, hogy még a nagyságrendi kérdésre sem tudunk korrekt választ adni.⁵¹ Egyszerűen azért sem, mert nincs szolid mértékünk arra

48 Ez is mutatja, hogy az anyanyelvi adatokat is használni kell a nyelvismeretiek mellett. Annál is inkább, mert a Karády által használt kategóriák mindegyikének a pontos megnevezésében benne van az anyanyelv.

49 Többek között ezért sem jelent számára megoldandó problémát az 1876 és 1883 közötti nyelvismereti statisztika háromnyelvű kategóriája. Pedig ez a kategória a diákság 14–15 százalékát foglalta magába. Mint láttuk, a három nyelv közül az egyik mindig a magyar, a másik a német volt. Ékes bizonyosságául annak, hogy egy soknemzetiségű ország vegyes régióiban, városaiban a mindennapi élet szükei szerint alakult a többnyelvűség. Hozzátenném, amint azt a nagyszombati iskola adatai bizonyítják, korántsem csak a zsidók voltak háromnyelvűek.

50 Anélkül, hogy egyetértene a szóbanforgó kategóriák mindegyikének egyértelmű nemzetiségi besorolásával, megjegyzem, hogy eltérő számítási móddal, – főleg 1883-ra vonatkozóan – de közel hasonló arányokat számítottam ki.

51 Talán még akkor sem, ha nagy mennyiségben kerülnek elő speciálisan gazdag tartalmú iskolai anyakönyvek és valaki rászánja magát, hogy ezeket nagy körültekintéssel fel is dolgozza.

nézve, hogy kit is tekinthetünk asszimilánsnak. Ha lenne is azonban ilyen mércénk, tömeges adatok feldolgozásánál valószínűleg használhatatlan lenne. A más nyelvek ismeretének változása jó segédeszköz lehet az asszimilációs folyamatok irányának, intenzitásának, ritmusváltásának felderítésére, de biztos, hogy nem alkalmazható egyértelmű és megbízható mutatóként az asszimilált allogének azonosítására, számarányuk meghatározására.

A lehetséges ellenérveket Karády is számba veszi. Így azt is, hogy a honi nyelvek közül a németet a középiskolákban is tanították, elég magas óraszámban. Erre a tényre reflektálva írja: „a felsőbb osztályok eminens diákjainak némelyike joggal érezhette, hogy »bírja« is már Goethe nyelvét. Ez azonban minden bizonnyal csak a diákság viszonylag kis hányadát készthette a »német tudás« bejelentésére. A német nyelv iskolai vagy iskolán kívüli tanulása bizonnyal nem jelentette feltétlenül azt, hogy az összes érdekelt máris német tudást jelzett volna az anyakönyvben.” (133) Egy korábbi cikkében pedig úgy érvel, hogy „Ha az iskolában tanult németet is tömegesen számba vették volna”, akkor a kimutatott német nyelvtudásnak összességében nagyobbak kellene lennie. Majd egy kis önellentmondással két mondatlalt lejjebb azt írja, hogy mivel a német nyelvet „a középiskolákban végig oktatták, így a magyar diákok egy töredéke a felsőbb osztályokban ezen az alapon elvileg a németet is a kérdéses „ismert nyelvek” közé sorolhatta.” (Karády 2001b: 280) Mind a három mértékre vonatkozó megfogalmazás („viszonylag kis hányad”, nem „tömegesen”, „egy töredék”) mutatja, hogy az érzékelt bizonytalanságot Karádynak verbálisan sem sikerült kiküszöbölni. Az 1881/82-es nyelvismereti statisztika elemzésénél láttuk, hogy a többnyelvűek arányának 7–10 százalékos kilengését éppen a németül tudók számának növekedése okozta, aminek a háttérben többek között az iskolában megszerezhető nyelvtudás fokozottabb beszámítása is állhatott. Bár a mértékeket nem ismerjük, az iskolai nyelvtanulás eredményét korábban és később is figyelembe vehették.

Az 1880-as évek VKM jelentéseiből bőséges idézetgyűjteményünk van, ami azt bizonyítja, hogy a statisztika megrendelői, a gyűjtés szervezői számítottak az iskolában szerzett nyelvtudás kimutatására is. Más kérdés, hogy fogalmunk sincs egyelőre arról, hogy ezt az intenciót eljuttatták-e, s ha igen, hogyan juttatták el a statisztikák iskolai készítőihez. Mindenesetre az 1885/86-os VKM jelentés miután számba vette, hogy a magyar tannyelvű iskolákban hány magyar diák van, aki más nyelvet nem beszélt, így folytatja: „Ez a szám szerfelett nagy. Legnagyobb súllyal lépnek fel benne a református gimnáziumok, ahol a tanulóknak majdnem 78%-a csakis magyarul beszél, tehát csak 22% beszél más nyelven is. Tekintve, hogy e gimnáziumok három felső osztályába a tanulóknak 28%-ánál több jár, az világlik ki, hogy még ezen osztályokban is igen sok olyan tanulóknak kell lennie, aki magyaron kívül más nyelvet nem sajátított el”. (VKM jelentés 15.: 124) A következő évi jelentésben ez áll a kizárólag magyar tannyelvű iskolákról: „Csak magyarul beszélt 15120, minden 1000 közül 524, a múlt évben 542. Ha ez a változás magának az iskolának a befolyásából ered, vagyis az idegen nyelvek tanulásának intenzívebb voltára mutat, akkor igen öröndetes tüne-

ménynek mondható”. (VKM jelentés 16.: 155) Szempontunkból meglehetősen egyértelműen fogalmaz az 1889/90. évi jelentés is: „Nem mulaszthatom el annak a felemlítését, hogy e tényadatban hibáját látom oktatásügyünknek. Túlsgagos nagy ugyanis azon tanulók száma, kik csak anyanyelvükön tudnak; tehát a kik az iskolában más, idegen nyelvet meg nem tanultak. Nem állanak rendelkezésemre azon adatok, melyekből kitűnnék, hogy a felsőbb osztályok tanulói között hány az egynyelvű; de azt konstatálhatom, hogy sok iskolában több az egynyelvű tanuló, mint ahányan a négy alsó osztályban jártak, sőt van néhány olyan iskola is, a hol az egynyelvű tanulók száma felülmúlja a hat alsó osztály tanulóinak számát; tehát nyilvánvaló, hogy az alsó 4 osztályban, sőt sok helyen az alsó 6 osztályban sem érnek el az idegen nyelv tanításában olyan eredményt, hogy az egynyelvű tanulók magukat az ötödik, illetőleg a hetedik osztályban ne egynyelvűeknek nyilvánítanák.” (VKM jelentés 19.: 37)

A nyelvismereti statisztika eredményét ismertetve a következő évi jelentés újra nehezményezi, „hogy tanuló ifjúságunk nagy része csakis anyanyelvén beszél, vagyis hogy sem az iskola, sem a szülői ház nem volt képes tanuló ifjúságunk 45,5%-át más nyelvre tanítani”. Fel is sorol a statisztika alapján tizenegy iskolát, ahol csak néhány tanuló tudott anyanyelvén kívül más nyelvet.⁵² Végül megállapítja: „Mindezek bizonyítják, hogy hazai középiskoláinkban az idegen nyelv tanítása ez idő szerint nem vezet a szükséges eredményhez. Igen-igen kevés azon tanulók száma, akik magában az iskolában sajátítottak el egy idegen nyelvet.” (VKM jelentés 20.: 44–45) Ha a miniszter elégedetlen volt is az iskolai német nyelvtanítás eredményességével,⁵³ kétségtelesenül arra számított, hogy a kitöltött nyelvismereti statisztika figyelembe veszi az iskolában elsajátított nyelvtudást, s így tükrözheti az iskolai német nyelvtanítás eredményességét is. Hogy aztán az iskolák általában, illetve az egyes iskolák milyen mértékben gondolkodtak ugyanígy, ezt nem tudhatjuk.⁵⁴ Mint ahogy azt sem, hogy valójában mennyien is sajátították el az iskolában a német nyelvet, illetve mikor milyen fokú tanult nyelvtudást tekintettek regisztrálandónak az egyes iskolák. Egy azonban bizonyos, verbális fordulattal nem lehet egyszer s mindenkorra nulla százalékra redukálni azokat, akik úgy magyar anyanyelvű keresztények, hogy nem asszimilált németek, hanem az iskolában tanultak meg németül, s ezt a teljesítményüket az iskolai

⁵² A tizenegyből nyolc református iskola. S bár egy részük négy évfolyamos, ahol tehát rövid volt a német nyelvoktatás, s az iskolák is homogén magyar vidéken voltak, mégis lehetséges, hogy a reformátusok – jöllehet 1883-tól köteleztettek mindenféle statisztikai adatszolgáltatásra – a kitöltés részleteinél éltek autonómiájuk maradékával. Erre még visszatérünk.

⁵³ A nyolcvanas években két rendeletet is kiadott (1884/1542.eln. és 1888/48629) azzal a céllal, hogy a német nyelv tanításának „intenzitását a lehető legnagyobb mértékben fokozzák”, s a helyi tantervekben a szükséghez képest szaporítsák a német nyelvi órákat (Klamarik 1893: 261–165).

⁵⁴ Végig egyeztetve például az 1885-ös iskolánkénti jelentést, minden változatra tudunk példát találni. Jónéhány iskola esetében – az évkönyvből gyűjtve adatokat – nagyon szép szignifikáns eredményeket kaptam arra nézve, hogy az iskola hatodik osztályától minimum megduplázódik a német nyelvet beszélők aránya. A gyanút azonban, hogy a felsőbb osztályokba eljutó sikeresek társadalmi összetétele speciális, a debreceni református gimnázium 1883/84-es anyakönyvének alapos elemzése meggyőzően igazolta. Nem csupán a németet gyakrabban beszélő zsidó diákok aránya nőtt meg, hanem a magasabb státusú, műveltebb keresztény magyar családokból jövő fiúké is.

statisztika is regisztrálta. Paradox módon éppen a nyelvismereti statisztika 1882/83-as kilengése is igazolja, hogy ilyenek mind korábban, mind később lehettek.

A németül is beszélő magyar anyanyelvűek német asszimilánsként való kezelésének másik problémáját is szóba hozza Karády. Ezt írja: „A nem zsidó magyar–német két-nyelvűek státusa sokkal problematikusabb, amennyiben egy *töredékiük* tulajdonképpen minden bizonnyal »törzsökös« magyar ajkú volt, és csupán művelődésstratégiai okokból tanulta meg [...] a monarchia és az egész közép-európai térség korabeli »kultúrnyelvét«. Feltevésem szerint azonban a magyar–német nyelvűek között az ilyen magyar ajkúak *aránya kicsiny* lehetett, illetve ezeknek számait messzemenően el-
lensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi.” (133) Ez tehát az otthonról hozott német nyelvtudás kérdése, amely azért fordulhat elő nagyobb számban a „törzsökös” magyar ajkúaknál is, mert a gyakorlati felhasználtság, fontosság, a kultúrnyelvi funkció és a hagyomány sajátos státuszt biztosított a kettős monarchiában a német nyelvnek. Például a német nyelv intenzívebb tanítását célzó egyik miniszteri utasítás indítéka a bécsi cs. kir. keleti akadémiai valamint a cs. kir. közös katonai tanintézeti felvétellel kapcsolatos gond volt. A tudományosságban, az intellektuális pályákon is szükség volt a német nyelvtudásra. (VKM jelentés 20.: 45) Magasabb státuszú családoknál, bizonyos hivatalnoki, katonatiszti, kereskedő familiáknál természetesen volt a német nyelvhasználat. Azt írja az egyik miniszteri jelentés: „tény, hogy az iskolát inkább veszik a műveltebbek igénybe, mint a műveletlenek, tehát azok között, akik iskolába kerülnek, máris aránylag több kétnyelvű van, mint az ország lakosai között.” (VKM jelentés 17.: 30)

Karády 1883-ra 21,6 százaléknyi magyar–német nyelvű diákat számít ki. Ebből már csak 1,6% lehet a német anyanyelvű.⁵⁵ Vajon milyen tényekre, adatokra, összefüggésekre támaszkodva állítja, hogy a 20 százaléknyi németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény között egy *töredék* a „törzsökös” magyar ajkú, s mire alapozva teszi fel, hogy *kicsiny az aránya* azoknak a magyar diákoknak, akik otthonról hozták a német nyelvtudást. Mennyire és mihez képest kicsiny? Csak éppen annyira, hogy e kicsiny számarányt „ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi”? (133) Szóval az összes diák egyötödét, a magyar anyanyelvű keresztények egyharmadát kitevő németül tudó magyar anyanyelvű keresztény diákság csakompakk asszimilált német 1883-ban? Később, közbevetőleg azt is leírja Karády, hogy a „magyar–német nyelvűek statisztikai számarányai, főképp a dualizmus korai fázisában (amikor még nem vált tömegessé a keresztény németesség asszimilációja) valószínűleg kissé túlbecsüli a *ténylegesen* német háttérűek arányát”. (134) Ez annyiban árnyalja a korábban mondottakat, hogy ezután „zömmel német háttérűnek vehető keresztény német–magyar ajkúakról beszél”. (137) Ez a körültekintő finomítás azonban végülis már nem befolyásolja érdemben a felfedezett új tényeket: a német–magyar ajkúaknak a zsidósághoz hasonló nagyságrendű, négyszeres „túliskolázási” teljesítményét (137), a német asszimilánsokat magával ragadó iskolázási keresletnövekedést (137), s a magyarság csupán 29 százalékos jelenlétét, azaz erős alulképviselettségét az 1880-as évek középső éveiben. (138–139)

⁵⁵ Ugyanis a 15,4% német anyanyelvűből 6,8%-ot számít egynyelvű keresztény németnek, 7% pedig a zsidósághoz számítódik.

Eddigi kritikai észrevételeink, ellenvetéseink mellé nézzük még meg aprólékosan legalább egyetlen iskola egy évének szerencsésen elénk került adatait. Az autonóm felekezeti iskolában, a debreceni református gimnáziumban a középiskolai törvény után, az 1883/84-es tanévben – egyetlen esztendeig – olyan beíratási anyakönyvet használtak, amelyben benne van az anyanyelv is, meg a nyelvismeret is. A rovatok így követik egymást: név; születési idő; vallás; születési hely; anyanyelv; mely nyelveket beszél anyanyelvén kívül?; atyja/gyámja/gondviselője neve; állása; lakása; hol tanult múlt évben; milyen alapon vették fel; kinél van szálláson; tandíjfizető-e; megjegyzés;⁵⁶ Fontos megjegyezni, hogy a nyelvismereti adatok itt ebben az évben egyértelműen az anyanyelven kívüli, más, *a szülői házban tanult nyelvre vonatkoznak*.⁵⁷ Az anyakönyvben 636 diák adatai szerepelnek. Magyar anyanyelvű 620, német 6, román 9 és szlovák 1. A többség református, 8 görög keleti és 81 izraelita van. Utóbbiak három kivételével magyar anyanyelvűek, s csak 32 beszél közülük más nyelvet is. Ők valamennyien tudnak németül, heten pedig franciául s egy szlovákul is. Többségük felvidéki megyékből jött Debrecenbe. A hat szepességi német, – akik nyilván magyar szóra jöttek a magyar Alföldre – mind beszélt szlovákul is. A hetedik turócszentmártoni szlovák ügyvédgyerek az előző évben Pozsonyban tanult, s tudott németül is. A Krassó-Szörény megyéből jövő – úgy tűnik szintén magyar szóra küldött – kilenc román szintén mind tudott németül. Több görög-keleti lelkész gyerek volt közöttük.

Végül 47 magyar anyanyelvű keresztényt találtunk, akik beszéltek németül is. Közülük 38 diák esetében fel sem merülhet az allogén háttér gyanúja. Magyar nevük van, református vallásúak, református többségű, magyarnak ismert településen születtek. Műveltebb, értelmiségi, hivatalnoki, lelkész, tanár, író, ügyvéd, földbirtokos, jobb módú gazdálkodó, könyvárus, tősgyökeres debreceni kereskedő, vendéglős és jobb iparos családokból jöttek. Tizenegyen az előző tanévet valamelyik felvidéki német jellegű város vegyes nemzetiségű gimnáziumában töltötték. S nem is annyira a főszolgabíró, tanár vagy ügyvéd apa küldte Eperjesre, Lőcsére, Iglóra, Késmárkra nyelvet tanulni a fiát, hanem inkább a debreceni szücsmester, asztalosmester meg sertéskereskedő.

Ezek az adatok remélhetőleg meggyőzően bizonyítják, hogy a németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény diákok között nem elhanyagolható számban voltak ún. „tősgyökeres magyarok”. S ha már Karády Herczeg Ferencet emlegette, Jókait és Mikszáthot olvasva megismerhetjük a németül is beszélő magyar hivatalnok, tanár, katonatiszt, a Felvidékre német szóra adott magyar diák létező, jellegzetes típusát. Tudáselit vizsgálatom közben is találkoztam német szóra adott magyar diákokkal. Az emlegetett felvidéki iskolák évkönyveinek származási hely szerinti statisztikái, névsorai szintén bizonyítják hogy tömeges jelenségről van szó.

⁵⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debreceni Ref. Főgimn. iratai II. 7. f. Fazakas Gergelynek tartozom köszönettel azért, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁵⁷ Az iskolai évkönyvben, s a 3 évenkénti részletes országos statisztikában szereplő ingadozó adatok alapján nem lehet megítélni, hogy a debreceniek továbbra is ezt a megközelítést használták-e, vagy esetleg néha beszámították az iskolában szerzett nyelvtudást is. Néhány református iskolában azonban nagy valószínűséggel csak a hozott nyelvtudást mutatták ki.

Van azonban Debrecenben még néhány más szempontból érdekes eset is. Ilosvay Bálintnak, egy mátészalkai református földbirtokos fiának nyelvismerete: francia, német, *szlovák*. Parlagi György, a Szatmár megyei Krassón lakó református földbirtokos fia *románul* is tud. A falu, ahol született, vegyes magyar–román, református, illetve görögkeleti település. Szatmári István, akinek református apja a magyar–román vegyes lakosságú Belényesen (vallásilag róm. kat., gör. kat., gör. keleti, református falu) földműves, szintén tud *románul*. Peterdy Kálmán, a kászonyi református lelkész fia németül és *szlovákul* beszél. Sepsi Géza, akinek apja a román lakosságú Avasfelsőfaluban földbirtokos, *román* nyelvtudást jegyeztetett be. Ezek ritka esetek Debrecenben, de figyelemreméltóan jelzik, hogy az ún. allogén kapcsolatot nem feltétlenül kellett eltitkolni. S azt is mutatják, hogy a vegyes lakosságú területeken kölcsönös volt egymás nyelvének elsajátítása.⁵⁸ A kölcsönös nyelvismeret problémáját sokoldalúan elemezte Kovács Alajos. Két megfigyelését érdemes figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy az érintkező felületeken a kölcsönös nyelvtudás arányai erősen függenek az egyes nemzetiségek ki-egyenlített vagy aszimmetrikus viszonyaitól. A másik fontos bizonyított tétele pedig az, hogy a kölcsönös nyelvtudás döntően és meghatározó módon a gyermekkorban fejlődik ki játszótársakkal és iskolatársakkal való érintkezés folytán (Kovács 1928: 4–10). Tehát nem igaz, amit Karády ír, hogy tudniillik inkább csak *elvben* lehet „elemi szinten játszótársaktól vagy szomszédoktól is [...] az allogén kisebbségi nyelvek birtokába jutni vegyes etnikai lakókörnyezetben”. (134)

E tárgyban egy kicsit aprólekosabb vizsgálatra erdélyi, főleg dél-erdélyi iskolákat választottam. Erdélyben ugyanis az 1880-as népszámlálás szerint a kisebbségben lévő magyarság 17,6 százaléka tudott a csaknem kétszer olyan létszámú románság nyelvén. (A Magyar Korona Országaiban... 1. 630–636) Ugyanakkor az erdélyi románoknak csak 5,2 százaléka tudott magyarul. (Uo. 660–667) A magyar anyanyelvűek román nyelvismeretének aránya a Királyhágóntúl 1890-ben 18,4% (M. Stat. Közl. U.F. 1. 330–331), 1900-ban 19,5% (M. Stat. Közl. U.S. 5. 218), 1910-ben 22,8% (M. Stat. Közl. U.S. 64. 160).

Nézzük meg kicsit részletesebben az 1882-es középiskolai statisztikához legközelebb eső 1880-as népszámlálási adatokat! Tétélezzük fel, hogy a felekezetek etnikai kötődése folytán Erdélyben az összes magyar anyanyelvű görög keleti és görög katolikus voltaképpen román eredetű, s ennek folytán tud is románul. Továbbá tegyük fel, hogy a magyar anyanyelvű izraeliták célszerűségi okból mind beszélnek a többség nyelvét, tehát tudnak románul.⁵⁹ Ha ezen – nagy valószínűséggel túlzó – feltevés szerint valamennyi magyar anyanyelvű görög katolikus, görögkeleti és izraelita összeadott számát levonjuk a románul tudó magyar anyanyelvűek összes számából, akkor a megmaradók még mindig az összes magyar anyanyelvű 13 százalékát jelentik. Nem kétséges tehát, hogy a Királyhágóntúl a Karády meghatározása szerint „tör-

⁵⁸ Az elitkutatásnál is számos olyan esettel találkoztam, hogy a vegyes vagy nemzetiségi területről származó magyaroknál a személyi adatlapon szerepelt a román, szlovák, szerb nyelvtudás.

⁵⁹ A nyelvismeretre vonatkozó feltevéseinket csak az 1900-as népszámlálás keresztábrájánál ellenőrizhetjük. Ekkor, tehát húsz évvel később Erdélyben a magyar anyanyelvű görögkeletieknek és izraelitáknak lényegében csak az egyötöde, a magyar anyanyelvű görög katolikusoknak pedig egyharmada tudott románul. M. Stat. Közl. U.S. 5. 552–553, 556–557, 570–571)

zsökös magyarok” – többségében reformátusok, kisebb részben római katolikusok és unitáriusok – igen jelentős számban beszéltek románul, azaz a helyi többség nyelvén. Nyomatékuil újra emlékeztetünk a felekezetek erős etnikai kötődéseire. 1880-ban Erdélyben a román anyanyelvűek 99,2 százaléka vagy a görögkeleti vagy a görög katolikus felekezethez tartozott, s csak 0,13 százalékuk volt református, illetve 0,17 százalékuk római katolikus. (A M. Korona Országában... 1. 538–545) A reformátusoknak és az unitáriusoknak pedig – ha a cigány anyanyelvűektől eltekintünk – 99 százaléka volt magyar anyanyelvű. (Uo. 204–211, 508–515) A katolikusoknak ugyanígy 91,4 %-a volt magyar s 6,1 %-a német. Másrészt felhívjuk a figyelmet arra, hogy azokban a megyékben, ahol a magyarság nem elhanyagolható számban volt ugyan jelen, de kétszeres, háromszoros, ötszörös román többséggel élt együtt, mint Alsó-Fehérben, Kis-Küküllőben, Kolozsban, Szolnok-Dobokában, Torda-Aranyosban, ott a magyar anyanyelvűeknek már 40-50 százaléka tudott románul. (U.o. 630–634). Ráadásul a sajátos történeti alakulás folytán ezekben a megyékben a magyarok kétharmada-háromnegyede volt református 1880-ban. (Uo. 508–512) Ez az oka annak, hogy 1900-ban – amikor már ilyen kereszt tábláink is vannak – a legnagyobb arányú román nyelvismeret Erdélyben a református magyaroknál jelentkezik, mintegy 25,6 százalékkal. (M. Stat. Közl. U.S. 5. 564–565) A nyelvismereti viszonyok ilyenfajta alakulását az magyarázza, hogy a mindennapi érintkezésben az Erdélyben kisebbségben lévő magyarok összességében jobban rá voltak szorulva a román nyelv ismeretére mint viszont.⁶⁰ Az ilyen nyelvi környezetben levő iskolák nyelvismereti statisztikája tehát érdekes lehet most számunkra. Az 1881/82-es nagy táblázatokat (VKM jelentés 11.) néztem meg: a nagyenyedi református gimnázium 355 diákjából 15 a román anyanyelvű. Ezzel teljesen egybevág, hogy 12 görög katolikus és 3 görög keleti tanulójuk van. A magyar–román nyelvismeretű fiúk száma pedig 94. Tehát kétségtelenül a „törzssökös” magyar református vallású diákok beszéltek meglehetősen nagy számban románul. (S be is vallották.) A szászvárosi református gimnázium 182 tanulója között már jelentősebb számú, 72 román anyanyelvű van. Pontosán ennyi, 14+58 a görög katolikus és görög keleti vallású. Ezzel szemben 144-en beszélnek magyarul–románul. Talán az összes magyar református köztük van. (A zsidó diákok száma mindkét helyen csupán 10 körül van.) A kolozsvári unitárius főgimnázium 245 diákjából 18 az anyanyelvileg s vallásilag román, de 80-an tudnak románul. Kicsiben hasonló a helyzet a tordai unitárius gimnáziumban. Gyulafehérvár római katolikus gimnáziumában a 255 tanuló közül 69 a román anyanyelvű, s pontosan ennyi a görög katolikusok és görög keletiek száma. Viszont 122-en beszélnek románul. A kolozsvári római katolikus gimnázium 306 diákjából 75 román anyanyelvű (66 gör. kat., 9 gör. kel.), s 143-an tudnak románul. Úgy tűnik ezek a „törzssökös” magyar fiúk mégiscsak megtanultak egy allogén nyelvet, s nem is kevesen. (Vagy csak dicsekszenek vele?) Ugyanez kisebb mértékben előfordulhat szlovák, német és szerb környezetben is. Csak nehezebb ilyen egyértelműen kimutatni. Mint ahogy a egyes területek helyenként több százas létszámú háromnyelvű diákságát se tudjuk

⁶⁰ Kovács Alajos elemzése szerint 1880-ig a budapesti magyarok is jobban rá voltak szorulva a német nyelv ismeretére, mint a német anyanyelvűek a magyaréra (Kovács 1928: 31).

etnikailag szétválogatni. Nem tartható állítás tehát, hogy a nem német allogén nyelveket meg aztán már tényleg csak igazi vagy magyarrá asszimilálódott románok, szlovákok, rutének, szerbek beszélhették. Komoly szemléletbeli különbségről van szó, hiszen eleve félreértjük a „nyelvekben gazdag” ország valóságos nyelvészeti helyzetét, ha mindent egyoldalúan csak a magyar államnyelv terjesztése erősödő doktrínájának, s valóban expanzív gyakorlatának perspektívájából látunk és ítélünk meg. Szemléletünk beszűkülhet, s így nem akarunk tudomást venni például a kölcsönös nyelvismeret tényeiről. Ami természetesen jobbára kisebb-nagyobb lokalitásokban, az együttélés konkrét körülményeinek a figyelembevételével, aprólékos elemzésével vizsgálható csak.

Általában is a történet-szociológiai kísérletek nehéz dilemmájának véljük, hogy a modellalkotásra, nagyobb összefüggések megragadására törekedve mennyire kell alászállnunk a forráskritika, a forrásfeltárás és a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiba. Dolgozatunknak egyik tanulsága, hogy vannak esetek amikor hiába a tágas és távlatos társadalomtudományos szemlélet, hiába a briliáns ötlet, hiába a látványos, merész és radikális elemzőkészség, de még a meglepő és újszerű forrás, meg a tömeges adatok is hiábavalók. Hiábavalók mindezek, ha olyan forrásokra és olyan forrásokból rakjuk az alapot és húzzuk az ívet, amelyekkel kapcsolatban még nem végeztek el kellő pedantériával az adott esetben szükséges forráskritikai műveletek.⁶¹

A forráskritika elmaradása, a forrásértelmezés problémái a vitatott Karády-cikk esetében még tetéződtek a forrásfeltárás hiányaival, s talán saját logikai rendjén belül is meg nem alapozott következtetésekkel, elsietett ítéletalkotásokkal. Nem kívántunk egyébként a cikk minden részletével, állításával foglalkozni. Azt azonban tisztázni akartuk, hogy egyrészt kellően megalapozott-e az úgynevezett „törzsökös” magyarságot (a nem asszimiláns magyarokat) azonosítani a csak magyarul beszélőkkel, másrészt, ezzel szoros összefüggésben, igazolható-e az a feltevés, hogy a hazai nyelveket ismerő magyar ajkú diákok „globálisan” az asszimilált allogénekkal azonosíthatók. Úgy gondoljuk, hogy egyik tétel sem igazolódott. Részben ezért, de a források téves értelmezése miatt sem sikerült bebizonyítani, hogy a magyarság az 1880-as években 29 százalékosan, erősen alulreprezentálva lett volna jelen az értelmiség utánpótlását adó középiskolákban, szemben a német háterű keresztény német-magyar ajkú aggregátum négyszeres túlképviseltségével. Mivel ezek a tételek és állítások a bevont források alapján egyelőre nem igazolódtak, a továbbiakban nem célszerű és nem helyénvaló „a magyarok nem jelentéktelen iskolázási deficitjére” (138), mint bizonyított tudományos igazságra hivatkozni. Ami pedig a nem bizonyított tétel meghosszabbítását illeti, az egyelőre minden alapot nélkülöző állítás. Az állítás így hangzik: „A magyarság itt dokumentált iskolai alulképviseltsége azt látszik bizonyítani, hogy a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket [...] a magyarság s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is *kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést*, mint korábban, amikor a nemesi rend a

⁶¹ Normális esetben ezen műveletek minden részletével nem terhelendő az olvasó, még talán lábujgyerterben sem. Sajátos célunk és választott műfajunk miatt azonban most a legfárasztóbb részletektől sem tekinthettünk el, amiért az olvasók szíves elnézését kérem.

politikai kapacitás kvázi-monopóliumának és a későbbinél még sokkal jelentősebb gazdasági hatalom(nak az) előnyeit élvezte”. (139) A magyarság iskolai alulképviseltsége egyelőre nem dokumentált, így semmit sem bizonyíthat. A volt nemesség társadalmi érvényesülési stratégiájával kapcsolatos kurzivált állítás pedig lehet igaz is, meg nem is. Mielőtt azonban erre, mint „társadalomtörténelmi paradoxonra” további tételeket építenénk, szükséges volna bebizonyítani.⁶²

FORRÁSOK

Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Pesti Piarista Gimnázium iratai
Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részleg, A Magyaróvári piarista gimnázium iratai

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debreceni Református Főgimnázium iratai

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai

Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Tankerületi Főigazgatóság iratai

Középiskolai értesítők:

Békéscsabai ág. ev. algimnázium

Budapesti kir. egyetemi katolikus gimnázium

Budapesti V. ker. kir. állami főgimnázium

Csíkсомlyói kir. kath. főgimnázium

Egri főgimnázium

Marosvásárhelyi kath. főgimnázium

Nagyenyedi ref. Bethlen-kollégium gimnáziuma

Nagyváradai róm. kath. főgimnázium

Privigyei kegyesrendi gimnázium

Tatai kegyesrendi gimnázium

Besztercebányai kir. kath. főgimnázium

Kegyes tanítórendiek budapesti főgimnázium

Budapesti VII. ker. kir. állami gimnázium

Debreceni ev. ref. főgimnázium

Losonci m. kir. állami főgimnázium

Magyaróvári kegyesrendi gimnázium

Nagyszombati érseki főgimnázium

Naszódi g. kath. főgimnázium

Székesfehérvári kath. főgimnázium

Budapesti II. ker. állami főreáliskola

Kassai állami főreáliskola

Budapesti V. ker. állami főreáliskola

Nagyváradai állami főreáliskola

HIVATKOZOTT IRODALOM

A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911). 1911, Budapest

A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állapotok kimutatásával együtt. 1–2. köt. 1882. Budapest

A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése. Pest 1871–73, Budapest 1874–1898.

Asztalos József 1934: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig.* Budapest

⁶² Megnevezett műfaja szerint forráskritikai írásunkban a vitatott Karády-dolgozat néhány állításának megalapozottságával foglalkoztunk, s nem törekedtünk arra, hogy a cáfolt tételek, s az el nem fogadott deklarált mértékek helyett újakat állítsunk. Mindazonáltal az adott materiával való foglalkozásunk során kiformalódtak bizonyos szempontjaink, s talán néhány megfigyelésünket is érdemes volna megosztani másokkal is. Ezek elsősorban a középiskolás diákság nemzetiségi megoszlását s asszimilációját nagyobb időtávlatba helyező s néhány összefüggést felvillantó 1. táblázatunkhoz fűződnek. Az 1. táblázatot munkánk segédeszközeként készítettük. Bővebb értelmezése nem lenne tanulások nélkül való. Erre azonban később kerítünk sort.

- Barsi József 1868: *Magyarország közoktatási statisztikája 1864/1865-1867/1868-ban*. Pest
- Barsi József 1869: *A közoktatás statisztikája*. Pest
- Barsi József 1874: *Magyarország felső tanintézetei és középiskolái 1870-72-ben*. Budapest
- Bokor Gusztáv 1896: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest
- Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1–19. évf. 1874-1912.
- Deák Ágnes 2000: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest
- Firbás Nándor 1901: *Útmutatás a tankerületi főigazgatóságok, középiskolák és más tanügyi hatóságoknak adminisztrálásához*. Budapest
- György Aladár 1885: *Magyarország hivatalos statisztikája története és fejlődése*. Budapest
- Hivatalos Statisztikai Közlemények* 1869. II. évf. I. füzet. Országos Magyar Statisztikai Tanács
- J. H. Schwicker 1879: *Das ungarische Unterrichts-Wesen am Schlusse des Schuljahres 1877–78*. Budapest
- J. H. Schwicker 1881: *Die ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik*. Budapest
- Karády Viktor 2000: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio* Nyár, 239-252.
- Karády Viktor 2001a: Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915) *Korall* Tavasz- Nyár, 129–144.
- Karády Viktor 2001b: Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós (szerk.) *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest, 267–299.
- Keleti Károly 1882: *Nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest
- Klamarik János 1881: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest
- Klamarik János 1893: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágításban*. Budapest
- Klinger András–Kepecs József 1990 (szerk.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. Budapest
- Kovács Alajos 1928: A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Magyar Statisztikai Szemle* 1–32, 133–156
- Kőrösy József–Thirring Gusztáv 1894–1898. *Budapest főváros az 1891. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Budapest
- Kőrösy József–Thirring Gusztáv 1903–1905. *Budapest főváros az 1901. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 1–2. kötet.
- Kőrösi József 1881–1883: *Budapest főváros az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei* 1–3. füzet. Budapest
- Középiszkolai rendtartás* 1876: Rendeleték Tára 1876. 260–289.
- Középiszkolai rendtartás* 1890: Rendeleték Tára 1890. 1297–1324.
- Láng Lajos 1886: *A középoktatás hazánkban (1867–1886)*. Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1871–1889*. Budapest
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1916*. Budapest
- Magyar Statisztikai Közlemények*. U.F. 1,2.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 5,27,36,42,61,64.
- Magyarország közoktatásiügye 1898–1910*. Budapest
- Mátrai Ernő 1871: *A kolozsvári egyetem mint kulturai szükséglet*. Pest
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskolánk kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest
- Németh Antal 1887 (összeáll.) *Szabályrendeletek, utasítások és ... a középiszkolai tanügyi érdekében*. Budapest
- Németh Antal 1898 (összeáll.): *Betűsoros tájékoztató a középiszkolai rendeletek, szabályzatok, utasítások között*. Budapest
- Pirchala Imre 1905: *A magyarországi középiszkolák rendje*. Budapest
- Szaszkóné Sin Aranka 1998: Az önálló magyar statisztika kialakulása és fejlődése (1867-1917). In: Dányi Dezső–Nyitrai Ferencné (szerk.): *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből*. Budapest
- VKM *Utasítás 1882: a közép-iskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok földolgozása tárgyában*. Budapest

1. táblázat

A magyarországi középiskolások létszáma, százalékos megoszlásuk anyanyelvi/nemzetiség és vallás szerint²

Év	Évi diák-létszám (átlag)	Magyar anyanyelvű	Német anyanyelvű	Magyar anyanyelvű keresztény	Német anyanyelvű keresztény	Magyar + német nyelvű keresztény	Zsidók	Allogén keresztény német nélkül	Összes allogén keresztény
1851*	15007			64,3	13,4	77,7	4,6	17,6	31
1854*	14686			61,9	15	76,9	5,1	18	33
1857*	17573			58,6	16	74,6	5,6	19,6	35,6
1857	19398			56,1	18,4	74,5	6,9	19	37,4
1865-70	35694	71,96	12,27	67,26	7,77	75,03	9,9	14,57	22,34
1871-75	33795	74,22	12,33	66,3	7	73,3	14,12	12,33	19,33
1876-80	36911	70,46	15,53	58,12	8,53	66,65	20,58	12,58	21,11
1881-85	38058	71,17	15,43	58,61	8,75	67,36	20,26	12,12	20,87
1886-90	39524	71,39	15,53	58,51	9,19	67,7	19,82	11,95	21,14
1891-95	45825	73,68	13,68	59,52	7,64	67,16	20,83	11,55	19,19
1896-1900	54802	75,5	12,55	59,52	7	66,52	22,19	10,97	17,97
1901-1905	61198	77,93	10,71	60,57	5,68	66,25	22,85	10,38	16,06
1906-1910	66455	79,63	9,2	62,14	4,71	66,85	22,43	10,41	15,12
1911-15	74806	82,3	7,62	64,93	3,5	68,43	21,71	9,34	12,84
1916-18	80393	85,08	6,41	65,41	3,17	68,58	23,15	7,7	10,87

1. táblázat (folytatás)

A magyarországi középsikolások létszáma, százalékos megoszlásuk anyanyelv/nemzetiség és vallás szerint*

Év	Szlovák anya- nyelvű	Horvát anya- nyelvű	Szerb anya- nyelvű	Román anya- nyelvű	Rutén anya- nyelvű	r. kath.	evan- gélikus	refor- mátus	uni- tárius	g. kat.	g. keleti	g. keleti + g.kat.	Szerb + román + rutén	Szerb + román + rutén	Szerb + román + rutén	
1851*	9.7	1.4	5.3	1.2												
1854*	6.7	2.3	7.6	1.4												
1857*	6.3	2.3	9.5	1.5												
1857	6.3	2.7	8.7	1.3												
1865-70	4.9	0.3	1.5	7.58	0.9	46	12.09	19.55	1.4	5.55	5.51	11.06	9.98	9.98	90.23	90.23
1871-75	3.8	0.3	1.64	6.57	0.82	46.08	11.79	16.81	0.77	5.24	5.19	10.43	9.03	9.03	86.57	86.57
1876-80	4.9	0.4	1.78	6.03	0.7	44.03	10.84	14.57	0.76	4.48	4.74	9.22	8.51	8.51	92.3	92.3
1881-85	4.36	0.4	1.7	6.17	0.5	44.7	10.95	13.9	0.8	4.42	4.96	9.38	8.37	8.37	89.23	89.23
1886-90	4.17	0.4	1.6	6.02	0.26	45.45	11.04	13.61	0.65	4.2	5.24	9.44	7.88	7.88	83.47	83.47
1891-95	3.45	0.37	1.6	6.42	0.21	44.21	10.35	14.05	0.7	4.57	5.3	9.87	8.23	8.23	83.38	83.38
1896-1900	3.17	0.39	1.7	6.03	0.18	43.34	9.97	14.26	0.79	4.32	5.13	9.45	7.91	7.91	83.7	83.7
1901-1905	3.1	0.3	1.43	5.84	0.16	43.27	9.57	14.31	0.77	4.27	4.96	9.23	7.46	7.46	80.82	80.82
1906-1910	2.6	0.3	1.52	6.17	0.12	43.4	9.3	14.24	0.7	4.51	5.42	9.83	7.81	7.81	79.45	79.45
1911-15	2.05	0.25	1.49	5.67	0.08	44.8	9	14.2	0.8	4.41	5.06	9.45	7.23	7.23	76.5	76.5
1916-18	1.92	0.23	1.14	4.45	0.04	45.46	8.69	13.91	0.65	3.88	4.26	7.67	5.63	5.63	73.4	73.4

* Csak a gimnáziumi tanulók adatai.

A táblázat a Statisztikai Hivatal adatközlései alapján készült.

Kivéve: 1851–1857-re (Deák Ágnes 2000); 1867–1869-re a VKM adatai alapján.

2. táblázat

*A magyar anyanyelvűek nyelvismerete
(népszámlálási adatok százalékban*)*

	1880	1890	1900	1910
Csak magyarul	82,5	81,4	79,5	79,4
Németül is	9,87	10,65	12,1	12,6
Szlovákul is	3,43	3,65	3,8	5,5
Románul is	2,68	2,83	3	4
Ruténul is	0,28	0,3	0,3	0,5
Szerbül/horvátul is	0,97	0,77	0,7	1,8
Hazai nem magyar együtt	17,23	18,2	19,9	24,4

* 1880-ban, 1890-ben és 1900-ban csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelvet dolgozták fel. 1910-ben valamennyi beszélt nyelvet kimutatták.

3. táblázat

*Nem magyar anyanyelvűek magyarul tudása
(népszámlálási adatok százalékban)*

	1880	1890	1900	1910
Német	20,16	25,16	31	39,8
Szlovák	9,52	12	15,1	21,4
Román	5,7	6,9	8,8	12,7
Rutén	5,5	7,8	8,3	14
Szerb		11,1	11,4	16,6
Horvát	10,3	16,5	22,5	30,8
Összes nem magyar	11,1	13,8	16,8	22,5

A minisztérium vezetése alatt álló gimnáziumok diákjainak nyelvismerte 1879-1895
(az 1884-ig a győri tankerülethez tartozó iskolák adatainak kivételével)
abszolút számokban és százalékokban.

	1879	1880	1881	1882/A*	1882/B*	1885	1888	1891	1894	1895
Teljes diáklétszám	16871	17839	17702	17673	17673	17894	18682	19273	22041	22674
Csak egy nyelvet tudó	6992	7204	7123	7247	4801	6885	7721	8377	9699	10202
%	41,4	40,4	40,2	41	27,2	38,5	41,3	43,4	44	45
Magyar egynyelvű	6239	6472	6596	6647	4200	6462	7306	7968	9449	9939
%	37	36,3	37,3	37,6	23,8	36,1	39,1	41,3	42,9	43,8
Nem magyar egynyelvű	753	732	527	600	600	423	415	409	250	263
%	4,5	4,1	3	3,3	3,3	2,4	2,2	2,1	1,1	1,2
Összes többnyelvű	9879	10635	10579	10426	12872	11009	10961	10896	12342	12472
%	58,6	59,6	59,8	59	72,8	61,5	58,7	56,5	56	55
Kétnyelvű	7454	7710	7548	59	10426					
%	44,2	43,2	42,6		59					
Három nyelvű	2384	2863	2946	10426						
%	14,1	16	16,6	59	2446					
Négy nyelvű	41	62	85		13,8					
%	0,2	0,3	0,5							
Beszél németül	6791	7377	7810	6573	9019					
%	40,3	41,3	44,1	37,2	51					
Csak németül beszél	40	65	76	80	80					
Több, nem magyar										
nyelven beszél, közte németül	95	120	94	100	100					
Magyarul és németül	4186	4483	4703	6393	6393					
%	24,8	25,1	26,6	36,2	36,2					
Kettőnél több nyelven, közte magyarul és németül is	2470	2709	2937	–	2446					
%	14,6	15,2	16,6		13,8					

* Az 1882/A oszlop kitöltési módja a VKM jelentés 11 és 12 nyelvismertre vonatkozó statisztikájának azt az értelmezését mutatja, amely szerint a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, illetve a „más európai nyelvet” beszélők a kétnyelvűként megjelöltek közül (magyarul-németül, magyarul-románul stb.) kerültek ki.
Az 1882/B oszlop pedig azon a másik értelmezésen alapszik, hogy a kétnyelvtűek, illetve a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, s a „más európai nyelvet” beszélők számadatai csak összeadva, együtt teszik ki az összes többnyelvű diák számát.

Nem magyar anyanyelvű középiskolai diákok, akik csak anyanyelvüket beszélik
(abszolút számokban, s a teljes diáklétszám százalékában)

Év	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1896– 1908**	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	
Anyanyelv																				
Német	646	530	-	-	468	338	342	348	56	138	147	-	296	132	76	70	82	117	78	
Szlovák	1,7	1,4	-	-	1,2	0,8	0,8	0,8	0,1	0,3	0,3	-	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	
	252	184	-	-	11	8	22	13	8	11	11	-	5	-	-	1	1	4	3	
	0,7	0,5	-	-	0,02	0,02	0,02	0,05	0,03	0,02	0,02	-	-	-	-	-	-	-	-	
Román	671	477	-	-	472	569	623	558	449	499	571	-	463	407	349	326	330	305	282	
	1,8	1,3	-	-	1,2	1,4	1,5	1,3	1	1	1,2	-	0,7	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	
Szerb/horvát	142	130	-	-	88	83	90	98	88	86	90	-	175	142	138	65	98	102	47	
	0,4	0,3	-	-	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	-	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,06	
Rutén	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Olasz	98	44	-	-	41	34	30	57	43	45	46	-	31	48	41	29	60	125	144	
	0,3	0,1	-	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,05	0,07	0,06	0,04	0,08	0,2	0,2	
Összes nem magyar egynyelvű	1809	1365	1033	1137	1069	1035	1093	1083	649	776	865	-	970	729	604	491	571	663	555	
	4,8	3,6	2,7	3,6	2,7	2,6	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7	-	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7	
Összes magyarul* nem beszélő	1809	1506	1185	1394	1347	1332	1305	1155	983	891	935	-	1099	849	689	566	637	718	616	
	4,8	4	3,1	3,6	3,6	3,3	3,2	2,7	2,01	1,9	1,9	-	1,6	1,2	1	0,8	0,8	0,9	0,8	

* Ez a számors azért különbözik a nem magyar anyanyelvűek számától, mert voltak több más hazai nyelvet beszélő diákok, akik ugyanakkor magyarul nem tudtak (pl. német-szlovák; német-román; német-szerb). Számuk egyébként mindvégig alacsony volt, 100–250 fő között mozgott, illetve 1894-től emmél is alacsonyabb volt.

** Ezekre vonatkozó adatok hiányoznak.

A táblázat a VKM jelentések alapján készült.

A magyarországi középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tanulók nyelvismerteti adatai abszolút számokban és százalékokban 1882-1915

	1882/A	1883/A	1882/B	1883/B	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895
Teljes diák- létszám 100 %	38567	37876	38567	37876	37947	38655	39114	39333	39918	40596	42116	45859	47871	49384
Csak magyarul beszélő %	17290	16679	13135	12325	14066	16244	16063	16660	16967	17531	18108	19192	20375	23221
Nem magyar egynyelvű %	44,8	44	34	32,5	37,1	42	41,1	42,3	42,5	43,2	43	41,8	42,6	47
Osszes egynyelvű %	1700	1700	1700	1700	1365	1033	1137	1069	1035	1093	1083	649	776	865
	4,5	4,5	4,7	4,5	3,6	2,7	2,9	2,7	2,9	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7
Osszes	18990	18379	14835	14025	15431	17277	17200	17729	18002	18624	19191	19841	21151	24086
egynyelvű %	49,2	48,5	38,5	37	40,7	44,7	44	45	45,1	45,9	45,6	43,3	44,2	48,8
Osszes	19577	19497	23732	23851	22516	21378	21914	21604	21916	21945	22925	26017	26720	25298
többnyelvű %	50,8	51,5	61,5	63	59,3	55,3	56	54,9	54,9	54,1	54,4	56,7	55,8	51,2
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	9996	10340	14151	14694	13064	11122	11812	11227	11692	11636	12372	14661	15070	13552
	25,9	27,3	36,7	38,8	34,4	28,8	30,2	28,5	29,3	28,7	29,4	32	31,5	27,4
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	9481	9057	9481	9057	9311	10104	9845	10049	9927	10124	10481	11023	11535	11676
	24,6	23,9	24,6	23,9	24,5	26,1	25,2	25,5	24,9	24,9	24,9	24	24,1	23,6
Magyar anyanyelvű %	27286	27019	27286	27019	27130	27366	27875	27887	28659	29167	30480	33853	35445	36773
	70,75	71,33	70,75	71,33	71,5	70,8	71,26	70,9	71,8	71,8	72,37	73,8	74,04	74,47
Nem magyar anyanyelvű %	11281	10857	11281	10857	10817	11289	11239	11446	11259	11429	11636	12006	12426	12611
	29,25	28,67	29,25	28,67	28,5	29,2	28,74	29,1	28,2	28,2	27,63	26,2	25,95	25,53
Beszélő magyarul %	36867	36176	36867	36176	36441	37470	37720	37936	38586	39291	40961	44876	46980	48449
	95,5	95,5	95,5	95,5	96	96,9	96,4	96,4	96,7	96,8	97,2	97,9	98,1	98,1
Nem beszélő magyarul %	1700	1700	1700	1700	1506	1185	1394	1397	1332	1305	1155	983	891	935
	4,5	4,5	4,5	4,5	4	3,1	3,6	3,6	3,3	3,2	2,8	2,1	1,9	1,9

6. táblázat (folytatás)

A magyarországi középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tanulók nyelvismereti adatai abszolút számokban és százalékokban 1882-1915

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Teljes diák- létszám 100 %	67699	69176	71301	72987	75221	77663	76856
Csak magyarul beszélő %	54,9	56,2	55,7	55,9	56,1	57	57,9
Nem magyar egynyelvű %	970	729	604	491	571	663	555
Összes egynyelvű %	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes többnyelvű %	37860	39599	40329	41302	42763	44961	45079
Összes Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	55,9	57,2	56,6	56,6	56,8	57,9	58,6
Összes Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	29839	29577	30972	31685	32458	32702	37777
Magyar anyanyelvű %	44,1	42,8	43,4	43,4	43,1	42,1	41,3
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	17218	16981	18129	18875	19496	19820	19984
Magyar anyanyelvű %	25,4	24,5	25,4	25,9	25,9	25,5	26
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	12492	12476	12758	12735	12896	12827	11732
Magyar anyanyelvű %	18,4	18	17,9	17,4	17,1	16,5	15,3
Nem magyar anyanyelvű %	54108	55851	57854	59686	61688	64118	64508
Beszél magyarul %	79,9	80,7	81,1	81,8	82	82,6	83,9
Nem beszél magyarul %	13591	13325	13447	13301	13533	13545	12348
Nem beszél magyarul %	20,1	19,3	18,8	18,2	18	17,4	16,1
Beszél magyarul %	66600	68327	70612	72421	74584	76945	76240
Nem beszél magyarul %	98,4	98,8	99	99,2	99,2	99,1	99,2
Nem beszél magyarul %	1099	849	689	566	637	718	616
Nem beszél magyarul %	1,6	1,2	1	0,8	0,8	0,9	0,8

A félkövérrel szedett sorok a százalékokat mutatják, a többiek pedig az abszolút számokat.

A kurzívval szedett számok becslésen, illetve becsléshez kapcsolódó számításon alapulnak.

A táblázat 1895-ig a VKM jelentések, 1909-től pedig a *Magyar Statisztikai Évkönyvek* adatai alapján készült.

8. táblázat

*Külcs a magyarországi zsidó középiskolás diákok anyanyelvének és nyelvismeretének évenkénti becsléséhez
(az összes zsidó diák számalékában)*

Év	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Magyar anyanyelvű	61	61	62	62	63	63	64	65	65	66	66	67	68	68	77	78	78	79	79	80
Csak magyarul tud	10	11	12	12	13	14	15	16	16	17	18	19	20	20	30	30	30	31	31	32
Magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tud	51	50	50	50	50	49	49	49	49	49	48	48	48	48	47	48	48	48	48	48
Nem magyar – más hazai anyanyelvű	39	39	38	38	37	37	36	35	35	34	34	33	32	32	23	22	22	21	21	20

* A 7. számú táblázat adatai alapján készített becslések.

9. táblázat

A középiskolai diákság százalékos megoszlása
 „nagyobb nemzetiségi aggregátumok szerint” *
 1883–1915

Év	1883/B	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Csak magyarul tudó keresztény	30,6	34,7	39,5	38,4	39,5	39,4	40	39,6	38	38,3	42,7	47,8	49,6	49,2	49,2	49,4	50,2	50,8
Magyar anyanyelvű keresztény, és más hazai nyelvet is tudó keresztény	27,8	24,5	18,9	20,5	19,1	19,7	19,1	19,5	22,1	21,3	17,1	15	14	14,9	15,5	15,6	15,2	15,4
Összes magyar anyanyelvű keresztény	58,4	59,2	58,4	58,9	58,6	59,1	59,1	59,1	60,1	59,6	59,8	62,8	63,6	64,1	64,7	65	65,4	66,2
Nem magyar anyanyelvű keresztény, tud magyarul is	17	17	18,8	18	18,4	18,1	18	18	17,3	17,3	16,8	13,3	13,2	13,1	12,9	12,6	12,2	10,8
Csak nem magyar anyanyelvű tudó keresztény	4,5	3,6	2,7	2,9	2,7	2,6	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes magyar anyanyelvű keresztény	21,5	20,6	21,5	20,9	21,1	20,7	20,7	20,6	18,7	18,9	18,5	14,7	14,2	13,9	13,6	13,4	13	11,5
Zsidó	19,9	19,9	19,8	19,8	19,9	19,8	19,8	20,2	20,8	21,2	21,4	22,2	22	21,8	21,6	21,5	21,4	22,2

* A 6. számú táblázat adatai alapján, a 7. és a 8. számú táblázatok adatai, illetve becslési segítségével számított, becstelt százalékos megoszlások. (A 100 százalékból hiányoznak a magyarul nem beszélő nem egy nyelvűek.)

Für Lajos: A berceli zenebona, 1784.
Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.
Osiris – Mikrotörténelem, Budapest, 2000.

MILYEN (LESZ) A MAGYAR MIKROTÖRTÉNELEM?

A tiszamenti Bercel határában 1784 májusában a dinnyeföldek hollétén alaposan összeszólalkozott a falu két tekintélyes, helybenlakó földesura, Bessenyei Boldizsár és Olasz Lajos. A szavakat azonban tettek is követték, és a hatalmas termetű Besse-nyei-fiú – parasztjai segédletével, akik „lehúzták” Olaszt – olyannyira megverte köz- nemes társát, hogy annak „teste két hét múlva is olyan volt, mint a fekete posztó és fekütt is belé eö kegyelme”. Für Lajos könyve arra vállalkozik, hogy kibontsa mind- azt, ami a megyére szóló zenebona háttérét képezi, s érthetővé teszi a felcsapó indu- latokat. A történészi rekonstruáló munka során hamar kiderül: nem egyedülálló esettel van dolgunk, s a verettetés a földesurak közötti összetűzések sorozatába il- leszkedik. A konfliktus gyökerei mélyen nyúlnak a 18. század végi helyi társadalom szövetébe, s mindez azzal kecsegtet, hogy az eset kapcsán ilyen-olyan okból születő iratanyag láthatóvá teszi – amint a talajfúró a földszelvényeket – ennek a társadalom- nak a mélyrétegeit (ha még élhetünk ezzel a geológiából elszármazott metaforával, bár megeshet: máris visszaéltünk a mikrotörténelem intencióival).

Felteszem, Für is így vélekedett, s ezért hivatkozik a *mikrotörténelemre*, mint kö- vetni kívánt történészi eljárásra. Erről ugyanis közkeletű vélekedés, hogy egyedi ese- tek szinte mikroszkopikus vizsgálatával kívánja feltárni egy adott társadalom műkö- dését. Ehhez az alapálláshoz ugyanakkor egy sor, részben csak az olasz historiográfiai környezetben, részben azonban általában is értelmezhető elméleti állásfoglalás tartozik. Talán nem érdektelen megvizsgálni, hogy *A berceli zenebona* miként viszo- nyul ezekhez. Éppen ezért, a könyv rövid bemutatása mellett, szokásom szerint, el- sősorban historiográfiai kérdésekre koncentrálnék, és különösképpen a könyv mé- lyén meghúzódó elméleti előfeltevésekkel kapcsolatban tennék néhány megjegyzést. Annál is fontosabbnak tekintem ezt, mert az Osiris kiadó „Mikrotörténelem” sor- zatának lényegében első hazai termékét kaptuk kézhez. Első, mert a második kiadá- sát is megérő Elefánthy-sagától ebből a szempontból eltekintenek, hiszen az akkori „Mikrotörténelem” sorozat szerkesztési elvei mögött, az első kiadás idején, koránt- sem volt kitapintható az a körültekintés – a külföldi tapasztalatokat is figyelemmel kísérő tekintet –, amellyel a mostani készül. Gondoljuk csak meg: legjobb tudomá- som szerint a már jó pár éve szünetelő olasz „Microstorie” sorozaton kívül egyedül Magyarországon indult hasonló címmel könyvsorozat – egyébként a két sorozat kö- zött komoly hasonlóság mutatkozik, hiszen a magyar szerkesztők részben a „Mi- crostorie” keretében megjelent munkákat válogatták ki (például David Sabeau, Gio- vanni Levi, vagy Natalie Z. Davis könyveit). Ráadásul a kiváló Fügedi Erik – leg- alábbis jegyzetapparátusa szerint – nem sok mindent tudhatott arról az irányzatról,

amit manapság mikrotörténelemnek nevezünk. Für Lajos ellenben tudatosan ahhoz tartozónak vallja könyvét. Szimbolikus helyzetű műről lévén tehát szó, lássuk, mire (lesz, lehet majd) képes a magyar mikrotörténelem.

A könyv két részre, és részenként négy fejezetre tagolódik. Az első meglepetés rögvést az első rész címénél éri az olvasót: *A színjáték színtere és szereplői*, olvas-suk. A szóhasználat akarva-akaratlanul előhív egy elméleti viszonyítási pontot. Hamar kiderül azonban, hogy szó sincs a társadalmi dráma elsősorban Victor Turner nevéhez kapcsolódó elméletéről. Ott ugyanis a kulturális egészként értett hagyomány diktálta szerepek szerint végletekig ritualizált cselekvésekkel leírható térben tűnik értelmezhetőnek a társadalmi világ, emitt azonban nem leljük nyomát ilyesfajta koherencia feltételezésének. A szóhasználat talán Für alapvető tézisében leli meg magyarázatát. A hatalmaskodások sorozatának leírásakor olvashatjuk, hogy ilyenkor általában „[...] Bessenyei Boldizsár mögött pillanatok alatt összetoborozható csapat sorakozott fel. Az ún. atrocitások tehát ott helyben tulajdonképpen mintegy széles körű, mondhatni társadalmi méretű megmozdulásoknak, vállalkozásoknak is tekinthetők” (19). Nem két család személyes gyűlölködéseként érthető meg tehát mindaz, ami a dinnyeföldeken, később az elgázolt kukoricaföldeken és az ártéri erdőkben történt (ezek a Bessenyeiek, Boldizsár és György Olasz-ellenes hatalmaskodásainak helyszínei), hanem az egész falusi társadalom szerveződésének felgöngyölítésével. S innentől a szerző azon dolgozik, hogy minél több aspektusból világítsa meg az esetet, megtalálja a megfelelő kontextusokat. Mindezekkel felszerelve értelmezi újra, most már közítéletként, a dinnyeföldi veretést a kötet záró fejezetében.

Az első, klasszikus társadalomtörténeti lépés: a társadalmi struktúra, a tulajdon és birtokviszonyok tisztázása. Az elemzés itt két forráscsoport: a József-kori népszámlálás és a Mária-Terézia korbéli urbárium adatainak az összeolvasására támaszkodik. És itt éri a második meglepetés az olvasót. Kiderül, hogy az iratok, amelyek a korabeli állami reprezentációját adják ennek a falunak, egymásnak teljesen ellentmondóak, s a különbségek megmagyarázhatatlannak tetszenek. Az úrbérrendezés idején felvett adatokról – éppen előállításuk mikéntje, vagyis az ideális terület és a leosztás miatt – persze eddig is sejthető volt, hogy nem adnak hiteles képet a társadalomszerveződésről. Mégiscsak elgondolkodtató, hogy a birtok- és tulajdonlasi struktúra ilyesfajta szövevényes hálózata, amit tovább bonyolít a határhasználat rendje, az évenkénti újraosztás, illetve a különféle státusú és jogállású paraszti elemekre nehezedő terhek szabályozatlan volta – hogy mindez még csak köszönő viszonyban sincs azokkal a fogalmakkal, amelyekkel eleddig a társadalomtörténet-írás megközelíthetőnek vélte ezt a problematikát. Így sor kerül néhány közkeletű feltételezés cáfolatára is: világossá vált, hogy a földesúri majorkodás és a jobbágyok száma között nem állapítható meg olyan összefüggés, amit korábban tételeztek; az is megállapítható, hogy a helyi közügyekbe való beleszólás nem feltétlenül kapcsolható a birtokolt földterület nagyságához. Az is nyilvánvalóvá lett, hogy komoly hozadéka volna az úrbérrendezés folyamatának körülményei, az ezzel járó konfliktusok és egyezkedések kutatásának. Különösen

fontosnak tekinthetők ezek a romboló gesztusok! A mikrotörténelem egyik legnagyobb hozadéka más nemzeti történetírásokban is maga az elbizonytalanítás volt: elsősorban a spontán elfogadott elemzési kategóriák gyengítéséről, kiüresítéséről van szó. Mindez persze hiábavaló lenne, ha nem kínálnának helyette másikat: és ebben a tekintetben érzem kicsit féloldalasnak a szárnyait bontogató magyar mikrotörténetet.

Minden történeti diskurzusnak időben döntenie kell tételezett céljairól, és persze azokról a fogalmakról, amelyek segítségével ez kivitelezhetőnek tűnik. Für könyve, alcíme szerint is, „kísérlet a történelmi pillanat megragadására”. Ennek a döntésnek a korrolátuma, hogy a könyv elsősorban a két (három, ha Györgyöt is számoljuk) főszereplő alakjára és motivációira koncentrál. Látnunk kell azonban, hogy Für könyvében más a státusa az élethelyzetek rekonstruálásának, mint az a mikrotörténelem olasz szerzőinél tapasztalható. Nem igazán szerencsés, hogy némi rankei felhangja van ennek a „pillanatnak”; de sokkal inkább az a probléma, hogy a rekonstruáló munka Für könyvében finalitás, míg másutt sikerrel tették a történeti világ modellálásához vezető úttá. Ehhez azonban az esetek többségében a módszertani individualizmust a racionális döntések elméletével kellett kombinálni. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a történész a taktika és a stratégia fogalmában gondolkodik. A racionális cselekvésemélet nem jelenti szükségképpen a *homo oeconomicus* klasszikus elméletének elfogadását, ami felettébb kérdéses volna egy 18. századi paraszti társadalom esetében. A szubsztantivizmus, aminek legeredetibb képviselője minden bizonnyal Polányi, nem gazdasági természetű preferenciák hierarchiáján (státus, társadalmi viszonyok stb.) nyugvónak tételezi a társadalmi döntéseket. Az elmélet mögött ott áll a feltételezés, hogy a kutató képes feltárni a tanulmányozott szubjektumok preferenciáinak hierarchiáját. Megfelelő források bevonásával azonban a cselekvők választásai körül helyreállítható a gazdasági és társadalmi rendszer kényszereinek kontextusa, és mikroszinten felállítható a lehetőségek társadalmi eloszlása. Mindennek rendkívüli előnye, hogy megvitatható. Ennek elvész a lehetősége, ha az egyéni habitusok, sorsok és szándékok fogalmainál marad az elemzés. Mindennek fényében nem tűnik igazán szerencsésnek a pillanat számára biztosított kitüntetett szerep.

Für a társadalmi világgal valóban csak háttérrel foglalkozott: mint írja, a „pillanat arculatát nem a jobbagyok és szellemek formálták”. Ezek után igen hosszan, majd a szöveg harmadán a két nemesi család előtörténetének és eltérő társadalmi stratégiájának az elemzésre vállalkozik. (Für nem használja ezt a szót, de mi másnak tekinthetnénk a magukat testörkődésre adó testvérek életpályáját, mint egy, az Olaszétól gyökeresen eltérő, elsősorban nem a földvagyon gyarapítására koncentráló stratégiának, amely mindazonáltal megbukott? E tekintetben hasznos volna a testőrséggel, mint társadalmi stratégiával foglalkozni). A köznemesi „minőség” meghatározása elsősorban a Bessenyei-család anyagi helyzetének feltérképezésén keresztül zajlik: így több megyére kiterjedő birtokrendszerének, az osztozkodásnak és a család hitelügyeinek a megyei deputáció iratanyagára, illetve a Boldizsár és György beadványára támaszkodó bemutatását kapjuk. Olasz uram birtokszerző politikájával viszont elérkezünk az

egyik olyan konfliktushoz, amely a falu jobbágyi és nemesi lakóinak nagyobb részét szembe fordította a Bercelre nősülő köznemessel. Ennek eszköze – az új telkek létrehozásán kívül – a robotoltatást rendkívül következetesen és keményen kihasználva, elsősorban a majorkodás kiterjesztése volt. Sikeréről mi sem tanúskodik jobban, mint az Olasz család vagyonáról különböző időpontokban készített inventáriumok: ezek egy tárgyi környezetében, javaiban komolyan gyarapodó család képét rajzolják elénk. A majorságként kezelt földek kiterjesztése azonban alapjaiban forgatta fel a határ használatának kialakult rendjét, amelyre a falu lakói életvezetésüket felépítették. S mivel Olasz hatalmaskodásai is többnyire a mezei munkákhoz kapcsolódnak, minden bizonnyal a könyv egyik legfontosabb dimenziójáról van szó.

Éppen ezért öröndetes, hogy Für végig nagy teret szentel a Rétság és általában a szabolcsi, bihari területek földrajzi valóságának, mindazoknak a tényezőknél tehát, amelyek elsődlegesen meghatározzák a rájuk települő technikai-termelési módozatokat. A földhasználat szokásos rendjére találunk utalásokat a földbirtoklás módozatait taglaló részben is, ám a rendszer – méghozzá igencsak szigorú rendszer – működését az *Ártéri agrárvilág* című fejezetben láthatjuk a maga teljességében. Az ártéri gazdálkodás jellegzetességei, illetve éppen ennek a megváltoztatásán munkálkodó akarat közvetve-közvetlenül (hiszen elsősorban nem a dinnyéről volt szó, hanem a nyomásos gazdálkodás felborításáról) a zenebona előzményének is tekinthető. Pontosabban: ez egyike azoknak a kontextusoknak, melyekben jelentést kap a dinnyeföldi veretés. Nem mellékesen jegyezném meg, hogy a térre, annak természeti-kulturális felépítésének szentelt kitüntetett figyelem az olasz mikrotörténelem egyik fel nem tárt komponense. S éppen a társadalmiságra gyakorolt elementáris hatása az, amit gyakran a központba emelve jutottak el a praxis, a gyakorlat – már rendkívül megterhelt – fogalmának az átdolgozásához. Ez a mikrotörténelem esetében elsősorban egy művelési mód történetét jelentette, amit aztán helyi kontextusba lehet helyezni: így a művelési mód köré szerveződő csoport vagy közösség kerül az elemzés középpontjába. E tanulmányok azonban mindig a gyakorlat kollektivizálódásának folyamatára futnak ki, vagyis a társadalmi viszonyrendszerek kibontását célozzák – s ekkor már igen messze vannak a módszertani individualizmustól. Sokkal inkább egy kultúra rekonstruálásáról van szó, a társadalmi gyakorlatok inventáriumán keresztül. Egy ilyesfajta kiindulópont itt is kitűnő alapot nyújthatott volna – és bizonyos tekintetben nyújtott is – a paraszti viselkedés és ellenállás technikáinak a felkutatásában, értve ezalatt a sajátos gazdálkodás fenntartásában érdekelt magatartást. A konfliktus lényege, hogy eleve kicsi a faluhatárból nyomásos művelés alá fogható terület. Mindez az ártéri fekvésnek köszönhető, annak, hogy a határ jelentős kiterjedésű területei az év mezőgazdaságilag legfontosabb hónapjaiban gyakorta víz alatt állnak, vagy megközelítésük rendkívül nehézkes. A kevés hasznosítható földön viszont rendkívül kötött művelésrend honosodott meg, törekeny egyensúlyt tartva a nyomásos gazdálkodásba bevont területek, illetve a legelők között. Olasz Lajos ezt borította fel, mikor legelőket töretett fel, kukoricát vetetett az ugaroltatott földekbe, vagy éppen a határba helyezte a dinnyeföldeket. Für utal rá: mindez annak az évszázados folyamatnak egyetlen epizódja, amely a 19. század második felére gyökeresen alakí-

totta át az agrártársadalmat. A viselkedésformák és stratégiák vizsgálata szempontjából sokat ígérő téma lehetne (talán egy kicsit több forrást bevonva, ha szerencsés helyzetben vagyunk) a 18. századi sikernövény, a kukorica térhódításának története. Az újdonság társadalmi fogadtatása, elterjedésének-elterjesztésének története, egy mikro-közösség szintjén vizsgálva sok tanulsággal szolgálhat a tanulmányozott társadalom felépítésével kapcsolatban is.

Amíg igen komoly erőfeszítéseket tesz Für Lajos arra nézvést, hogy meghatározza azt a társadalmi világot, amelyben a berceli zenebona lezajlott, úgy tűnik, mégis elmaradt az így feltárt elemek modellekké szervezése. Tudjuk-e most már, hogy a szomszéd faluban, ahol nem Bessenyei Boldizsár és György, másrésről nem Olasz uram lesz a főszereplő, milyen faktorok mentén kell majd elképzelnünk a társadalmi mikro-eseményeket? Éppen ott mutatkozik némiképp gyengének a több tekintetben kiváló részletelemzésekkel szolgáló könyv (ilyenek tekintem az ártéri agrárvilággal foglalkozó fejezetet, és a földbirtoklás szövevényes ügyeivel, az urbárium kapcsán felvetődő problémákkal foglalkozó részeket), ahol a más történetírói hagyományból érkezők jó érzékkel – ám az olasz mikrotörténeti programot részben félreérve – mégis rátalálnak a mikro-elemzésekkel kapcsolatos problémákra. Ebben persze nem siet a segítségére a hazai történetírás: fájdalmasan hiányoznak azok a munkák, amelyek eligazíthatnának például abban a kérdésben, hogy a vallási-felekezeti élet mit is jelentett a kor emberei számára, mi volt ennek a *tartalma*? Fontos ez, hiszen a konfliktus vallási dimenziójáról eddig nem ejtettünk szót. Pedig Olasz Lajos egy túlnyomórészt protestáns közösségben volt eltökélt katolikus nemesember. Letelepedése után nem sokkal összetűzésbe keveredett a pappal, s évekig munkálkodott elűzetésén. Kettejük konfliktusa források hiányában és nem ismerve a vallási közösségek belvilágát, működését – lényegében feltárhatatlan. Mikor a szerző összegzi a rendelkezésére álló fegyverzetet, amellyel felvértezve a zenebona újraolvasására indulhat, hasonló megállapításokat kénytelen tenni a hagyományos hármastagolás – vallási-felekezeti, társadalmi, gazdasági – másik két elemével kapcsolatban is. Nem ismerjük a „paraszti lét antropológiáját”, sem a gazdasági élet olyan tartalmait, ami például a birtoklás rendjét szabályozta.

Ha a magyar mikrotörténelem a későbbiekben – néhány elkerülhetetlen elméleti-módszertani döntés meghozatalával – kitölti a történeti világ érthetőségén tátongó lukakat, akkor majd jogosan mondhatjuk, visszatekintve, Für Lajos könyve valódi fordulatot hozott a hazai társadalomtörténet-írásban.

Für Lajos: *A berceli zenebona*, 1784.

Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.

Osiris – Mikrotörténelem, Budapest, 2000.

IRODALOMTÖRTÉNETI MEGJEGYZÉSEK

Für Lajos – meggyőződésem szerint: nagyon fontos – könyve megérdemli, hogy tanulságait minél több oldalról próbáljuk meg átgondolni. Tekintettel arra, hogy ez a tanulmány az első olyan, magyar anyagot feldolgozó monográfia, amely magát tudatosan a mikrotörténelemben tartozónak tekinti (vö. magának a szerzőnek a megjegyzésével: 7), mi több, a mikrotörténelem magyarországi kolportálásán fáradozó sorozat szerkesztői is beillesztendőnek gondolták mint eredeti magyar munkát könyvsorozatukba, ennek a kezdeményező szerepnek messzeható módszertani és szemléleti következményei lehetnek. Ezzel pedig több tudományterület felől is érdemes számotvetni – s úgy vélem, *A berceli zenebonáról* az irodalomtörténet-írásnak is lehet érdemes mondani. Tudatában vagyok ugyan annak, hogyha irodalomtörténészként interpretálok a könyv megállapításait, akkor nem a monográfia leginkább centrálisnak tűnő kérdéscímjéből közelítem meg az értekezést, s ezért szeretném elkerülni még a látszatát is annak, mintha saját, talán partikuláris, de legalábbis speciális szempontjaim abszolút mércét jelentenének. A könyv módszertanának és eredményeinek végiggondolásából azonban fontos tanulságok adódhatnak az irodalomtörténet számára is – ám talán a történetírás számára sem tanulságok nélkül való néhány következtetés levonása; arról nem is beszélve, hogy *A berceli zenebona* egyik mellékszereplője mégiscsak Bessenyei György – ilyenformán pedig a monográfia óhatatlanul, mi több, tudatosan is érintkezik az irodalomtörténettel.

Für Lajos könyve azonban – meglepő módon – nagyon kevésbé vet számot a Bessenyeire vonatkozó szakirodalom újabb fejleményeivel. Tünetértékű, hogy a szerző az egyik jegyzetben a mértékadó Bessenyei-szakirodalom felsorolása helyett az olvasót Gálos Rezső monográfiájához utasítja (400) – márpedig ez a valóban igen értékes könyv 1951-es(!). Ha pedig a szerző úgy véli, hogy egy félév-százada megszületett irodalomtörténeti monográfia kielégítően tájékoztat a szakirodalom állásáról, akkor értelemszerűen az utóbbi ötven év átalakuló Bessenyei-képének számos lényeges vonatkozása kívülrekezd a monográfia szemhatárán. Ez pedig azért sajnálatos, mert bizonyos pontokon – bár nyilván nem a leginkább központi kérdések tekintetében – jelentősen deformálta magát a gondolatmenetet is: a szerző ugyanis így rendkívül árnyalt és sokrétű forráselemzéseit folyamatosan egy alapvetően 19. századi, romantikus szemléletből táplálkozó Bessenyei-vízióval hangolta össze, ráadásul úgy, hogy tudatában sem volt eljárása problematikusságának. Az alábbiakban hoznék néhány példát arra, hol és miben torzította mindez a monográfia következtetéseit.

A leginkább megoldatlanul hagyott (pontosabban: rosszul megoldott) kérdés Besenyei György katolizálásának a kezelése. Nem tudom elhallgatni azt a benyomást, hogy ezen a ponton mintha a szerző protestáns elfogultsága fölülkerekedett volna az esemény pontos történeti kontextusát megérteni kívánó szándékán. Különben nem lenne magyarázható az a beállítás, amely a katolikus hitre való áttérést mentetni (de inkább: kárhozatni) való hibának, botlásnak minősíti; hiszen amikor Für Lajos az egyik jegyzetben a kérdésről Gálos Rezsővel vitatkozik, így fogalmaz: „...csupán arra nem ad magyarázatot [ti. az egész eddigi szakirodalom – Sz. M.], hogy a pap- és egyházgyűlölő, a rációt dicsőítő, a materializmussal kacérkodó, fölvilágosult deista író akkor miért választotta a racionálisabb, világiasabb, a presbiteri rendszer révén »demokratikusabb« református vallási felekezet helyett a sokkal misztikusabb, »klerikálisabb«, hierarchikusabb, papcentrikusabb katolikus vallást és egyházat» (456). Sőt, máshelyütt azt is olvashatjuk: „Mert a zászlót, ha már mindenképp elégünk van és nem bírjuk tovább, ott lehet hagyni – de cserbenhagyni, az ellenfélhez átállni, átpártolni mégiscsak bűn, mégiscsak árulás” (295). Ez a retorika, amely bünt és árulást emleget, a katolicizmust „ellenfél”-nek minősíti és eleve adott értékkel ruház föl bizonyos felekezeteket, ráadásul úgy, hogy az összehasonlításból mindenféleképpen a reformátusság kerüljön ki győztesen (lásd a fenti idézet „demokratikuság” versus „hierarchikuság”, „papcentrikusság” ellentétpárját!) egy rendkívül egysíkú katolicizmus-értelmezésből fakad. Ennél azonban komolyabb probléma az, hogy ez a megközelítés történetileg is tarthatatlan, hiszen monolit tömbként értelmezi a 18. századi katolicizmus számos lelkiségi mozgalommal is tarkított világát. Ilyenformán a szerző számításba sem veszi a reformkatolicizmus 18. század közepi mozgalmát, noha Kókay György tanulmányai, amelyeket Für Lajos monográfiája sajnos nem hasznosít, már hosszú idő óta rendkívül meggyőzően érvelnek amellett, hogy Besenyei számára ezen mozgalom legfőbb európai alakjának, az olasz Lodovico Antonio Muratorinak az életműve fontos tájékozódási pontot jelentett. Ráadásul Besenyei 1779. augusztus 15-én a bécsi Karlskirchében éppen annak a salzburgi érseknek, gróf Hieronymus Colloredónak kezébe tette le a katolikus hitvallást, aki szintén Muratori követője volt (Kókay vonatkozó tanulmányainak új, összegyűjtött kiadása: Kókay 2000: 9–53). Az irodalomtörténeti szakirodalom újabb fejleményeinek figyelembe vétele tehát lehetővé tette volna, hogy ebben a kitűnő monográfiában megjelenhessen egyáltalán a katolikus felvilágosodás problematikája, s ezáltal elkerülhető lett volna annak a szintén meglehetősen régi, de nem túl meggyőző sémának az átvétele, amely szerint kizárólag külső okokkal magyarázhatjuk Besenyei felekezetváltását – ennek a szemléletnek ugyanis az a következménye, hogy Besenyeit katolizálása alkalmával kizárólag haszonszerzési célok vezette személyiségnek látjuk, mindenféle spirituális irányultság föltételezését mellőzve. Csakhogy egy ilyen súlyos, a személyiségkép alapjait érintő ítélethez nincsen elegendő forrásunk, ráadásul Besenyeinek és a katolicizmusnak a kapcsolatáról szólván azért azt sem szabad elfelejteni, hogy Besenyei már 1772-ben, tehát katolizálása előtt hét évvel lefordította P. Jordan Simon Ágoston-rendi szerzetes Prágában tartott prédikációját Jézus Krisztus istenségéről, s ez a könyv névtelenül meg is jelent (Kolár–Husová 1990). Ha pedig

párhuzamképpen a korszak felekezetváltásait s ezek egykorú megítélését is bevonjuk a kérdés vizsgálatába, talán még tovább árnyalhatók a következtetések: mert hiszen Bessenyei közeli barátja és író társa, az egykori testőr Barcsay Ábrahám is katolizált 1779-ben, noha neki nem voltak olyan konfliktusai a református egyházzal, mint amilyenekkel Bessenyeinek kellett szembenéznie református ágensként, s amely konfliktusokkal Für Lajos kielégítően magyarázni véli a katolizálást. Természetesen nem állítom, hogy a korabeli katolikus megújulási mozgalmakkal való számvetés *önmagában* feltárhatja Bessenyei ezen fontos döntésének lelki mozgatórugóit; abban azonban bizonyos vagyok, hogy a jelenséghez másféle kontextus is hozzárendelhető, sőt hozzárendelendő, mint amelyet Für Lajos könyvében olvashatunk.

A másik érzékeny pont Bessenyei György Bécsből való hazatérésének a megítélése. Für Lajos egyetértőleg idézi az egyik jegyzetben a Bécsből való távozást drámai fordulópontként értékelő irodalomtörténeti monográfiák vonatkozó részleteit (401) – sőt, később hosszasan ecseteli is az „ingergazdag” világ kihívásait „ingerszegény” környezetre cserélő nagy egyéniség megkeserülésének történetét (474). Csakhogy itt korántsem megkérdőjelezhetetlen tényekről van szó: ez a – meglehetősen reflektálatlanul átvett – beállítás a Toldy Ferenc-i koncepcióból eredeztethető irodalomtörténeti narratíva drámai „jelenetezéséből” fakad. Semmiféle forrásunk sincs ugyanis arra, hogy a hazatérő Bessenyei motivációját vagy lelkiállapotát megragadhasuk: sem levelezés, sem napló, sem egykorú följegyzés, sem hitelt érdemlő későbbi visszaemlékezés nem áll rendelkezésünkre – ilyeneket természetesen Für Lajos sem idéz, hogyan is tehetné. Magyarán: fogalmunk sem lehet arról, hogy Bessenyei szomorú volt-e Bécs elhagyása miatt, vagy sem. Ezen a ponton tehát legalább olyan finom, mikrotörténeti léptékű elemzésre lenne szükség – a hagyományos narratívához való igazodás helyett –, mint amilyenre éppen Für Lajos könyve ad példát a berceli „zenebona” kapcsán. Számításba kell ugyanis venni azt, hogy Bessenyei testvérei, így pl. *A berceli zenebona* egyik főszereplője, Boldizsár, teljesen természetes folyamatként élték meg a hazatérést (már amennyire ez egyáltalán megítélhető), mint ahogy számos más, egy ideig a testőrségben szolgáló köznemes is – legalábbis a szakirodalom soha senki más esetében nem szokta föltelelni, hogy a Bécsből való hazatérés és a köznemesi életformába való visszailleszkedés trauma lehetett volna. Föltehetjük tehát azt a kérdést, amelyet Für könyve nem tesz föl: volt-e realitása annak egyáltalán, hogy egy birtokkal rendelkező magyar köznemes huzamosan Bécsben éljen. Ehhez párhuzamként nyilván végig kellene gondolni legalább Báróczi Sándor életét, aki valóban Bécsben telepedett le, miután a gárdából leszerelt, kitöltvén a teljes szolgálati időt – csakhogy nem szabad elfelejteni, hogy Báróczi sorsa nem a normalitást, hanem a szabálytalant mutathatja meg.

Míndez természetes módon vezet át ahhoz a kérdéskörhöz, amelynek újragondolása igencsak időszerű lenne, különösen Für Lajos könyvének fényében. A Mária Terézia fölállította nemesi testőrség elvégzendő társadalomtörténeti elemzése ugyanis azzal kecsegtetne, hogy megfordul végre az eddig szokásos logika: mind ez idáig az ún. testőrírók (Bessenyei György, Báróczi Sándor, Barcsay Ábrahám, kisebb részben Czirjék Mihály) jelenségéből próbáltuk megérteni a testőrséget, noha talán logiku-

sabb lenne a tipikus testőri életpályák felől interpretálni a főttebbi speciális ambíciókat. Innen nézvést lehetne megérteni azt is, az egyes személyek életében milyen szerepet tölthetett be a Bécsben eltöltött időszak: mi befolyásolhatta például azt, hogy az egyes vármegyék kiket delegáltak a testőrségbe, milyen arányban léptek át innen a tényleges katonai szolgálatba vagy éppen mi indokolhatta az idő előtti leszereléseket. Csak ilyenformán remélhetünk választ arra, amit Für Lajos így fogalmazott meg: „Mégis elgondolkoztató: mi mindennek kellett megtörténnie, lejátszódnia a látható világ színpadán, és még inkább: a lélek (a lelkek) belső rejtekében, mai fogalmat használva: a magyarságtudatban (alig fél évszázad alatt!) ahhoz, hogy a kurucos ügyekben igencsak elkötelezett elődök fia-unokája ilyen buzgó igyekezettel küldje gyermekeit a bécsi testőrségbe.” (81) A dilemma ugyanis valóban érdekes, csak a kérdés – megítélésem szerint – nincsen eléggé pontosan megfogalmazva: számomra nem sejlik föl itt akkora ellentét, mint amekkorát az idézett megjegyzés sugall, hiszen a Béccsel való szembehelyezkedést talán több joggal lehet egy speciális történeti-politikai helyzet függvényének tekinteni, mintsem időtlenül ható mentálisbéli tényezőnek.

Für Lajos Bessenyei jellemzésekor mechanikusan alkalmaz olyan sémákat is, amelyeket az újabb irodalomtörténeti szakirodalom már alaposan megcáfolt. Ha az írórt mint „a nemzeti újjászületés első magános hírnökét” említjük (81), vagy az 1772-es esztendőt, az *Ágis tragédiája* című dráma megjelenésének évét mint „irodalmi berobbanást” aposztrofáljuk (83), akkor voltaképpen egy az egyben a magyar irodalmi fejlődésnek ahhoz a romantikus paradigmájához igazodunk, amelyet Toldy Ferenc munkált ki (erről a problémáról lásd Bíró 1994: 7–12). Toldy számára ugyanis éppen a reformkor magyar irodalmának mint tetőpontnak a meghatározásához volt fontos a 18. század végi irodalmi jelenségek leírása; ezért is állította be ezt az irodalmiságot kezdetként – ráadásul azért minősítette „a nemzeti újjászületés” fázisához tartozónak, mert az ő felfogásában a magyar nyelvű irodalmi működés jelensége volt a legfőbb struktúraképző tényező. Ennek a sémának azonban igen kevés köze van ahhoz a történeti kontextushoz, amelyben Bessenyei életműve létrejött – igen beszédes viszont Toldy irodalomfelfogására nézve. Toldy egyébként ezt a koncepciót jóval kevesebb anyag ismeretében alkotta meg, mint amely azóta a rendelkezésünkre áll; csak egyetlen, látványos példát említve: Bessenyeinek mint a magyar nyelvűség hőroszának a képzete anélkül jött létre, hogy ismeretes lett volna Bessenyei 1781-es német nyelvű folyóirata, a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* (az azonosításról lásd Kókay György tanulmányát: Kókay 1983: 9–20). Arról nem is beszélve, hogy az újabb magyar irodalomtörténet-írás (már a Spenótnak csúfolt, 1965-ös akadémiai irodalomtörténet Tarnai Andortól származó fejezeteiben is!) az új irodalmi korszak kezdetét inkább az 1740-es évekre teszi, s semmiképpen nem a pontos nyitányt jelentő 1772-re.

Ugyancsak reflektálatlanul átvett képzetre utal Für Lajos könyvének a következő mondata is: „Szinte mindenkitől elhagyatva, szívfacsaró magány, a remetelét néma csöndje vette körül [ti. Bessenyeit Pusztakovácsiban, 1787 után – Sz. M.] – de mégis írt és írt.” (85) Itt Bessenyei egyik kései művének, *A bihari remetének* az erőteljes ön-

stilizációja köszön vissza (a mű mértékadó kiadása: Bessenyei 1986 – Für nem erre hivatkozik egyébként), anélkül, hogy mindezt a szerző szembesítette volna például Bessenyei vármegyei aktivitásának tényeivel: ebből a szempontból igen tanulságos megneézni Csorba Sándor – a Für könyvével párhuzamosan megjelent – monográfiájának az adatait (Csorba 2000: 93–226). Innen jól látszik, hogy a saját magát egy szépírói stratégiával megalkotott, értekező prózai művében „remetének” feltüntető nemesember rendkívül tevékeny közéleti munkásságot fejtett ki életének ebben a szakaszában. Arról nem is beszélve, hogy az irodalmi működésnek az a fajtája, amelyet hajlamosak vagyunk Bessenyei esetében tragikus hangoltságú korlátozottságnak látni, hiszen az író a megjelenés reménye nélkül alkotott számos nagyterjedelmű művet, a 18–19. században is bevett válfaja volt a műkedvelő, azaz nem írói életformával párosult alkotói törekvéseknek. Megítélésem szerint tehát nem a kéziratok művek létrehozása a magyarázandó jelenség (ez ugyanis tipikus), hanem az, hogy Bessenyei a kéziratok egy részét a sárospataki református kollégiumra bízta, s nem a családjára (Bessenyei végrendeletéről egyébként lásd Csorba 1998). Ez a gesztus ugyanis már a művek megőrzésének igényét mutatja, valamint azt, hogy Bessenyei lehetséges és reménybeli olvasóinak nem a család tagjait, hanem a tágabb, virtuális publikumot kívánta.

S ha már az azóta rendelkezésünkre álló, újabb Bessenyei-szakirodalom eredményeit említettem: Für Lajos nem hasznosította a Bessenyei művek kritikai kiadását sem, pedig akár az idézetek forráshelyeként, akár a szövegkiadások keletkezéstörténeti, kiadástörténeti kommentárjaiként igen fontos és jól használható könyvsorozatról van szó. Talán segített volna Bessenyei és báró Grassné viszonyának pontosabb megértésében (vö. 453), ha Für fölhasználja Mályusz Elemér posztumusz tanulmányát, amely ennek a kérdésnek van szentelve (Mályusz 1994).

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy mindaz, amiről az eddigiekben írtam, Für Lajos monográfiájának kevésbé lényeges elemeihez kapcsolódik csupán, hiszen *A berceli zenebona* főszerzője Bessenyei Boldizsár, s nem Bessenyei György. Nem kívántam hibajegyzéket sem összeállítani, annál is kevésbé, mert Für Lajos munkáját kiemelkedő jelentőségűnek gondolom – ha szabad illet mondanom: számomra ez a szerző főműve. Abban is biztos vagyok, hogy az anyag feldolgozásának módszertana rendkívül sok tanulságot hordoz az irodalomtörténet-írás számára. Mindazonáltal mégsem fölösleges sorra venni azokat a pontokat, ahol egy ilyen kiváló mikrotörténeti monográfia is elmellőzi az irodalomtörténetnek azokat az eredményeit, amelyeknek a felhasználásával saját következtetéseinek hatókörét növelni tudta volna. Túlságosan gyakori ugyanis az, hogy történészek és irodalomtörténészek – miközben érdeklődésük iránya között talán nincsen is jelentős különbség – mit sem tudnak mindarról, amit a másik terület ismeretanyagából beépíthetnének saját kutatásaikba. Ez a rövid jegyzet legyen szerény kísérlet arra, hogy megkíséreljük összefogni azt, ami összetartozik: Für Lajos könyve kapcsán ugyan, de elsősorban nem *A berceli zenebonának* szóló kritikaként.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bessenyei György 1986: *Prózai munkák 1802–1804*. Sajtó alá rendezte: Kókay György. Budapest, (Bessenyei György Összes Művei)
- Bíró Ferenc 1994: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest
- Csorba Sándor 1998: Bessenyei végrendelete. In: Csorba Sándor–Margócsy Klára (szerk.): *A szét-szórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei életművéről*. Nyíregyháza, 155–171.
- Csorba Sándor 2000: *Bessenyei György világa*. Budapest
- Kókay György 1983: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest
- Kókay György 2000: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest
- Kolár, Jaroslav–Husová, Marcella 1990: A Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 528–538.
- Mályusz Elemér 1994: Bessenyei György múzsájáról, Grass Frigyesnééről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62–67.

Társadalomtörténet az Interneten

Némileg megkésve, de elkészült honlapunk! Honlapunkon nemcsak az ilyenkor szokásos bemutatkozó és orientáló oldalak találhatóak meg, hanem a KORALL korábbi számainak teljes anyaga is (teljes feltöltése folyamatban).

A következő oldalakon egy csokorraló, a társadalomtörténet körébe (is) tartozó honlap elérhetőségét közöljük.

Angol nyelvű honlapok

<http://www.iisg.nl/>

International Institute of Social History (Amsterdam, Hollandia) honlapja, különös tekintettel a munkásmozgalomra. Bibliográfiák, levéltári anyagok, keresési lehetőség.

http://www.niwi.knaw.nl/us/dd_nhda/dd_nhda.htm

Netherlands Historical Data Archive – Holland Történeti Adatbázis.

<http://www.tandf.co.uk/journals/routledge/03071022.html>

Social History folyóirat 1–1 mintapéldánya és a kötetek tartalma.

<http://uk.cambridge.org/journals/ish/>

Az International Review of Social History, az egyik legrégebbi, és szakterülete egyik vezető folyóiratának honlapja, mely különös hangsúlyt fektet az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására.

<http://www.eh.net/>

Economic History Seviles kivételesen informatív a konferencia- és könyvismertetések terén, ragyogóan teamtízált linkgyűjteménnyel kiegészítve.

<http://www.shcg.org.uk/>

Social History Curators Group – társadalomtörténet az angol múzeumokban.

<http://hds.essex.ac.uk/gbh.asp>

Great Britain Historical Database Online: a történeti adatbázisok statisztikai tartalmában kereshetünk Nagy-Britanniára vonatkozóan.

<http://modernrecords.warwick.ac.uk/>

The Modern Records Centre (University of Warwick) honlapja. A brit politika, gazdaság-, és társadalomtörténet forrásait gyűjtik, különös tekintettel a munka történetére, az ipar és a politika kapcsolatára.

<http://www2.ntu.ac.uk/sochist/>

The Social History Society honlapja – az „angol Hajnal István Kör”.

<http://www.ehs.org.uk/>

Economic History Society – a társadalomtörténetet is művelik, éves konferenciák, hírek.

<http://www.history.org.uk/>

The Historical Association: „Voice for History” – amatőr kutatók számára is.

<http://facstaff.uww.edu/sslh/home.html>

Society for the Study of Labour History – a legnagyobb angol szervezet a munkásmozgalom kutatására.

<http://www.hmc.gov.uk/main.htm>

Historical Manuscripts Commission – Adatbázis az Egyesült Királyság levéltáiról, történeti értékű iratairól (National Register of Archives).

<http://www.oralhistory.org.uk/>

The Oral History Society – praktikus tanácsok, konferenciák.

<http://www.ihrinfo.ac.uk/search/welcome.html>

Könyvek és cikkek kereshető jegyzéke (40 ezer tétel), további linkekkel.

<http://www.jiscmail.ac.uk/lists/women-soc-econ-history.html>

Levelezőlista a nőtörténelem gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásairól.

<http://www2.h-net.msu.edu>

Humanities Network: az egyik leglátogatottabb weboldal, több mint 100 társadalom- és történettudományi vitafórummal, friss recenziókkal.

<http://www.findarticles.com>

Cikkek kereshetők társadalomtörténet témákban (is). 1998-tól, 300 folyóiratból (több gender studies).

<http://65.107.211.206/victov.html>

A viktoriánus kor (1837–1901) átfogó gyűjteménye, több tudományág szempontjai szerint rendezve.

<http://www.ancestry.com/>

Genealogiai és családtörténeti oldalak, sok adatbázissal (bevándorlók, népszámlálások stb.).

<http://memory.loc.gov/ammem/amhome.html>

American Memory: Historical Collections for the National Digital Library
A Kongresszusi Könyvtár birtokában levő, az egyesült Államok történetére vonatkozó dokumentumokban való keresés.

<http://www.academicinfo.net/usmod.html>

U.S. History: Modern America – adatbázisok, linkgyűjtemények korszakokként csoportosítva.

<http://www.pscw.uva.nl/sociosite/TOPICS/history.html>

Történeti szociológia az ókortól a jelenkorig. A további linkek alapján online kézikönyvek érhetőek el.

<http://www.gti.net/mocolib1/kid/food1.html>

Linkgyűjtemény az étkezés történetéhez.

<http://www-personal.umich.edu/~javery/history.html>

Selected U.S. History Resources on the Web.

<http://www.ku.edu/history/VL/exchange/associations.html>

Linkek könyvtárak és történelemmel foglalkozó intézmények felé.

<http://www.historians.org.au/>

The Australian Council of Professional Historians Associations (ACPHA) – elsősorban geneológiai linkgyűjteménye fontos.

Francia társadalomtörténeti webcímek

<http://www.revues.org/>

Az egyik legjelentősebb francia társadalomtörténeti oldal 939 címmel. Folyóiratok, adatbázisok, aktuális események, tematikusan rendezett címek százai kerültek összegyűjtésre.

<http://www.histoire.presse.fr/portail/default.asp>

A francia *L'Histoire* című havi lap honlapja, ahol állandóan *frissített* nagy mennyiségű történelemmel kapcsolatos (helytörténet kiemelt fontosságú) Internet cím található.

<http://www.portail.culture.fr/sdx/pic/culture/int/index.htm>

A francia Kulturális Minisztérium honlapján található történelemmel kapcsolatos címek (109) korszakok szerint rendezve, valamint néhány speciális témakör, mint például a nagy szöveg- és képatadabázisok.

<http://www.bnf.fr/pages/liens/>

A Francia Nemzeti Könyvtár által összegyűjtött és kommentált címek jegyzéke.

http://www.biblionline.com/html/MondBib/SiteWebBib/sw_bib.htm

Az összes francia könyvtár weboldala.

<http://gallica.bnf.fr/>

Gallica nevű francia online könyvtár, amely többek között a Francia Nemzeti Könyvtárban (BNF) de sok más gyűjteményben is őrzött könyvek, képek dokumentumok numerikus változatát tartalmazza. Az összes digitalizált dokumentumban lehetséges a tárgyszavas keresés!

<http://www.ehess.fr/>

A francia társadalomtörténeti oktatás és kutatás egyik legfontosabb intézményének, az École des Hautes Études en Sciences Sociales honlapja. Kutatások, kutatók és kutatói közösségek, bibliográfiák, folyóiratok és egyéb publikációk adatai olvashatóak, többek között ezen a honlapon. Innen lehet elérni több alapvető társadalomtörténeti folyóiratot is:

Annales

<http://www.ehess.fr/editions/revues/Annales/Accueil.html>

Études rurales

<http://www.ehess.fr/editions/revues/er.html>

Annales de Démographie historique

<http://www.ehess.fr/editions/publications.html>

<http://www.ined.fr/>

A francia Demográfiai Kutató Intézet (INED) honlapja, ahonnan két fontos folyóirat is elérhető: a *Population et sociétés* és a *Population* (angolul is)

Honlapok német nyelvterületről

<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/>

H-Soz-u-Kult: A H-net német megfelelője, igen gazdag kínálat: friss recenziók, konferenciakiírások, vitafórumok.

<http://www.VL-geschichte.de>

Virtual Library Geschichte – Deutschland: hozzáférés a németnyelvű történettudományos munkákhoz, kommentált bibliográfiák és kapcsolatok.

<http://www.historiker.de>

A háromnyelvű szokásos kínálat mellett 28 napilap szemlézése is.

<http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/gesch/geschich.htm>

A legjobb történeti linkgyűjtemény 79 tétellel.

<http://www.uni-bayreuth.de/departments/aedph/mediaevistik.htm>

Honlap a németnyelvű középkorhoz, sok germanisztikával, színvonalas vitaoldalakkal.

<http://www.history-journals.de/>

Kb. 1500 történeti (e-)folyóirat sokféle keresési lehetőséggel.

<http://www.erlangerhistorikerseite.de/>

Rendkívül részletes honlap a német történelemhez, valamennyi német nyelvű történeti periodika tartalomjegyzékével, gazdag középkori oklevéltárral, a németnyelvű könyvkiadók történeti katalógusával.

<http://www8.informatik.uni-erlangen.de/html/ww-person.html>

Főnemesi családok hét nyelvű keresővel, közte magyarul (!) is.

Nemesi és királyi familiák szélesebb kitekintésben a

<http://www.dcs.hull.ac.uk/public/genealogy/GEDCOM.html> cím alatt is.

<http://www.geschichte.mpg.de/>

A göttingeni Max Planck Institut honlapja.

<http://www.sn�.ch/dhs/externe/protect/deutsch.html>

Svájci történelmi lexikona (családok települések, térképek).

<http://mdz.bib-bvb.de:80/digbib/reichstag>

A Reichstag jegyzőkönyvei (1867–1895).

<http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/geschichte/osteuropa/links.html>

Kelet-Európa történetéhez kapcsolódó linkek gyűjteménye (intézmények, könyvtárak, gyűjtemények stb.).

<http://www.wiso.uni-koeln.de/wigesch/sites.html>

A német virtuális könyvtár gazdaság-és társadalomtörténelmi „részlege”: hozzáférés levéltárakhoz, folyóiratokhoz és szakmai szervezetek honlapjaihoz.

<http://www.unternehmensgeschichte.de/>

Vállalat- és banktörténet, melyhez levéltári kereső is tartozik:

<http://www.euroarchiveguide.org/>

Összeállította: G. P. – H. G. K. – L. I.

Hartmut Kaelble: Der historische Vergleich.
Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.
Frankfurt/Main – New York, Campus Verlag, 1999

EGY KÖNYV – EGY MÓDSZER

Harmut Kaelble ahhoz a német társadalomtörténeti iskolához tartozik, mely 1968 után, a modernizációs elméletekre támaszkodva bontott zászlót, és vizsgálataiban struktúrákra, hosszabb társadalmi folyamatokra helyezte a hangsúlyt. Ez az irányzat tagjain keresztül (Jürgen Kocka, Hannes Siegriest és Hans-Ulrich Wehler) a '80-as évekre komoly pozíciókra tett szert a német történelemszociológiában, hozzájárulva ezzel a társadalomtörténeti nézőpont elfogadtatásához. A historische Sozialwissenschaft jegyében kezdtek a német társadalomtörténészek (a fennálló hagyományokra is támaszkodva) nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokba, először elsősorban a hitleri rendszer létrejöttének társadalmi meghatározóit keresve. A későbbi vizsgálatok természetesen már nem csak erre a kérdésre keresték a választ, de Németország továbbra is gyakran volt tárgya (társadalom)történeti összehasonlító vizsgálatoknak. Nem véletlen tehát, hogy ebben a történeti körben született meg ez a könyv.

Kaelble, mintha Gerard Noiriel pragmatista történelemfelfogásához akarna csatlakozni, elméleti-módszertani könyvet írt. Elméleti könyvet, mely szigorúan a történeti szakma gyakorlatáról szól, a történeti összehasonlítás módszertanát taglalva. A könyv elején definiálja a történeti összehasonlítás fogalmát, majd felsorolja annak fajtáit, illetve lehetséges céljait. A tipizálás során kiderül, hogy nagyon nehezen húzhatóak meg a határok az egyes típusok között, és a felsorolt célok is gyakran összemosódnak, alig szétválaszthatóak. Ez talán a munka legnagyobb hibája is. Mivel a mű elméleti módon akar gyakorlati lenni, a szerző gyakran kényszerül arra, hogy elméleti distinkcióit, az általa kidolgozott típusokat a gyakorlattal szembesülve feladja. Ami persze nem szokatlan (és nem is meglepő), de ennek ellenére sokszor zavarólag hat.

A definíciók kidolgozása után kerül sor a könyvben a történeti, a szociológiai és az etnológiai összehasonlító vizsgálat közötti különbségek megnevezésére. Kaelble többször hangsúlyozza, hogy szerinte a történettudomány és a társadalomtudományok közötti határok egyre inkább elmosódnak, a történészek, etnológusok, szociológusok, egyre többször tévednek át a másik tudomány területére, és ez az átjárhatóság mindegyik tudományágnak használ. Ezek fenntartása mellett próbálja meg mégis meghatározni a történeti összehasonlítás megkülönböztető ismérveit. A megkülönböztető jegyeket Kaelble elsősorban a történeti gyakorlatban és nem a témaválasztásban látja. A történészek térben és időben sokkal kevésbé terjesztik ki összehasonlításait, ennek fejében viszont inkább törekednek egy komplexebb elemzésre, ami egyrészt jelenti azt, hogy egyszerre több jelenséggel is foglalkoznak, másrészt nagyobb hangsúlyt fektetnek a változások okaira, tempójára, lefolyására és következményeire, illetve a speciális összehasonlítások eredményeit előszeretettel illesztik be egy nagyobb, szélesebb történelmi kontextusba. Ez Kaelble szerint szoros összefüggésben áll

a történészek szakmai szocializációjával, amely szerint – a társadalomtudományokkal szemben – a specializáció nem egyértelműen elfogadott; és egyáltalán nem szokatlan, sőt gyakran elvárásaként is megjelenik, hogy a történész kutató több területen is ott-honosan mozogjon és ez a műveiben is megjelenjen. A forrásokhoz való viszony és a leíráshoz szükséges fogalmak megalkotása, egy különleges, más társadalomtudományoknál nem megjelenő probléma elé állítja a történész kutatót. Míg a szociológus és az etnológus rendszerint (ha nem is mindig közvetlenül) képes dialógusba lépni a forrásaival, addig a történész ezt nem teheti meg, szinte teljes mértékben a saját értelmezéseire van utalva. Ez nagyobb szabadságot biztosít, de egyben a tévedés lehetőségét is magában rejt. Nem véletlen, hogy a forráskritika kiemelt szerepet játszik a legtöbb történeti munkában. A fogalmak megalkotásánál hasonló a probléma (és ebben a tekintetben egy cipőben járnak a történészek és az etnológusok). A ma is használatos fogalmak (pl.: család, haza, hatalom) mást jelentettek a különböző történelmi periódusokban, mint ma. Ezért a történész előtt három út áll: vagy elmagyarázza azt, hogy mit jelentettek az adott korszakban a fogalmak, és innentől kezdve a korabeli értelemben használja őket (ennek meghatározása természetesen nem könnyű), vagy a mai tudományos/köznapis fogalmakat használja a mai értelmük szerint, és ilyenkor a két kor közötti különbségre helyezi a hangsúlyt. A harmadik út pedig, hogy a történészek új fogalmakat alkotnak, melyek egyszerre állnak közel a múlthoz, távol a jelentől, de mégis pontosan érthetőek (pl.: feudalizmus, abszolutizmus). Nyilvánvaló, hogy ezek a fogalmi problémák összehasonlító vizsgálat esetén fokozottan jelentkeznek.

A könyv befejező részében az összehasonlító vizsgálat konkrét lépéseinek elemzésére kerül sor. Kaelble gyakori hibaként említi meg, hogy az összehasonlító szándékú vizsgálatoknál sokszor maga a kérdésfeltevés nem összehasonlító, s így a nagy szellemi és anyagi ráfordítással elvégzett munkák nem hozzák meg a kívánt eredményt. Emellett felhívja a figyelmet arra is, hogy minden felmerülő kérdés, kutatási probléma a történész intellektuális környezetéből eredeztethető, és ezért könnyen előfordulhat, hogy egy másik országban, egy másik intellektuális erőterben nem érthető, vagy egyenesen ellenérzéseket kelt. Végül a szerző a 19–20. századdal foglalkozó társadalomtörténeti összehasonlító munkákat elemzi. Elszórt előzmények után az Egyesült Államokban a '70-es évek közepétől, Európában '80-as évektől nő meg az ilyen típusú összehasonlító vizsgálatok száma. Az európai publikációk négyötöde Németországból, Franciaországból és Nagy-Britanniából származik, bár az utóbbi években, sok összehasonlító munka születik a kisebb európai országokban is. Érthető módon az összehasonlítások túlnyomó többsége a nagy európai országokat foglalja magába, Kelet-Európa csak néhány magyar és lengyel összehasonlító vizsgálatot képvisel magát, és a helyzet nem nagyon változott 1989 után sem. Szomorú tény, hogy a könyv végén lévő válogatott bibliográfiában, egyedül csak a Franciaországban dolgozó szociológus, Karády Viktor képviseli a magyar történettudományt.

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. (1–5.)*

Nemrégiben jelent meg a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című sorozat 5., legújabb és legtekintélyesebb kötete, Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* címmel. A kötet nemcsak a legnagyobb terjedelmű a sorozat eddigi darabjai között – 51 felsőoktatási intézmény egykori magyarországi diákjának több mint 14 ezer tétel alá rendezett adatait tartalmazza –, hanem kivitele is felülmúlja az eddigieket. Keménytáblás kötésben, kézikönyvhöz illő formában adta közre az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára 2001-ben. E kézikönyv jó alkalmat kínál arra, hogy röviden bemutassuk Szögi László nem mindennapi – az utóbbi időkben leginkább Bona Gáboréhoz mérhető – tudományos vállalkozását, az újkori külföldi egyetemjárás személyi adatainak összegyűjtését és adattárként való kiadását.

Ennek a közel másfél évtizedes kutatómunkának indokairól a sorozat 1994-ben megjelent első kötetének (*Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.*) előszavában a következőket olvashatjuk: „a magyarországi egyetemi levéltárak anyagának rendezése és feldolgozása közben nemcsak azt tapasztaltam, hogy a haza egyetemi anyakönyvek kiadása elmarad a nyugat-európai gyakorlattól, hanem azt is, hogy főleg a 19. században, de általában a 18. század végétől rendkívül kevés adatunk van a külföldön tanult magyarokról” (7). Az utóbbi hiátus megszüntetését tűzte ki célul a sorozat, amely eddig megjelent köteteivel nagyrészt már meg is valósította ezt a célt: az 1. kötet a Habsburg Birodalom egyetemein 1790–1850 között, a 2. kötet a bécsi egyetemen 1715–1789 között, a 3. kötet a svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919 között, a 4. kötet a prágai egyetemen 1850–1919 között tanult magyarországi születésű diákok adattárát tartalmazza – az 5. kötetrel együtt összesen 28 841 tételnyi személyi adat került így feldolgozásra. Miután egy diák egymásután több egyetemre, főiskolára is járhatott, és járt is – akár egy országon belül, akár több országban is –, a regisztrált személyek száma ennél kevesebb. Az egyes kötetek korszakhatárai alapján látható, hogy a „hosszú” 19. század, vagyis a francia forradalomtól az I. világháború befejezéséig tartó időszak képezi a vállalkozás kereteit. (A 2. kötet megjelentetését az 1715-ig kiadott bécsi egyetemi anyakönyvekkel való folytonosság megteremtése indokolta.) A kitűzött feladat teljeskörű megvalósításához már csak a Habsburg Birodalom egyetemének 1850 és 1919 közötti adatai hiányoznak (az említett prágai kivételével).

Itt fontos megemlíteni azt, hogy „magyarországi” diáknak az adattár összeállítói azt tekintették, aki a történelmi Magyarország területén született, azonban a Drá-

* A sorozat kötetei:

Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.* Budapest, 1994.

Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789.* Budapest, 2000.

Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest, 2000.

Mészáros Andor: *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918.* Budapest, 2001.

va–Duna vonalán „túl”, Horvát–Szlavonországban és a Fiumében születettek e válalkozás keretében nem kerültek be az adattárba.

A sorozat kötetei egységes szerkezetben kerültek kiadásra: az előszó és a hosszabb-rövidebb bevezetés után áll az adattár maga, ezt követi a személynév- és helységnev-mutató. A sorszámozott tételekből álló adattár az ország–város–oktatási intézmény hierarchikus elvi csoportosításban, a beiratkozás évréndjében, azon belül ABC-sorrendben közli a magyarországi hallgatók nevét. A helységnevek eredeti alakjukban is, és a (későbbi) magyar névalakkal is szerepelnek a mutatóban, az 1913. évi állapotnak megfelelően, zárójelben a jelenlegi területi hovatartozást is megadva az eredeti névalakoknál. Az adattár elején található tájékoztató az adatok típusáról, közlési módjukról, az adattár szerkezeti felépítéséről, a helységnevek szten-dardizálásának menetéről és eszközeiről, és a hallgatók születési helyét magában foglaló közigazgatási egység kódszámát is itt találhatjuk meg. Az adatok pontos jelentésének megértése miatt fontos végigolvasniuk a kötetek használóinak ezeket a rövid szövegeket. Az alábbiakban először ezeket az információkat foglaljuk össze (nem utolsó sorban azért is, hogy kedvet is adjunk e kötetek forgatásához, hasznosításához).

Az adatok forrását elvben, és az esetek többségében az egyetemi, főiskolai anyakönyvek (matrikulák, törzskönyvek stb.) jelentik, amelyek pontos megnevezése és jelzete, továbbá a vonatkozó szakirodalom, az egyes egyetemek vagy főiskolák adatsorai előtt található az adattári részben. Amennyiben ezek, a különböző felsőoktatási intézmények diákjainak regisztrációját szolgáló dokumentumok megsemmisültek, hiányosak, vagy egyéb okból nem voltak elérhetőek, más, azokat pótló, alternatív források kerültek felhasználásra: korabeli nyomtatott, vagy utóbb forráskiadványként megjelentetett hallgatói névsorok, a diákokra vonatkozó személyi akták, távozási bizonyítványok stb. Mindezek ellenére az e forrásokból gyűjtött 10 adatfajta nem mindegyike található meg mindig az egyes hallgatókra vonatkozó tételekben. Különösen a hallgató vallására, a szülő társadalmi helyzetére és az előzőleg látogatott oktatási intézményre vonatkozó adatok nem kerültek minden feldolgozott egyetemen és főiskolán regisztrálásra, így ezeknél az intézményeknél nem is szerepelhetnek ilyenek az adattárban. Szerencsés körülmény azonban, hogy a pontosan nem meghatározott születési (vagy származási) településnevek aránya viszonylag alacsony (5–13%), a szülő foglalkozására vagy rendi állására vonatkozó bejegyzések aránya pedig viszonylag magas. Az adattár hasznosításának így két fő iránya lehetséges: egyrészt *egyes személyek* külföldön folytatott tanulmányainak felderítése–meghatározása, másrészt a külföldi egyetemeken és főiskolákon tanuló *népesség* területi és társadalmi származás szerinti összetételének megállapítása. E két, szemléletben és módszerben eltérő hasznosítási szempont eredményei együttesen világíthatnak majd rá a külföldi egyetemjárás – koronként változó – társadalmi összetevőire, lehetőségeire és meghatározóira.

A kötetek bevezető tanulmányai egyaránt lehetővé teszik az egyes személyekre vonatkozó adatok értelmezését a tágabb összefüggések felvázolásával és statisztikailag meghatározható tendenciák ismertetésével. E tanulmányok nagyrészt azonos szerke-

zetben először a kérdéskör szakirodalmának főbb megállapításait és eredményeit foglalják össze, bemutatva a kutatások előzményeit is. Ezután az illető ország felsőoktatási hálózatának intézménytörténeti ismertetése következik. Ezt követően az adott ország felsőoktatási intézményeiben tanuló diákság statisztikai jellemzőit ismerhetjük meg, amiben táblázatok és grafikonok is segítségünkre vannak. Elsőként általában a létszámok időbeli alakulását tanulmányozhatjuk, majd az egyes intézmények közötti illetve a képzési szakirányok szerinti összesített megoszlásokat és arányszámokat, végül a felekezeti, területi és társadalmi származás mutatóit. Az egyes kötetekben foglalt diáknépességek statisztikai megoszlásai nem mindenben vethetők egybe – részben az adatoknak előbb említett különbözősége miatt, részben a Habsburg birodalom egyetemei 1850–1919 közötti adatainak hiánya miatt – néhány alapvető jellegzetességet azonban érdemes kiemelnünk.

A „hosszú 19. század” első felére nézve összesíthetők a *létszámadatok*: az 1790–1850 közötti 60 évben több mint 11 ezer beiratkozás történt a Habsburg Birodalom, Hollandia és Svájc egyetemén, illetve Németország egyetemén és főiskoláin. E beiratkozások kétharmada bécsi felsőoktatási intézményben történt: 40%-uk a tudományegyetemen, 17%-uk a műegyetemen, a maradék 9% a képzőművészeti, hadmérnöki és konzuli akadémiákon. A monarchián belül még három egyetem képvisel nagyobb, 3–400 tételt: a gráci, a prágai és a lemergi; a többi hét felsőoktatási intézmény közül csak az olmütz-i hallgatók száma haladta meg a 100-at. Az összes beiratkozás 20%-a esik németországi egyetemekre. (A legnagyobb tételszám 1789–1819 között Jéna: 544, 1819–1849 között Berlin: 266. A teljes 1790–1919 közötti időszak németországi peregrinusainak 16%-ának beiratkozása esik 1850 előttre.) A holland és svájci egyetemeken pedig ebben a korszakban még csak 104 magyarországi születésű diák tanult. A monarchia egyetemén tanuló magyarországi diákok *szakirány* szerinti megoszlása 1790–1850 között a következőképpen alakult: legnagyobb arányban (15%) a teológiai fakultásra iratkoztak be a magyarországi diákok, ezután az orvosok és sebészek, továbbá a mérnökök nagyjából egyenlő súlyt (10–11%) képviselnek. Az orvosok–sebészek, valamint a mérnökök nagyrészt Bécsben tanultak (és utóbbiakhoz lehet számítani a 6%-nyi szintén Bécsben tanuló hadmérnököt is), a teológushallgatóknak azonban csak kétharmada tanult itt, a többiek főleg Grácban és Lembergben. Felsőfokú kereskedelmi tanulmányokat a monarchiában ekkor csak a bécsi műegyetem kereskedelmi tagozatán lehetett folytatni: ide a magyarországi tanulók 7%-a járt. A német egyetemekre és főiskolákra 1789–1919 között járó összesen 14 és fél ezer diáknak 32%-a a teológiai fakultásra iratkozott, nagyjából egyforma arányban (kb. 13–13%) jogásznak és bölcsésznek, illetve 9%-uk mérnöknek, míg 7–7%-ban orvosnak és mezőgazdásznak. Ezek az adatok már nincsenek rövidebb időszakokra bontva, ha azonban az adattárban megszámloljuk a 21 egyetemre 1850-ig beiratkozottak szakválasztásait, azt látjuk, hogy 88%-uk a teológiai fakultásokon folytatta tanulmányait. (Az összefüggések sokrétűségének érzékeltetése végett itt jegyezzük meg, hogy a 100 magyarországi diáknál többet fogadó hat német egyetem teológushallgatóinak csaknem 4%-ánál előző oktatási intézményként a bécsi tudományegyetem van feltüntetve, a berlini egyetemen

ez a szám 11%, 22 beiratkozás.) A Bécsben tanuló hallgatók származási helyének területi megoszlása tekintetében figyelemre méltó, hogy „Természetes, hogy a nyugat-magyarországi [...] német anyanyelvű lakosság Moson, Sopron, Vas megye területéről Bécsbe küldte tanulni fiait.” Továbbá: „Egyértelműen látható, hogy a dunántúli és a felvidéki megyék, valamint a jelentősebb városok küldik Bécsbe a legtöbb hallgatót.” (21)

A külföldi egyetemjárásnak az előbbieken kiemelt sajátosságai jelzik azokat a strukturáló tényezőket, amelyek mentén a későbbiekben érdemes a jelenség alapos statisztikai elemzését is elvégezni: Egyrészt úgy tűnik, hogy a külföldön tanulók kb. egyötödét kitevő németországi peregrináció döntően a hazai protestáns felekezetek – nagyobb részét az evangélikusok – lelkészképzését szolgálta a „hosszú” 19. század első felében. Ez következik is az 1872-ig egyedüli magyarországi egyetem, a pesti, katolikus jellegéből (az 1826–1845 között a Helytartótanácsához beküldött 18 rendszeres féléves létszámjelentés táblás kimutatásai szerint a pesti egyetem teológiai karának hallgatói között egyetlen nem katolikus sem található). Ezek az adatok a külön felekezeti műveltségeknek a rendi korszak végéig való markáns fennmaradására utalnak. Ugyanakkor az is kivehető, hogy a feltárt időszak második felében, 1850 után igen jelentős számszerű növekedés és szakirány szerinti átrendeződés következett be a németországi peregrinációban. A németországitól erősen különbözik a legnagyobb kontingenst jelentő bécsi egyetemjárás. Bécs esetében másfajta, és több faktossal kell számolni: a birodalmi főváros és régi, jóhírű egyeteme nemcsak a Pesten nem oktatott új, elsősorban műszaki és kereskedelmi felsőfokú ismereteket – és esetleg ezeknek későbbi felhasználói piacát is – jelentette, hanem „természetes” vonzáskörzetében (azaz a földrajzilag és nyelvi is közeli területeken) vélhetően olcsóbb megoldást is jelentett (de legalábbis nem drágábbat), mint a hazai egyetem. Ez alighanem többé-kevésbé feltehető a másik határközeli egyetemről, a gráciról is. Talán e fenti vázlatos kérdésselvetések alapján is érzékelhető, hogy az egyénekre koncentrált használaton túl milyen elemzési lehetőségeket rejt magában ez a páratlan adatbázis.

A bevezető tanulmányokból nem kapunk azonban semmilyen adatot – vagy akár csak utalásszerű megjegyzést – arra vonatkozóan, hogy a külföldi egyetemeken tanulók aránya hogyan viszonyul az itthoni egyetlen universitas, a pesti hallgatóiéhoz. Az előbbieken említett, a Helytartótanácsához félévi rendszerességgel küldött hallgatói létszámkimutatások alapján két időmetszetben tehetünk erre vonatkozó összehasonlítást. Az ezek alapján kimutatható létszámokat és a bécsi egyetem első tanévére beiratkozott magyarországi tanulók adattárbeli létszámait összehasonlítva a következőket mondhatjuk. Az 1830–32 közötti három tanévben, mikor is a pesti egyetemen az összlétszám az 1850 előtti időszakban a legmagasabb, ugyanakkor (az adattár első kötetének 8. ábrája szerint) a bécsi egyetem magyarországi hallgatóinak száma 1813–14 és 1848 között a legalacsonyabb, a pesti egyetem első évfolyamára beiratkozott magyarországi születésű hallgatóknak 3–6%-át teszi ki a bécsi egyetemre iratkozottak száma. Az 1838–40 közötti évmetszetekben, amikor a pesti összlétszám az 1832–33-as csúcshoz kb. háromnegyede, Bécsben viszont az egész feltárt időszakban ekkor a legmagasabb a magyarországi peregrinusok száma, ez az arány

20–25%. Egy, a pesti orvoskar hallgatóiról szóló tanulmány (Molnár László: A pesti orvostudományi kar hazai és külföldi hallgatói. In: *Tanulmányok az újkori külföldi egyetemjárás történetéhez*. Szerk. Horváth Ákos, Budapest, 1997.) alapján pedig összevethető, hogy a bécsi orvoskarra iratkozott magyarországi hallgatók a pestiekhez képest mekkora hányadot jelentettek ugyanebben az időszakban. Az összes képzési szakágban, tehát az orvostól a sebészmesteren, a gyógyszerészen keresztül az állatorvosig ez az arány a pestieknek 11–12%-a (a pesti adatokat a bábák arányszámával csökkentve, a hiányzó évekkel korrigálva).

A kötetek – különösen az első – tipográfiája is jól megoldott, de az adattárban az egyes tanévek között, továbbá a mutatókban az egyes kezdőbetűk között hasznos lett volna valamilyen tagolás, legalább egy üres sor, de inkább a tanévek, illetve az egyes betűk szembetűnő kiemelése.

Végezetül annak a reményünknek adunk hangot, hogy ez a nagyszabású és nem előzmények nélküli tudományos vállalkozás, a mai kor igényei szerint, hamarosan elektronikus változatban is hozzáférhető lesz. Az elektronikus adathordozón való hozzáférés biztosításának előnyei a terjesztés, az adatok korrekciója–bővítése stb. téren ma már közhely – de kevésbé elterjedt gyakorlat. Ez az adatbázis, mert személyekre vonatkozó adatokat tartalmaz, alighanem jelentős érdeklődésre tart számot a szűkebben vett történelmi szakmán túl is. Az e-változat ugyanakkor lényegesen nagyobb felhasználói lehetőséget is teremthetne a jelenlegi papír-változathoz képest: A mutatók most csak a név és születési hely szerinti lekérdezést teszik lehetővé, de fontos lenne a megye, az előtanulmányok helye és a fakultások szerinti keresésben rejlő lehetőségek kiaknázásának biztosítása is. Másfelől az összetett keresési módszereket lehetővé tevő adatbázis-forma, nemcsak az igen munkai igényes biográfiai és mikrotörténelmi kutatások, illetve a bizonytalan személyi adatok (változó névalakok, születési hely stb.) esetén ad lehetőséget nagyobb hatékonyságú és gyorsabb keresésre, hanem a további statisztikai elemzések számára is nagyobb módszertani és operacionalizációs „mozgásteret” biztosít.

Írta: Sasfi Csaba

Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus – Tanulmányok.

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001.

Gömbös Gyula lassan divatba jött. Személye valamiért zavar, foglalkoztat, reflexiókra késztet. Pritz Pál a nyolcvanas évek elején megjelent, a Gömbös-kormány külpolitikájával foglalkozó művében máig jól használható feldolgozást adott az „öncélú nemzeti politika” atyjának külpolitikai működéséről (Pritz 1982). Ezt a képet tovább gazdagította a miniszterelnök revíziós elképzeléseinek feltárása (Zeidler 1998). Kónya Sándor a kor ideológiai elvárásainak megfelelően, de számos fontos kutatási eredményt közölve publikálta monográfiáját a harmincas évek diktatórikus kísérletéről (Kónya 1968). Néhány évvel ezelőtt Schmidt Mária kavart kisebb vihart, amikor egy napilapban újraértékelte a volt miniszterelnök pályáját.* Gergely Jenő egy népszerű kismonográfiában (Gergely 1999), majd egy alapos összefoglalásban jelenítette meg az életutat (Gergely 2001). Ormos Mária vaskos, kétkötetes Kozma Miklós-monográfiájának hőse is részint a vezérkari tisztből miniszterelnökké emelkedett politikus (Ormos 2000). Ezen felül számtalan, a gömbösi életúttal érintőlegesen foglalkozó cikkel is találkozhat a folyóiratok, hírlapok figyelmes olvasója, ezek egy része azonban politikai bunkóként használatos: főként a népi írók valamint a „Vezér” kapcsolatát taglalja. A hazai szélsőjobboldal kiadványai az elmúlt hónapokban maga is hozzátette apró tégláját a Gömbös-probléma nagy épületéhez. Jellemző módon egy hatvan éve írt apológia újrakiadásával, viszont a kötetben mellékelte a régóta fellelhetetlen Gömbös-műveket is: az *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzéseit*, a *Nemzeti Munkatervet* és Gömbös tizenkét beszédét (Marschalkó 2002).

Vonyó József több mint két évtizede foglalkozik a gömbösi politikával, elsősorban a Nemzeti Egység Pártjának történetével, terveivel és tetteivel. Néhány évvel ezelőtt vaskos válogatást közölt a NEP Baranya megyei levéltárban fellelhető irataiból (Vonyó 1998), az elmúlt évben pedig a húsz év legfontosabbnak tartott tanulmányait gyűjtötte kötetbe (Vonyó 2001), jöllehet ennél jóval többet publikált a témakörben (ezeket lásd 66–67). És a témakör valószínűleg továbbra is foglalkoztatja, hiszen a *Hajnal István Kör* legutóbbi, gyulai konferenciáján előadást is tartott Gömbös Gyula gyermekkoráról.

A harmincas évek kormánypártja roppant nehéz kutatási téma, elsősorban a forrásanyag hiányossága miatt. A Baranya Megyei Levéltár egészen egyedülálló anyaggal rendelkezik e tekintetben (hat dobozzal, 0,9 iratfolyóméterrel), Vonyó József is elsősorban ezt használta fel kutatásaiban, de ahol csak lehetett, hozzátette más megyei levéltárak (elsősorban a veszprémi, a székesfehérvári, a szombathelyi és a zalaegerszegi) gyűjteményeit vagy a Magyar Országos Levéltár fondjait. Könyvének egyik tanulmányát is e módszertani probléma körüljárásának szentelte (*A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről*, 66–80.). Bár a szerző nyilván értetlenkedne a meghatározáson, de ez a kísérlet egyfajta „virtuális történelem” művelésére

* Vesszen a magyar? *Magyar Nemzet*, 1998. 01. 16., 9.

emlékeztet: olyan forrásbázist ismertet, amely mindeddig nem került elő. Ellenben nagyon pontosan meghatározza, hogy mivel gazdagíthatja tudásunkat a korszak politikai társadalomtörténetéről, hatalmi mechanizmusairól. Ezt a hipotézist érvényesíté teszik a pécsi levéltárban őrzött iratokból levonható következtetések.

A NEP társadalmi bázisáról, működéséről mindeddig nem sokat lehetett tudni. Kövér György és Gyáni Gábor társadalomtörténeti összefoglalásában is csak arra vállalkozott, hogy deduktív alapon megpróbálja azonosítani a kormánypártra szavazó rétegeket, azaz melyek lehettek azok a csoportok, akik *nem* a szociáldemokratákra, a szélsőjobboldalra vagy a liberális ellenzékre szavaztak, hanem a NEP-re. Gyáni Gábor a keresztény középosztály, a zsidó nagypolgárság, a hivatalnoki réteg, a közalkalmazottak és a birtokos parasztság körében azonosította a kormánypárt mindenkori szavazóit (Gyáni–Köver 1998: 337–338). Vonyó József elemzésében tovább árnyalja ezt a képet, a baranyai adatok részletes bemutatásával. Jóllehet Baranya megye néhány egyedi vonással rendelkezik, például nemzetiségi szempontból, és ez a következtetések levonásában is óvatosságra int. A szerző kutatásaiból kiderül, hogy a birtokos parasztság kormányhűségét árnyalhatták például gazdasági megfontolások vagy a faluközösség állásfoglalásai. Különösen igaz ez Baranya megyére, amely a Független Kisgazdapárt egyik legfontosabb támasza volt. (Talán azért is, mert vezetőinek egy része – Nagy Ferenc, Kovács Béla és mások – itt született és gazdálkodott.) S míg a közalkalmazottak, a középbirtokosok, sőt – meglepő módon –, a kisiparosok közül számosan a kormánypárt aktív hívei közé számítottak, a NEP törekvéseivel szemben érthető tartózkodást tanúsítottak a nagybirtok, a katolikus egyház és a Baranyában jelentős arányt képviselő nemzetiségek csoportjai is (122–123).

Bár a kötet címében Gömbös nevét idézi, a NEP szervezésével kapcsolatban nem csak ő kapott figyelmet. Béli Béla és Marton Béla volt a párt Országos Központjának két legfontosabb alakja: javarészt az ő iránymutatásai határozták meg a párt helyszíni szervezését, és gyakorta ők voltak azok, akik vidéken csendesítették a háborgó párttagságot. Vonyó József bár láthatóan mértéktartó levont következtetéseiben, világosan olvasója értésére adja, hogy a NEP új minőséget képvisel a magyar politikában. „A terv, melynek megvalósítása megkezdődött, egy, az államhatalmat, annak intézményeit teljes egészében kisajátító és a társadalmat totálisan megszervező párt, arra építve egypártrendszerű vezéri állam megteremtése volt” (28). A szerző úgy értékelte a kísérletet, hogy a gömbösi tervek „csak *részben* valósultak meg, de részben *megvalósultak*” (29). A fogalmazás erőltettségén túl valóban továbbgondolkodásra ösztönöz az, hogy a tömegpártiságot és a modern politikaszervezési elveket egy diktatórikus velleitásokkal rendelkező kormánypárt valósította meg Magyarországon. De abban, hogy a NEP törekedett – nemre, vallásra, nemzetiségre és társadalmi státuszra való tekintet nélkül – minden állampolgár beszerzésére, a tagdíjfizetés és a párt politikájával való – akár külsődleges – azonosulás kikényszerítésére, lehetetlen nem látni az 1945 és 1947 közötti időszak irreálisan magas taglétszámmal rendelkező tömegpártjainak előképét. A közéleti totalitás igénye azonban ezen az időszakon is túlmutat, és a kommunista állampárti periódust jellemzi. Arra, hogy ez az adott nemzetközi viszonyok között miféle irányt jelentett a harmincas

években, nemcsak az utókor történészei figyeltek fel. Eckhardt Tibor, a kisgazdapárt vezére már 1935-ben kijelentette a képviselőházban: „országunk a pártállam visszaszűnő állapotába süllyedt” (29). Annál is inkább jogos volt ez a figyelmeztetés, mert Vonyó József *A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem* című tanulmányában pontosan felmérte, hogy fajvédő eszmerendszerét Gömbös hatalomra kerülése után sem adta fel, legfeljebb az antiszemita tónus tűnt el belőle (50–51). Nehéz megbarátkozni Vonyó József azon különbségtételével, hogy ez a fajvédő eszme kör „pozitív aspektusú” (a magyarság felemelése, a kultúraörzés, szociális védelem) és „negatív aspektusú” (zsidóellenesség) elemekből tevődik össze, hiszen, ha a jogegyenlőséget egyszer felrúgták, mindegy, milyen érték nevében tették; de további elemzése meggyőző és finom módszerekkel mutatja ki a *Nemzeti Munkaterv* mögött megbúvó szándékokat. Hasonló, politológiai elemzéshez közelítő eljárással vette szemügyre a szerző Gömbösék államhoz való viszonyát (*Diktatúra – olasz mintára*, 52–65). A parlament szerepének csökkentése, a végrehajtó hatalom szerepének gyors felértékelődése egyaránt a diktatúra irányába mutatott, anélkül azonban, hogy ez az olasz vagy a német modell szolgálai utánzását jelentette volna.

A tanulmányok sorából első látásra kissé kilóg a korai szélsőjobboldali mozgalmak Zala megyei terjeszkedéséről írott tanulmány (*Meskó pártja Zalában*, 150–175), amely a szakirodalomban egészen egyedülállóan izgalmas módon igyekszik bemutatni a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt társadalmi bázisát. Zala megye a magyar politikai élet egyik sajátos hagyományú vidéke: a Vas és Zala határmezsgyéjén lévő Baltavárról indult el annak idején Istóczy Győző közéleti pályafutása és a megyében mindig erőteljesen jelen volt a radikális jobboldali eszmekör. Kár, hogy a témával foglalkozó szakirodalomból említetlenül maradt Margit Szöllösi-Janze német nyelvű monográfiája a hazai nyilaskeresztes mozgalomról (Szöllösi-Janze 1989). Bár a fennmaradt források néhol elég egyenetlenek, gyakran nem nyújtanak kielégítő képet, Vonyó József számításai meglehetősen meglepő következtetésekre adnak módot. Zala egyes vidékein, különösen az alsóbagodi, badacsonytomaji, bocföldei, novai, pacsai, zalaszentiváni, zalaszentgróti, tapolcai választókerületben rendelkezett jelentős befolyással Meskó pártja, valamint a Zalaegerszegtől nyugatra lévő Zala-völgyi községekben. Jónéhány helyen a községi képviselőtestületekben arányuk meghaladta az 50%-ot, pedig az 1935-ös választások idején a közigazgatás is erőteljesen fellépett velük szemben. Össztámogatottságuk a megyében jóval húsz százalék fölött volt, és a közigazgatási apparátusnak néhol a leghatározottabb eszközökhöz kellett folyamodnia, hogy visszaszorítsa mozgalmukat. Az elemzés során Vonyó József figyelme számos körülményre kiterjedt: természetföldrajzi, gazdasági, sőt talajtani adatokra is, és igyekezett kiegyensúlyozott, megbízható értékelést adni a szélsőjobboldal zalai előretörésének okairól. Mégis: álláspontja erősen determinisztikusnak tűnik. Elegendő lenne csupán azt figyelembe venni, hogy a zalai törpebirtokok távol estek a nagy felvevő piacoktól, alacsony volt a jövedelemtermelő képességük és Északnyugat-Zalában pedig a kavicsos-vályogos dombhátak rossz feltételeket teremtettek a földműveléshez? Bár Vonyó József jó szemmel látta meg az egyes birtokos családok (például az Eitnerek) szerepét a szélsőjobboldal melletti

állásfoglalásban, talán hasznos lett volna vizsgálódásait kiterjeszteni a felekezeti statisztikák, a kulturális, egyesületi élet, a sajtóviszonyok valamint a megye informális viszonyainak irányába. Ez már csak azért is érdekes lehetne, mert Baranya megyével kapcsolatban egy megjegyzésében felsejlik, hogy ez az orientáció milyen új távlatokat nyithat a kutatásban: eszerint a NEP szervezését a protestánsok nagyrészt támogatták (21), csakúgy, mint a nemzetiségi területen élő zsidók (21). A mostoha forrásadottságok miatt ez a kutatás nyilván nem egyszerű feladat, és az eddig elvégzett munka is mindenképpen tiszteletre méltó.

A tanulmánykötet szerzője láthatóan nagy súlyt fektetett a pontosságra, hivatkozásai roppant alaposak, mégis becsúszott néhány apróság, amelyek olyanok mint a kicsapódott kakaóvaj a macskanyelven: az élvezeti értéket nem rontják, de a látványt zavarják. Ilyen például Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapjának* radikális jobboldaliként, antiszemitaiként való tálalása (33), vagy Zsitvay Tibor Gömbös-pártiként való bemutatása (23). Az 1935-ös választásokon a keszthelyi választókerületben végül – igaz, fellebbezés után – Meizler Károly győzedelmeskedett (158). Az az állítás sem állja meg teljesen a helyét, miszerint a Tisza-féle Munkapártban nem voltak jelen a nagytőke képviselői (11). A részben a nyolcvanas években írott tanulmányokon néhol erősen érződik a korszak büszsavaainak használata: jelent-e még ma valamit az, hogy a „feudális eredetű, keresztény nemesi rétegek” védelmét követelték a fajvédők (33), hogy Hitler élvezte a „vezető tőkés körök biztos támogatását” (63), hogy Gömbös tervei megtörték „a dolgozó osztályok politikailag szervezett részének ellenállását” (64). Volt-e az „állami bürokráciának” „szélsőjobboldali csoportja” (67), vajon a Dunagőzhajózási Társaság „kizsákmányolta”-e munkásait, „fasiszta” párt volt-e Meskó pártja? (154) Természetesen nem vonható kétségbe a fogalmak mögötti tények léte, ellenben erősen kérdéses, hogy ezek a kifejezések pontosan lefedik-e a vizsgálni kívánt jelenségeket.

A kilenc remek tanulmány: kilenc nekirugaszkodás egy politikai modell megértésének és megértetésének. A kötet kulcs egy – Zilahy Lajos szavával élve – „tehetséges gazemberhez”, Gömbös Gyulához, a félműveltséget államalkotó tényezőnek tekintő miniszterelnökhöz, kulcs mindazokhoz a társadalmi körülményekhez, amelyek őt a hatalomba emelték. És kulcs egy megnyomorított, saját balsorsába áporodott országhoz.

Írta: Ablonczy Balázs

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gergely Jenő 1999: *Gömbös Gyula – Politikai életrajz-vázlat*. Budapest
 Gergely Jenő 2001: *Gömbös Gyula*. Budapest
 Gyáni Gábor–Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
 Kónya Sándor 1968: *Gömbös Gyula kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Budapest
 Marschalkó Lajos 2002: *Gömbös Gyula, a fajvédő vezér – Kiegészítve Gömbös Gyula főbb írásaival*. Budapest

- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest.
- Pritz Pál 1982: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest
- Szöllösi-Janze, Margit 1989: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München
- Vonyó József (szerk.) 1998: *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939*. Budapest–Pécs
- Zeidler Miklós 1998: Gömbös Gyula. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 70–97.

Szerzőink

Ablonczy Balázs (1974) történész – tudományos munkatárs (Teleki László Intézet)
b.ablonczy@tla.hu

Bognár Szabina (1975) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Európai Etnológia Doktori Iskola)
parol@freemail.hu

Dominkovits Péter (1962) levéltáros (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára)
peter@bparchiv.hu

Erdélyi Gabriella (1971) történész (MTA – Történettudományi Intézet)
erdelyig28@hotmail.com

Kármán Gábor (1976) történész Ph.D. hallgató (Közép Európai Egyetem)
karmang@drotposta.hu

Keller Márkus (1974) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Társadalomtörténet Doktori Iskola)
keller.markus@szentignac.hu

Koltai András (1970) történész – levéltáros
(Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára)
koltai@piar.hu

Kovács I. Gábor (1945) szociológus (ELTE Szociológiai Intézet)
kovacs_i_gabor@dpg.hu

H. Németh István (1971) levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
nemethi@mailbox.hu

Sasfi Csaba (1956) történész
sasfics@freemail.hu

Szabó Péter (1972) történeti ökológus Ph.D. hallgató (Közép Európai Egyetem)
szabop@ceu.hu

Szekeres András (1972) történész, Ph.D. hallgató (ELTE BTK Atelier)
szekeres.a@freemail.hu

Szilágyi Márton (1965) irodalomtörténész (ELTE BTK XVIII–XIX. sz. Magyar Ir. Tsz.)
szimar@freemail.hu

Tóth Gábor (1967) történész (MTA Könyvtára)
tothg@studiolum.com

Contents

Studies

Structure of the Orders of Society Walks of Life – Conflicts (16–17th Centuries)

Erdélyi, Gabriella:	„Causa scientiae” The anatomy of a 16 th century witness interrogation record	5
Dominkovits, Péter:	Familiaris services – county tenure of office The career of a 17 th century Sopron county sub-prefect, Bálint Récsey of Gálosháza	32
Koltai, András:	The Court Career of a Hungarian Aristocrat in the Middle of the 17 th century Adam Batthyány in Vienna (1630–1659)	55
H. Németh, István:	Bourgeois or noble? The problem of noble-rank city inhabitants – as mirrored by the activity of the Upper-Hungarian city union	79
Kármán, Gábor:	Wooden plate and stoneware mug Hungarians and Wallachians – observations of a Swedish diplomat from the 17 th century	107
Tóth, Gábor:	Structures of a Theory and a Theory of Structures	137
Szabó, Péter:	„For there is hope for a tree” Pollarding in Hungary	155
Bognár, Szabina:	The study of heritage practices at the turn of the century: data collections of Miklós Mattyasovszky and János Baross	173
Kovács, Gábor I.:	„Thoroughbred” and „assimilated” Hungarians, „Christian allogenes” and „Jews” in dualist Hungary’s middle schools	193

Forum

- On the book „A berceli zenebona” by Lajos Für
Szekeres, András: What is the Future of the
Hungarian Microhistory? 233
Szilágyi, Márton: Notes of Literary Historian 238

Panorama

- Social History on the Internet 244

Review

- Hartmut Kaelble: Der historische Vergleich. Eine Einführung
zum 19. und 20. Jahrhundert. – Keller, Márkus 249
Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban
(Szögi László, Kiss József Mihály, Mészáros Andor
munkáiról) – Sasfi, Csaba 251
Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus – Ablonczy, Balázs 256
- Contributors 261
Contents 262
Abstracts 264

Abstracts

Bognár, Szabina: The study of heritage practices at the turn of the century: data collections of Miklós Mattyasovszky and János Baross

The study presents two heritage customaries from the turn of the century as part of Hungarian folk law research. Miklós Mattyasovszky, from 1902 ministerial official, studied the statewide prevalence and the possibilities for the introduction of the German-type descent heritage law (törzsöröklés – Anerbrecht), based on German regulations and surveys (the project was initiated by the Ministry of Justice and was conducted within the framework of heritage law codification). He published his results in his 1904 book. Parallel to Mattyasovszky's surveys, János Baross also started data collection within the framework and with professional support from the Hungarian Economic Society (OMGE). Baross published only partial results (1905). Mattyasovszky's analysis was based on 642 county court and notarial reports, while Baross's analysis was compiled of data acquired from more than three thousand municipal and district-notaries. The two collections provide the most complete source for the examination of turn of the century peasant heritage practices.

Dominkovits, Péter: Familiaris services – county tenure of office The career of a 17th century Sopron county sub-prefect, Bálint Récsy of Gálosháza

The family relation network between aristocratic familiaris circles and the body of county office holders is not a new subject in Hungarian history writing. The Récsy family of Gálosháza, as known from sources, was from the 1540's on in the service of the Nádasdys, one of the most powerful aristocratic families of the West-Transdanubia region. During the 16th century, when the Récsys were among the few wealthy property holders (possessionati) of the municipality and possessed estates in the Sopron county Füles, they primarily rendered their dominus military service but didn't hold county offices. In spite of this, Bálint Récsy of Gálosháza was Sopron county's sub-prefect from 4th October 1629 until his death early 1637. As a leading familiaris of neighbouring Vas county's Lord Lieutenant Pál Nádasdy, he embodied an office-holder type: a person by whose activity an aristocrat's will might prevail in the county administration and jurisdiction. The period of his activity coincided with those decades when several powerful aristocratic families (Batthyány, Esterházy, Nádasdy) of the region strove to appoint persons from their familiaris circles to the sub-prefect's position.

Erdélyi, Gabriella: „Causa scientiae”
The anatomy of a 16th century witness interrogation record

The study seeks answer for a question that is basically one of source criticism: Did those witnesses who were ordered to appear before the ecclesiastical court in the 1518 Körmend monastery case speak honestly and freely, or under pressure? The question cannot be evaded, since background power relations were extremely one-sided: the witness interrogation record was the product of an investigation in which Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom, stood against those Hungarian Augustine monks who were removed by him a year earlier with reference to their lifestyle regarded as unworthy for monks. For such reasons it is definitely worthwhile to examine more thoroughly what made witnesses unanimously condemn the monks – which coincided with the interests of the stronger party. Our methodology goes as follows: we seek for similarities and differences between reality and narrative, foremost by the analysis of form and content of the stories (that we regard as products of remembrance and group communication) told about the monks.

Kármán, Gábor: Wooden plate and stoneware mug
Hungarians and Wallachians – observations
of a Swedish diplomat from the 17th century

A Swedish diplomat, Claes Rålamb travelled to Constantinople through Hungary, Transsylvania and Wallachia in the years 1657–58 and he described his journey in a diary (preserved in two versions) and several letters. Rålamb's accounts on his travel are generally considered to be unusually impartial. This seems to be true for his comments on the „Turks”, meanwhile studying his notes about people living on the border of the Ottoman Empire shows that he readily made generalized statements about whole ethnic groups derived from individual cases.

The analysis of several cultural categories (eating and drinking, clothing, vehicles and accommodations, natural and cultural sceneries, courtesy and representation) shows that he perceived the people living in this area as backward and sometimes even offensive. Although he came from another European periphery, with his Western-European system of norms he represents the cultural turn which took place in Sweden in the middle of the 17th century and is usually described as an accelerating integration to Europe.

Koltai, András: The Court Career of a Hungarian Aristocrat
in the Middle of the 17th Century
Adam Batthyány in Vienna (1630–1659)

The study follows the career of Count Adam Batthyány (1610-1659) in the courts of Emperors Ferdinand II and III. The survey of his story helps to explore the organization and operation of the court society, as well as the chances and connections of Hungarian aristocrats in the court, investigating how this system of connections worked and changed in the course of personal turning points and political metamorphoses. Adam Batthyány inherited large estates in Western Hungary from his Protestant parents. He lost his father when he was 15. The mentality of the Hungarian catholic aristocracy and the baroque culture of the imperial court impressed him so much, that he converted to Catholicism in 1629 and served from 1630 as a chamberlain *Kammerherr* of Ferdinand II. Marrying Aurora Formentini, a court dame *Frauenzimmer* of the Archduchesses in 1632, he established further important connections. With this background he became 1633 captain general of the district of Transdanubia (Dunántúl) and the borders against Kanizsa in Hungary. His military tasks and the need of the personal government of his estates obliged him however, to settle in Hungary and to spend less and less time in Vienna. In the 1630s the newlyweds were still regular participants of the court life, but in the 1640s and 1650s Adam Batthyány traveled only one or two times in a year to Vienna for some weeks and he spent a significant part even of this time with other Hungarian aristocrats. With these characteristics the career of Adam Batthyány seems to show similarity to the court attendance of other Hungarian Aristocrats, who usually also used their service in the imperial court to launch their military or administrative career in Hungary.

Kovács, Gábor I.: „Thoroughbred” and „assimilated” Hungarians,
„Christian allogenes” and „Jews” in dualist Hungary’s middle schools

This paper adds source critical comments to those of Viktor Karády’s writings in which the author defines the proportions of bigger ethnical aggregates in Hungarian middle schools between 1883 and 1915 by relying on data drawn from statistics on language competence. This study first reveals the practice of language competence data collection and data provision concerning middle schools in dualist times, then presents the broader circle of language competence data collection and analyses the data base down to the level of concrete data-providing schools and by this, finally arrives at the conclusion that Karády’s conclusions do not bear closer examination. The expression „thoroughbred” (törzsökös) Hungarian that the author uses is unclear. If we vaguely identify the term as „Hungarians of not assimilant origins”

then this group cannot be identical with students speaking only Hungarian. And, in close connection with this, those students with Hungarian mother tongue who have knowledge of other languages spoken in Hungary cannot be on the whole identified with the assimilated allogenes. Having arrived at this conclusion, the statement that in dualist times Hungarians were strongly underrepresented in middle schools – that provided new generations of the intelligentsia – cannot be stated as evidence.

H. Németh, István: Bourgeois or noble?
The problem of noble-rank city inhabitants –
as mirrored by the activity of the Upper-Hungarian city union

Noble inhabitants of cities make up two groups: those who acquired nobility as city bourgeois (noble bourgeois) and those nobles who, by diverse means, gained possession of houses of the city (city bourgeois). The status of the city bourgeois in free royal cities was always questionable and their presence a constant source of conflict. Although during the 16th century a law was successfully introduced to formulate the local taxation of city nobles, the influence of the county still grew within cities. Moreover, noble house possession went along with much heavier consequences for free royal cities, for these belonged not under the city's but under royal reversionary jurisdiction. Counties, on the other hand, were not successful in controlling the noble bourgeoisie – an in-between situation some of its members attempted to profit from. However, in their attempts the noble bourgeois rather protected their own interests instead of – hypothetically – denying their bourgeois identity and turning against their cities. Towards the end of the century, counties in some cases succeeded in imposing tax on the noble bourgeois and even obliged them to rise during Rákóczi's War of Independence (1703-1711). The noble bourgeois, however, generally acknowledged the city and not the county as a responsible authority. All in all, it would be mistaken to think that if a bourgeois gained noble rank, he would give up his bourgeois activity.

Szabó, Péter: „For there is hope for a tree. . .”
Pollarding in Hungary

This essay examines tree pollarding in Hungary. Pollarding is the practice of cutting the branches of a tree two or three metres above the ground in order to prevent animals from grazing the young shoots. Pollard trees are a conspicuous and majestic feature of the landscape all over Europe. Although Hungary possesses a fair number of ancient pollards, no study has yet undertaken the task of examining the history of tree pollarding.

Three types of sources are studied. Firstly, medieval written material is considered. Secondly, pictorial sources are introduced, some medieval, but mostly sixteenth-century. Thirdly, standing trees and place-name evidence is included in the discussion, which represent the archaeological aspect of the problem.

Based on all three source types, it is demonstrated that tree pollarding was practiced in medieval Hungary. The Latin word for a bolling (*truncus*) can be found in many perambulations, and its Hungarian equivalents (*tőke* and *törzsök*) are also identified. The essay is rounded up by a case-study on the village of Pusztaszentiván (Co. Pest, 30 km east of Budapest) that features standing pollard ashes and a characteristic place-name.

Tóth, Gábor: Structures of a Theory and a Theory of Structures

Jenő Szűcs was a medievalist, not a political scientist and thinker, although politics did form an organic part of his work. As a historian, he was convinced that „everything in history can be explained by deep structural causes” because „behind the ‘events’ there are certain structures that are essential in the long term.” In spite of this, his *opusculum famosum*, *The Three Historical Regions of Europe: An Outline*, has usually been hailed and interpreted as a document of East-European political dissent under the communist regime. This essay re-reads the text in terms of its theoretical-epistemological context to reconstruct a unique vision of historical processes that can be found behind its appealing surface. I argue that, notwithstanding the fact that his text is intoxicated with terms like *structure*, *pattern*, etc., Szűcs is misunderstood as a historian of orderly structures and unifying processes. Rather, as my re-reading of his various works reveals, he sought to restore the epistemological dignity of disorderly and destructive phenomena that, in his view, had a lasting positive influence on the formation of Europe. The appearance of an implicit *strat-uralist* approach in his oeuvre suggests that *The Three Historical Regions of Europe* ought not to be simply regarded as a political manifesto of a great historian and that it is time to acknowledge its theoretical import for the study of medieval history in general.